

ISSN 1450–6696

1947–2007.

МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ
MUSEUM OF VOJVODINA

MUSEUM OF VOJVODINA, NOVI SAD

WORK OF MUSEUM OF VOJVODINA

Vojvodina's Museum's Annually

49

NOVI SAD
2007

МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ, НОВИ САД

РАД МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ

Годишњак војвођанских музеја

49

НОВИ САД
2007.

РАД МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ 49

Главни и одговорни уредник:
Јован Пауновић

Уредник:
Драгица Јовановић

Уређивачки одбор:
Марија Јовановић
Сузана Миловановић
Љиљана Трифуновић
Миле Игњатовић
Владимира Станисављевић
Станко Димић

Секретар редакције:
Чарна Драговић

Технички уредник:
Иван Кукуров

Лектор:
Бранка Лугоња

Коректор:
Оливера Огњановић,
Бранка Лугоња,
Љиљана Трифуновић

Превод резимеа на енглески:
Љубица Јанков

Штампа:
Scan studio, Нови Сад

Тираж:
500 примерака

СИР – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

069 (497-113)

РАД Музеја Војводине = Work of Museum of Vojvodina / главни и одговорни уредник Јован Пауновић.
– 1994, бр. 36. – Нови Сад : Музеј Војводине, 1994. Илустр. ; 30 см

Наставак публикације Рад Војвођанских музеја.

ISSN 1450-6696

COBISS.SR-ID 28648204

ШТАМПАЊЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ ОМОГУЋИО је ПОКРАЈИНСКИ СЕКРЕТАРИЈАТ
ЗА ОБРАЗОВАЊЕ И КУЛТУРУ АП ВОЈВОДИНЕ,
НОВИ САД

ИЗДАЈЕ МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ, НОВИ САД 2007.©
www.muzejvojvodine.org.yu; muzejvojvodine@nscable.net; muzejvojvodine1@nscable.net

САДРЖАЈ – CONTENTS

Археологија – Archeology

Jovan Koledin:	Prilog poznavanju ranog bronzanog doba Bačke u svetlu nalaza sa lokaliteta Kneževa bara	9
	A Contribution to the study of the Early Bronze Age i Bačka – – According to the finds from the site Kneževa bara – Summary	34
	<i>Recenzent: dr Rastko Vasić</i>	
Rastko Vasić,	Još jednom o ostavi iz Šarengrada	37
Aleksandar Kapuran:	The Šarengrad hoard once again – Summary	42
	<i>Recenzent: dr Predrag Medović</i>	
Snežana Marinković:	Zaštitna arheološka iskopavanja na lokalitetu Podumka kod Orlovata 2005.....	43
	Protective Archeological Excavations on the Site Podumka near Orlovat – Summary	45
	<i>Recenzent: dr Predrag Medović</i>	
Tijana Pešterac:	Prilozi proučavanju rituala u mitraizmu	49
	Additions to studying of the rituals in Mithraism – Summary	60
	<i>Recenzent: dr Milan Vučomanović</i>	

Историја – History

Uglješa Belić:	Prilog proučavanju antičke prošlosti Vojvodine	61
	Contribution to the study of the classical Vojvodinian past – Summary	67
	<i>Recenzent: dr Velika Dautova Ruševljanić</i>	
Снежана Божанић:	Срем у раном средњем веку	69
	Srem in the early Middle Ages – Summary	77
	<i>Рецензент: група Ненад Лемајић</i>	
Kristina Meneši:	Sarajevska Hagada – најлепши примерак сефардске групе рукописа	79
	Haggadah from Sarajevo – Summary	84
	<i>Recenzent: mr Lidija Mustedanagić</i>	
Миливој Бешлић:	Објављени извори и литература о либерализму у Србији с краја 60-их и почетком 70-их година XX века	85
	Published Sources and the Literature about Liberalism in Serbia by the end of Sixties and the Beginning of the Seventies of the 20 th century – Summary	97
	<i>Рецензент: група Александар Касаши</i>	
Жарко Димић:	Прилози историји архива Карловачког магистратата	99
	Supplements to the history of the Archive of Magistrate in Sremski Karlovci – Summary	106
	<i>Рецензент: професор Славко Гавриловић</i>	

Историја уметности – History of Art

Ива Пајштранакова:	Предлоџи за цртање и наставни програми у Српској цртачкој и сликарској школи Кирила Кутлика	107
	Patterns for drawing and programs of study in Serbian drawing and painting school of Kiril Kutlik – Summary	128
	<i>Рецензент: група Јасна Јованов</i>	
Јасна Јованов:	Уметност и политичка репресија крајем 20. века у Војводини.....	129
	Art and political repression by the end of the 20 th century in Vojvodina – Summary	134
	<i>Рецензент: група Александар Касаши</i>	

Радослав Михаиловић:	Педесет година уметничке колоније Бечеј ..... Fifty years of the artistic colony Bečeј – Summary ..... <i>Рецензент: Драјоља Живанов</i>	135 156
Драгана Куручев:	Вредан поклон Градском музеју Вршац: портрети Маргит и Шандора Цофмана ..... Valuable gift to the Town Museum of Vršac: portraits of Margit and Šandor Cofman – Summary ..... <i>Рецензент: Миле Ићњајловић</i>	157 163
Етнографија – Etnology		
Катарина Радисављевић:	Карактеристике чешљања и покривања главе удатих жена у Војводини – Елементи доње опреме за обликовање и покривање косе удатих жена из збирке народних ношњи Музеја Војводине ..... Characteristics of Brushing and Covering Heads of Married Women in Vojvodina – Elements of underlying equipment for Forming and Covering Heads of Married Women from the Collection of Folk Costumes from the Museum of Vojvodina – Summary ..... <i>Рецензент: гр Мирјана Матуцков</i>	165 190
Александар Крел:	Две традиционалне дејце игре из Војводине: ћушкање и чилегање ..... Two traditional children's games from Vojvodina: čuškanje i čileganje – Summary ..... <i>Рецензент: гр Љиљана Гавриловић</i>	191 200
Јадранка Ђорђевић	Наслеђивање између обичаја и закона ..... Inheritance between Customs and Law – Summary ..... <i>Рецензент: гр Љиљана Гавриловић</i>	201 210
Црнобрња:	Занатлије и трговци у прошлости Зрењанина (од XVI века до прве половине XX века) ..... Craftsmen and tradesmen in the past of Zrenjanin (from the 16 th to the first part of the 20 th century)..... <i>Рецензент: гр Никола Гаћеша</i>	211 229
Конзервација – Conservation		
Зорана Ђорђевић:	Рестаурација и конзервација митрополитских кочија ..... Conservation and Restoration of Archbishop's Coach – Summary ..... <i>Рецензент: Данијела Королија Црквењаков</i>	231 238
Музеологија – Museology		
Даријуш Самии:	Борхес и музеј ..... Borges and museum – Summary ..... <i>Рецензент: mr Лигија Мусићеганайћ</i>	239 242
Библиотека – Library		
Оливера Огњановић:	Библиографија публикација посебног дела фонда Библиотеке Музеја Војводине Bibliography of the Library fund K-4 th in the Museum of Vojvodina ..... <i>Рецензент: mr Радован Милић</i>	243
Грађа – Records & Documents		
Владислав М. Тодоровић:	Судски процес против Теодора Аврамовића Тицана у вези са побуном у Срему 1807. године (превод архивске грађе) Court procedure against Teodor Avramović Tican related to the rebellion in Srem in 1807 (the translation of archive material) ..... <i>Рецензент: mr Радован Милић</i>	249
Данка Вишекруна:	Огњиште и оџак у народним веровањима и обичајима Срба у Новом Саду Hearth and Chimney in Folk Beliefs and Customs of Serbs in Novi Sad.	265

Из музејских и галеријских збирки – From the Museum and Gallery Collections

Атила Пејин:	Шачица света: Поклон збирка Тибора Секеља A handful of the World: Gift collection of Tibor Sekelj	271
Драгана Куручев:	Градски музеј Вршац – Апотека на степеницама – Тридесет година поставке „Сећање на Пају Јовановића“ The City museum of Vršac – ‘The chemist's shop on the stairs’ – The 30 th anniversary of exhibition “In loving memory of Paja Jovanović”	275

Из музеја и галерија Војводине – From Vojvodina's museum and Galeries

Миле Игњатовић:	Музей вировуларне имовине – изложба Душана Тодоровића у Музеју Војводине	285
Ана Сеч-Пинћир:	Сукња – праодиционални хаљењак народне ношње крушевачкој краји, изложба Народног музеја Крушевац у Новом Саду	287
Lidija Mustedanagić:	Svet knjige, izložba Muzeja Vojvodine u Kragujevcu	290
Lidija Balj:	Matejski Brod, izložba Narodnog muzeja iz Zrenjanina u Novom Sadu	291
Сузана Миловановић:	Војвођанском прајсдансству у сусрећу, изложба Музеја Војводине	293

Прикази – Surveys

Jovan Koledin:	M. Jevtić, M. Lazić, M. Sladić, Židovarsko blago – The Židovar Treasure	295
Aleksandar Medović:	Ksenija Borojević, Terra and Silva in the Pannonian Plain – Opovo agro-gathering in the Late Neolithic	298
Ildiko Medović:	Predrag Medović, Stubarlja, nekropolja naselja Feudvar	299
Угљеша Рајчевић:	Жарко Димић, Карловачка праштака школа 1809–1866	300
Слободан Ђелица	Александар Касаш, Камендин – један од велепоседа Дунђерских у Војводини	302
Ранко Кончар:	Слободан Ђелица, Радикали у Војводини 1919–1929	303
Милицоје Бешлин:	Тодор Куљић, Тийо, социолошко-историјска стручњака	304
Uglješa Belić:	Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, Godišnjak 2006	308
Душан Мильковић:	Годишњак Музеја прајса Новој Сада, број 2/2006	309
Uglješa Belić:	Naučni skup „Panonija–Balkan–Sredozemlje“	310

Размена публикација

Александар Петијевић:	Размена Библиотеке Музеја Војводине 2006. године	313
-----------------------	--	-----

In Memoriam

Марија Јовановић:	Јован Димитријевић, 1945–2007	323
Лидија Мустеданагић:	Татјана Спасојевић Поповић, 1971–2007	325

Поштоване колеџе и сарадници,

Музеј Војводине за следећу годину припрема издавање педесетој, јубиларној броја часописа „Рад музеја Војводине“, који се у научној и стручној јавности први пут појавио 1952. године. Позивамо Вас да припремите и доставите нам своје прилође до 30. априла 2008. године.

Желели бисмо да у припремању својих прилога користите следеће сугестије:

„РАД МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ“ се, у начелу, штампа ћирилицом, у формату А4, са апстрактима на енглеском језику. Могуће је објављивање текстова латиницом, као и на језику аутора.

ПРИЛОЗИ се достављају у затвореној коверти, са назнаком „За Рад музеја Војводине“ и означеном основним подацима аутора и бројем телефона или е-адресом за контакт и треба да садрже:

1. Рукопис – без обзира на то како је прилог припремљен, компјутерски или класично – у два примерка на папиру, са илустрацијама, ако их има, постављеним на жељене позиције.
2. Јасно, маркером или сличним средством, треба да буду истакнути делови текста, извори или литература, који се штампају писмом које није основно писмо текста (латиница у ћирилици и обрнуто).
3. На посебном листу – попис илустрација.
4. На посебном листу – текст апстракта (на језику којим је написан прилог), обима до 200 речи.
5. Изјаву аутора којим писмом односно језиком жели да прилог буде штампан.
6. На компакт диску – фајлове припремљене у складу са сугестијама које следе.

Прилози који нису у складу са овим упутством – неће се примати или ће пак, бити враћени аутору на дораду.

ПРИПРЕМА ИЛУСТРАЦИЈА

1. Цртежи треба да буду – у класичној варијанти припреме, на хамеру или паусу са најтањом линијом 0,2 mm – или одговарајуће компјутески обрађени. Највећи могући формат цртежа који је уједно и формат за табле у области археологије је 240x175 mm.
2. Фотографије на фотопапиру се примају у црно-белој техници или у бојама. Морају бити недвосмислено – на полеђини – означене, у складу са раније поменутим пописом.

Фотокопије се неће примити.

КОМПЈУТЕРСКА ПРИПРЕМА

1. НАЗИВ ФАЈЛА. Сви фајлови који чине један прилог – текст и илустрације – својим називима морају да без дилеме обезбеде разумљиво и лако коришћење. Препоручљиво је назвати их према презимену аутора или наслову прилога. Фајловима не давати називе ћирилицом или са тзв. уи-словима (ч ћ ш ћ ж)
2. ТЕКСТ се предаје припремљен у Word-у, без уметнутих илустрација, оквира, текст-боксова и сличних ефеката, снимљен у *.doc или *.rtf формату. При уносу текста користити искључиво језичку подршку за српски језик, ћирилицом или латиницом, као и фонтове Arial или Times New Roman.
3. СВАКА ИЛУСТРАЦИЈА треба да буде посебан фајл. Табле и цртежи могу бити креирани уз помоћ одговарајућих програма (Corel Draw, Photoshop). Скенови фотографија и цртежа треба да су у бојама, у RGB формату, са резолуцијом 300x300 pix, у форматима кодирања *.tif, или *.jpg. Код формата *.jpg употребити квалитет 12. Препоручујемо, ипак, да скенирање препустите нама. Дигиталне фотографије треба преименовати у складу са тачком 1.
4. Пожељно је да све илустрације буду предате и штампане на папиру.
5. Компјутерски припремљени прилози достављају се на компакт диску, добро заштићеном од могућих оптећења, у кутији. Диск треба јасно означити маркером.

При предаји прилога – само сасвим изузетно користити електронску пошту.

За све информације поводом концепције часописа, организације и рада редакције, на располагању Вам је уредница, Драгица Јовановић, телефоном: 021 420–566 или електронском поштом: muzejvojvodine1@nscable.net.

Нејасноће поводом технике припреме и слања прилога разјаснићете код техничког уредника, Ивана Кукурова, телефоном: 021 420–566 или електронском поштом: muzejvojvodine@nscable.net

Подробне информације о „Раду музеја Војводине“ такође можете наћи у оквиру презентације Музеја Војводине на интернет адреси www.muzejvojvodine.org.yu

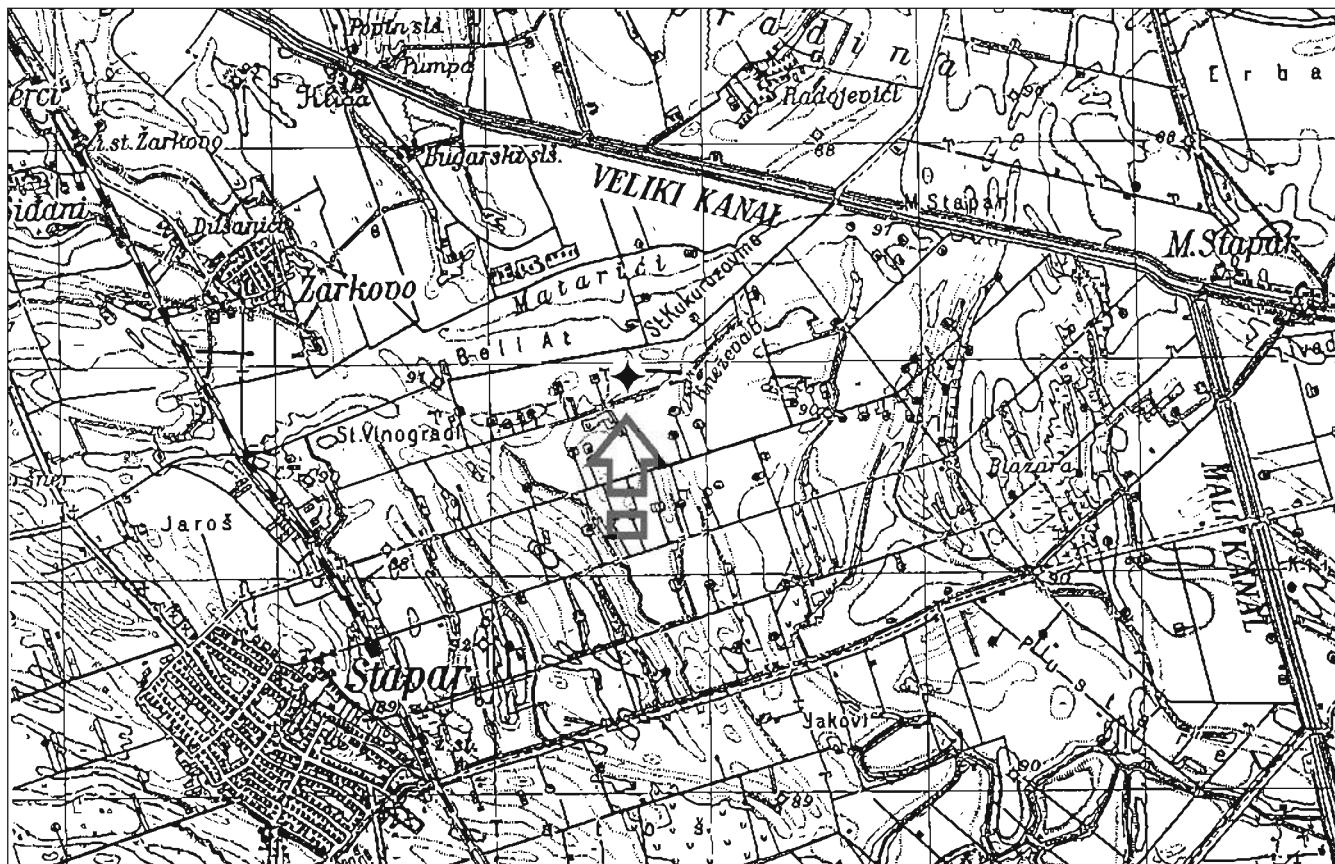
PRILOG POZNAVANJU RANOGRONZANOG DOBA BAČKE u svetlu nalaza sa lokaliteta Kneževa bara

Zaštitnim iskopavanjem u septembru 2000. na trasi gasovoda RG 04–15 otkriven je lokalitet iz ranog bronzanog doba u ataru sela Stapar, jugoistočno od Sombora. Lokalitet Kneževa bara nalazi se na lesnom uzvišenju koje se pruža u pravcu sever-jug, između dva, danas zabarena vodotoka (karta 1). Rov gasovoda presekao je uzvišenje u pravcu istok-zapad. U srednjem veku je ovo uzvišenje korišćeno za sahranjivanje. Grobovi su oštetili stariji kulturni sloj, odnosno naseobinske ostatke ranog bronzanog doba. Zbog dinamike radova investitora, karakter nalazišta nije u dovoljnoj meri ispitana. Objekat u obliku jame ulazio je u južni profil rova, iznad kojeg je već položena cev gasovoda. Dva groba ukopana su u deo objekta zahvaćenog rovom, što je još više doprinelo usitnjavanju fragmenata keramike (plan 1). Verovatno je u pitanju jednoslojno, kratkotrajno na-

selje. Možda je ukopavanje srednjovekovnih grobova doprinelo tome da sloj ima izgled jamskih objekata. Materijal je koncentrisan u suphumusnom sloju. Ispuna sloja sastoji se od fragmenata keramike i jednog manjeg fragmenta žrvnja. Kostiju nije bilo.

Rano bronzano doba je, praktično, nepoznat kulturno-hronološki fenomen u ovom delu Vojvodine. To je period od raspada vučedolskog kulturnog kompleksa do pojave vatinske kulture. Sam početak bronzanog doba karakteriše mnoštvo regionalnih grupa, sa veoma sličnom keramičkom proizvodnjom. Regionalne grupe razlikuju se po spoljnijim uticajima, koji im daju lokalni kolorit. U svim regionalnim grupama se, više ili manje, vidi kasnovučedolska komponenta. Kneževa bara je prvi lokalitet iz ovog vremena u Bačkoj koji je arheološki konstatovan i delimično ispitana.

▼ Karta 1 – Map 1

Još 1965. godine I. Bona (Bóna) izdvojio je grupu Šomođvar (Somogyvár) kao ranobronzanodobnu. Konstatovao je da se srođan materijal nalazi i u Mađarske, u zapadnoj Srbiji – kod Priboja, kao i Sremu – u okviru vučedolske kulture. Na osnovu istraživanja obavljenih 1962., S. Dimitrijević precizno stratigrafski određuje vinkovačku kulturu.¹ Tokom 70-tih godina prošlog veka istraživanja su donela dosta materijala, ali i nova tumačenja razvoja kultura i tipologiju keramike koja se kod pojedinih autora veoma razlikuje.

G. Bándi je, na osnovu istraživanja naselja Nađarpad (Nagyárpád), šomođvarsку kulturu takođe povezao sa južnim (balkanskim) oblastima, dok Mako (Makó) kulturi daje prioritet u Potisju. U Transdanubiji Mako biva istisnuta od nosilaca šomođvarskega stila, koji traje i u vreme pojave rane Nađrev (Nagyrév) kulture. Po njemu, barbotin i plastične trake sa otiscima noktiju ukazuju na južno poreklo. Ovakvi motivi nedostaju u Mako kulturi, što G. Bándi objašnjava drugačijom osnovom od šomođvarske kulture.²

I. Ečedi (Ecsedy) istraživao je lokalitet Sava (Szava), južno od Pečuja. On tvrdi da je uzrok otežanog tumačenja razvoja kultura ranog bronzanog doba neobjavljanje rezultata istraživanja važnih lokaliteta.³ To je naročito izraženo kod nas. Po M. Giriću, na Gradini na Bosutu nalazi se sloj vinkovačke kulture debljine 1,2 m, dok N. Tasić pominje „samo tri jame“.⁴ Ni sa ovog lokaliteta nisu objavljeni rezultati istraživanja, osim deo materijala izdvojenog iz celina.

Na osnovu materijala iz Lanjčoka (Lánycsók) I. Ečeđi izvodi zaključak prema kojem Šomođvar–Vinkovci kultura proizilazi neposredno iz kasne Zok (Zók) faze vučedolske kulture. Mlada faza, bez vučedolskih elemenata, bila bi paralelna sa Nađrev i Pitvaroš (Pitvaros) kulturom.⁵ Preliminarni izveštaj o istraživanju važnog lokaliteta Zok–Varheđ (Zók–Várhegy) objavljen je 1982; radi se o kasnovučedolskom utvrđenom naselju. Osnove kuća obnavljane su više puta. Materijal šomođvarsko–vinkovačke kulture je iz otpadnih jama i ukopanih objekata; nema tragova naseobinskog sloja ni podova kuća.⁶

Iste godine objavljena je važna rasprava S. Dimitrijevića o rezultatima istraživanja u Vinkovcima, na tell naselju po kojem je i cela kultura dobila ime. U ranovinkovačkom horizontu otkrivena je kasnovučedolska keramika. Na osnovu stratigrafije, on zaključuje da vinkovačka kultura nastaje na temelju kasnoklasične (B2) faze vučedolske kulture. Ovom supstratu Dimitrijević dodaje južnobalkansku komponentu, tako da dolazi

do jedne etničke mešavine. Sličan proces u mađarskoj Baranji dao je Šomođvar tip.⁷

Nov momenat u rasvetljavanju problematike ranog bronzanog doba Bačke jeste izdvajanje Ada tipa, na južnoj periferiji kultura Mako i Nađrev. Materijal koji pripada ovom tipu sakupljen je iz uništenih grobova, ili je kao slučajan nalaz dospeo u muzejske zbirke. Neistraženost lokaliteta u Bačkoj i nepublikovanje muzejskih zbirki otežava tumačenje ovih nalaza. F. Horvat (Horváth) daje tri mogućnosti u nastanku ovog tipa. Prvo, u oblasti Mako kulture Ada tip bila bi varijanta vinkovačke grupe. Drugo, predstavljala bi mešavinu vinkovačke i najranije nađrevske kulture. Treće, Ada je nezavisna pojava, u tesnim vezama sa vinkovačkom kulturom.⁸

N. Tasić prepostavlja postojanje lokalnih grupa (na osnovu pojedinačnih nalaza iz okoline Odžaka). Ove grupe karakterisale bi pojave strane vučedolskoj tradiciji: nedostatak ukrašavanja, ogrubljivanje donjeg dela posuđa, metličasti ornament, kao i zdele zadebljanog oboda.⁹ On Ada tip vidi kao lokalno razvijenu, samostalnu grupu u Potisju, koja tipološki pripada vinkovačko–šomođvarskom kompleksu.¹⁰

Objavljajući skeletni grob sa dijademom iz Šljunkare kod Zemuna, S. Vranić izdvaja – na osnovu keramičkih priloga – jedan „protovatinski horizont“, stariji od Rajnekeovog (Reinecke) A stepena ranog bronzanog doba.¹¹

Rezultati istraživanja do kraja 80-tih godina sistematizovani su u radu R. Kalič–Šrajber (Kalicz–Schreiber). Ona ukazuje na heterogenost stanovništva Transdanubije, na mnoge zajedničke crte u keramici kultura Mako i Šomođvar–Vinkovci. R. Kalič–Šrajber ističe nemogućnost oštrog razgraničenja starije faze Šomođvar–Vinkovci od Mako kulture, kao i postojanje široke zone sa mešanim materijalom obe kulture. Za stariju fazu bile bi karakteristične zdele na nozi sa unutrašnjom dekoracijom, što je ostavština vučedolske kulture.

Grobovi sa spaljenim pokojnicima pripadali bi Mako tradiciji, dok bi skeletno sahranjivanje pokazivalo uticaje juga, te se ovakvi grobovi pripisuju Šomođvar grupi. Skeletno sahranjivanje prate posude „sa asimetričnim drškama“, koje takođe potiču sa juga, ali nisu precizno kulturno određene. Pojava ovih keramičkih tipova dolazi u isto vreme kada i preobražaj Mako kulture u Nađrev kulturu. Ovu pretpostavku potvrđivali bi nalazi iz Bačke (Ada tip). Autorka ovaj tip svrstava u stariju i mlađu fazu Šomođvar–Vinkovci, ili Glina III – Snekenberg (Schneckenberg) kulture.¹²

U tumačenju kultura prve faze ranog bronzanog doba G. Sabo (Szabó) polazi od slojeva tella Kalvarija kod Dunafeldvara (Dunaföldvár–Kálvária). Iznad sloja sa kostolačkom keramikom nalazi se horizont sa materijalom koji može da se poveže kako sa Mako, tako i sa Šomodvar kulturom. Rešenje problema kulturnog određenja autor vidi u srodnom poreklu, ali različitim prirodno-geografskim karakteristikama, koje vode ka različitim granama privrede. Nalaze Ada tipa ona vidi kao posledice migracije duž Tise u vreme Mako kulture.¹³

M. Bondar (Bondár) daje istorijat istraživanja i popis nalazišta Šomodvar–Vinkovci kulture do polovine 90-tih. Ona ističe važnost iskopavanja u Vinkovcima i prihvata podelu S. Dimitrijevića, kao i tezu o vučedolskom supstratu. Ovo prihvata i I. Bona, koji izjednačava ranu vinkovačku kulturu sa šomodvarskom kulturom. On razlikuje osnove na kojima se razvija rano bronzano doba u Sremu i Transdanubiji.

Kako vidimo, odnos šomodvarsко-vinkovačke i Mako kulture ostaje nejasan. Za razliku od N. Kaliča (Kalicz) koji Mako i Vučedol svrstava u Zok kompleks, I. Ečedi Mako kulturu hronološki izjednačava sa Šomodvar–Vinkovci kulturom (karta 2), a ne sa vučedolskim kompleksom. S. Dimitrijević izjednačava vučedolsku kasnu – C fazu sa fazom Vinkovci A1, a Šomodvar tip sa Vinkovci A2. G. Bandi (Bándi) uvodi Šomodvar–Zok kombinaciju, kojoj prethodi Vučedol. On primećuje da dolazi do prekida u upotrebi vučedolskih tipova oruđa, a da se pojavljuju proizvodi poreklom sa juga.

U katalogu izložbe o tell kulturama, I. Bona iznosi teze o pojavi i razvoju kultura ranog bronzanog doba u Karpatkoj kotlini. Pojava ovih kultura bila bi rezultat seobe populacija sa Balkana, i to u pet talasa:

1. Šomodvar kultura dolazi u Transdanubiju preko Slavonije (karta 3).

2. Šomodvar–Protonađrev, druga grana ovog talasa, zauzima lesni plato desne obale Dunava.

3. Neke grupe Šomodvar–Sava–Vinkovci kulture prelaze iz Baranje, preko Dunava, u Bačku i dolaze do Tise, nasuprot teritoriji Pitvaroš kulture. Ove zajednice označene su kao Šomodvar–Ada grupa (karta 4).

4. Grupa Šomodvar–Đula–Rošia (Gyula–Rošia) širi se iz porečja Kereša do regionalne reke Bereća. Ova grupa zaustavlja širenje grupe Ada i pitvaroške kulture, a izgleda da ima udela pri formiranju Otomani kulture.

5. Istočni krak migracije sa Balkana, na donjem Dunavu, doprinosi pojavi Glina III kulture. Migrirajući na

istok, duž doline Olte, i možda prodorom u Transilvaniju, stvara Šomodvar–Šnekenberg kulturu.

M. Bondar spekulise o vremenu potrebnom za zaposedenje Transdanubije u vreme vinkovačke A1 faze. Regionalne razlike u oblastima sa tipološki sličnom keramikom objašnjava pokretima malih grupa. Ona ne podržava teoriju o ekspanziji kao kolonizaciji na duže vreme. Njena terenska zapažanja na lokalitetu Berzence (Börzönce) pokazuju da su otpadne jame ispunjene brzo i da fragmenti keramike sa vrha jama odgovaraju onima sa dna. U rezimiranju karakteristika ranog bronzanog doba ona primećuje da gruba keramika nije adekvatna za kulturno i hronološko razdvajanje materijala. Cilindrične flašoidne posude i zdele na nozi dekorisane na unutrašnjoj strani karakteristične su za kasnu vučedolsku kulturu, Mako, Čepel tip kulture zvonastih pehar (Glockenbecher–Csepel), protonađrev i Glina III – Šnekenberg kulturu.¹⁴

Kod nas, u Beogradu, održan je 1984. godine međunarodni kongres o kulturama ranog bronzanog doba. Dotadašnji rezultati objavljeni su u zborniku radova koji je postao osnova za dalja istraživanja. Što se tiče teritorije Vojvodine, problemi koji su tada postojali nisu rešeni do danas. To se prvenstveno odnosi na problem veza Šomodvar–Vinkovci i Mako kulture, kao i na karakter Ada tipa. Materijal koji je već tada mogao odgovoriti na neka od pitanja (Ilok, Gradina na Bosutu) nije objavljen, što je rezultiralo time da interna periodizacija vinkovačke kulture ostane na početnom stepenu.

Zajednički supstrat Mako i vinkovačke kulture (vučedolska faza B2 ili C) nije još određen i izdvojen, kao ni razvoj Mako kulture, naročito u odnosu na južnu granicu, koja bi dodirivala i Bačku. Kao kriterijum za razdvajanje Mako od Šomodvar–Vinkovci kulture Đ. Bandi ustanavljava nedostatak ukrašavanja na keramici Mako kulture.¹⁵ Na pojedinim lokalitetima Mako se nalazi u slojevima iznad kasnobadenskog horizonta.¹⁶ Ovo bi, možda, pomoglo u rešavanju problema u vezi sa nastankom Mako kulture, ali nije potkrepljeno materijalom iz zatvorenih celina.

U radu o naseljima ranog bronzanog doba u Banatu, S. Grčki-Stanimirov objavljuje materijal sa jednoslojneg naselja Donja Varoš (Vatrogasni dom) u Pančevu. Nejasno definisani slojevi onemogućavaju precizno determinisanje ovog materijala (neukrašene amforice prisipuju se Bubanj–Hum III kulturi). Jedna jama sa keramikom Šomodvar–Vinkovci kulture ukopana je od nivoa podnica kuća. Ona odbacuje teorije o protovatin-

skoj kulturi i ovaj materijal vezuje za Bubanj–Hum III i Pitvaroš grupu Nađrev kulture. Pitvaroš bi, delimično, istovremeno trajala sa šomođvar–vinkovačkom kulturom. Interesantne su autorkine primedbe o nesigurnim a neobjavljenim rezultatima istraživanja u Omoljici: iznad jama sa badensko–kostolačkim materijalom je sloj neornamentisane keramike Mokrin–Perjamoš kulture. Iznad ovog sloja je keramika koja pripada pančevačko–omoljičkoj fazi vatinske kulture.¹⁷ Vinkovačku kulturu u Slavoniji Z. Marković vidi kao rezultat simbioze vučedolskog supstrata i došljaka sa „jugoistoka ili istoka“¹⁸

Interesantna je teorija A. Figlera, po kojoj je Mako tradicija deo Šomođvar–Vinkovci kulture. Prema njemu, Šomođvar–Vinkovci kultura ne nastaje upadom strane populacije, već laganim priticanjem stranih elemenata, koji se stapaju sa domaćom osnovom. I. Bona ovako tumači javljanje Mako kulture u čitavoj Mađarskoj, u vreme kasnovučedolskog stila. Migracija Šomođvar–Vinkovci kulture iz Trakije u Karpatsku kotlinu donosi sahranjivanje pod humkama kao novinu. On veruje da brzi prodror Šomođvar–Ada–Rošia, kao i Šnekenberg kulture stoji u vezi sa korišćenjem pripitomljenih konja.¹⁹ Hronologija koju predlaže I. Bona sadrži dosta nedefinisanih odrednica, kakve su npr. „ostaci Šomođvar–Vinkovci“, ili „ostaci Mako na severu“, ali bez konkretnih razlika u tipologiji materijala.²⁰

Nastanak Mako kulture u istočnoj Mađarskoj J. Lihardus i J. Vladar izvode iz kasne badenske kulture, pri čemu veliki ideo ima Jamnaja kultura. Ovim tumačenjem objašnjava se sličnost keramike Mako i Glina III kulture. Pojava biritualnosti pri sahranjivanju bila bi posledica učešća badenske tradicije, uz inhumaciju sa primenom okera koja se javlja u severnopontskoj oblasti. Vučedolski prodror na sever bio bi druga komponenta razvoja. Na ovoj osnovi nastaje Šomođvar–Vinkovci kultura. Rana Nađrev kultura razvija se na Mako osnovi, uz vidljivu povezanost sa zapadnopontskim prostorom (Moldavijom).²¹

Rekognosciranje Titelskog platoa, izvedeno u sklopu sistematskog istraživanja Feudvara, nije odgovorilo na pitanje o najranijim kulturama bronzanog doba u Bačkoj. Na lesnoj obali, gde bismo ih najviše očekivali, nema nalazišta vinkovačke, a ni vučedolske kulture.²² F. Falkenštajn (Falkenstein) preuzima podelu N. Tasića, a Šomođvar–Vinkovci kulturu deli na četiri regionalne varijante (Šomođvar, Vinkovci, Belotić – Bela Crkva i Ada grupa u Potisju i Rumuniji). Vinko-

vačku kulturu neposredno izvodi iz kasnovučedolske kulture.²³

U stratigrafiji Feudvara, horizont 10 predstavljao bi vinkovački sloj (što je pod znakom pitanja), a prelaz u 11-ti horizont pripadao bi vatinskom sloju. Materijal je tipičan za rano bronzano doba, sa ogrubljinjem površine.²⁴ Sistematska istraživanja prekinuta su 1991. Zdravica nije dostignuta, a sloj ispod vatinskog naselja nije istražen. F. Falkenštajn datira ovaj kompleks u period između 2500. i 2300. godine p. n. e., na osnovu C₁₄ datuma iz Vinkovaca, Nađarpada i Save. Vinkovci i Ada grupa bili bi paralelni sa Pitvaroš grupom i smešteni u bronzano doba A1 (2500–1900. p. n. e.).²⁵

Dva groba sa urnama pripisanim vinkovačkoj kulturi nađena su u Osijeku, na lokalitetu Pristanište (peščano uzvišenje pored Drave). U prvom grobu su, uz urnu, pronađeni pehar, fragment zdele i deo lobanje jelena. Drugi grob čine urna i fragmenti zdele. Urne se pripisuju A2 fazi vinkovačke kulture.²⁶ Različit ritual u okviru vinkovačke kulture, na sadašnjem nivou njenog poznavanja, govori o složenom etničkom sastavu.

Rezultati istraživanja u oblasti Bekeš (Békés), u porečju Berećo (Berettyó) i Crnog Kereša (Feher Körös), pokazuju zajedničku pojavu keramičkih tipova, koji su pripisivani različitim kulturama (Mako i Šomođvar–Vinkovci). To je, prepostavlja se, posledica tesnih veza južnog Alfelda i Transdanubije, što ukazuje na nemogućnost povlačenja oštре crte među ovim kulturama, tako da bi i materijal izdvojen kao Ada tip mogao biti regionalna mešavina keramičkih tipova. Na osnovu nalaza iz južnog Alfelda, J. G. Senaski (Szénászky) zaključuje da je Mako kultura u ovoj oblasti intaktna tokom prve faze ranog bronzanog doba. U drugoj fazi, severni deo Mako teritorije zauzima Njiršeg (Nyírség) kultura, Potisje zauzima Nađrev, a u dolini Moriša pojavljuje se Moriš (Maros) kultura.²⁷

Radovi objavljeni poslednjih godina daju jasniju sliku o keramici Mako kulture. Radi se o dva lokaliteta u oblasti Heveš (Heves), Tarnabod–Berekalja i Boldog–Vašutalomaš (Vasútállomas). Tarnabod je kratko-trajno naselje na obali nekadašnjeg potoka. Arheološki materijal sastoji se od keramike i nekoliko kamenih predmeta. Najviše ima fragmenata zdela, među kojima ima i ukrašenih zdela na nozi (poznatih iz grobova Mako, kasne vučedolske i Vinkovci–Šomođvar kulture). Pehari i lonci upotpunjaju repertoar keramičkih tipova. N. Kalič ne izjednačava hronološki Mako i Njiršeg kulture na ovom prostoru. Mako bi prethodila Njiršeg kulturi,

koja pripada drugoj fazi ranog bronzanog doba. On po-minje lokalitet Oslar (Oszlár), koji se nalazi na granici između teritorija ove dve kulture. Na njemu je otkrivena keramika Njiršeg kultura u zatvorenoj celini Mako, što govori o trajanju Mako kulture i u drugoj fazi ranog bronzanog doba (bar u nekim oblastima).²⁸ Ovome u prilog ide i nalaz ranonađrevskog pehara u spaljenom grobu Mako kulture iz Kompolta (3,5 km severno od Tarnoboda). U grobu je pronađena i zdela na nozi ukrašena iznutra. Zaključak je da Mako, rana Nađrev i Njiršeg kultura žive istovremeno.²⁹

I. Satmari (Szathmári) dala je jedan kratak pregled istraženosti Mako kulture krajem XX veka.³⁰ Nijedno naselje nije istraženo u potpunosti. Većina istraženih naselja pripada kratkotrajnim boravištima, koje karakteriše prisustvo samo otpadnih jama. Ipak, Mako kultura poznaje i prave, masivne kuće, kao znak dugotrajnijih naselja, podizanih na povoljnim geografskim položajima. U analizi hronološkog i relativnokulturološkog odnosa Mako kulture i okruženja, autorka navodi i pojavu bikoničnih zdele zbijenog tela, tipičnih za Mako kulturu, u oblasti Ada grupe.³¹ Ona zaključuje da je trajanje Mako kulture neravnomerno, u zavisnosti od pojedinih oblasti, i da čak i relativno bliski lokaliteti nemaju istu stratigrafsku sliku.

Na lokalitetu Kompolt–Kišter (Kistér), takođe u županiji Heveš, otkrivena su dva groba sa spaljivanjem i jedna otpadna jama.³² Jama je bila nepravilnog oblika, prečnika 0,8 m i dubine 0,6 m. Istraživači ovde navode nalazišta sa jamama Mako kulture, zaključujući da je postojanje izolovanih jama, uz nedostatak naselja, česta pojava u Mako–Kosihi–Čaka kulturi. Teško je sve ovake slučajevе pripisati ritualnoj praksi, uprkos nalazima grobova u blizini ovih jama. Verovatnije je da su jame povezane sa kratkotrajnim naseobinama, koje se arheološki ne mogu potvrditi.³³ U jami su, uglavnom, nađeni fragmenti lonaca i dubljih koničnih zdele. Lonci imaju ukras na obodu – u vidu kratkih plastičnih bradavica. Neki fragmenti trbuha posuda imaju plastične dugmetaste aplikacije. Na jednom fragmentu vidljivi su tragovi drške koja polazi od oboda. Autori datiraju nalazište na kraj prve faze ranog bronzanog doba, ili na sam početak druge faze, usled importa jednog krčaga kulture Šomođvar–Vinkovci.³⁴

Jedna zatvorena celina sa lokaliteta Kovačtanja (Kunfehértó–Kovács-tanya) pokazuje da Mako kultura nije živila samo duž velikih reka (Dunava i Tise), već i u unutrašnjosti međurečja – na padinama brežuljaka.³⁵

Istraživanja jugozapadno od Čongrada (Csongrád–Sertételep), na terasi potoka Vidre, dovele su do otkrića jednog jamskog naseobinskog kompleksa. Jame su prvo korišćene kao trapovi, a zatim kao jame za otpad. Keramički materijal uglavnom čine lonci i posude za zalihe. Fragmenti zdele se, takođe, javljaju u većem broju. Od drugih formi u manjem broju su zastupljeni krčazi i zdelice.³⁶ Mišljenje da je Mako kultura postojala i u vreme druge faze ranog bronzanog doba prihvaćeno je od većine istraživača. To bi se za sada moglo odnositi na severozapadnu Mađarsku i Slovačku (kao Kosihi–Čaka grupa). J. Kos (Koós) konstatiše da se ritual na istoku (gde se paljevinski ostaci polažu u jamu) razlikuje od onog u zapadnim oblastima, gde se upotrebljava urna. Zdele na nozi ukrašene iznutra autorka prihvata kao nasleđe vučedolske kulture, u vezi sa njihovom sakralnom funkcijom.³⁷

Gabrijela Kulčar (Kulcsár) dala je prikaz grobova Mako–Kosihi–Čaka kulture, objavljajući materijal sa male nekropole Kál-Legelő, koja je ukopana na peščanom brežuljku udaljenom 3 km od lokaliteta Kompolt–Kistér.³⁸ Keramika pokazuje kontakte između udaljenih oblasti i različitih kultura. Kraj Mako kulture, prema Rajnekeovoj (Reinecke) hronologiji, pada u Reinecke A0 period, koji odgovara ranom bronzanom dobu II mađarske hronološke podele. U apsolutnim datumima ovaj period traje između 2800/2700–2500/2300 godina p. n. e.³⁹ Kasna faza Mako kulture sreće se na severu Velike nizije (Alföld) gde traje paralelno sa Njiršeg kulturom.⁴⁰ Interesantan je nalaz iz groba ukopanog u sloj prahumusa ispod tella Jasdoža (Jászdzósá–Kápolnahalom). Grob sadrži pehar cilindričnog vrata i bikoničnog tela. Tipološki je blizak keramici Šomođvar–Vinkovci kulture i kulture zvonastih pehara u okolini Budimpešte iz vremena ranog bronzanog doba II (Vinkovci A, po podeli S. Dimitrijevića).⁴¹

Katalin Tot (Tóth) nedavno je dala kratak pregled trenutnog stanja istraživanja ranog bronzanog doba u Mađarskoj (karte 5. i 6).⁴² Najveći napredak postignut je tokom istraživanja na trasi autoputa koji je prelazio preko teritorije koju su naseljavale kulture Mako i Njiršeg. Takođe, ona prihvata mogućnost postojanja jedne grupe u južnom delu međurečja Dunava i Tise (grupa Ada) i slične grupe na istoku Velike ravnice (grupa Đula-Rošia). Ona ovo ne vidi kao autentičan kompleks, jer se uglavnom zasniva na slučajnim nalazima. Jedan deo nalaza duž desne obale Tise, ranije pripisivan Ada grupi, pripada oblasti grupe Obeba–Pitvaroš. K. Tot je

mišljenja da se u slučaju juga međurečja (Bačke) ne radi o pojavi novog etnikuma, kako je tvrdio I. Bona, već o uticaju i intenzivnim vezama kulture Šomođvar–Vinkovci sa autohtonim Mako–Kosihi–Čaka kompleksom (teorija I. Ečedija). Znatan deo proizvodnje metala i keramike nije „kulturno specifičan“, već je opšteprihvaćen, što otežava razgraničenje pojedinih kulturnih grupa. Usled mnoštva slučajnih nalaza koji su bez jasnog konteksta, ovaj problem je posebno naglašen. Granica između Mako–Kosihi–Čaka i Šomođvar–Vinkovci kulture nije određena, kao ni granica prostiranja grupe Obeba–Pitvaroš. Na osnovu rezultata novijih istraživanja velikih površina, ona vidi mogućnost povezanosti naselja kultura Mako i Šomođvar–Vinkovci.⁴³

Iz svega navedenog vidimo da se istraživanje ranog bronzanog doba na teritoriji Vojvodine teško može nastaviti bez objavljivanja do sada sakupljenog materijala. To se, pre svega, odnosi na materijal sa sistematskih istraživanja. Materijal iz zatvorenih celina, sa dobro dokumentovanom stratigrafском slikom, pružio bi čvrst oslonac budućim istraživanjima. Neophodno je precizno određivanje novih pojava (nalaz iz Šljunkare kod Zemuna, Pančevo–Donja Varoš), kao i „protovin-kovačkog horizonta“. U Bačkoj prvenstvo ima istraživanje karaktera Ada tipa, kako u pogledu njegovog teritorijalnog, tako i tipološkog određenja.

TIPOLOGIJA KERAMIKE

Keramički tipovi koji se mogu izdvojiti na lokalitetu Kneževa bara su: zdele, pehari sa trakastom drškom i lonci. Usled fragmentacije, teško je prepoznati delove amfora, tako da su fragmenti posuda sa jednom očuvanom drškom na obodu određeni kao posude sa drškom koja polazi od oboda. Kako ne postoji prihvaćen tipološki imenik, neki autori imaju nepodesne nazive, tako da se i posude bez drški nazivaju amforama.

Faktura keramike je, u osnovi, dosta gruba. Glina nije prečišćena; dodavane su joj materije neorganskog porekla, radi čvršće strukture. To je naročito vidljivo kod većih posuda. Pečenje je redukciono. Ponekad se kombinuje sa oksidacionim načinom pečenja, radi dobijanja šarene, mrljaste površine. Lonci i pitosi spadaju u posude srednje grube fakture. Površina je ogrubljavana nanošenjem blata pre pečenja. Glini je dodavan pesak i mlevena keramika. Oksidaciono pečenje dalo je mrke, sivomrke i crne preseke. Unutrašnjost ovih posuda je zaglačana, nekad bolje, a nekad je samo zara-

vnjena. Iako su zaglačani, duboke zdele i gornji delovi lonaca imaju dosta neravnу površinu. Njihova površina nije glatka i nema sjaj. Najbolje su obradene plitke zdele. Spoljne površine su veoma glatke, mada su neravne. Boja je često neravnomerna, mrkosiva do crvenkasta, tako da površina izgleda mrljasto.

LONCI–PITOSI

Na obodu i prelazu vrata u telо nalazi se plastična traka. Na prelazu vrata u telо traka je deblja, sa otiscima noktiju. Zadebljanje duž oboda je tanje, sa urezanim ukrasom. Na jednom fragmentu nalazi se niz vertikalnih, kratkih ureza (T.I. 1), a na drugom (T.II. 2) niz tankih urezanih critica. Gornji deo tela je zaglačan, a donji ukrašen ogrubljivanjem – tehnikom barbotin (T.X. 29, 31; T.XI. 34). Na manjim loncima (dubokim zdelama) nema ukrasa i zaravnjene su površine.

POSUDE SA DRŠKOM KOJA POLAZI OD OBODA

Trakasta drška spaja se sa početkom ramena. Pored baze drške nalazi se dugmetasto ispuštenje (T.IV. 6).

Obod posude neraščlanjenog tela i zaobljenog ramena (T.VII. 20).

Trakasta drška na niskom ramenu, na fragmentu posude kratkog vrata (T.VIII. 26).

Fragment posude zaobljenog, niskog ramena. Na gornjem delu tela nalazi se baza trakaste drške (T.IV. 7).

ZDELE

Konične (T.IV. 8, T.VI. 19).

Sa kratkim, izvučenim vratom (T.IV. 14, 16, 18) i „S“ profilom (T.V. 12, 13; T.IV. 17).

Sa „S“ profilom i bradavičastim zadebljanjem na ramenu (T.V. 10, 11).

Lonci–pitosi ukrašeni plastičnim trakama sa otiscima prstiju nalaze se na lokalitetima raznih kultura.⁴⁴

Takođe, lonci sa zaglačanim gornjim delom a barbotinizovanim recipijentom tipična su forma ranog bronzanog doba.⁴⁵

Posude sa jednom trakastom drškom ili sa dve trakaste drške koje polaze od oboda sreće se i na nalazistima Mako kulture, a kasnije postaje tipično za šomođvarsко–vinkovačku kulturu.⁴⁶ Ukras pri osnovi drške, u vidu plastičnog dugmeta (T.IV. 6), veoma je čest, kako u Mako kulturi,⁴⁷ tako i u grupi Đula–Rošia.⁴⁸

Zdele sa drškom od oboda do ramena tipična su forma u Mako i šomođvarsко–vinkovačkoj kulturi.⁴⁹

Konične zdele i zdele sa naglašenim vratom, sa obodom zadebljanim iznutra ili bez njega, karakteristične su za ovaj period bronzanog doba na širokom prostoru jugoistoka Evrope.

Zdela sa trakastom drškom na niskom ramenu je varijanta koja se uglavnom javlja (istovremeno sa prethodnim tipom) na dubokim zdelama.⁵⁰

Zdele konično zaobljenog recipijenta, iznutra zadebljanog i izvučenog oboda, tipične su za Mako kulturu.⁵¹ Tipovi zdela „S“ profilacije traju i kasnije, u nadrevskoj kulturi.⁵²

Konično zaobljene zdele konkavnog vrata⁵³ i sa plastičnom trakastom drškom na prelomu konusa javljaju se i u naseljima Mako i na šomođvarsko–vinkovačkim lokalitetima.⁵⁴

Duboke zdele i lonci konkavnog vrata tipološki se ne mogu svrstati u oblike karakteristične za neku određenu kulturu ranog bronzanog doba.

Dva fragmenta pehara zaobljenog ramena (T.IX. 27, 28) ne mogu se tipološki precizno odrediti. U grobu 2 iz Kompolt–Kistéra⁵⁵ imamo dva krčaga, koji pokazuju da se istovremeno javljaju i bikonični oblici izduženog vrata, kakve poznajemo u šomođvarsko–vinkovačkoj kulturi, uz krčage zaobljenog trbuha i kratkog vrata.

Fragmenti dna, kao i donji delovi lonaca nemaju karakteristike koje bi ih izdvojile kao oblik vezan za Mako kulturu. Široko razgrnuti donji konusi, naglašeno ravno dno i ogrubljena površina karakteristike su keramike kulture ranog bronzanog doba širom Karpatske kotline. Plitka posuda širokog recipijenta i konkavnog profila (T.XIII. 39) slična je posudu čepelske grupe kulture zvonastih pehara (Glockenbecher–Csepel), Nir grupe, a jedan primerak je nađen na lokalitetu šomođvarske grupe.⁵⁶

Pitanje kulturne pripadnosti ovog lokaliteta i populacije kojoj je pripadao ostaje otvoreno. Mali broj uzoraka otežava tipološku analizu. Kao što vidimo, negde je ovakav materijal označavan kao vinkovačko–šomođvarska, a negde kao materijal Mako kulture. Jednoslojnost i nedostatak importa iz drugih kultura sa jasnim stratigrafsko-hronološkim položajem otežava preciznije određivanje. Slika bi, svakako, bila potpunija istraživanjem celokupne površine. Nedostatak cilindričnih, flasoidnih posuda i pehara izduženog vrata koji su ukrašeni kanelurama pre bi govorio o jednoj manifestaciji bliskoj Mako kulturi. Materijal do sada izdvojen u

Ada tip nije identičan našem materijalu, a svojom heterogenošću ukazuje na mlađi period.⁵⁷

Ako prihvatimo tezu da neke grupe vinkovačko–šomođvarske kompleksa prelaze iz Baranje u Bačku i stvaraju Ada tip, naš lokalitet bi bio stariji, tj. pripadao bi vremenu pre ekspanzije vinkovačke kulture, što znači da bi egzistirao najkasnije u vreme Vinkovci A1 – Vučedol C – Retz/Gajary. To je horizont širenja Mako kulture.

Ogrubljivanje donjeg dela posuda, kao i metličasti ornamenti javljaju se u vučedolskoj kulturi. Glačanje vrata posuda, sa plastičnom trakom ukrašenom štipanjem noktima, takođe nisu novina, kao i dugmetaste aplikacije na prelazu vrata u rame.⁵⁸ Zdele profilisanih oboda S. Dimitrijević navodi kao uticaj tesalsko-makejdonskog ranog bronzanog doba.⁵⁹

Buduća istraživanja će pokazati da li je bilo opravданo izdvajanje Ada tipa (grupe) iz šomođvarsko–vinkovačkog kompleksa. Lokalna grupa je, kako sada stoje stvari, razvijena u zapadnoj Bačkoj, i to kao deo Mako–Kosihi–Čaka kompleksa. Ovo otvara pitanje finije podele materijala unutar Mako kulture i njenog odnosa sa „protovinkovačkim“ horizontom u Sremu i Banatu.

Lokalitet Kneževa bara bio je naseljen na samom početku ranog bronzanog doba Bačke. Ovaj period je na teritoriji Bačke vezan za Mako kulturu, i to u njenom najširem smislu. Materijal pokazuje sličnost sa nalazima sa teritorije Mako kulture (Kunfehérvári–Kovács-tanya, grob 32 iz Kál–Legelő)⁶⁰, kao i sa nekim tipovima keramike Šomođvar–Vinkovci kulture (zdele, lonci, krčazi). S druge strane, nemamo tipičnih predstavnika Mako keramografije, kao što su zdele ukrašene iznutra, posude za čuvanje tečnosti suženog otvora (tzv. amfore). Materijal možda najbolje odražava situaciju kakvu je definisala K. Tot⁶¹. Bačka grupa Mako kulture živi u tesnim vezama sa šomođvarsko–vinkovačkim susedima, bez nekih posebnih karakteristika u proizvodnji keramike.

Na području Bačke za sada nije moguće povući preciznije teritorijalne i kulturno-hronološke granice između kultura Šomođvar–Vinkovci i Mako. Ranije izdvojen Ada tip (Šomođvar–Ada grupa I. Bone) još nije arheološki potvrđen kao nezavisna pojava. Ovakvu sliku užimamo sa velikom rezervom, uz neophodne korekcije koje će se, nadajmo se, uskoro pojaviti kao rezultat novih istraživanja.⁶²

SKRAĆENICE

ANTAEUS	Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest	PBM	Рад војвођанских музеја, Нови Сад
AÉ	Archaeologiai Értesítő, Budapest	SCIVA	Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București
AV	Arheološki vestnik, Ljubljana	Sl. Arch	Slovenská Archeológia, Bratislava
BRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Komission, Berlin	StudArch	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
BudRég	Budapest Régiségei, Budapest	Kulturen...	Studia Archaeologica, Szeged
CommArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest		Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, N. Tasić (Hrsg.), Beograd, 1984.
HOMÉ	Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc		Symposium Budapest–Velem 1977
HMRK	Heves Megeyi Régészeti Közlemények, Eger		Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und den Nachbargebieten.
JAMÉ	Jósa András Múseum Évkönyve, Nyíregyháza		Mittelungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Beiheft 2, Budapest
JPMÉ	Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs		Symposium Vršac 1995
MFMÉ	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged		The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B. C. N. Tasić (ed.), Beograd–Vršac
OA	Opuscula Archaeologica, Zagreb		Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd
OZ	Osječki zbornik, Osijek		
PAS	Prahistorische Archäologie in Südosteuropa, Berlin	WMMÉ	

BELEŠKE

- ¹ I. Bóna, 1965. 44–47. S. Dimitrijević, 1966. 8–9, 28–35.
- ² G. Bárdi, 1981. 22, 25.
- ³ I. Ecsedy, 1981. 71.
- ⁴ M. Girić, 1981. 79. N. Tasić, 1983. 46.
- ⁵ I. Ecsedy, 1979. 100.
- ⁶ I. Ecsedy, 1982. 87, 89.
- ⁷ S. Dimitrijević, 1982. 17–21.
- ⁸ F. Horváth, 1984. 28. Po njemu, na ciglani u Adi uni- šteno je oko 200 skeletnih grobova (o. c. 10). U Hajdukovu je nađen jedan grob sa kremacijom (o. c. 13), a na nekropoli Hajdukov–Pereš jedan skeletni grob (o. c. 15). Ostali materijal iz muzeja u Somboru i Subotici je bez preciznijih podataka.
- ⁹ N. Tasić, 1983. 42.
- ¹⁰ N. Tasić, 1984. 16.
- ¹¹ S. Vranić, 1981. 25.
- ¹² R. Kalicz-Schreiber, 1991. 18–21.
- ¹³ G. Szabó, 1992. 91, 93.
- ¹⁴ M. Bondár, 1995. 221–223, 225, 234–235. I. Bóna, 1994. 13–15, 16, 40.
- ¹⁵ G. Bárdi, 1984. 127. N. Tasić, 1984. 23.
- ¹⁶ Vidi u: J. Lichardus – J. Vladar, 1997. 231, 291–292. N. Kalicz, 1984. 99. F. Gogáltan, 1995. 56.
- ¹⁷ S. Grčki-Stanimirov, 1995. 73, 75 (jama na nivou podova kuća).
- ¹⁸ Z. Marković, 1989. 414.
- ¹⁹ J. Lichardus – J. Vladar, o. c. 278, 279 (saopštenje A. Figlera na sipozijumu u Zali, 1992).
- ²⁰ Ibid, 280.
- ²¹ Ibid, 286, 291–292.
- ²² P. Medović, 1998. 147–148.
- ²³ F. Falkenstein, 1998. 36.
- ²⁴ Ibid. 77. Slika 10.
- ²⁵ F. Falkenstein, o. c. 35–36. Sl. 10
- ²⁶ J. Šimić, 2001. 25.
- ²⁷ J. G. Szénászky, 1987–1988. 115.

- ²⁸ N. Kalicz, 1998. 30–31.
- ²⁹ Ibid. 31.
- ³⁰ I. Szathmári, 1998 (1999). Njen rad se, prvenstveno, bavi relativnochronološkim odnosom Mako i Njiršeg kulture. Osnovu njenih teza čini obrađen materijal sa lokaliteta Tisaluc–Sarkad.
- ³¹ Ibid. 148.
- ³² Bánffy E. – Gogáltan F. – Horváth F. – Vaday A., 1999. Kompolt–Kistér in: Petercsák T. – Szabó J. J. (eds.) HMRK Eger, 1999, 19–20, Fig. 3–4, Pl. 16–17.
- ³³ Ibid. 357.
- ³⁴ Ibid. 359.
- ³⁵ K. Tóth, 1998. Abb. 1–4, Abb. 5/1.
- ³⁶ K. Tóth, 2001. 136.
- ³⁷ J. Koós, 1999. 126–128.
- ³⁸ G. Kulcsár, 2002. 443.
- ³⁹ Ibid. 442.
- ⁴⁰ Ibid. 444–445. Na naseljima Tiszalúc–Sarkadpuszta i Oszlár dolazi do mešanja materijala ove dve kulture. Import šomođvarske-vinkovačkog krčaga iz nekropole Kompolt–Kistér potvrđuje trajanje Mako kulture u vreme kasne faze kompleksa Šomođvar–Vinkovci.
- ⁴¹ Ibid. 452.
- ⁴² K. Tóth, 2003, 109. Abb. 7, 8
- ⁴³ Ibid. 110.
- ⁴⁴ Szava, jama 20 (I. Ecsedy 1978. T. XIII. 4, jama 1, T. I. 9). Lánycsók–Egettmalom, jama 3 (I. Ecsedy 1979. T. IV. 2–3). Dunaszekcső–Várhegy (I. Ecsedy 1984. T. XXIV. 4–5). Kompolt–Kistér, jama 7 (E. Bánffy – F. Gogáltan – F. Horváth – A. Vaday. Pl. 16, 9).
- ⁴⁵ Börzönce–Temető dúlo (M. Bondár 1995. Pl. 122–123, 172, 174, 176). Szigetcsép–Tangazdaság II (I. Ecsedy, 1988. Sl. 1–2). Ilok (N. Tasić, 1984. T. I. 5–6). Boldog–Vasútállomás (N. Kalicz, 1998. Sl. 13/1, 8, sl. 16/9). Mezőkovesd–Mocsolyás (J. Koós 1999. Grob sa urnom, sl. 3/1; jame: sl. 6/7, 13/7, 16/10). Oszlár–Nárfaszög (J. Koós, o. c. grob sa urnom. Sl. 4/1).
- ⁴⁶ Ivanka pri Nitre (J. Vladár 1966. Abb. 27, 2; Abb. 28, 1), Čaka (J. Vladár 1966. Abb. 15, 1–2). Tarnabod–Berekalja (N. Kalicz 1998. Abb. 11, 7, 9; Abb. 14, 1, 4). Kunfehértó–Kovács-tanya (K. Tóth, 1998. Abb. 2, 5). Oszlár–Nyárfaszög (J. Koós 1999. Abb. 4, 2; Abb. 6, 9; Abb. 10, 3).
- ⁴⁷ Kunfehértó–Kovács-tanya (K. Tóth 1998. Abb. 2, 6).
- ⁴⁸ Pišcolt – „Nispărie“ (P. Roman – I. Németi 1986. Fig. 6. 1, 3).
- ⁴⁹ Gradina na Bosutu, (N. Tasić. 1984, T. III, 1–4). Vizić–Golokut, jame 20 i 24 (J. Petrović, 1991. T. II. 5–6). I. Ecsedy, 1978. T. XII. 3. M. Bondár, 1995. Pl. 160/258, 138/114. J. Koós, 1999. Sl. 4/2, 6/9, 10/3. J. G. Szénászky, 1987–1988. Sl. 8/1–2, 10/3. N. Kalicz, 1998. Sl. 11/7, 11/9, 14/1, 14/4 (Tarnabod–Berekalja).
- ⁵⁰ N. Tasić, 1984. T. I, 1–2. I. Ecsedy 1978. T. XII, 1; T. III, 4; T. X, 2–12. I. Ecsedy, 1984. T. 23, 2–3. J. G. Szénászky, o. c. 9/3.
- ⁵¹ N. Kalicz, 1984. T. XXI. 9, 10. M. Bondár, 1995. Pl. 145/170. I. Ecsedy, 1988. Sl. 8/4–5, sl. 5/4. J. G. Szénászky, o. c. Sl. 10/2. J. Koós, o. c. Sl. 7/2, 11/6, 13/8. N. Kalicz 1998. Sl. 8/2, 9/9, 10/3, 10/5, 10/10.
- ⁵² I. Ecsedy, 1984. T. XXIII. 8. I. Ecsedy, 1978. T. VII. 1. M. Bondár, o. c. Pl. 145/169, 155/227. J. Koós, o. c. Sl. 9/4. J. G. Szénászky, o. c. Sl. 5/5, 6/2. N. Kalicz, 1998. Sl. 8/9, 10/2, 12/15.
- ⁵³ M. Bondár, o. c. Pl. 168/299, 160/253–254, 155/226–227, 155/230, 137/104. I. Ecsedy, 1978. T. X. 12. I. Ecsedy, 1979. T. I. 9, 12. I. Ecsedy, 1984. T. XXIII. 1, 5, 8. J. Koós, o. c. Sl. 13/4. N. Kalicz 1998. Sl. 11/5.
- ⁵⁴ M. Bondár, o. c. Pl. 155/225, 137/107, 139/118, 141/132. I. Ecsedy, 1978, T. II. 10. T. VI. 3. T. X. 1. I. Ecsedy, 1979, T. I. 4–5. I. Ecsedy, 1984, T. XVIII. 2. J. Koós, o. c. Sl. 13/2. N. Kalicz, 1998. Sl. 8/8, 9/12.
- ⁵⁵ E. Bánffy – F. Gogáltan – F. Horváth – A. Vaday 1999. Pl. 17. 4–5.
- ⁵⁶ R. Schreiber-Kalicz, 1984. T. XXXVI. 15. P. Roman – I. Németi, 1986. Sl. 7/2. I. Ecsedy, 1978. T. IV. 1.
- ⁵⁷ F. Horváth, 1984. T. VII. 1–4. T. VIII. 2. T. IX. 2–3.
- ⁵⁸ S. Dimitrijević, 1982. 13. T. 5–6. A. Durman, 1988. 44, 95, 117, 125.
- ⁵⁹ S. Dimitrijević, o. c. 15.
- ⁶⁰ G. Kulcsár, 2002. Abb. 3. 2, 6.
- ⁶¹ Tóth 2003.
- ⁶² Tokom zaštitnih istraživanja na odvodnom kanalu pivare Karlsberg kod Čelareva nepotpuno je ispitana jedna otpadna jama i grob sa spaljivanjem u urni. Materijal se nalazi u Muzeju grada Novog Sada.

LITERATURA

- BÁNDI 1977 (1981) G. Bándi, Über die Entstehung der frühbronzezeitlichen Zivilisation von Transdanubien. Symposium Budapest–Velem 1977. Budapest, 1981. 21–27, T. 1–12.
- BÁNDI 1984 G. Bándi, Die Somogyvár-Gruppe. Kulturen... Beograd, 1984, 125–128, T. XXVIII–XXXa.
- BÁNFFY–GOGÁLTAN–HORVÁTH–NAGY–VADA Y 1999 E. Bánffy – F. Gogáltan – F. Horváth – A. Vaday, Kompolt–Kistér, in: Petercsák T. – Szabó J. J. (eds.) HMRK Eger, 1999.
- BÓNA 1965 The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I-II. Alba Regia 4–5, Székesfehérvár, 1965. 17–63.
- BÓNA 1994 Les cultures des tells de l'Age du Bronze en Hongrie. In: Le bel Age du Bronze en Hongrie, Mont Beuvray, 1994. 9–39.
- BONDÁR 1995 M. Bondár, Early Bronze Age settlement patterns in South-West Transdanubia. Anteus 22, Budapest, 1995. 197–268, T. 116–181.
- DIMITRIJEVIĆ 1966 S. Dimitrijević, Arheološka iskopavanja na području vinkovačkog muzeja. Rezultati 1957–1965. Vinkovci, 1966.
- DIMITRIJEVIĆ 1980 S. Dimitrijević, Zur Frage der Retz-Gajary-Kultur in Nordjugoslawien und ihrer Stellung im Pannonschen Raum. BRGK 61, Berlin, 1980. 15–91.
- DIMITRIJEVIĆ 1982 S. Dimitrijević, Die frühe Vinkovci-Kultur und ihre Beziehungen zum Vučedoler Substrat. OA 7, Zagreb, 1982. 7–36, T. 1–8.
- DURMAN 1988 A. Durman, Vučedol-treće tisućleće p. n. e., Zagreb, 1988.
- ECSEDY 1978 I. Ecsedy, Die Siedlung der Somogyvár-Vinkovci Kultur bei Szava und einigen Fragen der Frühbronzezeit in Südpannonien. JPMÉ XXIII, Pécs, 1978. 97–136.
- ECSEDY 1979 (1980) I. Ecsedy, Bronzezeitliche Funde aus Lánycsók. JPMÉ XXV, Pécs, 1980. 95–100, T. 1–12.
- ECSEDY 1982 I. Ecsedy, Excavations at Zók-Várhegy (1977–1982), Preliminary Report, JPMÉ XXVII, Pécs, 1982. 59–91, T. I–XIV.
- ECSEDY 1984 I. Ecsedy, Praehistoric finds from Dunaszekcső-Várhegy. JPMÉ XXIX, 1984, Pécs. 89–101, T. I–XXIV.
- ECSEDY 1988 I. Ecsedy, Excavation at Syigetcsép-Tangazdaság II. The Early Bronze Age settlement. CommArchHung. 1988, Budapest, 1988. 5–18.
- FALKENSTEIN 1988 F. Falkenstein, Feudvar II - Die Siedlungsgeschichte des Titeler Plateaus. B. Hänsel – P. Medović (Hrsg.) PAS bd. 14. Berlin–Kiel, 1988.
- GIRIĆ 1977 (1981) M. Girić, Vinkovci-Schicht auf Gradina an dem Flüsschen Bosut (Thesen). Budapest–Velem, 1977, Budapest, 1981. 77.
- GOGÁLTAN 1995 F. Gogáltan, Die Frühe Bronzezeit im Südwesten Rumäniens. Stand der Forschung. Thraco-Dacica XVI 1–2, Bucureşti, 1995. 55–79.
- GRČKI-STANIMIROV 1995 (1996) S. Grčki-Stanimirov, Pančevo – „Donja varoš“ – Horizont der ersten siedlungen der frühen Bronzezeit im südlichen Banat. Symposium Vršac 1995. Beograd–Vršac, 1996. 69–76, T. I–IV.
- HORVÁTH 1980 (1984) F. Horváth, Ada-type Artifacts of the Early Bronze Age in the Southern Alföld. MFMÉ 1980/81–1, Szeged, 1984. 7–30.
- KALICZ 1984 N. Kalicz, Die Makó-Kultur. Kulturen... Beograd, 1984, 93–103. T. XX–XXIII.
- KALICZ 1998. N. Kalicz, Zwei Siedlungen der frühbronzezeitlichen Makó-Kultur im Komitat Heves. Agria XXXIV, Eger 1998. 5–32.
- KALIC-SCHREIBER 1991 R. Kalicz-Schreiber, Die Vermittlungsrolle in Süd-Nord Richtung der Somogyvár-Vinkovci Kultur in der frühen Bronzezeit. BudRég. XXVIII, Budapest, 1991. 9–43.
- KOÓS 1999 J. Koós, Neuere Angaben zur Verbreitung und zur Chronologie der Makó-Kultur in Nordostungarn. HOMÉ XXXVII, Miskolc, 1999. 103–128.
- KULCSÁR 2002 G. Kulcsár, Die Makó-Kosihy-Čaka Kultur im Spiegel einiger Bestattungen. ANTAEUS 25, Budapest, 2002. 441–475.
- LICHARDUS-VLADÁR 1997 J. Lichardus – J. Vladár, Frühe und mittlere Bronzezeit in der Südwestslowakei. Sl. Arch. XLV–2, Bratislava, 1997. 221–349.
- MARKOVIĆ 1989 Z. Marković, Kronologija i geneza ranobrončanodobnih kultura Sjeverne Hrvatske. AV 39–40 (1988–1989), Ljubljana, 1989. 413–421.

- MEDOVIĆ 1989 P. Medović, Rekognosciranje Titelskog platoa i bliže okoline 1965 i 1969; Arheološka slika Šajkaške u odnosu na širi prostor jugoslovenskog Podunavlja. Feudvar I – Das Plateau von Titel und die Šajkaška. B. Hänsel – P. Medović (Hrsg.), PAS bd. 13, Berlin–Kiel, 1998. 41–165.
- PETROVIĆ 1991. J. Petrović, Nalazi vinkovačke kulture na Golokutu. PBM 33, Novi Sad, 1991. 7–12, T. I–III.
- ROMAN–NÉMETI 1986 P. Roman – I. Németi, Descoperiri din perioada timpurie (pre-Otomani) a epocii bronzului în nord-vestul României. SCIVA 37–3, Bucureşti, 1986. 198–232.
- SZABÓ 1992 G. Szabó, Die Schichtenreihe der Tellsiedlung von Dunaföldvár-Kálvária zur frühen Bronzezeit. WMMÉ XVII, Szekszárd, 1992. 35–94, T. I–LXXXVI.
- SZATHMÁRI 1998(1999) I. Szathmári, Adatok a kora bronzkori makói kultúra kérdéséhez. (Beiträge zur Frage der frühbronzezeitlichen Makó-Kultur). SAVARIA 24/3, Szombathely, 1999. 141–152.
- SZÉNÁSZKY 1988 J. G. Szénászky, Frühbronzezeitliche Funde aus dem Komitat Békés. AÉ 114–115–2 (1987–1988), Budapest, 1988. 141–155.
- ŠIMIĆ 2001 J. Šimić, Brončano i starije željezno doba na području grada Osijeka. OZ 24–25. Osijek, 2001. 23–42.
- TASIĆ 1983 N. Tasić, Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita. Novi Sad – Beograd, 1983.
- TASIĆ 1984 N. Tasić, Die Vinkovci-Kultur. Kulturen... Beograd, 1984. 15–28, T. I–IV.
- TÓTH 1998 K. Tóth, Kora bronzkori leletek Bács-Kiskun megyéből. StudArch IV. Szeged, 1998. 55–80
- TÓTH 2001 K. Tóth, Kora bronzkori településrészet Csongrád határában. StudArch VII. Szeged, 2001. 115–160.
- TÓTH 2003 K. Tóth, A kora bronzkor kutatásának helyzete Magyarországon. (Die Lage der Frühbronzezeitforschung in Ungarn). JAMÉ XLV. Nyíregyháza, 2003. 65–111.
- VLADÁR 1966 J. Vladár, Zur Problematik der Kosihy-Čaka Gruppe in der Slowakei. SI Arch XIV–2. 1966. 245–336.
- VRANIĆ 1991 S. Vranić, A Grave from the Early Bronze Age found at Šljunkara near Zemun. СТАРИНАХ XLII. Beograd, 1991. 19–26.

KARTE

Karta 1 – Položaj lokaliteta.

Karta 1:50 000

Karta 2 – Postvučedol I.

I. Ecsedy, 1978, Abb. 8.

Karta 3 – Rano bronzano doba (EBA) I.

I. Bóna, 1994, 16.

Karta 4 – Rano bronzano doba (EBA) II.

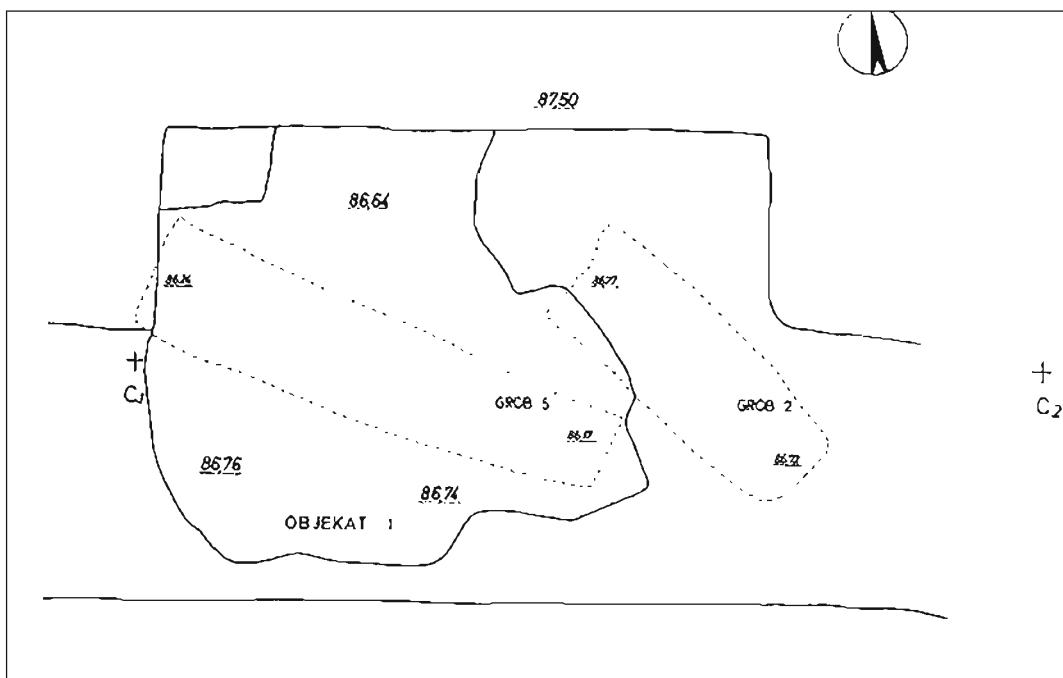
I. Bóna, ibid, 16.

Karta 5 – Rano bronzano doba (EBA) I.

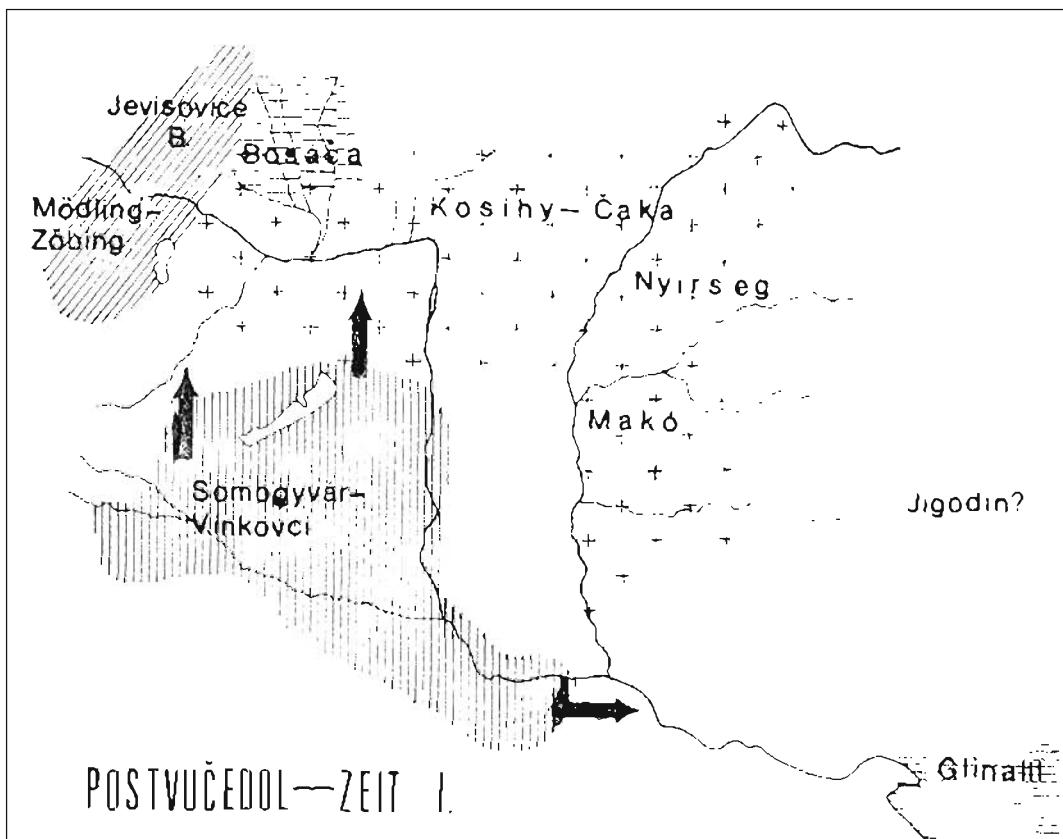
K. Tóth, 2003, Abb. 7.

Karta 6 – Rano bronzano doba (EBA) II.

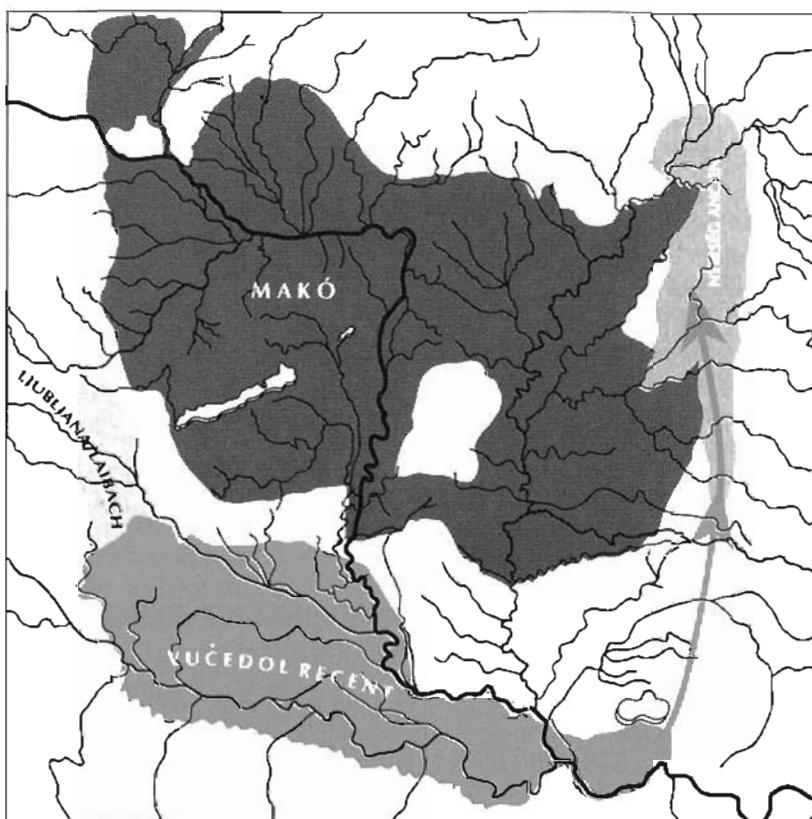
K. Tóth, ibid, Abb. 8.

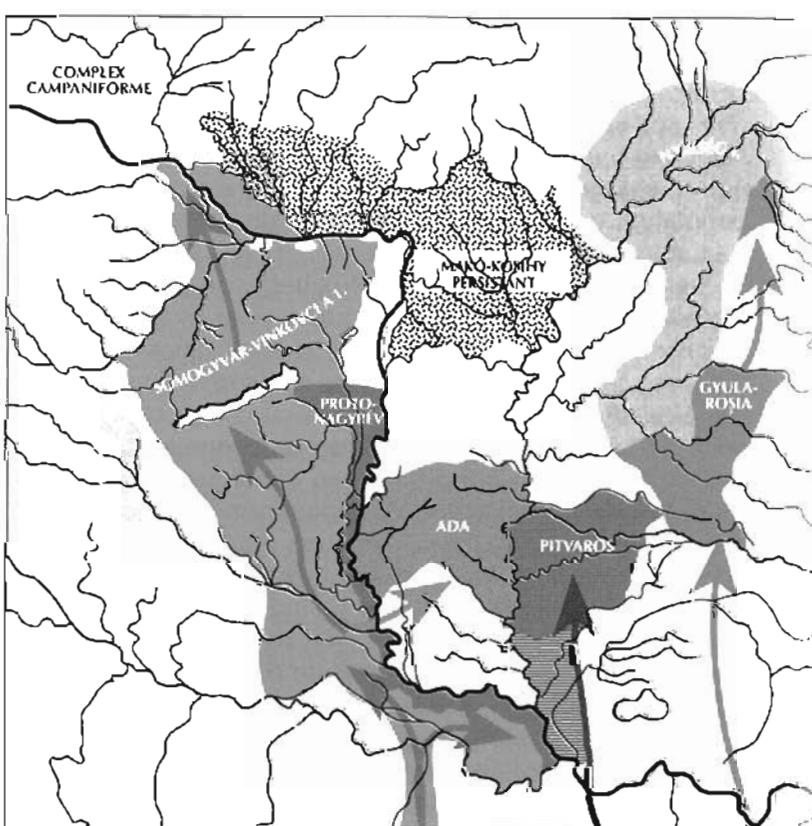
▲ Plan 1. – Plane 1

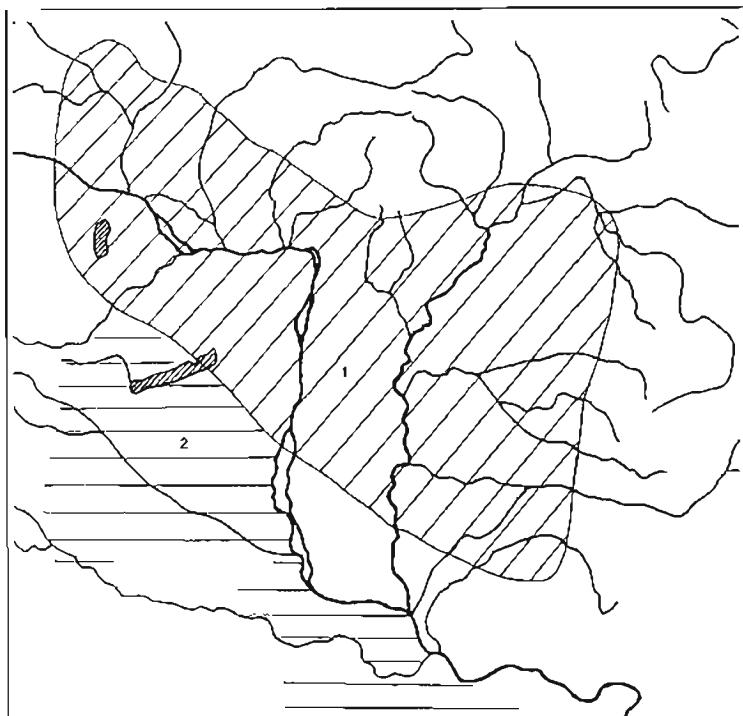
▲ Karta 2. – Map 2

Karta 3. – Map 3 ►

Karta 4. – Map 4 ►

Rano bronzano doba I

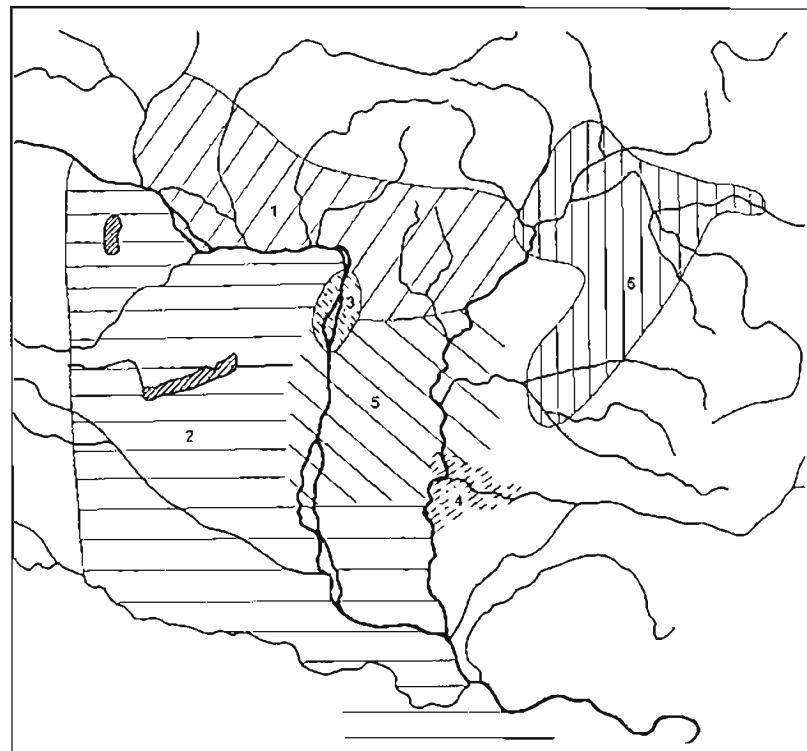
Abb. 7.

Frühbronzezeit I

1: Makó-Kosihy-Čaka-Kultur,
2: frühe Somogyvár-Vinkovci-Kultur

◀ Karta 5. – Map 5

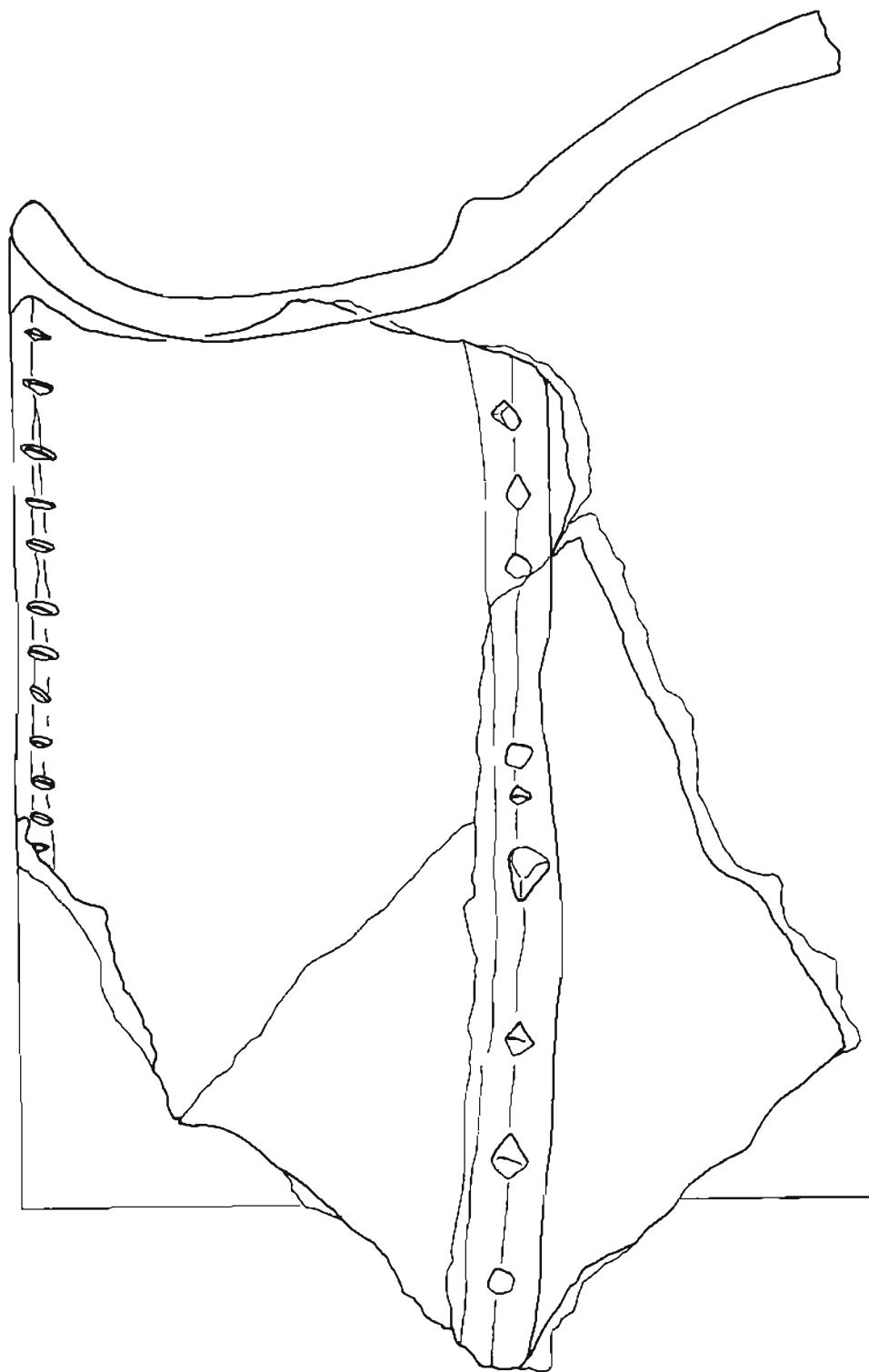
Rano bronzano doba II

Abb. 8.

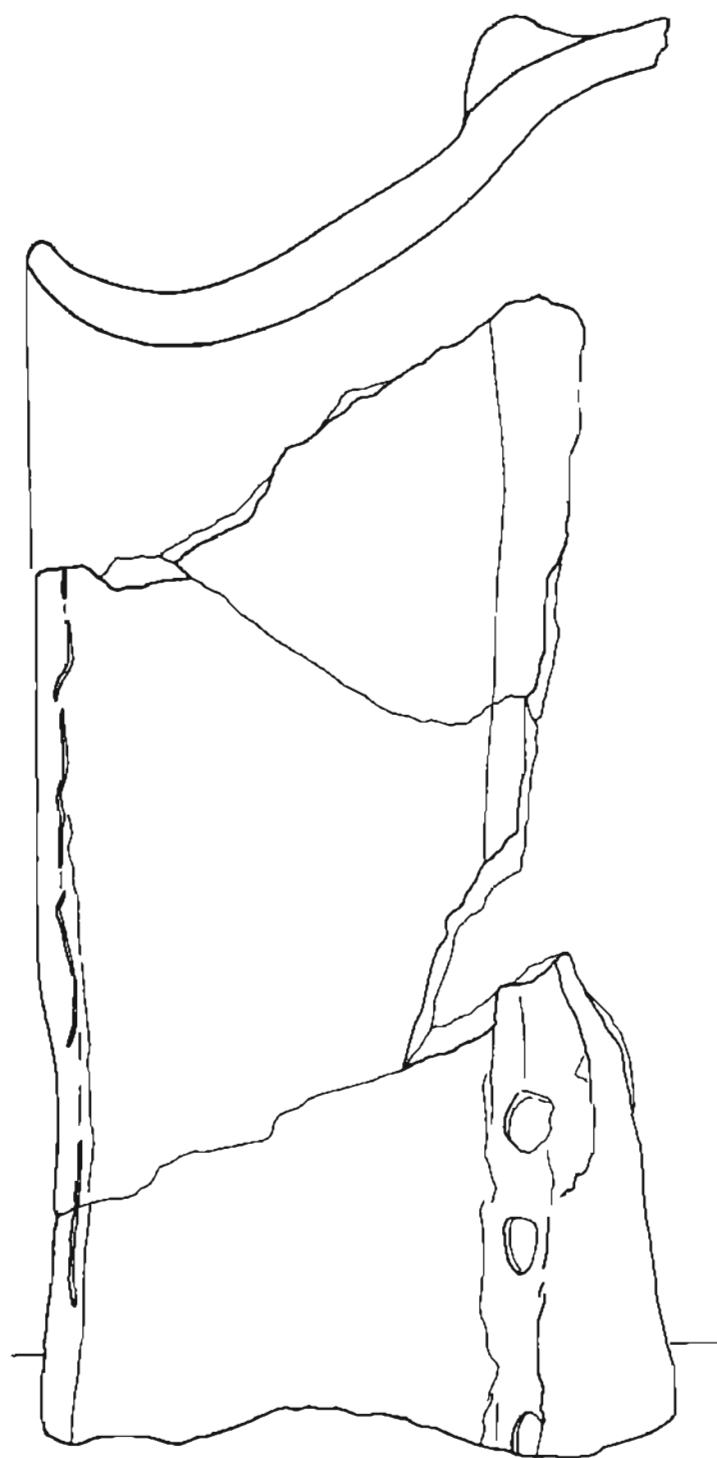
Frühbronzezeit II

- 1: weiterlebende
Makó-Kosihy-Čaka-Kultur,
- 2: späte Somogyvár-Vinkovci-Kultur,
- 3: Glockengefäßkultur,
- 4: Óbéba-Pitvaros-Gruppe,
- 5: frühe Nagyrév-Kultur,
- 6: Nyírség-Kultur

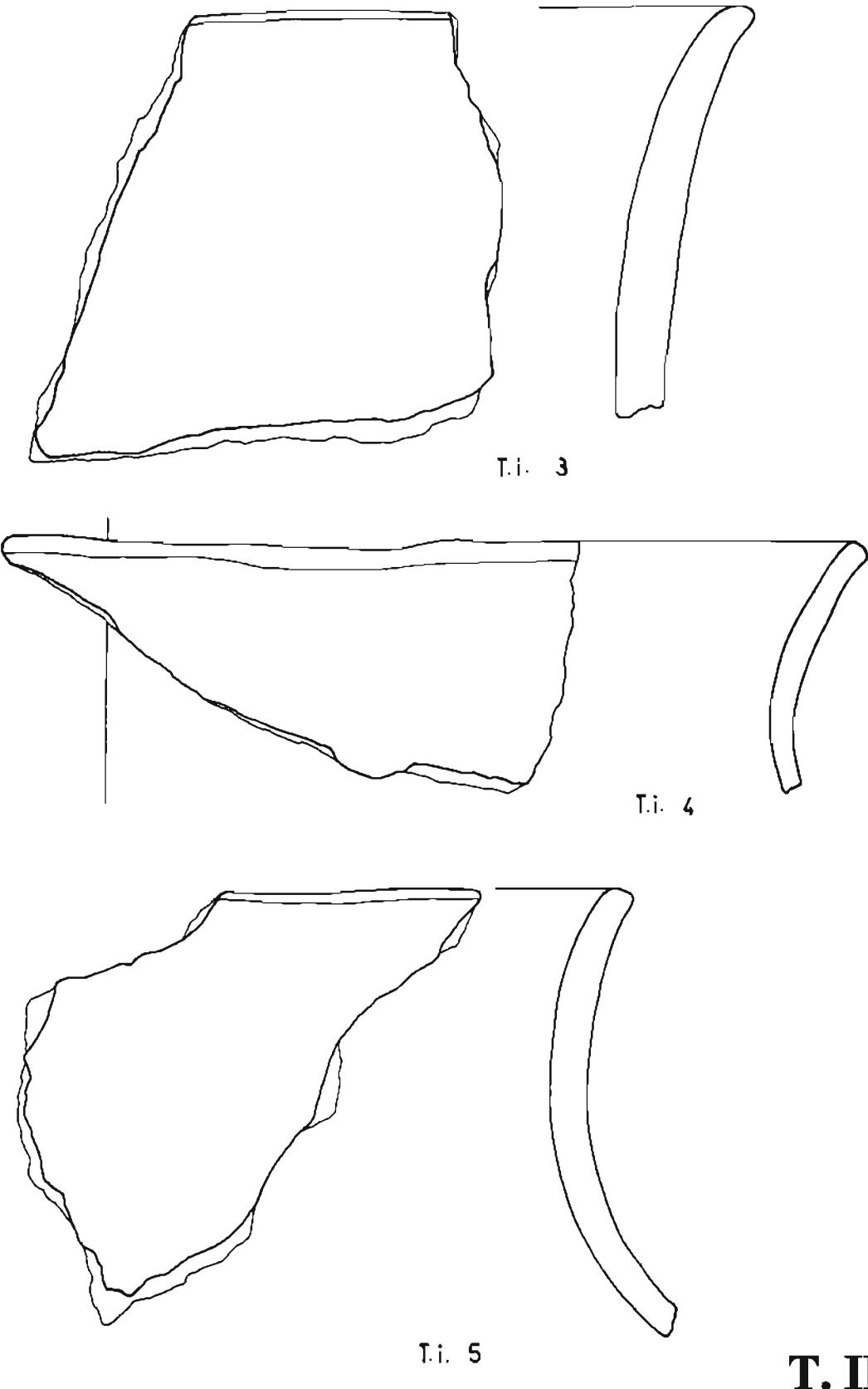
▲ Karta 6. – Map 6

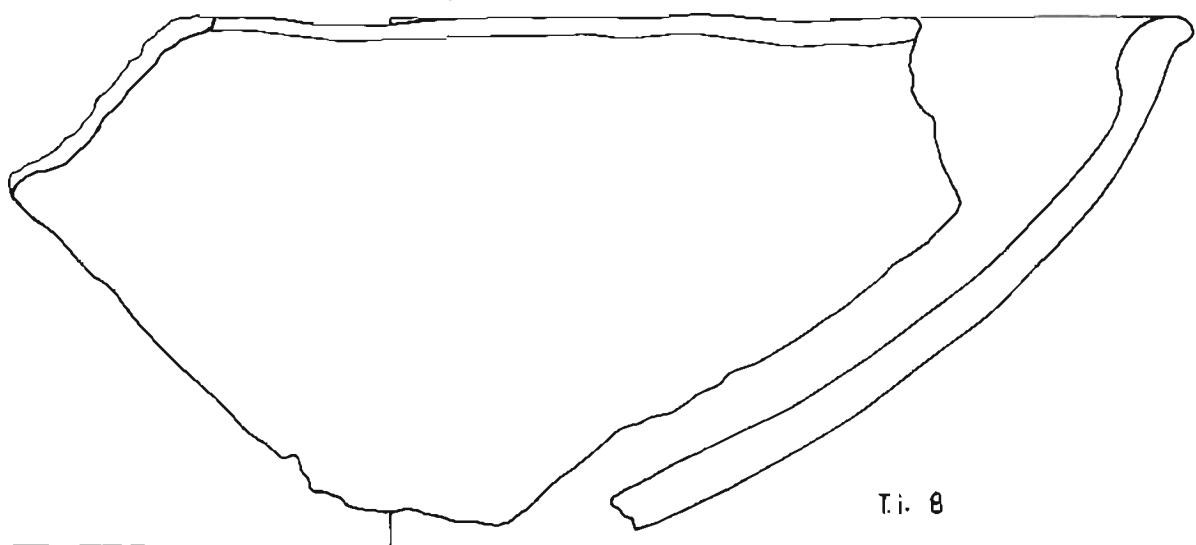
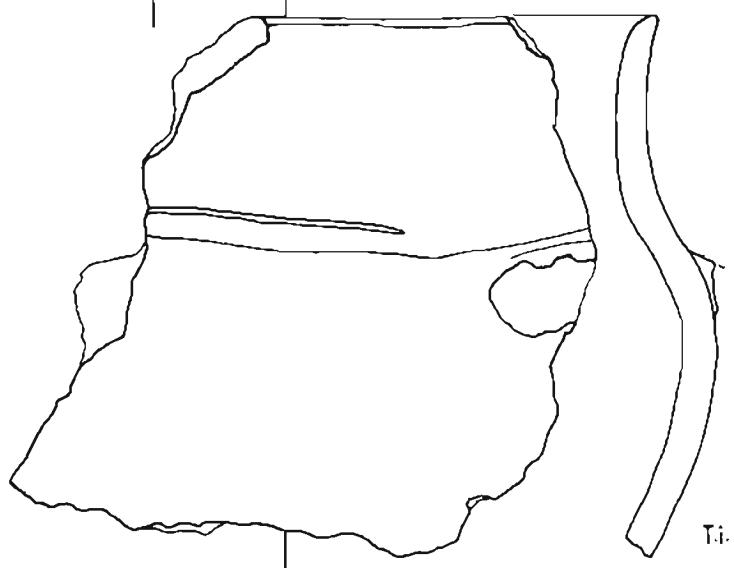
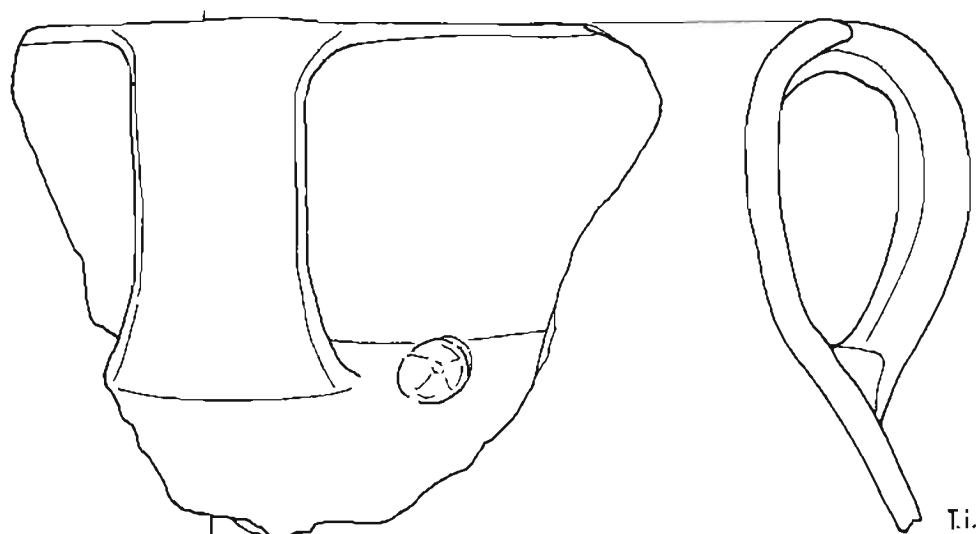

T. I

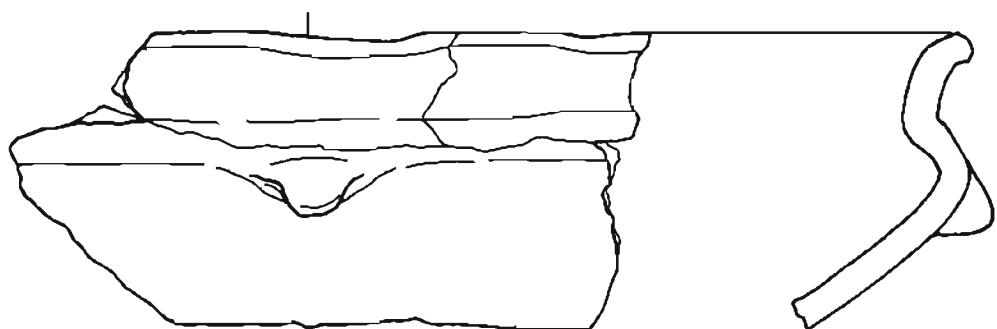

T. II

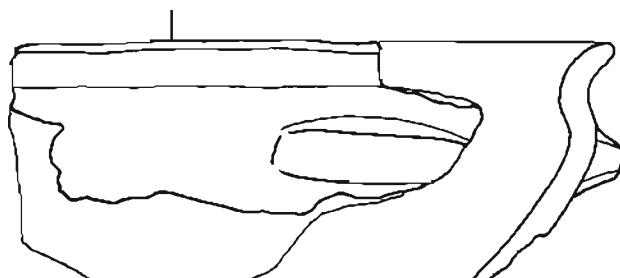

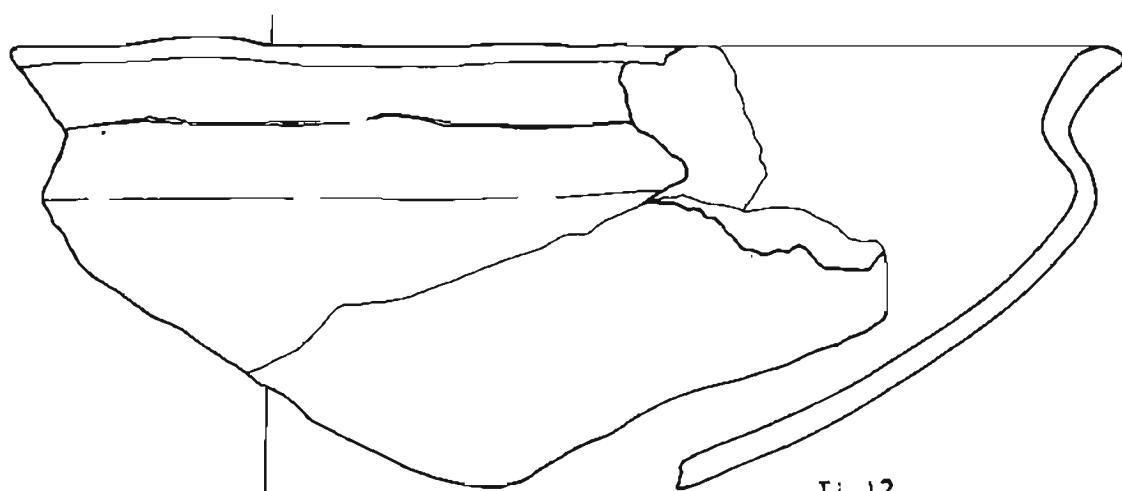
T. IV

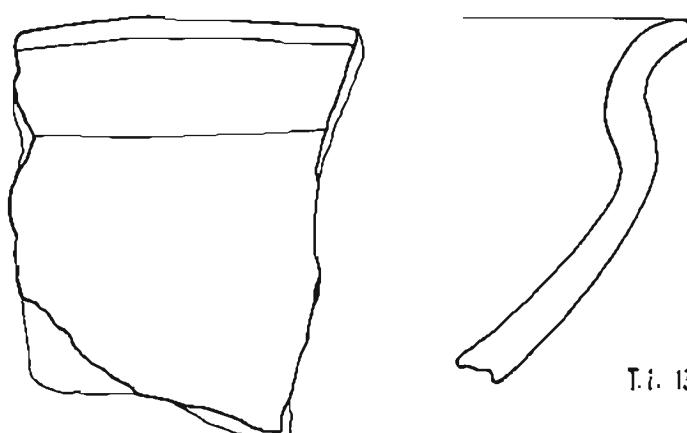
T.I. 10

T.I. 11

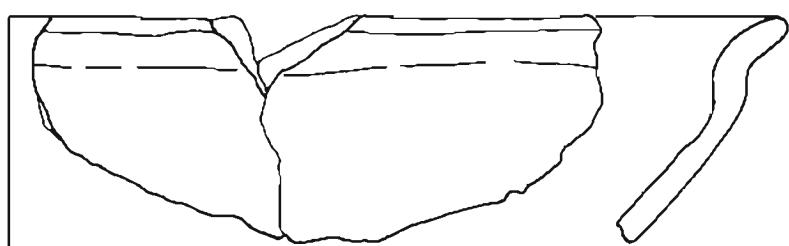

T.I. 12

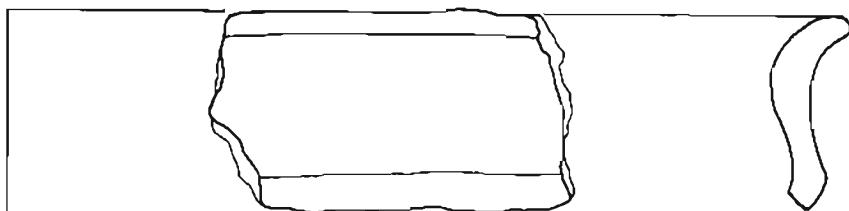

T.I. 13

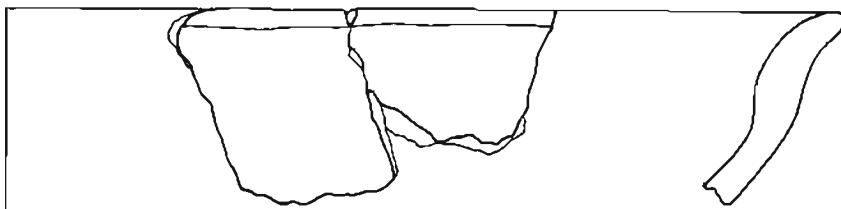
T. V

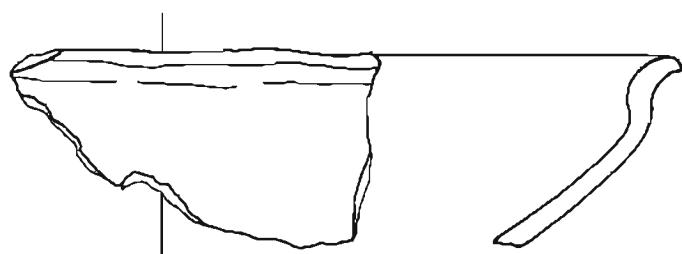
T.i. 14

T.i. 15

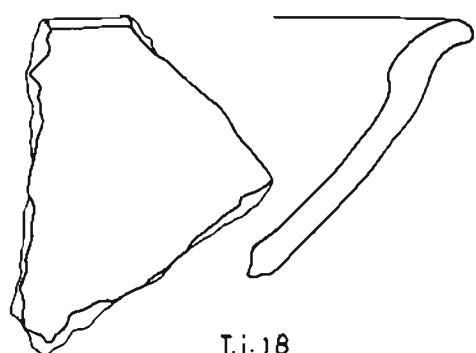
T.i. 16

T.i. 17

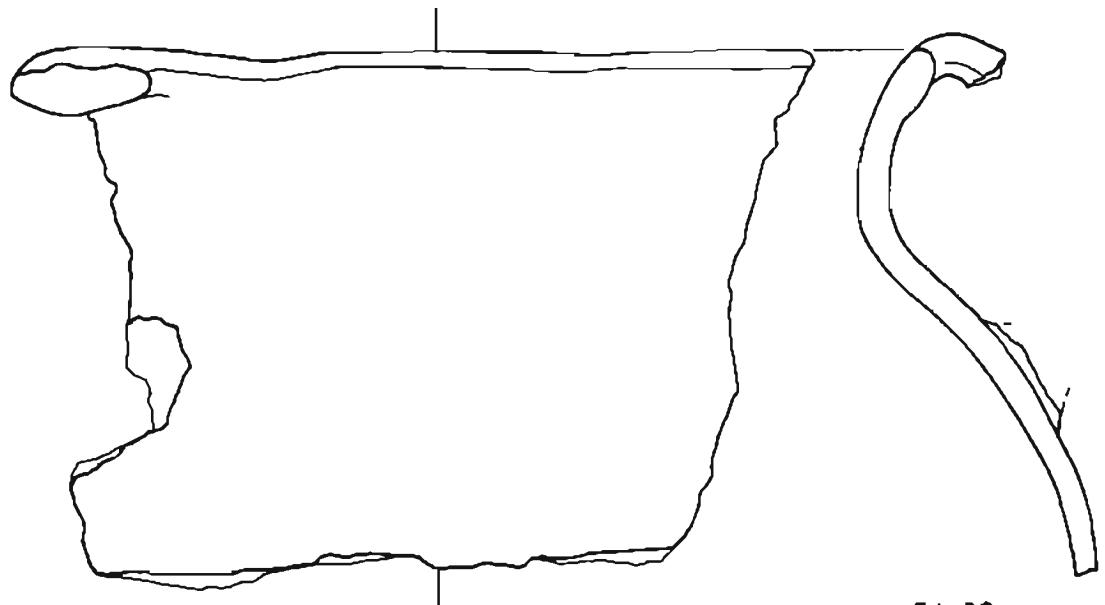

T.i. 19

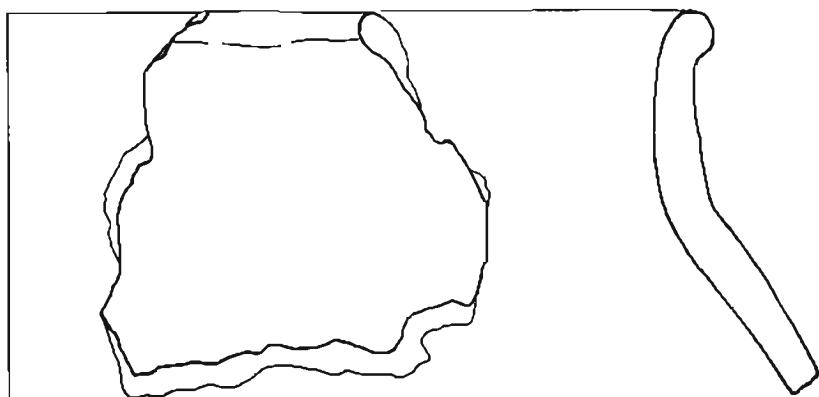

T.i. 18

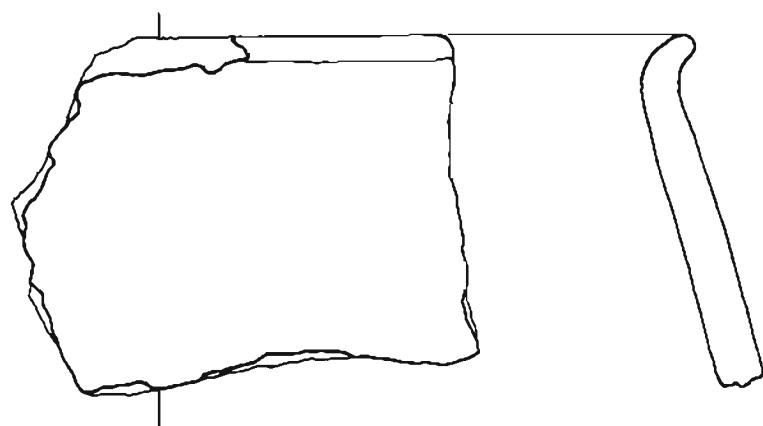
T. VI

T.i. 20

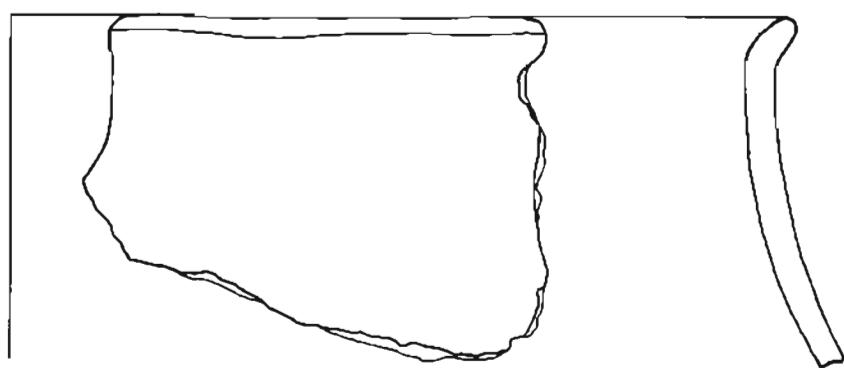

T.i. 21

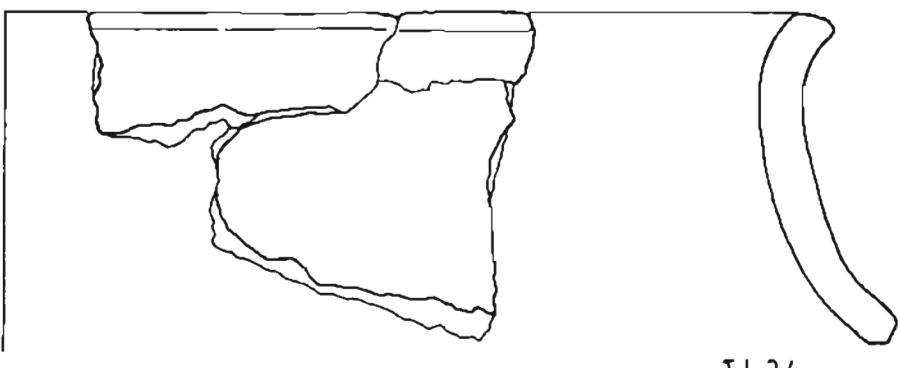

T.i. 22

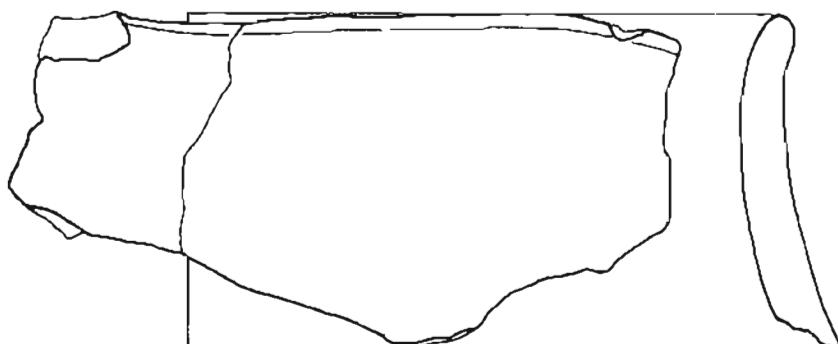
T. VII

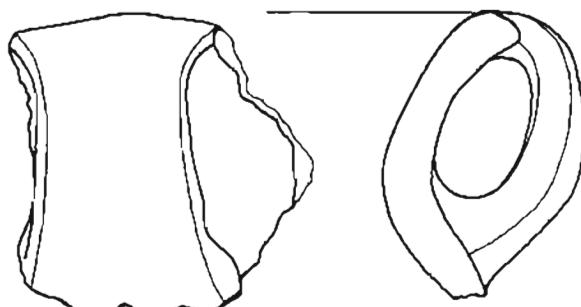
T.I. 23

T.I. 24

T.I. 25

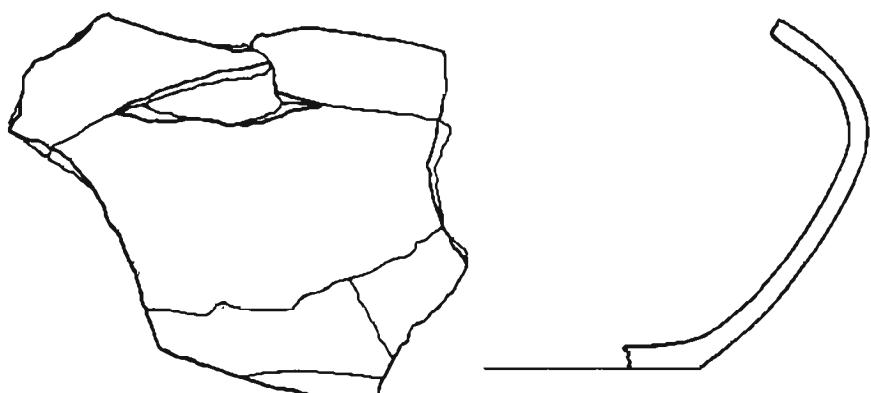
T.I. 26

T. VIII

T. IX

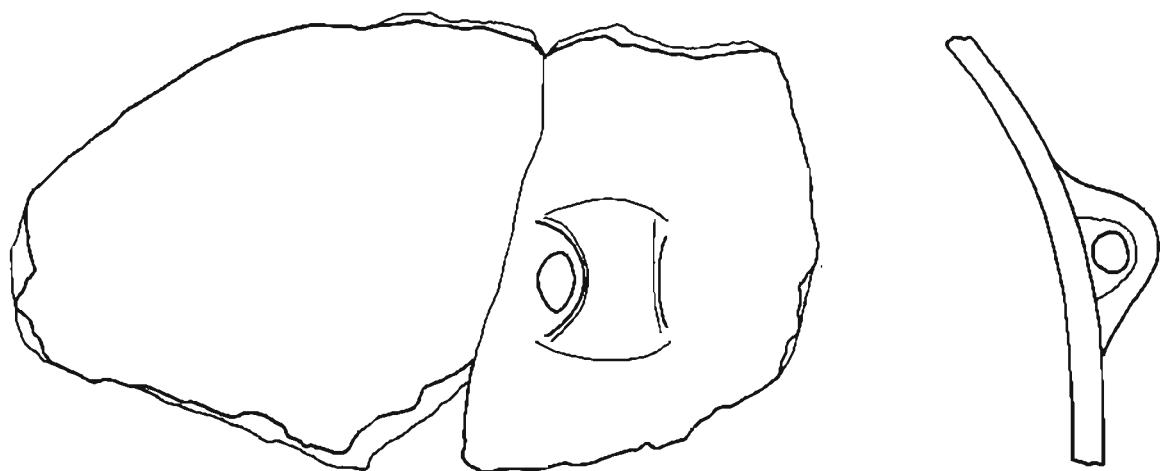
T.i. 27

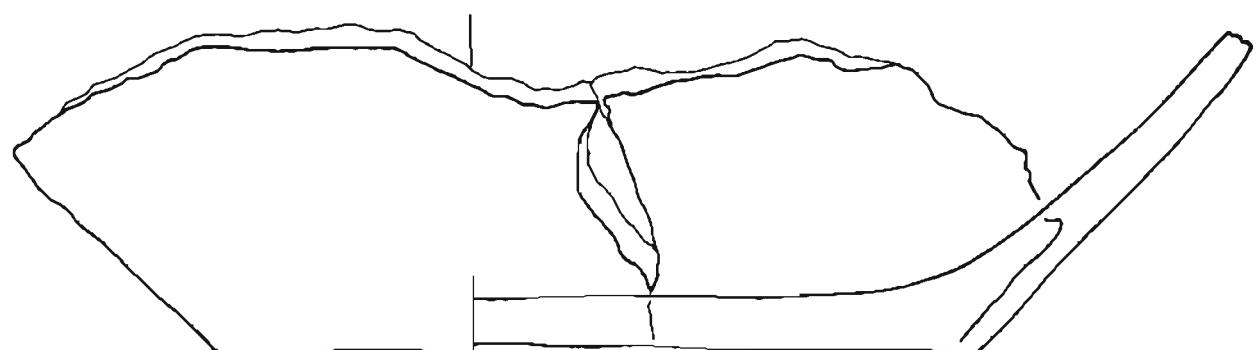
T.i. 28

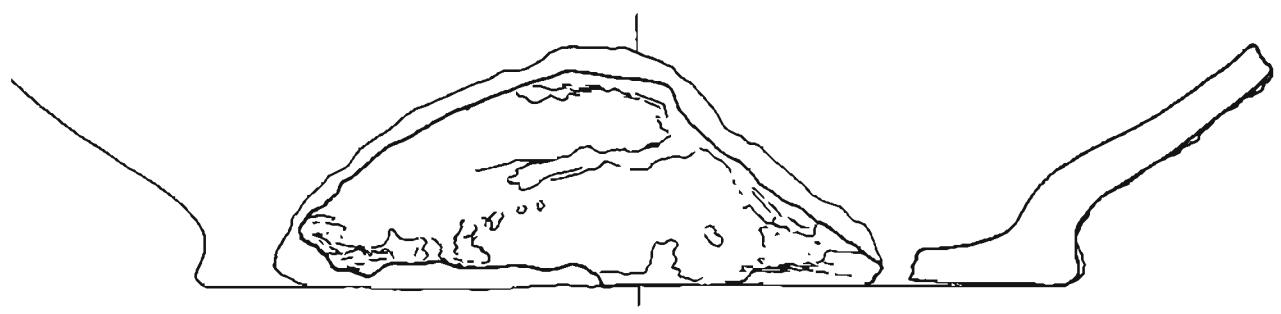
T.i. 30

T.I. 32

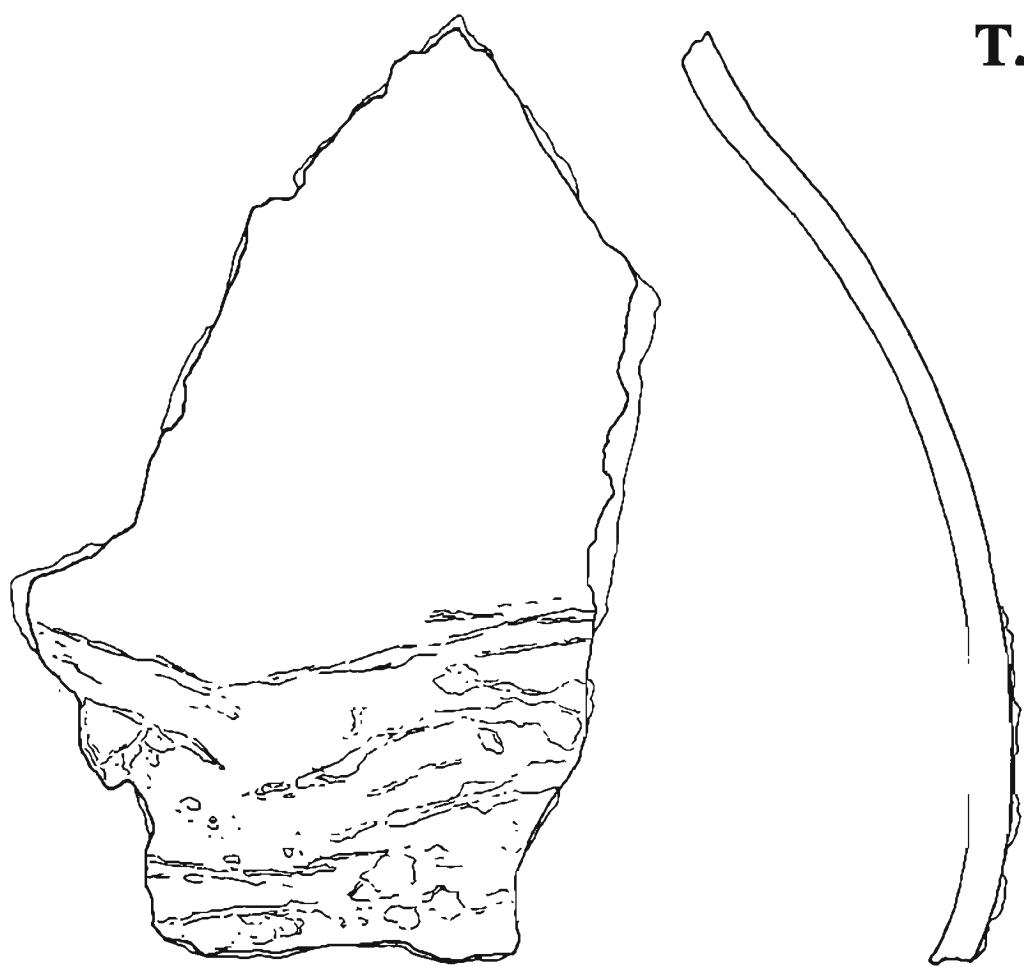
T.I. 33

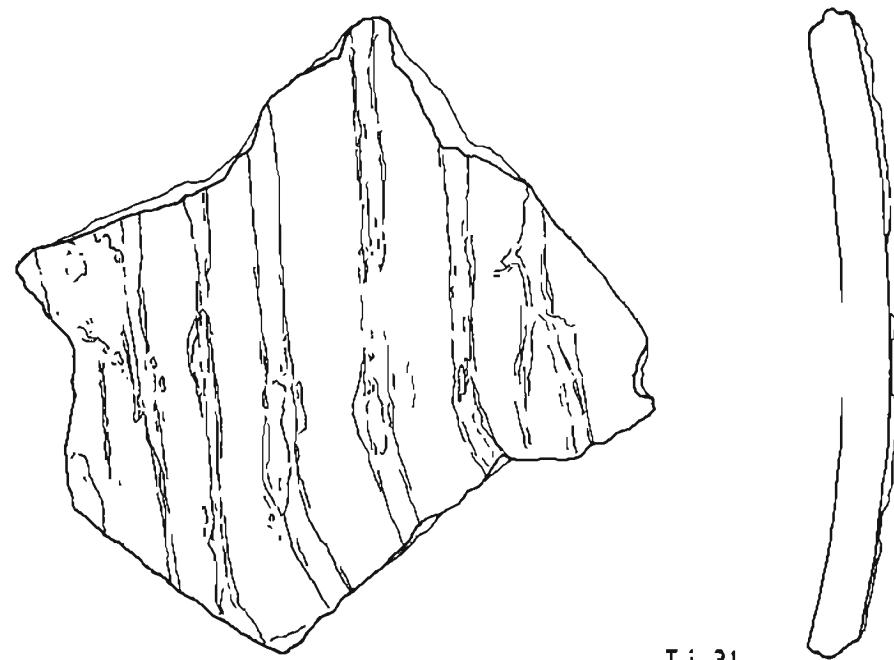
T.I. 34

T. X

T. XI

T.i. 29

T.i. 31

Jovan Koledin

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE EARLY BRONZE AGE IN BAČKA – ACCORDING TO THE FINDS FROM THE SITE KNEŽEVA BARA

During the work on a gas pipeline in the vicinity of Sombor, a graveyard from the 9th century was discovered. It is situated on a loess hillock between two nowadays swampy watercourses. The whole area bears the name Kneževa bara "Prince's Marsh" - (Map 1). The mediaeval graves damaged the earlier layer i.e. the remains of an Early Bronze Age (EBA) settlement. The dynamics of the investor's work have made impossible broader excavation of this horizon. A pit-like structure is damaged by foundations of two graves (Plane 1). Archaeological material is concentrated in subhumus soil. It is a temporary one-layered settlement. The artifacts discovered comprise ceramic sherds, a fragment of a grindstone and small pieces of burned daub.

Early Bronze Age is still uncharted territory on the maps of prehistoric cultures in Bačka. F. Horváth (Horváth 1984) designated accidental finds as Ada-type. R. Shreiber-Kalicz (R. Shreiber-Kalicz 1991) stated the impossibility of distinguishing the boundaries between the older period of the Somogyvar-Vinkovci culture and the Mako culture. He pointed out as well that there was a broader zone in Transdanubia in which material from both cultures coexisted. I. Bóna (Bóna 1992) introduced the term Somogyvar-Ada group for the population who had come from Baranja and settled in the area between two rivers, the Danube and the Tisa. Szénászky (J. G. Szénászky 1998) concluded that the Mako culture was intact in South Alfeld area (i.e. Bačka) during the first phase of EBA. The finds from Oszlár and Kompolt locations in Heves county testify about the coexistence of the Mako, the early Nagyrev and the Nyirseg cultures. A pit from Kompolt site contains among other things one jar imported from the Somogyvar-Vinkovci culture. Kunfahertó-Kovács-tanya site shows that the Mako culture also lived on hillock slopes within the area between the Danube and the Tisa. Continuing duration of the Mako culture in the second phase of EBA is accepted by majority of researchers. So far, the finds that confirm this hypothesis come from NW Hungary and Slovakia, i.e. from the area of the Kosihy-Csaka group. K. Tóth (Tóth 2003) accepted the existence of one group in southern part of Alfeld. She thinks, unlike I. Bóna, that here we are not dealing with a new ethnukum, but rather with the influence and the intensive relationship between the autochthonous Mako and Somogyvar-Vinkovci culture. Ceramic types at Kneževa bara include bowls, pitchers with strapped handle and pots. Composition of ceramics is sufficiently rough. Clay is adulterated with sand and grinded ceramics. Clay was reductionally baked, which resulted in surfaces that are dark grey to reddish in colour and often speckled owing to uneven baking. The surface of larger storage vessels is coarsened by adding a coating of dissolved clay before the baking process (barbotine). Shallow bowls are best treated ones. The surface is well polished, although uneven.

All the pottery types are characteristic in their shapes and decoration of the Early Bronze Age found in Carpathian Basin. Ornament in the form of a plastic button (T.IV, 6) is rather frequent in the Mako culture and the Gyula-Rošia group. Bowls with short handles are typical of the Mako and Somogyvar-Vinkovci culture. Conical bowls with rounded recipient, inside thickened and out-pulled rim are characteristic of the Mako culture. Similar bowls with "S" shaped profile continue to appear even later in the Nagyrev culture. Lower parts of bowls have barbotined surface. Shallow vessel with broad recipient and concave profile (T.XIII,39) has analogies inside the Bell Beaker Csepel, Nir and Somogyvar group. The question of cultural appurtenance of this material remains open. According to some researchers, this kind of finds could be attributed to the Somogyvar-Vinkovci culture while others place them in Mako environment. Existence of only one layer together with low percentage of explored site surface and lack of imports make harder any typological or chronological classification. Deficiency of cylindrical bottle-shaped vessels and pitchers with elongated neck and ornamented channels link it rather to the Mako culture before the expansion of the Vinkovci culture. Ceramic material, extracted from the Ada type is not identical to this one. The Ada type with its diversity rather belongs to a younger period. In case we accepted the theory about the

Ada type which explained its origin as a result of crossing over the Danube by the bearers of the Somogyvar-Vinkovci culture, Kneževa bara would be older and it would belong to the period before the expansion of the Vinkovci culture, that is to the period of the Vinkovci A1-Vučedol C- Retz/Gajary culture. This represents the horizon of spreading of the Mako culture. N Tasić supposed the existance of local groups in Bačka. These groups would be characterised by occurences alien to the Vučedol tradition: lack of ornamentation, coarsing of lower parts of vessels, bristly ornament and bowls with thickened rim (Tasić 1983). Somogyvar-Vinkovci complex is dated between 2500-2300 B.C according to C₁₄ dates from Vinkovci, Nagyárpád and Szava (Falkenstein 1998). The Vinkovci and Ada group would be contemporary with the Pitvaros group in the time of Reinecke Br A1 (2500-1900 B.C.). The end of the Mako culture, according to G. Kulcsár (Kulcsár 2002), corresponded with Reinecke A0 period (EBA II), i.e. 2800/2700-2500/2300 B.C..

Nevertheless, the question of suttler partition inside the Mako cultere remains open, together with the relation of the whole complex with the "Proto-Vinkovci" horizon in Srem and Banat. Kneževa bara remains at the very beginning of Early Bronze Age in Bačka. The situation is probably the closest to the definition of K. Tóth: Bačka group of the Mako culture lived in close relations with the Somogyvar-Vinkovci neighbourhood, without any special local characteristics in pottery production. We cannot draw yet any more precise territorial nor culturally chronological borders between the Somogyvar-Vinkovci culture and the Mako culture. Formerly separated Ada type (the Somogyvar-Ada group according to I. Bóna) is not archaeologically verified as an independent occurrence. Our knowledge about the beginning of the Bronze Age in Bačka will be more extensive once the results of new discoveries from the South Bačka have been brought to light.

JOŠ JEDNOM O OSTAVI IZ ŠARENGRADA

Godine 1897., u selu Šarengradu u zapadnom Sremu otkrivena je ostava bronzanih i gvozdenih predmeta, koja je, sticajem istorijskih okolnosti, stigla u Arheološki muzej u Zagrebu, gde se i danas nalazi. Ostava sadrži oko 100 predmeta, mahom bronzanih, ali i gvozdenih, pripada ranom periodu gvozdenog doba i predstavlja, po svom sadržaju, jedan od glavnih repera za poznavanje ovog perioda na severnom Balkanu. Nađena je u keramičkom loncu i sadrži materijal od bronce – naočaraste fibule, tordirani torkves sa „T“ krajevima, masivne narukvice i nanogvice, vitičarke od dvojne žice, priveske, limene svitke, falere, kalemaste limene vitičarke, trenze, testericu i saltaleone, kao i materijal od gvožđa – kelt, koplje, narukvice, alke, mašice (?) i žvale. Objavljena je ubrzo posle nalaska¹; o njoj je kasnije diskutovano u više navrata², a danas se nalazi u žiži interesa arheološke nauke³.

Glavni razlog zbog kojeg govorimo o ovom nalazu jeste činjenica da je jedan deo te ostave, desetak bronzanih predmeta koji se uglavnom javljaju u poznatim oblicima, godinu dana kasnije (1898) otkupljen za Prirodnački muzej u Beču (Naturhistorisches Museum Wien), o čemu postoji jedna napomena kod Morica Hernesa⁴. Međutim, Josip Brunšmid⁵ izneo je mišljenje po kojem predmeti u Beču ne pripadaju šarengradskoj ostavi jer je ona, prema tvrdnji prodavca, kompletan otkupljena za Zagrebački muzej. Po njemu, a prema navodu osobe koja ih je prodala bečkom muzeju, ovi predmeti su, najverovatnije, nađeni kod rimskih zidina između selišta Gardinovci i Kovilj u jugoistočnoj Bačkoj. Ako je to tačno, onda ovi predmeti predstavljaju deo jedne ostave, veoma slične onoj iz Šarengrada, što bi za nas bilo zanimljivije. Da li je navodno nalazište u Bačkoj pobudilo sumnju u muzeju, prevagnula sličnost sa materijalom iz Šarengrada, ili je presudio Hernesov autoritet, ne znamo, tek predmeti su zavedeni u inventarske knjige Prirodnačkog muzeja kao materijal iz Šarengrada i zvanično se tako vode. Bilo kako bilo, mislimo da je korisno da se ovaj materijal publikuje i da naučna javnost bude upoznata sa njim. Na ovom mestu se posebno zahvaljujemo

g. Herbertu Meliharu, nekadašnjem kustosu Prirodnačkog muzeja u Beču, koji nam je, svojevremeno, omogućio da vidimo i iscrtamo ove predmete.

Predmeti koji su otkupljeni za Prirodnački muzej u Beču su:

1. Naočarasta fibula sa osmicama u sredini, duž. 7,5 cm (inv. 34369). Slika 1, 1.
2. Četiri vitičarke od dvostrukih bronzanih žice sa dva navoja, prečnik 3,8 cm (inv. 34370). Slika 1, 2.
3. Četiri vitičarke od dvostrukih bronzanih žice sa jednim navojem, prečnik 3,5 cm (inv. 34371). Slika 1, 3.
4. Dve kalemaste vitičarke od bronzanog lima, ukrašene horizontalnim urezanim linijama, prečnik 4,3 cm, visina 2,8 cm (inv. 34372). Slika 1, 4.
5. Masivni bronzani tordirani torkves sa oštećenim krajevima, unutrašnji prečnik torkvesa 13,3 cm, presek 0,8 cm (inv. 34373). Slika 1, 5.

Naočaraste fibule sa osmicama u sredini, veće i manje, već se javljaju u ostavi. Naša fibula bi, po veličini, odgovarala manjoj naočarastoj fibuli iz muzeja u Zagrebu (dužine 8,4 cm) i mogla je činiti par sa njom. Inače, naočaraste fibule sa osmicama u sredini dužine ispod 10 cm redje se javljaju na našem prostoru nego one veće, mada ih ima kako u Slavoniji⁶, tako i u Makedoniji⁷ i datuju se u faze halštat B i halštat C, odnosno period od 9. do 7. veka pre n. e.

Vitičarke od dvostrukih bronzanih žice su, takođe, poznate iz šarengradske ostave. Ovaj oblik, katkad tordiran u sredini, bio je veoma rasprostranjen u kasnom bronzanom i ranom gvozdenom dobu, kako u Vojvodini, tako i u Srbiji i Bosni (Gomolava, Glasinac, Mojsinje).⁸

Kalemaste vitičarke od bronzanog lima se u šarengradskoj ostavi javljaju u više primeraka. One mogu biti veće i manje; naši primerci bi spadali u veće, koje su, takođe, nađene u Dalju i na Gomolavi. Prema Karoli Mecner-Nebelsik, ove šupljne predstavljaju strani oblik,

nastao na ovom prostoru pod uticajima sa istoka gde postoje paralele i za veće i manje komade.⁹

Tordirani torkves je oštećen (nedostaju završeci) i ne može se sa sigurnošću reći da li je imao uvijene krajeve kao većina torkvesa ili čekičasti završetak, odnosno završetak u obliku slova „T“. Jedini torkves iz ostave u Šarengradu je masivan, tordiran i ima „T“ završetke. On predstavlja tip torkvesa koji se početkom gvozdenog doba javlja u Mađarskoj, Slovačkoj, Rumuniji i kod nas – u Sremu i Srbiji.¹⁰ Torkves iz muzeja u Beču je nešto manji od onoga u Zagrebu, ali je, takođe, masivan i mogao je imati „T“ krajeve. Dva masivna tordirana torkvesa sa „T“ krajevima (jedan veći, drugi manji) javljaju se zajedno u ostavi iz Kecela u Mađarskoj, datovanoj u približno isti period¹¹. Međutim, kako su na ovom području istovremeno poznati i masivni torkvesi sa uvijenim krajevima¹², ova pretpostavka se ne može izneti sa potpunom sigurnošću.

Inače, ostava iz Šarengrada, kao što smo rekli na početku, predstavlja važan nalaz za razumevanje kulturnih zbivanja na ovom prostoru na početku gvozdenog doba. Kako je Ksenija Vinski istakla,¹³ jedan broj predmeta iz ostave jasno ukazuje na kulturni kontinuitet na ovom prostoru i vezanost za prethodno kasno bronzano doba (vitičarke od dvojne žice su jedan od bitnih elemenata u tom smislu), dok drugi indiciraju veze sa istokom (špulne od bronzanog lima, konjska oprema). I ovde, međutim, lokalna boja dolazi do izražaja: trenzle iz Šarengrada imaju ukrašene gornje poluloptaste završetke kao primerci iz severne Srbije, iz Rudovaca i Barajeva (sl. 2).¹⁴ Ukrašavanje završnih polulopti trenzli ovog tipa (Kossack I) inače je retko; u karpatskom bazenu još se jedino javlja na jednoj trenzli iz Sarkada u Mađarskoj¹⁵. Na njenoj gornjoj polulopti urezan je krstasti motiv sa kružićima u uglovima, koji se ne bi mogao dovesti u vezu sa našim primercima. To bi, s druge strane, moglo da ukazuje na postojanje domaće radionice za izradu trenzli u Sremu ili severnoj Srbiji, pogotovo zbog toga što su krajevi dve trenzle iz Barajeva (sl. 2) ukrašeni sa obe strane, a povrh toga su bočne cilindrične strane ovih komada dvaput profilisane, što nije slučaj sa ostalim primercima na ovom prostoru.

U pogledu hronologije, važno je istaći da šarengradska ostava ne sadrži lučne fibule sa dve petlje, koje se smatraju tipološki mlađim elementom severno od Save i Dunava, pa bi se, na osnovu toga, mogla datovati najkasnije u sredinu VIII veka pre n. e. i smatrati nešto starijom od, recimo, ostave iz Rudovaca. Primitivnija

tehnika izrade gvozdenog koplja i gvozdenog kelta iz Šarengradske ostave u odnosu na iste predmete iz ostave iz Rudovaca takođe bi govorila o većoj starosti ostave iz Šarengrada.

Ostava nam indirektno pruža i druge podatke. Ovakvo rano datovanje ostave iz Šarengrada potvrđuje raniju pretpostavku o pojavi i razvoju „T“ torkvesa. Veliki i masivni torkvesi ovog tipa prvobitno su nastali na severu, u Mađarskoj i Rumuniji, odakle su se krajem VIII i u VII veku raširili na jug, možda zahvaljujući nekoj manjoj migraciji stanovništva. U južnoj Srbiji i na Kosovu ovaj oblik se javlja u većem broju primeraka manje veličine i sa manje izraženim „T“ oblikom, zajedno sa materijalom koji bi hronološki odgovarao nešto kasnijem periodu.¹⁶

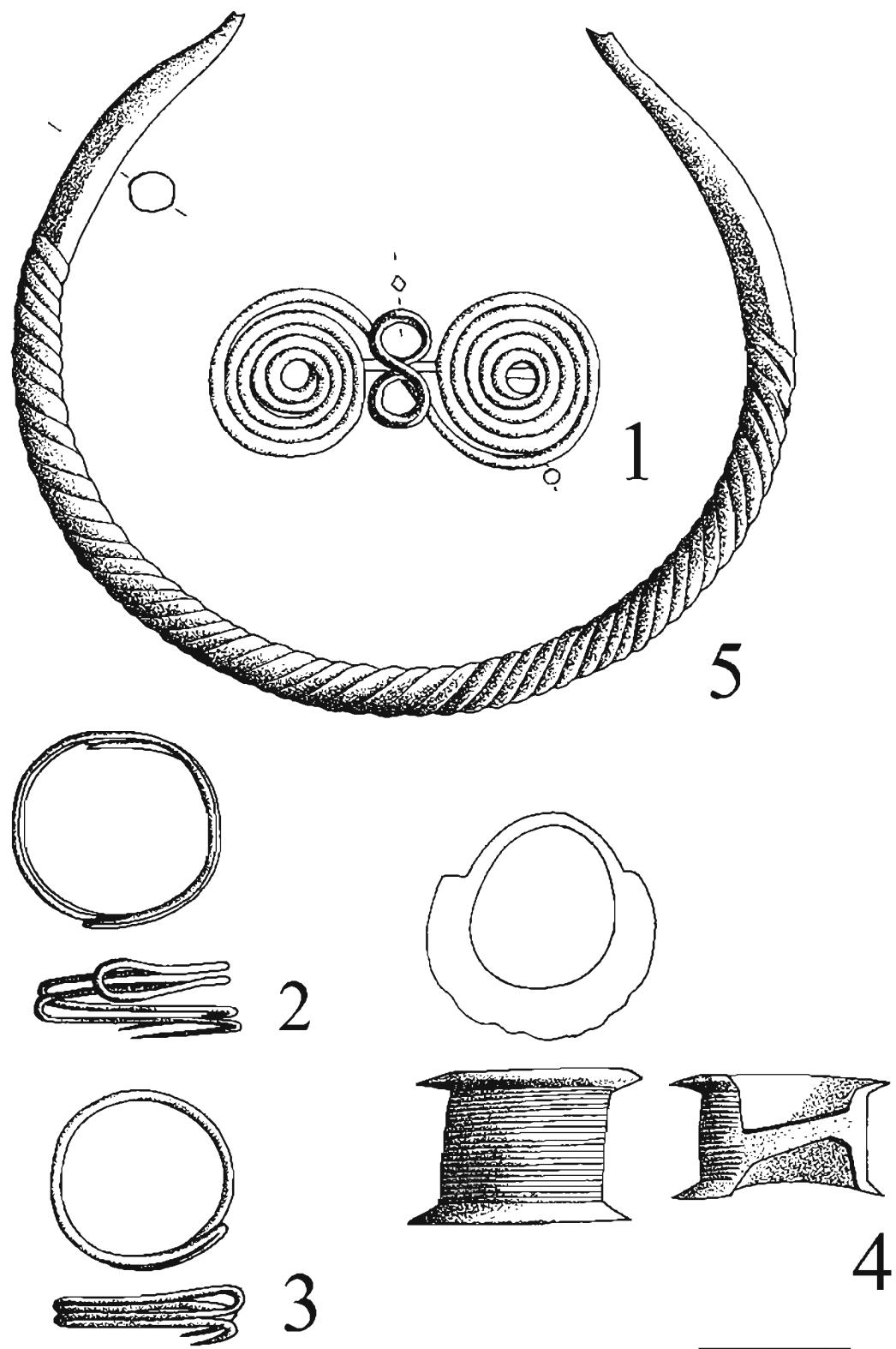
To bi bile neke usputne napomene o ovom važnom i zanimljivom nalazu s početka gvozdenog doba.¹⁷

NAPOMENE

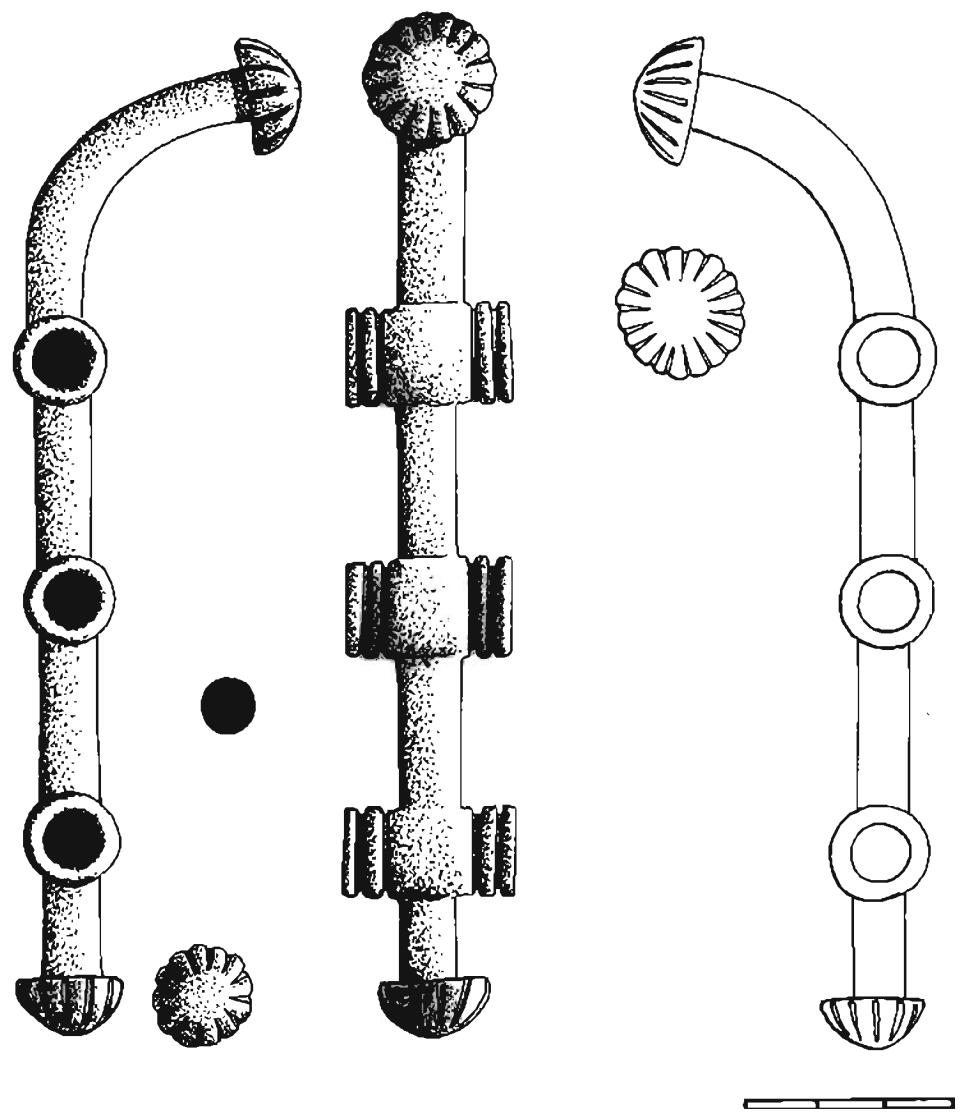
- ¹ Brunšmid, J., 1900.
- ² Vinski, Z./Vinski-Gasparini K., 1962, 270, sl.1–40:
Vinski-Gasparini K., 1973, 185, T. 130B, 131.
- ³ Kemenczei, T., 2006, 137, Taf. 37. 38.
- ⁴ Hoernes, M., 1901, 284.
- ⁵ Brunsmid, J., 1900, 67 n. 1.
- ⁶ Vinski-Gasparini, K., 1973, T. 104, 9–11 (Velika Gorica); 119, 2 (Dalj).
- ⁷ Vasić, R., 1999, Nr. 191/2 (Dedeli); 216 (Suva Reka, Đevđelija).
- ⁸ Nikitović, L./Stojić M./Vasić, R. 2002, 54.
- ⁹ Metzner-Nebelsick, C., 1996, 301, Abb. 10.
- ¹⁰ Vasić, R., 1988, 3–5, sl. 2
- ¹¹ Kemenczei, T., 2006, 134, Taf. 23B–25.
- ¹² Vinski-Gasparini, K., 1973, T. 100, 13 (Krupače); 104, 19 (Velika Gorica).
- ¹³ Ibid, 169.
- ¹⁴ Garašanin, D., 1954, 38, T. 26, 1.2 (Rudovci); 80 T. 51, 6 (Barajevo).
- ¹⁵ Kemenczei, T., 2006, 140, Taf. 44B 1.
- ¹⁶ Vasić, R., 1988, 3–5.
- ¹⁷ Ovaj članak predstavlja rezultat rada na projektu 147007 Ministarstva za nauku i životnu sredinu Srbije.

LITERATURA

- Brunšmid, J., 1900, *Preistorijski predmeti željeznoga doba iz Šarengrada u Srijemskoj županiji*, Vjesnik Hrv. Arh. Dr. 4, 1899–1900, 59–70.
- Garašanin, D., 1954, *Katalog metala*, Praistorija 1, Narodni muzej Beograd.
- Hoernes, M., 1901, *Funde verschiedener Altersstufen aus dem westlichen Syrmien*. Adaševci, Mitt. d. Prah. Comm. d. Kais. Akad. d. Wissenschaften I, 5, 282–284.
- Kemenczei, T., 2006, *Funde ostkarpatenländischen Typs im Karpatenbecken*, PBF XX, 10, Stuttgart.
- Metzner-Nebelsick, C., 1996, *Die Urnenfelder- und Hallstattzeit in Südostpannonien – eine Region im Spannungsfeld zwischen Osthallstattkreis, karpatenländisch-balkanischer Eisenzeit und Steppenkultur*, u: Die Osthallstattkultur, Akten d. Int. Symp., Sopron, 10–14 Mai 1994, Budapest, 283–314.
- Nikitović, L./Stojić M./Vasić, R. 2002, *Mojsinje*. Nekropola pod humkama iz bronzanog i gvozdenog doba, Čačak.
- Vasić, R., 1988, *Nove beleške o starijem gvozdenom dobu u Srbiji*, Starinar NS XXXIX, 1–13.
- Vasić, R., 1999, *Die Fibeln im Zentralbalkan*, PBF XIV, 12, Stuttgart.
- Vinski-Gasparini, K., 1973, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar.
- Vinski, Z./Vinski-Gasparini, K., 1962, *O utjecajima istočno-alpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje*, Arh. radovi i rasprave II, 1962, 263–293.

Slika 1. – Deo ostave iz Šarengarda u Prirodnjačkom muzeju u Beču
Fig. 1 – Part of the Šarengrad hoard in the Natural History Museum in Vienna

*Slika 2. – Trenzle iz Barajeva
Fig. 2 – Horse bits from Barajevo*

Rastko Vasić, Aleksandar Kapuran

THE ŠARENGRAD HOARD ONCE AGAIN

In this paper the authors publish several bronze objects from the Šarengrad hoard, which are in the Museum of Natural History in Vienna (inv. 34369–34373). They thank at the same time the former custodian of the Museum, Mr. Herbert Melichar, for permission to study and draw the objects in question.

The hoard, containing almost 100 bronze and iron objects, was found in the village Šarengrad in western Srem in 1897. It was acquired by the Archaeological Museum in Zagreb and soon after was published by Josip Brunšmid. However, a dozen objects allegedly from the same hoard were sold in 1898 to the Naturhistorisches Museum in Vienna. These are a spectacle bronze fibula with an “8” motif in the middle, several hair-rings of double bronze wire, two cylindrical hair-ring of bronze sheet and a massive twisted bronze torc with missing terminals.

All these forms appear in the material from the hoard in Zagreb.

However, J. Brunsmid concluded that all items from the Šarengrad hoard were probably sold to the Zagreb museum and thus, the objects in Vienna must have been found elsewhere, most lightly between the villages Gardinovci and Kovilj in Southeast Bačka, as suggested by the dealer. If this is so, then these objects were part of a hoard, very similar to that from Šarengrad. Be that as it may, they were listed in the Natural History Museum inventory as found in Šarengrad.

The hoard from Šarengrad is one of the most important finds from the beginning of the Iron Age in the Northern Balkans. It dates to the middle of the 8th century BC and its content shows clearly, not only the cultural relations with the Late Bronze Age in this area but also new contacts with the East, which started probably already in the 9th century BC.

ZAŠTITNA ARHEOLOŠKA ISKOPAVANJA NA LOKALITETU PODUMKA KOD ORLOVATA 2005.

Rekognosciranjem desne obale Tamiša, na sektoru između Botoša i Orlovata, godine 2005. otkriven je lokalitet Podumka.

Lokalitet Podumka nalazi se južno – na oko 1,5 km od Botoša, a 5 km od Orlovata. Na osnovu programa svojih arheoloških aktivnosti, Narodni muzej u Zrenjaninu pristupio je realizaciji projekta i arheološkim iskopavanjima naselja bronzanog doba na lokalitetu Podumka.¹

Nalazište se nalazi na desnoj obali Tamiša, na le-snoj gredi visine 15 m. Smešteno je na blago zakošenoj padini koja se spušta ka obali Tamiša, u pravcu puta i njiva koje se talasasto prostiru u pravcu Orlovata. U prvoj fazi arheoloških iskopavanja otvorene su tri sonde (T I, sl. 1, 2, 3).

Postavljena je sonda I (dimenzije 5 x 5 m). Sonda I nalazi se južno od repera, tzv. piramide, čija je kota 99 m, a koja predstavlja najvišu tačku u srednjem Banatu. Od tog repera sonda I je vazdušnom linijom udaljena oko 100 m. Od ivice lesne grede udaljena je od 5 do 6 m.

Sonda II nalazi se JZ od sonda I i od nje je udaljena oko 7 m (dimenzije 4 x 3 m). Sonda III nalazi se na samoj ivici grede priobalnog pojasa (dimenzije 4 x 5 m). Orientacija ovih sondi je SJ.

Kulturni slojevi sastoje se od sloja svetlijie smeđe boje i lesnog dna žućkaste boje. Da li je lokacija uslovljena relativnom blizinom Tamiša, otvoreno je pitanje. Analizom slojeva na pojedinim mestima, došlo se do zaključka da je kulturni sloj u svim sondama oranjem uglavnog uništen, jedino je u sondi III očuvaniji jer je, zbog blizine grede, njiva bila manje obrađivana. Prvi otkopni slojevi u sondama sastoje se od mrke nabijene zemlje, u kojoj se sporadično pojavljuju fragmenti keramike i životinjske kosti. Aproksimativno, dubina tog sloja kreće se između 16 i 30 cm. Debljina kulturnog sloja (sonda I, II, III) kreće se od 35 (minimalna debljina) do 70 cm (maksimalna). Radi se o svetlosivkastoj, često brašnastoj rastresitoj zemlji, na kojoj se dešavala svakodnevna aktivnost naselja. Debljina savremenog humusa u sondi III (čije iskopavanje nije dovršeno) iznosi 16–30 cm, a debljina kulturnog sloja 60 cm. Na

primeru sonde III jasno se uočavaju kulturni slojevi, koji pokazuju da je naselje imalo ili dve faze stanovanja, ili je trajalo u aluvijalnom nanosu.

U kulturnom sloju otkriveni su ostaci građevinske delatnosti – na dubini od oko 0,50 m, površini približnih dimenzija 2,5 x 2,5 m (sonda I). Veoma je značajno otkriće kućnog lepa sa otiskom pletera i greda. Naravno, u pitanju su objekti koji nisu masivne konstrukcije, kao što je to slučaj u vinčanskoj ili potiskoj kulturi, već se radi o varijanti kolibe koje je veoma solidno građena. U sondi I, na dubini od 1,60 m, otkrivena je jama u kojoj je pronađeno pet posuda koje pripadaju ranoj fazi vatin-ske kulture. U blizini ove grupe celih posuda pronađeni su fragmenti keramike. Činjenica da je grupa keramike pronađena u blizini ugljenisanih ostataka drveta navodi na razmišljanje o tome da je ovaj prostor pripadao stambenom objektu, odnosno da je pronađen na dnu jame – zemunice. Sudeći po generalnoj situaciji u sondi I, jama sa grupom posuda je, verovatno, ukopana i pripada mlađoj fazi stanovanja na lokalitetu. Na ostalim mestima (sonda II i III) građevinski objekti nisu konstatovani.

Iskopavanjem u sondi II konstatovana je jama (na dubini od 1,32 m), koja je bila ukopana u sloj lesa i kulturnog sloja uz profil. U njoj je nađen veći broj fragmenata keramike koji pripadaju istoj posudi, kao i alatke od kostiju (šila) i jedan kameni čekić sa perforacijom koji pripadaju ranoj fazi vatin-ske kulture.

Za sondu III karakteristični su nalazi kostiju krupnih životinja. Nalazi posuda su većih dimenzija. Tipološki, ova keramika pripada starijim posudama vatinskog tipa. Retki su nalazi fine glaćane keramike.

NALAZI

Dvonedeljna kampanja donela je dovoljno informacija o kulturnoj pripadnosti naselja. Preovlađuje tip prelazne keramike, a to je keramika sa zaravljenom površinom. Finom posudu pripada veoma važan nalaz – pehar manjih dimenzija, smeđe boje, uglačane površine, sa dve naspramne ušice i ornamentom u vidu urezanih paralelnih linija (tri) na prelazu ramena u trbuh.

Radi se o tipičnom primeru rane faze vatinske kulture, što je značajno zbog relativnog hronološkog datovanja jame (sonda I), budući da je u pitanju najmlađi primjerak.² Tipološki, ovakvi lončići su deo keramičkih oblika koji se, po nekim autorima, počinju koristiti u ranoj bronzi B2 (T II, sl. 1, 2).³ Finim posudama pripadaju tipovi zdela ornamentisani tačkastim ubodima i paralelnim uskim trakama trouglastog oblika. Analoge primekle nalazimo na lokalitetima Gomolava (T II, sl. 3).⁴ Ovo je tipičan ornament Kostolac–Kocofeni grupe.⁵ Izdvaja se fragment debljih zidova na kojem se pojavljuje širok mrežasti motiv, karakterističan za kostolac kulturu (sonda I, dubina 70 cm). (T II, sl. 4).⁶ Interesantni su fragmenti sa lunastim krivim linijama – ornamentima tipičnim za rano bronzano doba, sa elementima verbičara kulture (T II, sl. 5, 6).⁷

Grubim posudama pripadaju varijante pitosa, smeđe površine, lonci sa utisnutim ornamentom ispod oboda. Na pojedinim posudama pojavljuju se bradavičasti ukrasi ili pak horizontalno probušene ušice. Zanimljiva je posuda romboidnog otvora, sмеđe i crne boje, grube površine, sa dve naspramne drške i tragovima gorenja (sonda I, jama I). Vremenski, ona pripada Vatin–Verbičara kulturnom kompleksu (T III, sl. 1).⁸ Tipu kućne keramike pripada duboki lonac ogrubljene površine, crn u preseku, relativno loše pečen, sa zrnastom strukturom i dvema trakastim drškama, bradavičastim ispuštenjima i utisnutim ornamentom na obodu (sonda I, jama I). (T III, sl. 2).⁹ Tipološki je relativno neodređena. Grubim posudama pripadaju i dve čunaste posude sa po jednom drškom, nađene jedna uz drugu. One su crne, sa tragovima gara. Ove dve posude su zanimljive jer su

ispod njih pronađene riblje kosti, što ukazuje na njihovu upotrebu (sonda I, jama I) (T III, sl. 3, 4). Vremenski, one pripadaju ranoj vatinskoj kulturi, kao i ostale posude iz sonde I jame I.

Koštana oruđa su retka i ograničavaju se na šila od ptičijih kostiju. Oruđa od kamena su, takođe, retka, osim uskih dleta i kamenih sekira (par nalaza). Pronađen je samo jedan strugač. Osteološki nalazi najčešće se javljaju u sondi III. Veći deo ostataka životinjskih kostiju pripada krupnim preživarima (govečetu). Takođe, nalažene su kosti divljih životinja i riba. Školjke se javljaju u manjoj meri.

Početni podaci, dobijeni tokom kratkog iskopavanja, pružili su nam najosnovnije informacije o lokalitetu i njegovoj pripadnosti ranom bronzanom dobu. Sigurno je da početak formiranja naselja pripada nosiocima Kostolac–Kocofeni faze. Ostaje otvoreno pitanje o tome da li su fragmenti keramike Kostolac–Kocofeni doneti, ili su pak deo dokaza o boravku predstavnika pomenute grupe na lokalitetu Podumka. Nije primećena razlika u nijansiranju slojeva, koja bi bila neophodna s obzirom na pojavu vatinskog materijala. Pretpostavka je da najstariji sloj pripada potkostolačkoj fazi, u kojoj dolazi do susreta i paralelnog življjenja sa grupama, gde se nalazi i materijal verbičara kulture. Istražene tri sonde nisu pružile adekvatne odgovore u vezi sa granicom rasprostiranja naselja, niti detaljnije podatke o eventualnom tipu staništa. Da bi se dobila precizna slika o rasprostiranju naselja i materijalnoj kulturi, potrebno je nastaviti iskopavanja, koja bi dala preciznije rezultate.

NAPOMENE

¹ Formirana je stručna ekipa: rukovodilac iskopavanja Snežana Marinković, kustos Narodnog muzeja Zrenjanina; stručni konsultant i akademik Bogdan Brukner; dr Dubravka Nikolić (Filozofski fakultet u Beogradu); studenti Dušan Marinković, Ognjen Džomba i Dijana Gomboš.

² M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije, Vatinska kultura*, Beograd, 1973, str. 150.

³ M. Garašanin, *Praistorija jugoslovenskih zemalja, Bronzano doba IV, Vatinska grupa*, Sarajevo, 1983, str. 509.

⁴ B. Brukner, *Praistorija Vojvodine, Pozni eneolit*, Novi Sad, 1974, str. 161.

⁵ B. Brukner, *Praistorija Vojvodine, Pozni eneolit*, Novi Sad, 1974, str. 165.

⁶ B. Brukner, *Praistorija Vojvodine, Pozni eneolit*, Novi Sad, 1974, str. 508. Sl. 110.

⁷ N. Tasić, *Jugoslovensko Podunavlje od indoевropske seobe do prodora Skita*, Novi Sad – Beograd, 1983, str. 58.

⁸ N. Tasić, *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita*, Novi Sad – Beograd, 1983, str. 61. Sl. 21.

⁹ N. Tasić, *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita*, Novi Sad – Beograd, 1983, str. 61. Sl. 21g.

LITERATURA

1. M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije, Vatinska kultura*, Beograd, 1973.
2. M. Garašanin, *Praistorija jugoslovenskih zemalja, Bronzano doba IV, Vatinska grupa*, Sarajevo, 1983.
3. B. Brukner, *Praistorija Vojvodine, Pozni eneolit*, Novi Sad, 1974.
4. N. Tasić, *Jugoslovensko Podunavlje od indoевropske seobe do prodora Skita*, Novi Sad – Beograd, 1983.

Snežana Marinković

PROTECTIVE ARCHEOLOGICAL EXCAVATIONS ON THE SITE PODUMKA NEAR ORLOVAT

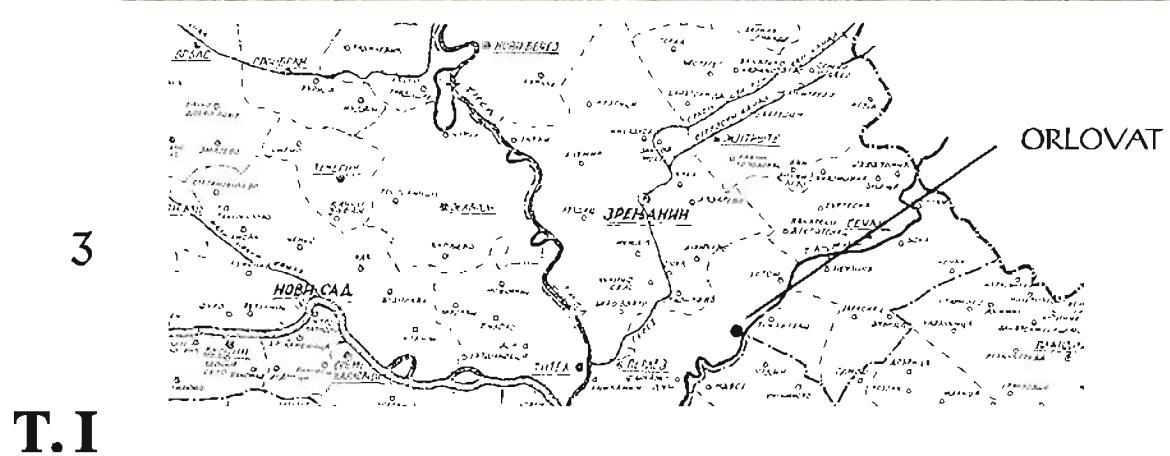
The site Podumka is located about 1,5 km from Botoš, and 5 km from Orlovat. According to the programme of its archeological activities The National Museum in Zrenjanin started to realize the project and the archeological excavations for the purpose of research of the settlement of Bronze Age on the site of Podumka. The team of experts has been formed: the leader of the excavations Snežana Marinković, the custodian of the National Museum in Zrenjanin, expert consultant, academician Bogdan Brukner, Dubravka Nikolić, Ph.D. (Philosophical Faculty in Belgrade).

The site is located on the right side of the river Tamiš, on the loess bed of about 15 meters high. In the first phase of archeological excavations the three sondes were open. The layers consist of contemporary humus of dark brown colour, cultural layer of lighter brown colour and loess bottom of yellowish colour.

In the cultural layer there are the remains of the construction activities and in the sonde I the pit I. In the pit 15 vessels were found which belong to the early Vatin group. Very significant discovery is of house doub with the print of wattle and beam (sonde I).

Two week campaign brought back enough information about the cultural belonging of the settlement. The type of movable ceramics prevails and that is the one with even surface. Pottery of grayish-polished surface, less frequently brown, of thin walls with the ornament belongs to the other type. In the group of rough vessels we can classify different variants of pithos, of brown surface, pots with imprinted ornament below the rim.

The initial data during the short excavations supplied us with the basic information about the site and its classification in the Early Bronze Age. Surely the beginning of forming the settlement belongs to the bearers of Kostolac–Kocofeni phase. The assumption is that the oldest layer belongs to sub-Kostolac phase when happened meeting and parallel living with the groups in which we can also find the material from Early Bronze Age with the elements of Verbichoara culture.

1
Podumka

2

3

5

4

6

T. II

1

2

3

4

T. III

PRILOZI PROUČAVANJU RITUALA U MITRAIZMU

Pojam rituala se često, budući da se u velikoj meri primenjuje u svakodnevnom govoru, dovodi u vezu sa tzv. primitivnim društvima. Međutim, tragove rituala kao oblika ponašanja i delovanja srećemo i u savremenim društvima, bilo da se radi o urbanoj ili ruralnoj sredini.¹ Ritual je jedna od najstarijih, najsloženijih i najtrajnijih simboličkih aktivnosti koje su u vezi sa religijom. On uključuje vizuelne i auditivne simbole, intelektualne i čulne predstave, i ispoljava psihički, društveni i religiozni svet učesnika, upućujući na razmišljanja o kosmičkom značaju ljudskog postojanja.²

Verovatno je ritual jedan od najpopularnijih, ali najnejasnijih koncepata korišćenih u socijalnoj antropologiji. Pojmom rituala bave se naučnici iz različitih humanističkih oblasti, počev od sociologa, antropologa, arheologa, etnologa, istoričara, psihologa, filozofa i dr. Jedan multidisciplinarni pristup obezbeđuje sagledavanje problematike iz više naučnih uglova i daje sveobuhvatna objašnjenja, koja, u krajnjem slučaju, vode unapređenju opšteg znanja o čoveku.

MITRAIZAM

Mitraizam predstavlja jednu od *mističnih* religija starog sveta, zasnovanih na poštovanju jednog svemoćnog i nepobedivog boga. U naučnim krugovima uvaženo je mišljenje da je mitraizam iranskog porekla, s tim da se razvio i oblikovao izvan granica Persije, šireći se diljem Rimske imperije. Kult je bio veoma privlačan za rimski svet, prevashodno zbog koncepta života duše i njenog uzdizanja preko sedam planetarnih sfera koje je bilo simbolizovano u sedam nivoa inicijacije, sa vrhunskim dometom u transcendentalnom nivou sa nepomičnim zvezdama, zvanom *aeternitas*.³

PROBLEM POREKLA

Od kraja XIX veka bilo je mnogo autora koji su se bavili problemom mitraizma. Pionir u ovoj oblasti je F. Kimon (Franz Cumont). Kimon je 1896. i 1899. godine objavio dva toma kapitalnog dela *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, u kojem je po-

kušao da rasvetli mitraizam sa mitološke, teološke, kozmološke, eshatološke i ritualne strane, prevashodno na osnovu brojnih očuvanih reljefa. Njegova interpretacija porekla mitraizma u velikoj meri se zasnivala na verovanju starih Rimljana u to da je Mitra imao veze sa Persijom. Iako je ova teza bila osporavana, ostala je nepromenjena čitavih 70 godina, sve do 1971. godine i Prvog međunarodnog kongresa o mitraističkim studijama, koji je održan na Univerzitetu u Mančesteru. Na ovom kongresu dovedeno je u pitanje iransko poreklo mitraizma u onom obliku u kojem su ga Rimljani poštivali, tim pre što je bilo nepodudarnosti u strukturi Mitrićeve mitologije i iranske mitologije, za koju se verovalo da je osnov mitraizma; nema dokaza o tome da je iranski Mitra imao veze sa ubijanjem bika. Sredinom 80-tih godina nekoliko naučnika, uključujući i D. Ulansiju (D. Ulansey), potpuno drugačije je pristupilo značenju mitraizma, a naročito centralne scene u ikonografiji: scene tauroktonije.⁴ Nemački naučnik K. B. Stark (K. B. Stark) predložio je još 1869. jedno objašnjenje simbolizma u tauroktoniji, koje je Kimon odbacio. U vreme Prvog međunarodnog kongresa Starkova hipoteza je ponovo otkrivena i postala osnov potpuno novog načina poimanja mitraizma. Prema Štarku, figure iz scene tauroktonije ne predstavljaju elemente iz iranske mitologije, nego zvezde i konstelacije. Mitraistička tauroktonija je, prema tome, mapa zvezda, a figure bika, škorpiona, psa, zmije, gavrana, lava i kupe, koje se javljaju u ikonografiji, imaju paralele sa konstelacijama koje su vidljive tokom godine.⁵

Po B. Gabričeviću, Mitrino ime prvi put je pomenuto na jednoj glinenoj pločici iz XIV veka stare ere, pisanoj klinastim pismom i otkrivenoj u hetitskoj prestonici kod Boghazköya u Turskoj. Na pločici se Mitra pominje kao božanstvo koje treba da bdi i pazi nad savezom između Hetita i Mitanaca kako bi se ugovorene obaveze ispoštovale, a savez održao. Kasnije se Mitra pominje u indijskim Vedama, gde se vezuje za vrhovnog boga Varuna, i iranskoj Avesti, gde je u vezi sa Ahuramazdu, najvećim iranskim božanstvom. Prema iranskoj

dualističkoj teologiji, Dobro (Svetlo) i Zlo (Mrak) u trajnom su sukobu, pri čemu se njihovom personifikacijom stvaraju Ahura Mazda i Ariman. U borbi Dobra i Zla pobeđuje Dobro, uz pomoć njegove emanacije tzv. Amasha Spentas. Jedna od emanacija Ahura Mazde je i Mitra, koji ima analognu ulogu u Indiji, gde je asimiliran sa Suncem. U Iranu se poštovanje Mitre pretvorilo u duboko ukorenjenu i raširenu narodnu religiju, koju ni Zarustra nije uspeo izmeniti svojom verskom reformom.⁶ Kada je došlo do obrazovanja persijske države u VI veku p. n. e., kult se širio u Mesopotamiju, gde je preuzeo elemente učenja kaldejskih astrologa, a potom u grčke zemlje Male Azije, gde je preuzeo elemente iz mnogih lokalnih kultova. Između ostalog, u mitraizam u Maloj Aziji prodrli su elementi orgijastičkog, pa su se u čast ovog božanstva organizovale svečanosti pod nazivom mitrakana. Ove svečanosti priteđivali su vladari lokalnih kraljevstava. Plinije kaže da je jermenski kralj Tiridat I, sa svojom pratnjom i sveštenicima, došao 66. g. n. e. u Rim da se, sa svim počastima, pokloni Neronu kao Mitri, primi krunu i uvede Nerona u Mitrine misterije. Mitraizam je od tada uzeo maha u zapadnom delu Rimske imperije. O raširenosti kulta govore i mnogobrojna svetilišta, ali i zanimljiv zavetni natpis iz Carnuntuma (istočno od Beča), koji je dao uklesati ostareli Dioklecijan sa carevima Licinijem i Galerijem, posvetivši ga „bogu Suncu, nepobedivom Mitri, zaštitniku svoje vladarske moći“.⁷

U svom delu *Pompejev život*, Plutarh (46–120. n.e.) napisao je da je mitraizam Rimljana bio poznat od vremena Pompejevih ratova sa kilikijskim gusarima. On pominje da su ga u Rim doneli Pompejevi vojnici zajedno sa kultom boga Jupitera Dolihena. Od toga vremena kult je prenet na Zapad, ali se njegov pravi uticaj počeo osećati tek u I veku nakon Hrista kada su se pojavili i drugi orijentalni kultovi u Rimskoj imperiji.⁸ R. Marić, međutim, tvrdi da su Mitrin kult u Italiju preneli zarobljenici koje je tu doveo Pompej 67. godine.⁹

Kilikija je bila provincija na jugoistočnoj obali Male Azije, čiji je centar bio grad Tarsus. D. Ulansi, bačevi se vezama mitraizma i astronomije, govori o gradu Tarsusu. Njegov mitski osnivač bio je Persej, čiji se lik veoma često nalazi na novcu ovog grada. On povlači brojne paralele između Perseja i Mitre: Persejevu frigijušku kapicu, njegovu vezu sa Persijom, predstave na kojima Persej uvek gleda preko bika (kao i Mitra) itd.¹⁰

Veliki broj materijalnih ostataka govori u prilog činjenici da je najveća ekspanzija ovog kulta bila krajem

II i početkom III veka, da bi u drugoj polovini III veka on izbio u prvi plan, kao religija favorizovana od strane države.¹¹ Dogmatski elementi u čijoj se osnovi nalazilo verovanje u besmrtnost duše i uskrsnuće bili su bliski i lako prihvatljivi kako Rimljima, tako i autohtonim narodima koje su oni romanizovali.¹²

S obzirom na činjenicu da je mitraizam bio toliko raširen, kao i na to da su ga poštovali rimski carevi, bilo je neizvesno da li će kao zvanična religija u Rimskom carstvu biti prihvaćeno hrišćanstvo ili mitraizam. Hrišćanstvo je bilo u prednosti verovatno i zbog toga što je bilo etički prilagodljivije duhu grčko-rimskog sveta. Kada je Teodosijevim ediktom 392. godine hrišćanstvo postalo zvanična religija, mitraizam nestaje sa istorijske scene, osim u ponekom zabačenom kraju.¹³ Zaista, francuski istoričar Ernest Renan jednom prilikom je rekao: „Da je neka pošast zadesila hrišćanstvo nakon njegovog rođenja, svet bi postao mitraistički.“¹⁴

SVETILIŠTA

Arheolozi su otkrili na stotine mitraističkih hramova – mitreja (*mithraeum*), koji se sreću širom Rimskog carstva, od Engleske na severu i zapadu do Palestine na jugu i istoku. Najveći broj mitreja konstatovan je u Rimu i na onim mestima u Rimskoj imperiji gde su bili stacionirani rimski vojnici, najbrojniji poštovaoци mitraističkog kulta.¹⁵ Mitreji su se nalazili uz izvore ili potoke, jer je voda služila u obredu pročišćenja.¹⁶ Hramovi su bili podizani u prirodnim pećinama, ili su građeni tako da imitiraju izgled pećine.¹⁷ O tome imamo podatke kod neoplatoničara Porfirija iz III veka, koji kaže da je za vernike pećina simbolično predstavljala kosmos.¹⁸ Strop mitreja, obojen u plavo i ukrašen zvezdama, trebalo je da dočara sliku nebeskog svoda. Vrata na istočnoj strani omogućavala su da Sunce pri izlasku prodre u unutrašnjost mitreja i obasja Mitrin reljef, koji je bio na suprotnoj strani, po pravilu pričvršćen na zapadnom zidu, ili smešten u apsidi. Jedan tipični mitrej imao je malu pravougaonu odaju pod zemljom, sa zasvedenom tavanicom. U većini hramova je postojala bočna lađa na svakoj strani sa kamenom klupom, na kojoj bi vernici mogli da se odmore (slika 1). Prosečan mitrej mogao je primiti 20 do 30 ljudi u isto vreme. U mitrejima su arheolozi nailazili na izuzetno bogatu ikonografiju – isklesane reljefe, statue i slike, koje pokazuju čitav niz različitih figura i predstava mitoloških scena.¹⁹

Male dimenzije svetilišta govore o tome da su obredima prisustvovali samo malobrojni posvećenici.²⁰

Budući ezoterijske prirode sa elementima inicijacije, za mitraizam se može reći da je na neki način bio *privatni* kult, namenjen malom broju ljudi. Iako je imao univerzalan karakter, žene su bile isključene iz kulta, a razlog za to može se tražiti u činjenici da se pretežno razvijao u vojničkim sredinama.²¹

MIT

Nažalost, nijedan antički spis u kojem bi bila izložena mitološka podloga i teološka nadgradnja mitraizma nije očuvan. Manifestacije Mitrinog kulta predstavljale su osnovu za mnoge pokušaje rekonstrukcije religiozno-mitološke sadržine mitraizma.²²

Mit o Mitri govori, najpre, o njegovom čudesnom rođenju, koje se slavilo 25. decembra kao dolazak nove svetlosti. Neka skrivena sila je pri tom rođenju izbacila mladog Mitru iz stene. Scene sa ovim motivom predstavljaju Mitru na razne načine: nagog, sa frigijskom kapicom, bodežom i bakljom u podignutim rukama; sa lukom i streлом; sa globusom u jednoj ruci, pri čemu drugom rukom dodiruje krug zodijaka; sa bakljonošama – dadoforima, koji posmatraju događaj; sa Saturnom, koji daje bodež Mitri kako bi izvršio tauroktoniju; sa Okeanom ili Neptunom umesto Saturna, što ukazuje na rođenje pored vode itd. Mitra je novi tvorac svetlosti – *genitor luminis*, stvoren iz stene – *petra genetrix*, koja daje život – *deus genitor rupe natus*.²³

Dadofori ili bakljonoše su redovni pratioci boga Mitre. To su Kautes, koji podiže baklju, i Kautopates, koji je spušta.²⁴ Negde se porede sa Kastorom i Poluksom, a postoji i Ulansijevo astronomsko tumačenje, po kojem su dadofori u vezi sa glavom bika i škorpiona i ukazuju na konstelacije Taurus i Scorpius; Kautopates predstavlja jesenji ekvinocij, kada Sunce poranja ispod ekvatora, a povezan je sa konstelacijom Scorpius. Kautes predstavlja suprotnost: proletnji ekvinocij i rađanje.²⁵ Veza između Dioskura Kastora i Poluksa i dadofora vidljiva je kada se posmatraju ikonografske predstave Dioskura u rimskoj i grčkoj umetnosti. U V veku se smatralo da oni borave među zvezdama, uvek nose kape, koje katkad liče na frigijske, a na nekim etruskim spomenicima iz III i II veka p. n. e. predstavljeni su upravo sa frigijskim kapicama i nalaze se u stavu dadofora, sa prekrštenim nogama.²⁶ Ulansi kaže da su oni u antici simbolizovali dve nebeske sfere. Pored toga, on ih povezuje sa Eleusinskim misterijama: jedna od najznačajnijih ličnosti u eleusinskom kultu je *dauochos* – bakljonoša.²⁷

Prvim Mitrinim podvigom može se smatrati borba sa bogom Sunca – Solom. Mitra je odneo tu pobedu, ali se ubrzo izmirio sa svojim protivnikom. U mnogim natpisima Mitra se pominje pod nazivom *Deus Sol Invictus* – nepobedivi bog Sunca. Iranski Mitra identifikovan je sa Suncem još pre početaka zapadnog mitraizma. Zajedno sa Kautesom i Kautoptesom, Mitra predstavlja tri doba dana: jutro, popodne i veče. Veoma je komplikovan mitološki odnos Mitre i Sola. S jedne strane, Sol je taj koji naređuje Mitri da ubije bika, što ga čini nadređenim u odnosu na Sola, što je na reljefima predstavljeno prikazom Solovog glasnika u vidu gavrana ili jednim zrakom sunca, koji ide od Sola prema Mitri. S druge strane, Sol i Mitra su neprijatelji, ulaze u borbu iz koje Mitra izlazi kao pobednik, a potom se mire, da bi posle tauroktonije, kao dobro odraćenog posla, Mitra odjezdio Solovim kočijama na nebo. Treće, postoje reljefi koji upućuju na Solovu podređenost Mitri: on kleći ispred Mitre. U prvom slučaju Sunce je posrednik između vrhovne moći Ahura Mazde i Mitre, koji je kao taurokton, posrednik između čoveka i Ahura Mazde.²⁸ Postoje i scene na kojima Sol i Mitra pružaju ruku jedan drugom, što govori o sklapanju neke vrste pakta, pa je onda shvatljivo zašto se Mitra poštuje kao božanstvo koje bdi nad izvršenjem zadate reči i ugovorenih obaveza.²⁹

Kao božanstvo Sunca, Sol je, po Ulansiju, još jedna veza između grada Tarsus, njegovog mitskog osnivača Perseja i Mitre, i to preko Apolona, koji je, takođe, božanstvo Sunca, te se na nekim natpisima Mitra izjednacava sa njim.³⁰

Tauroktonija se smatra centralnim motivom mitističke mitologije (slika 2, 3). Pouzdani dokaz za to imamo u nebrojenim spomenicima sa scenom u kojoj je prikazan Mitra kako ubija bika (osnovna scena). Dakle, po nalogu Ahura Mazde, sa Solom kao glasnikom, Mitra je morao sprovesti tauroktoniju – ubijanje bika. Mitra je najpre pronašao divljeg bika i uhvatio ga, ali je bik pobegao. Mitra ga je potom sustigao, stavio na ramena, odneo u pećinu i izvršio tauroktoniju pod svodom pećine. Na nekim scenama prikazano je kako Mitra ponosno jaše na biku, držeći ga za rogove.³¹ U stvari, čin tauroktonije je kozmogonijski čin, jer se iz sokova ubijenog bika rađa život: iz tela ubijene životinje nikle su biljke, iz njene koštane srži ili repa izraslo je žito, a iz krvi vi-nova loza. Ariman je pokušao da spreči čin božanskog stvaranja: poslao je zmiju da popije krv, škorpiona da napadne na genitalije bika da bi otrova božansko seme, ali su ti pokušaji osuđeni i iz semena su se pojavile

životinje. Istovremeno su nastali i prvi ljudi. Potom, Ariman šalje sušu na Zemlju, ali Mitra onda čini još jedan podvig.³² On strelom razbija stenu i otvara izvor – *fons parennis* (večni izvor), što je asocijacija na stvaranje života.³³ Nakon toga nastupa veliki potop, iz kojeg se spasava odabrani čovek, izgradivši lađu. Mitra je, zatim, još jednom zaštitio ljudski rod, spasivši ga od vatre. Njegov zemaljski život okončan je ovim događajem. Održana je velika gozba i Mitra se tako oprostio od svojih vernika, ušao u Sunčeve kočije i preko Okeana odjezdio bogovima.³⁴

U Mitrinom kultu vidljiva su četiri elementa sveta – voda, vatra, zemlja i vazduh – simbolički predstavljeni; posuda simbolizuje vodu, lav vatru, zmija zemlju i gavran vazduh.³⁵ Pored toga, u njemu su se asimilovali elementi persijskog, egipatskog, sirijskog i orfičkog.³⁶ U sklopu svoje astronomске teorije, D. Ulansi naglašava i uticaje filozofske škole stoika (čiji je jedan od centara bio grad Tarsus), tim pre što je njihovo zanimanje za astronomiju i astrologiju bilo veliko i tim pre što su verovali da su nebeska tela i kosmos živa, božanska bića, propovedajući neku vrstu tzv. *astralne religije*.³⁷

RITUAL U MITRAIZMU

Kao i drugi mistični kultovi grčko-rimskog sveta, poput Eleusinskih misterija i Izidinih misterija, mitraističke misterije orijentisale su se oko tajni koje bi bile saopštene samo onima koji su bili inicirani u kult. Kao posledica te tajnosti, učenja ovog kulta nikada nisu bila zapisana. Mitraistički kult naročito je ostao obavljen velom tajne kada je u pitanju učenje i obred. Rezultat te tajnosti je činjenica da kod antičkih pisaca nije opstao skoro nijedan podatak koji govori o tome.³⁸ Možda ritual u mitraizmu nikada neće biti do kraja rasvetljen, ali pokušaji rasvetljavanja problematike i dalje traju, oslanjajući se, pre svega, na ikonografiju.

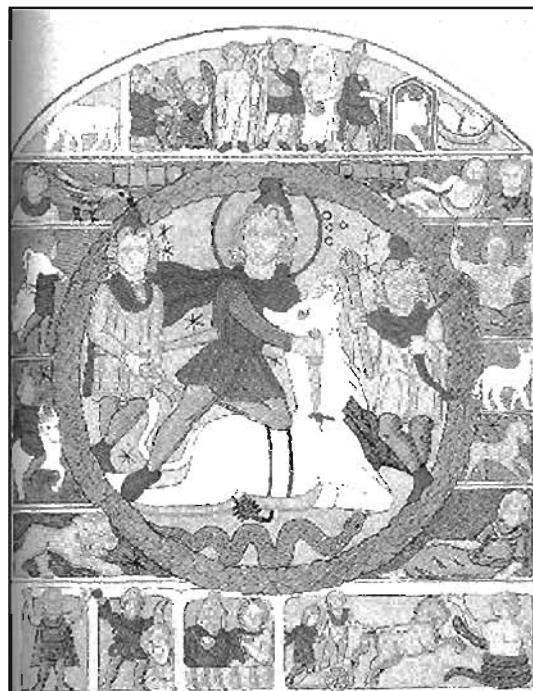
Postojanje jasnog ikonografskog obrasca govori o strogim pravilima, ali, sa druge strane, i povremenim odstupanjima, koja se tumače kao posledica nedostatka stalne kontrole nad kultom.³⁹ Reljefne ikone imaju religiozni i dokumentarni karakter, a retko umetničku vrednost. Pravljene su od kamena, ponekad dopunjene jakim bojama, kao što je slučaj sa potpuno rekonstruisanim reljefom jednog od čuvenih mitreja u Hedernhajmu u Nemačkoj (Frankurt na Majni).⁴⁰ Pored njih, među spomenicima posvećenim Mitri sreću se i brojni votivni oltari, dekorisani simboličkim i mitološkim predstavama, kao i puna plastika.⁴¹ Konstatovani su, takođe,

brojni natpisi sa dedikacijama, na osnovu kojih možemo dobiti podatke o Mitrinim vernicima, njihovom poreklu i zanimanjima i time steći predstavu o karakteru verskih zajednica. Takođe, epiteti koji se pojavljuju uz Mitrino ime na ovim natpisima daju nam podatke o samom karakteru božanstva i uticajima drugih kultova na njega. U tom smislu, pojavljuju se opšti epiteti – *Augustus, Deus*; drugim epitetima – *Aeternus, Invictus, Omnipotens* – objašnjava se njegova priroda. Na nekim natpisima naziva se Solom. Postoje zasebne dedikacije njegovom imenu (*Numen invicti dei*), njegovoj prirodi (*Natura dei*) i steni iz koje je rođen (*Petra genetrix*). Mitri se čine zaveti za zdravlje careva, običnih ljudi i sl.⁴² Dedikanti nose uglavnom grčka i rimska imena, a od domorodačkog stanovništva najbrojniji dedikanti bili su Iliri, Kelti i Tračani. Ipak, najveći broj vernika bili su stranci, što potvrđuju i njihova zanimanja. Uglavnom su to robovi, sa grčkim imenima, među kojima većinu čine oni koji su bili na službi u ilirskoj carini (*publicum portorii Illyrici*), zatim vojnici i vojni činovnici. Poznato je i to da je vojska širila orijentalne kultove, pa i mitraizam. Među dedikantima je bilo i uglednih ljudi: opštinskih časnika (*decurio, aedilis*), sveštenika (*augustalis*). Nijedna dedikacija posvećena Mitri ne potiče od žene, jer su one bile isključene iz kulta.⁴³

Ikonografija se razlikuje od nalazišta do nalazišta, ali se uvek nailazi na jednu ikonografsku shemu, koja je svuda istovetna: scena, poznata pod nazivom *taurotonija*, u kojoj je bog Mitra, u pratnji čitavog niza figura, prikazan kako ubija bika.⁴⁴ Kimonova definicija uobičajene ikonografske sheme je sledeća: Mitra je predstavljen kao mladić koji se levim kolenom oslanja na leđa oborenog bika, a desnim stopalom na njegova zadnja kopita. Levom rukom podiže glavu bika, hvatajući ga za gubicu ili rog, dok desnom zabada nož u plećku savladane životinje. Rep bika koji umire uspravlja se u grču i često završava žitnim klasjem. Mitra uvek ima frigijsku kapicu, nabranu tuniku sa rukavima, dugačke uske pantalone i duboke cipele. U grčkoj i rimskoj ikonografiji frigijska kapa je obično označavala osobu persijskog, anadolskog ili orijentalnog porekla. Tunika je opasana u struku, a ređe joj je dodat pojас na kome visi kanija noža. Preko Mitrinih leđa prebačena je hlamida, zakačena na levom ramenu okruglom agrafom. U sceni taurotonije predstavljeni su: škorpion – postavljen na genitalije bika, zmija koja gmiže duž celog tela bika i podiže glavu prema njegovoj rani ili je obavijena oko zadnje noge bika i pas – uvek prikazan u skoku prema

Slika 1. Rekonstrukcija unutrašnjosti mitreja

Slika 2. Rekonstrukcija predstave na ikoni
iz Hedernhajma

Slika 3. Predstava tauroktonije

rani. Na Mitrinom ogrtaču, koji leprša, ili na levom kraju luka pećine prikazan je gavran, okrenut prema bogu, koji mu upućuje pogled. Pozivajući se na Štarkovo mišljenje, Kimon zaključuje da su pas i škorpion primarne životinje – pratioci ove scene, jer imaju aktivnu ulogu u činu tauroktonije. Na većini spomenika zmija označava pasivnost i ne nalazi se u sceni umiranja bika, a gavran nije uvek prikazan na spomenicima. Dadofori su postavljeni sa obe strane tauroktonije i na najvećem broju spomenika su u vezi sa njom. Oni imaju statičnu ulogu; dok je Mitra dat u pokretu, oni stoje i nose baklju, najčešće dijagonalno postavljenu u odnosu na osovinu tela. Solarni bogovi nalaze se iznad luka pećine u kojoj se vrši čin tauroktonije. Kada konture pećine nisu nagašene, oni su predstavljeni levo i desno od Mitrine glave. Solu uvek odgovara desna, a Luni leva strana. Solarna božanstva su najčešće prikazana en face. Kada su detaljno obrađeni njihovi likovi, Sol je predstavljen kao mladić sa dužom talasastom kosom i radijalnim vencem ili dijadedom koju prati nimb, a Luna je mlada žena sa gustom talasastom kosom skupljenom u pundu. Najčešće ima dugu opasanu tuniku, zakopčanu na ramenima. Sol se retko prikazuje sa atributima, ali, kada ih ima, to su bič i globus. Lunin atribut je polumesec. Kanon podrazumeva i simbolične predstave ovih božanstava: sedmokraku zvezdu ili polumesec i njihove kočije (kvadrige i bige).⁴⁵ Ikonografija viđena okom D. Ulansija ima potpunu podudarnost sa zvezdanim nebom, onakvim kakvo je bilo u antici, u vreme konstelacije Taurus. Mitraistička tauroktonija je, po njemu, mapa zvezda, a figure bika, škorpiona, psa, zmije, gavrana, lava i kupe imaju paralele sa konstelacijama koje su vidljive tokom godine: bik je paralelan Taurusu, škorpion Scorpiusu, pas Canis Minoru, zmija Hidri, gavran Corvusu, lav Leu, posuda Crateru, a zvezda Spica (najsvetlijia zvezda u sazvežđu Virgo) paralelna je ušima žitarice koja raste iz bikovog repa.⁴⁶ Postavljajući pitanje vezano za to koju konstelaciju predstavlja sam Mitra, Ulansey ističe da treba obratiti pažnju na konstelaciju koja se nalazi iznad Taurusa. To je konstelacija koja je bar do V veka p. n. e. predstavljena kao grčki heroj Perzej.⁴⁷

Detaljno proučavajući ikonografiju i simbole, možemo izvesti neke zaključke o eventualnom ritualu u mitraizmu. U literaturi se govori: o ulozi vode u kulturnim ceremonijama Mitrinih misterija, o sedam veoma mučnih stadijuma inicijacije, o bičevanju, o ritualnom žrtvovanju neke životinje, uglavnom bika, o ritualnoj gozbi koja je vršena kao podsećanje na gozbu Sola i Mitre, o

eventualnom okretanju Mitrine kultne slike u toku ceremonije, čime je najavljivana promena u liturgiji itd. Većina ovih mogućih rituala ima uporište u mitovima, reproducovanim na ikonama.

Lj. Zotović govori o ulozi vode u kulturnim ceremonijama Mitrinih misterija. Ona ne daje nikakvo detaljnije objašnjenje, ali pretpostavku gradi na činjenici da su mitreji bili podignuti u blizini izvora, na obalama reka ili potoka. Takođe, smatra da rešenje problema rituala treba tražiti u proučavanju pokretnog materijala nalaže-nog u mitrejima.⁴⁸ F. Cumont pominje da je u starim iranskim običajima ritualno pranje, u smislu spiranja grehova, bilo obavezno za iskušenike, kao određeni tip krštavanja. Ono se moglo sastojati od prskanja iskušenika vodom ili od zaranjanja u vodu, kao što je bio slučaj u kultu boginje Izide.⁴⁹

Pored reljefa, pune plastike i epigrafskih zaveta, u mitrejima su nalaženi žišci, fragmenti keramike i, što je najvažnije, ostaci spaljenih životinjskih kostiju. Nalazi životinjskih kostiju potiču sa različitih i međusobno udaljenih područja. Na prostorima bivše SFRJ ustanovljena su samo 4 slučaja žrtvovanja životinja: u mitreju u Biljanovcu pronađeno je ukopano i opekama popločano ognjište u apsidalnom delu hrama gde su se nalazili ostaci životinjskih kostiju sa slojem pepela; u mitreju u Konjicu su, po celoj površini hrama, nađene rasute kosti ovce, govečeta, jagnjeta i ptice. U mitreju u Cavtatu nađena su, isklesana u steni, dva oltara, na čijim su gornjim stranama vidljivi plitki kanali, koji su mogli služiti za odliv tečne žrtve.⁵⁰ F. Kimon je naglašavao da je šteta koju su mitreji pretrpeli usled neadekvatnih arheoloških iskopavanja u XIX veku velika. Nesistematičnost u iskopavanjima i neshvatanje značaja arheozoologije onemogućila je dobijanje važnih podataka o životinjama koje su u mitrejima žrtvovane ili čije se meso jelo na gozbama.

Na dve ikone iz Ptua i Ruše prikazan je bič, koji drži levo postavljen dadofor kao dodatni atribut. Lj. Zotović smatra da bi to mogla biti osnova za pretpostavku o postojanju rituala flagelacije, pri čemu se direktni uzori mogu naći u Karnuntumu. U istočnobalkanskim provincijama javlja se pedum, pastirski štap, u ruci jednog ili oba dadofora, i to kao dopunski atribut uz buktinju ili kao jedini atribut. Ova pojava zabeležena je u provinciji Gornjoj Meziji, dok je u ostalim delovima nepoznata. U zapadnim provincijama carstva pedum je predstavljen samo na rajnskim i britanskim spomenicima, ali se tu, po obliku i položaju, znatno razlikuje od peduma koji su zabeleženi u Trakiji, Meziji i Dakiji.⁵¹

Ista autorka je, pokušavajući da objasni pojavu žrtvovanja bika, analogije tražila u etnologiji. Tragove ritualnog klanja bika pronašla je i danas na nekoliko lokacija Balkanskog poluostrva i protumačila ih kao „ostatak antičkog kulta plodnosti“. U makedonskom selu Kosturina ritualno klanje bika odvija se na Petrovdan i svake godine ga izvodi isti čovek. Činjenica da je krv bika i ovde smatrana dragocenom govori u prilog tome da je puštana u zemlju kako bi joj dala snagu. Meso ubijenog bika se potom delilo svim stanovnicima sela, a, kada je ritual okončan, pristupalo se i svečanoj gozbi.⁵² Na drugim lokacijama, u selima Babina Poljana i Surdulica u okolini Vranja, na Sv. Iliju je vršeno obredno klanje vola ili ovna, u zavisnosti od bogatstva zajednice. I ovde je krv žrtvovane životinje smatrana svetom i sakupljana. Obred žrtvovanja bika sreće se još i na prostorima severne i severoistočne Trakije, gde je zabranjeno učestvovanje žena u kultu, iako im je bilo dozvoljeno da učestvuju u pripremama obreda i gozbe. Krv je ovde takođe bila sveta; oticala je u posebnu, za to predviđenu rupu, u koju su bacani i ostaci žrtvovane životinje: uši, rep, noge i utroba bika. Tragove ovog rituala Lj. Zotović je pronašla i u Rusiji.⁵³ Ritual žrtvovanja bika ona je poredila sa antičkim praznikom Dipoleia, ali je početke tražila u praistorijskim kulturama, tj. prvim zemljoradničkim kulturama srednjeg i donjeg Podunavlja, za koje se vezuju brojna otkrića bukraniona, koji su predstavljali dekoraciju na fasadama kuća, ali i brojnih terakota i zoomorfnih vaza u obliku bika ili vola.⁵⁴ Kult bika bio je poznat u mnogim stariim kulturama Evrope, Mesopotamije, Egipta i Krita, Rimskom carstvu, kako u vezi sa agrarnim, tako i u vezi sa htonskim elementima.⁵⁵

Ako uzmemo u obzir gorepomenuto razmatranje i uporedimo ga sa motivom žrtvovanja bika u mitraizmu, tada možemo, sa određenom rezervom, shvatiti značaj pomenute žrtvene životinje i svetost njene krvi u verovanjima.

Kako bi eventualno doveli u vezu kult plodnosti sa mitraizmom, navodimo mišljenje G. Gnolija o razvoju mitraizma. On kaže da su u razvoju ovog kulta tokom helenističkog perioda mogla postojati dva pravca: kroz sporu ali složenu evoluciju kultova plodnosti, ili kroz opstanak kultova arhajskih društava, koji su sadržali modele inicijacije.⁵⁶ Inicijacija se uglavnom svodi na natprirodno iskustvo smrti i vaskrsenja. *Rituali inicijacije* – koji se sastoje od iskušenja, smrti i vaskrsenja – imaju izvanljudsko poreklo, budući da su ih ustanovili bogo-

vi, heroji – prosvetitelji ili mitski preci. Bivajući inicirani, ljudi oponašaju *božansko delovanje* i postaju *oni koji znaju*, jer se upućuju u misterije i upoznaju svete tajne, mitove koji se odnose na bogove i predmete koji se koriste u ritualu. Inicijacija često podrazumeva fizičke patnje, koje su uvek u vezi sa određenim događajem u mitu. Duhovnost kod arhaičnih društava izražava se kroz simboliku smrti i novog rođenja. Inicijacija je preživela i u savremenim nereligijskim društvima, ali je, po strukturi, ona desakralizovana: nema ritualni, već profani karakter.⁵⁷ Sličan scenario, kakav nalazimo u inicijacijama, postoji i u ritualima pristupanja *muškim bratstvima* ili *ženskim tajnim društvima*.⁵⁸ Inicijatička smrt i ponovno rađanje označava kozmogoniju, a shema patnja–smrt–vaskrsnuće nalazi se u osnovi svih misterija i prelaznih rituala. U krajnjoj instanci, rituali prelaza predstavljali su način na koji je čovek primitivnih društava želeo da nadvlada večiti strah od smrti.⁵⁹

Na ikonografskim predstavama gozba se odnosila na dva božanstva: Sola i Mitru. Sudeći prema nekim tekstovima, vernici su, praveći gozbu, imitirali božanstva u toku rituala. Kako bi se bolje razumeo ovaj ritual, treba uzeti u obzir veličanstvenu sliku na levom bočnom zidu mitreja na Aventinu. Freska datira iz 220. godine n. e. i njen efekat je veći jer se nalazi u mračnoj zasvedenoj pećini, obasjanoj samo svetlošću sveća. Sol i Mitra prikazani su naslonjeni na kanabe, a ispred njih je mali sto. Sol drži globus u levoj ruci, a desna ruka mu je podignuta; na glavi mu je nimbus sa zracima i on gleda u nebo. Mitra sedi pored Sola i drži desnu ruku na njegovom ramenu. Sa obe strane nalaze se sluge: jedan služi piće, a drugi, sa maskom gavrana, služi sa ovalom punim hrane. Maska gavrana upućuje na to da je sluga, u stvari, iskušenik u inicijaciji, na stupnju gavrana. Osam drugih mladih muškaraca, prema natpisima, pripadaju stepenu lava. Oni nose hleb i sud za mešanje, petla i sveće. Nijedan drugi prikaz gozbe nema tako precizno izvedene detalje.

Mesto u mitreju koje je simbolično predviđeno za Mitru i Sola u živom ritualu zauzimaju Otac verske zajednice i Sunčev kurir. To je naročito vidljivo u arhitekturi mitreja; mitrej ispod crkve Svetе Priske u Rimu ima dva banka, koja su služila za to da se u toku ritualne gozbe na njih naslove dve najznačajnije osobe u verskoj zajednici. Iskušenici na nižim stepenima inicijacije, poput onih koji pripadaju stepenu gavrana, predstavljaju sluge koje ih opslužuju pićem i jelom. Na reversu reljefa čuvenog mitreja u Hedernhajmu, Sol i Mitra leže

zajedno iza ubijenog bika. Na drugim reljefima se, takođe, može videti scena u kojoj su prikazani sledbenici Mitre kako sede na koži bika, čija se magična moć prenosi na njih. Na reljefu iz Konjica, muškarci koji nose maske sa likom gavrana i lava služe hleb, voće, ribu i piće. Predstave hrane javljaju se na: još jednoj posudi tipa terra sigillata u Triru, za koju se može pretpostaviti da je korišćena u svetoj gozbi; u Dura-Europusu, gde je nađen prikaz bogova, koje služe komadićima mesa na ražnjiću; u aventinskom mitreju iskušenik na stepenu lava nosi kolač u staklenoj posudi.⁶⁰ U Dura-Europusu je, takođe, otkriven natpis sa artiklima za koje je trošen novac zajednice, a prvi na listi nalaze se hleb i vino.⁶¹

Sa stanovišta arheologije, veoma su važna i proučavanja otpadnih jama, koje su često nalažene u blizini mitreja, sa sadržajem u vidu kostiju bikova, veprova, ovaca i ptica. Na osnovu toga, zaključak koji Fermašeren izvodi je da se prilikom gozbi jelo meso žrtvovanog bika i pila njegova krv. Ukoliko nisu imali meso bika, ono je moglo biti zamenjeno mesom drugih žrtvenih životinja. Riba i hleb bili su zamena za meso, a vino zamena za krv bika. Pisane podatke o ovome nalažimo i kod jednog od prvih crkvenih otaca, oca Justina, koji kaže da su se u mitrejskim misterijama koristili hleb i voda. Da se vino upotrebljavalo, indirektno se može zaključiti na osnovu predstave grozda u Solovoj ruci na reljefu u Hedernhajmu. Sudeći prema apologetu Tertulijanu, mitraistički kult je „đavolja imitacija euharistije“, jer su iskušenici verovali da će jednjem bikovog mesa i pijenjem njegove krvi biti ponovo rođeni, kao što je i nekad svet rođen iz bikove krvi i mesa. Verovali su, takođe, da će im to doneti psihičku snagu, spasenje i večnu svetlost.⁶² Moralno življenje i održanje date reči preduslov je za to da vernik bude upućen u misterije, u kojima pričešće bikovim mesom i krvlju osigurava večni život.⁶³

B. Gabričević je posebnu pažnju posvetio reljefu mitreja u Konjicu, koji je imao predstave sa obe strane. Na reversu se nalazila scena gozbe koja je pobudila interesovanje naučne javnosti u trenutku kada ju je na svetlost dana izneo Pač (1897).⁶⁴ Verovalo se da ovaj momenat može dovesti do rasvetljavanja dogmatskih i ritualnih elemenata u mitraizmu. Postavilo se pitanje o postojanju predstave na reversu, jer je poznato da su kultne ikone stajale fiksirane uz zid, i izведен zaključak o tome da su ikone sa reversom morale stajati na nekom mestu u hramu, postavljene tako da su vidljive obe strane. Gabričević je, nadovezujući se na Kimonovu pret-

postavku, postavio pitanje o tome da li su te ikone okretane u određenom trenutku, koji je bio uslovлен tokom liturgije. On je smatrao da je okretanje aversa sa prikazom tauroktonije na reversu sa prikazom gozbe izvođeno u trenutku pričešća vernika i zaključio da je liturgija u mitraizmu imala dva dela, od kojih je svečani deo pričešće. U ovome on vidi i sličnost sa hrišćanstvom i nagašava postojanje dva dela mise.⁶⁵ Njegov zaključak ne može biti potkrepljen materijalnim dokazima, tim pre što nije nađen nijedan spomenik sa predstavom pričešća.

Motiv gozbe, sličan onom na konjičkom reljefu, pojavljuje se i na reversima drugih reljefa, kao što su reljefi iz Hederhajma, Kostelo di Tuena, Rima, Troje u Portugalu (antička Caetobriga) itd.⁶⁶

O ritualnoj gozbi u mitraizmu govori i A. Maškin. Sa priličnom sigurnošću, on tvrdi da su mitraistički obredi bili praćeni gozbama na kojima se jeo posvećen hleb i pilo vino pomešano sa vodom, kao i to da je posvećivanju prethodilo spremanje koje se sastojalo od posta i šibanja samog sebe.⁶⁷

Poznato je da su mitraistički iskušenici morali proći kroz sedam stupnjeva inicijacije. To je važilo za Mitrin kult u svim delovima Rimske imperije. Samo oni koji su bili u potpunosti upućeni u misterije i imali uvid u astronomске i astrološke elemente Mitrinog kulta mogli su sukcesivno dobijati titule: gavran – *Corax*; mlada – *Nymphus*; vojnik – *Miles*; lav – *Leo*; Persijanac – *Perses*; Sunčev kurir – *Heliodromus*; otac – *Pater*. Brojni natpisi i otkrića potvrđuju postojanje ovih sedam stupnjeva inicijacije, a najpouzdaniji dokaz nalazi se u delu crkvenog oca Hijeronimusa iz IV i V veka n. e.⁶⁸ Svaki stepen bio je pod zaštitom određenog nebeskog tela, odnosno božanstva: Merkura, Venere, Marsa, Jupitera, Meseca, Sunca i Saturna.⁶⁹ Nije poznato da li je bilo obavezno da iskušenici određeno vreme ostanu na izvensnom stupnju inicijacije, ali je verovatno da je *Pater* odlučivao o tome da li je neki iskušenik spreman da bude iniciran u viši nivo. Na osnovu Porfirijevih svedočanstava zaključujemo da iskušenicima koji su se nalazili na jednom od prva tri stupnja inicijacije nije bilo dozvoljeno učestvovanje u misterijama; oni su bili sluge.⁷⁰

Nekoliko svojstava mitraističkih ceremonija inicijacije, kojima su iskušenici integrисани u zajednicu, mogu se naći i danas među primitivnim narodima Australije, Afrike i Amerike. Među ovim plemenima inicijacija se uglavnom dešava u pubertetu. Nakon teških testiranja mladalačke hrabrosti i snage, mladić se prima u tajno društvo, religiju i sl. On biva razdvojen od onih koje voli;

od adolescente on postaje muškarac sa određenim pravima i obavezama. Nakon teških iskušenja, on pripada *klubu*, čije tajne mora da čuva; te se tajne ne smeju otkriti drugima, naročito ne ženama. Kao članovi jedne velike porodice, iskušenici moraju asistirati jedan drugom, a za uzvrat će im pomagati njihov bog zaštitnik, kako u životu, tako i posle smrti. Skoro sa sigurnošću možemo tvrditi da su oni koji treba da budu inicirani u mitraistički kult najpre živeli kao iskušenici, kako bi bili pripremljeni za svečanu zakletvu.⁷¹ Po Kimonu, ceremonija inicijacije nosila je naziv prema zakletvi koja je polagana – *sacramentum*.⁷²

Nažalost, priroda obuke i pripreme za uvođenje u misterije nam je ostala nepoznata. Pošto je mit o Mitri sastavljen iz kozmognijskih elemenata i elemenata koji se tiču nastanka čoveka kao vrste, moguće je da su iskušenici najpre uvođeni u određene svete himne, verske pesme ili liturgijski jezik. S obzirom na to da je kult bio tajan, laicima nije otkrivano mnogo. Iskušenicima su, verovatno, davana zvanična objašnjenja, što je u kontrastu sa ljubomorno čuvanim tajnama ceremonija.⁷³

Pisanih i arheoloških ostataka koji bi nam dali podatke o pripremi za inicijaciju nema, ali o samoj inicijaciji sačувano je nekoliko. Fermaseren navodi papirus iz Firence u kome se pominje zakletva koju je iskušenik polagao i kojom se zaklinao na čuvanje tajnosti obreda. Inicijaciju su izvodila dva verska dostojanstvenika: Otac i Glasnik. Tekst dalje govori o obredu žigosanja, odnosno tetoviranja na obe ruke, koje je predstavljalo znak prepoznavanja iskušenika. Za to imamo dokaze na brojnim portretima, uključujući i portete imperatora. Iskušenici su morali da pretrpe mnoge okrutnosti, o čemu saznajemo na osnovu fragmentovanih scena iz pećine u Kapui. U jednoj od scena prikazana je grupa iskušenika u belim tunikama sa crvenim rubovima koja gura nagog iskušenika. On je imao povez na očima, što je u vezi sa činjenicom da u tom stadijumu verovatno još nije bio dostojan misterija. U sledećoj sceni, iskušenik i dalje ima povez, ruke su mu spojene, kleči, a iza njega se nalazi sveštenik sa mačem ili štapom, koji predstavlja batinu ili pedum. Postoje i predstave u kojima iskušenik kleči na jednom kolenu, a sveštenik mu stavlja obe ruke na glavu, kao i predstave na kojima se sveštenik svom snagom oslanja na ramena iskušenika.⁷⁴ Tekst jednog hrišćanskog autora iz IV veka nove ere jasno objašnjava funkciju mača na ovim predstavama. On primećuje da se sledbenici Mitre ne stide poveza na očima i tvrdi da su njihove ruke ponekad vezivane kokošnjim crevima, a

potom su primoravani da preskaču preko jama punih vode. Na kraju, iskušeniku prilazi oslobođilac sa mačem i oslobađa mu ruke presecajući creva kojima su bile vezane. Ponekad je *strašni* mistik učestvovao u ritualu i simulirao ubistvo. Moguće je da se u nekim prapočecima kulta ono zaista i odigravalo, da bi se u potonjim periodima vođe zadovoljavale time da, umesto ubistva, u toku rituala potapaju mač u krv osobe koja je umrla nasilnom smrću. Okrutnost ovog vida rituala smanjena je usled dodira sa zapadnim civilizacijama, a kao posledica toga nastala je zastrašujuća legenda. Ritual je izazivao strah, iako se u njemu, u stvari, iskušava moralna hrabrost više nego fizička izdržljivost. Svirepa mučenja i izgladnjivanja, koja su stari autori naglašavali kao glavno svojstvo mitraističkih misterija, spadaju u domen preterivanja.⁷⁵

Poznate su grozne priče o imperatorima Komodu i Julijanu Apostati, u kojima se imperatori prekoravaju jer se dive teškim iskušenjima u mitraističkom ritualu i žigosanju iskušenika. Vermaseren pominje i izvesni tekst Lampridiusa, koji se odnosi na imperatora Komoda i u kome se kaže da je on oskrnavio Mitrine misterije ubistvom, o čemu, nažalost, nemamo drugih podataka.⁷⁶

Izgleda da je hrišćanskim ocima i apolegetima bilo svojstveno da preteruju u opisivanju obreda inicijacije kod Mitrinih sledbenika. Razlog tome možemo tražiti upravo u liturgijskim i dogmatskim sličnostima koje su postojale između hrišćanstva i mitraizma. Sve što je mitraističko nastojali su da predstave satanističkim.⁷⁷ Tako je, prema biskupu Cosmasu, koji je živeo u Jerusalimu u VIII veku, bilo 80 testova kroz koje su morali proći Mitrini iskušenici, a koji su, između ostalog, uključivali zagnjurivanje u vodu po nekoliko dana, bacanje u vatru, život u samoći i suzdržavanje od hrane.

Zanimljivo je i tumačenje Šveđanina Edsmana, koji je smatrao da su iskušenici mogli proći kroz krštenje vatrom, što je zaključio na osnovu mitreja u Karaburgu, gde su arheolozi pronašli rov u koji je čovek mogao da se opruži i bude podvrgnut mučenju. Tu je, takođe, nađen i jedan recipijent za vatru, pa je prostorija mogla biti korišćena za ceremoniju žigosanja. Ipak, ovi podaci ne mogu se smatrati pouzdanim.⁷⁸

Ukoliko bismo se usudili da napravimo rekonstrukciju obreda inicijacije u mitraizmu, ona bi podrazumevala sledeće: iskušenik se podvrgava obredima pročišćenja, posta i apstinencije; polaže zakletvu; biva vezan i žigosan; potom, rukom *Patera* postaje posvećen.

ZAKLJUČAK

Mitraizam je religija o kojoj se veoma mnogo govorilo i pisalo. Budući dogmatski prijemčiv širokim narodnim masama, postao je veoma rasprostranjen u Rimskoj imperiji II i III veka. U prilog tome govori veliki broj spomenika, otkrivenih po celoj njenoj teritoriji. Na osnovu ikonografije i malog broja pisanih spomenika, mitraizam je bilo moguće proučavati sa arheološkog aspekta. Tajnost ove mistične religije naročito se održala u pogledu rituala. Ispostavilo se da je gotovo nemoguće u potpunosti rekonstruisati mistične obrede koji su se odvijali u mitraističkim spelejima.

Kao nauka, arheologija se uvek suočavala sa problemom koji je nastao iz činjenice da se društva koja su egzistirala u prošlosti proučavaju iz perspektive sadašnjosti. Problem premoščavanja jaza između sadašnjosti i prošlosti naročito je veliki kada se nastroje otkriti duhovni sistemi koji su izvan materijalne kulture, ali se u njih ipak ogledaju. Religiju nekog društva iz prošlosti moguće je rasvetliti samo multidisciplinarnim pristupom, koji, pored arheologije, uključuje i lingvistiku, etnologiju, antropologiju, sociologiju religije, psihologiju,

filozofiju, kao i prirodne nauke – zooarheologiju i paleobotaniku.

Rituali su iskustveni izraz neke religije, pa ih je teško pratiti, naročito ako se bavimo mističnim religijama antičkog vremena, koje su nastojale da održe tajnost svojih obreda. Učestvovanje u mitraističkim ritualima bilo je privilegija malobrojnih. Pretpostavljen je postojanje nekoliko elemenata u ritualu: voda u kulturnim ceremonijama Mitrinih misterija; ritualno žrtvovanje bika i ritualna gozba, kao dve faze u liturgiji, čija se promena možda najavljuvala okretanjem Mitrine kultne slike; sedam mučnih stadijuma inicijacije – uvođenja u misterije. Većina ovih mogućih rituala ima uporište u mitu, ikonografiji kao reprodukciji mita i u pisanim izvorima, koje treba uzimati sa rezervom, naročito ako su u pitanju podaci hrišćanskih apoleta, koji su govorili o mitraizmu iz hrišćanske perspektive. Možda će neka dalja multidisciplinarna istraživanja i novi pristupi dati dodatne podatke o ritualu u mitraizmu, ali ostaje žaljenje za mnogim materijalnim ostacima ovog kulta, uništenim nesistematskim arheološkim iskopavanjima s kraja XIX veka.

NAPOMENE

- ¹ A. Mišetić, *Gradski rituali*, Zagreb 2004, 13.
- ² F. W. Clothey, *Ritual*, u: Enciklopedija živih religija, Beograd 1990, 593.
- ³ G. Gnoli, *Mithraism*, in: The Encyclopedia of religion, Vol. 9, New York 1987, 580.
- ⁴ D. Ulansey, *The Mysteries of Mithras, Cosmology and Salvation in the Ancient World*, Oxford, New York 1989, 12.
- ⁵ D. Ulansey, *The Mysteries of Mithras, Cosmology and Salvation in the Ancient World*, Oxford, New York 1989, 15.
- ⁶ B. Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987, 163.
- ⁷ Ibid., 164.
- ⁸ N. Turchi, *La religione di Roma antica*, Bologna 1939, 273.
- ⁹ R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd 1933, 83.
- ¹⁰ D. Ulansey, *The Mysteries of Mithras, Cosmology and Salvation in the Ancient World*, Oxford, New York 1989, 45.

- ¹¹ Ј. Зотовић, *Историјски услови развоја оријенталних култова у римским провинцијама на територији Југославије*, Старинар XIX, Београд 1969, 70.
- ¹² Исто, 71.
- ¹³ B. Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987, 164.
- ¹⁴ D. Ulansey, *The Mysteries of Mithras, Cosmology and Salvation in the Ancient World*, Oxford, New York 1989, 4.
- ¹⁵ D. Ulansey, *Solving the Mithraic Mysteries*, Biblical Archaeological Review 1994, 41.
- ¹⁶ G. Gnoli, *Mithraism*, in: The Encyclopedia of religion, Vol. 9, New York 1987, 581.
- ¹⁷ A. Cermanović-Kuzmanović, *Mitrej* u: Arheološki leksikon, Beograd 1997, 671.
- ¹⁸ D. Ulansey, *The Mysteries of Mithras, Cosmology and Salvation in the Ancient World*, Oxford, New York 1989, 3.
- ¹⁹ B. Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987, 165.

- ²⁰ Ј. Зотовић, *Историјски услови развоја оријенталних култова у римским провинцијама на територији Југославије*, Старијар XIX, Београд 1969, 70.
- ²¹ G. Gnoli, *Mithraism*, in: *The Encyclopedia of Religion*, Vol. 9, New York 1987, 581.
- ²² D. Ulansey, *The Mysteries of Mithras, Cosmology and Salvation in the Ancient World*, Oxford, New York 1989, 17.
- ²³ M. J. Vermaseren, *Mithra & Mithraism*, in: *Mithras, the Secret God*, London 1963, www.farvardyn.com
- ²⁴ D. Srejović, A. Cermanović-Kuzmanović, *Mitra*, u: *Rečnik грчке и римске митологије*, Beograd 1979, 270.
- ²⁵ D. Ulansey, *The Mysteries of Mithras, Cosmology and Salvation in the Ancient World*, Oxford, New York 1989, 62.
- ²⁶ D. Ulansey, *The Mysteries of Mithras, Cosmology and Salvation in the Ancient World*, Oxford, New York 1989, 110.
- ²⁷ Ibid., 115.
- ²⁸ M. J. Vermaseren, *Mithra & Mithraism*, in: *Mithras, the Secret God*, London 1963, www.farvardyn.com
- ²⁹ B. Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987, 179.
- ³⁰ D. Ulansey, *The Mysteries of Mithras, Cosmology and Salvation in the Ancient World*, Oxford, New York 1989, 44.
- ³¹ M. J. Vermaseren, *Mithra & Mithraism*, in: *Mithras, the Secret God*, London 1963, www.farvardyn.com
- ³² D. Srejović, A. Cermanović-Kuzmanović, *Mitra*, u: *Rečnik грчке и римске митологије*, Beograd 1979, 270.
- ³³ M. J. Vermaseren, *Mithra & Mithraism*, in: *Mithras, the Secret God*, London 1963,
- ³⁴ D. Srejović, A. Cermanović-Kuzmanović, *Mitra*, u: *Rečnik грчке и римске митологије*, Beograd 1979, 271.
- ³⁵ B. Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987, 183.
- ³⁶ M. J. Vermaseren, *Mithra & Mithraism*, in: *Mithras, the Secret God*, London 1963, www.farvardyn.com
- ³⁷ D. Ulansey, *The Mysteries of Mithras, Cosmology and Salvation in the Ancient World*, Oxford, New York 1989, 71.
- ³⁸ D. Ulansey, *Solving the Mithraic Mysteries*, Biblical Archaeology Review 1994, 41.
- ³⁹ Ј. Зотовић, *Историјски услови развоја оријенталних култова у римским провинцијама на територији Југославије*, Старијар XIX, Београд 1969, 70.
- ⁴⁰ I. Huld-Zetsche, *Archäologische Reihe Mitras in Nida-Heddernheim*, Frankfurt am Main 1986, 42.
- ⁴¹ Ј. Зотовић, *Митраизам на територији Југославије*, Београд 1973, 81.
- ⁴² R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd 1933, 82.
- ⁴³ Ibid., 83.
- ⁴⁴ D. Ulansey, *The Mysteries of Mithras, Cosmology and Salvation in the Ancient World*, Oxford, New York 1989, 7.
- ⁴⁵ Ј. Зотовић, *Митраизам на територији Југославије*, Београд 1973, 88.
- ⁴⁶ D. Ulansey, *The Mysteries of Mithras, Cosmology and Salvation in the Ancient World*, Oxford, New York 1989, 15.
- ⁴⁷ Ibid., 16.
- ⁴⁸ Ј. Зотовић, *Митраизам на територији Југославије*, Београд 1973, 120.
- ⁴⁹ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, www.sacred-texts.com
- ⁵⁰ Ј. Зотовић, *Митраизам на територији Југославије*, Београд 1973, 120.
- ⁵¹ Исто, 130.
- ⁵² Ј. Зотовић, *Ритуално клање бика као освештавајући аничички култ плодносности*, Старијар VII-VIII, Београд 1958, 151.
- ⁵³ Исто, 152.
- ⁵⁴ Исто, 154.
- ⁵⁵ Исто, 156.
- ⁵⁶ G. Gnoli, *Mithraism*, in: *The Encyclopedia of Religion*, Vol. 9, New York 1987, 581.
- ⁵⁷ Ibid., 133.
- ⁵⁸ Ibid., 137.
- ⁵⁹ Ibid., 139.
- ⁶⁰ M. J. Vermaseren, *Mithra & Mithraism*, in: *Mithras, the Secret God*, London 1963, www.farvardyn.com

- ⁶¹ B. Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987, 172.
- ⁶² M. J. Vermaseren, *Mithra & Mithraism*, in: *Mithras, the Secret God*, London 1963, www.farvardyn.com
- ⁶³ B. Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987, 171.
- ⁶⁴ Ibid., 191.
- ⁶⁵ Ibid., 192.
- ⁶⁶ Ibid., 193.
- ⁶⁷ N. A. Maškin, *Istorija starog Rima*, Beograd 2005, 489.
- ⁶⁸ M. J. Vermaseren, *Mithra & Mithraism*, in: *Mithras, the Secret God*, London 1963, www.farvardyn.com
- ⁶⁹ G. Gnoli, *Mithraism*, in: *The Encyclopedia of Religion*, vol 9, New York 1987, 581.
- ⁷⁰ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, www.sacred-textes.com
- ⁷¹ M. J. Vermaseren, *Mithra & Mithraism*, in: *Mithras, the Secret God*, London 1963, www.farvardyn.com
- ⁷² F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, www.sacred-textes.com
- ⁷³ M. J. Vermaseren, *Mithra & Mithraism*, in: *Mithras, the Secret God*, London 1963, www.farvardyn.com
- ⁷⁴ Ibid.
- ⁷⁵ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, www.sacred-textes.com
- ⁷⁶ M. J. Vermaseren, *Mithra & Mithraism*, in: *Mithras, the Secret God*, London 1963, www.farvardyn.com
- ⁷⁷ G. Gnoli, *Mithraism*, in: *The Encyclopedia of Religion*, vol 9, New York 1987, 581.
- ⁷⁸ M. J. Vermaseren, *Mithra & Mithraism*, in: *Mithras, the Secret God*, London 1963, www.farvardyn.com

Tijana Pešterac

ADDITIONS TO STUDYING OF THE RITUALS IN MITHRAISM

Mithraism represents one of the mystic religions of the Ancient World, based on the idea of worshiping one almighty and invincible god. The accepted belief is that Mithraism is of Iranian origin, but that it was formed and developed afar the region of Persia, spreading all the way across the Roman Empire. Roman soldiers and prisoners brought Mithraism into Roman Empire, after successful warring of Pompeii with Cilician pirates in 67 BC, but it became prevalent only by the end of the 2nd and the beginning of the 3rd century. In the second half of the 3rd century, it came out as a religion favoured by state, to the complete disappearance from the historic scene in the 4th century.

Concealment of this mystic religion was specially maintained in the aspect of its rituals, so that the ritual in Mithraism is possible to clear up only partially and just according to the archeological data, which were based onto materialistic remains of this cult, most frequently found onto the shrine – mithreas, rare archeozoological data and ethnological analogies. The archeologists came across numerous reliefs with iconographic images made in stone, votive monuments with dedications and very rarely complete plastics. According to all mentioned, it was possible to suppose the presence of the following elements in the ritual: water in the cult ceremonies of Mithric mysteries; ritually sacrifice of the bull and ritual feast representing the two phases in the liturgy, whose change was probably announced by turning Mithra's cult picture; seven awkward stadiums of initiation – introducing into mystery. Most of these possible rituals have myth in its base, iconography as a reproduction of myth, and in the written sources that should always be accepted only partially, especially if the data are provided by Christian apologetes, who talked about Mithraism from Christian perspective. Maybe some further multidisciplinary research and new attitudes will provide us with some additional data about the ritual in Mithraism, but there is regret for numerous materialistic remains of this cult, destroyed by unsystematic archeological excavations from the end of the 19th century.

PRILOG PROUČAVANJU ANTIČKE PROŠLOSTI VOJVODINE

Teritorija današnje Vojvodine (Srem, Banat, Bačka) nije činila posebnu celinu pod Rimljanim. Srem je bio uključen u rimsku provincijsku upravu, Banat vrlo kratko,¹ a Bačka nikada nije ulazila u rimsku provincijsku organizaciju. Do definitivnog učvršćenja rimske vlasti na području Srema došlo je posle slamanja velikog dalmatinsko-panonskog ustanka 6–9. g. n. e., da bi 10. g. n. e. Ilirik bio podeljen na dve nove provincije: Illyricum Superius (Dalmacija) i Illyricum Inferius (Panonija).²

Teritoriju Panonije podelio je car Trajan (između 103. i 107. godine), tako da je današnji Srem pripao provinciji Donja Panonija (Pannonia Inferior). U doba Dioklecijana, provincija Pannonia Inferior je, takođe podeљena na nekoliko manjih oblasti, ali je Srem opet ostao u granicama jedne provincije, ovoga puta Druge Panonije (Pannonia Secunda).

Prva sistematska arheološka istraživanja na teritoriji Srema organizovana su devedesetih godina XX veka, a njima su rukovodili Josip Brunšmid, Alojz Hitrek i Šime Ljubić.³

Epigrafski spomenici iz Panonije prvi put su objavljeni u zbirci *Corpus inscriptionum latinarum* (CIL) vol. III (1873–1902). Nikola Vulić⁴ je, u početku sa A. Premersteinom i F. Ladekom,⁵ a docnije samostalno, revidirao stare i objavljivao nove natpise u publikacijama *Spomenik Srpske kraljevske akademije i Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien*.⁶

Kasniji radovi V. Hoflera i B. Sarie, nadovezujući se na Brunšmidov popis kamenih spomenika, predstavljaju polaznu tačku za proučavanje kamenih spomenika u Panoniji.⁷

Studija *Vojvodina u rimsko doba* akademika N. Vulića, objavljena u monografiji *Vojvodina I*, u celini je posvećena antičkoj prošlosti Vojvodine, a, imajući u vidu činjenicu da je teritorija Srema bila najduže u posedu Rimljana i da se uvek nalazila u granicama jedne rimske provincije, najviše podataka iz navedene studije odnosi se na Srem.⁸

Kada su u pitanju tragovi rimskog života u Banatu, autor studije konstatiše da su retki.⁹

Sredinom I v. n. e., ujedinjena dakogetska plemena predvođena Boirebistom prelaze na zapadnu Tisu i pokoravaju keltska plemana Tauriska i Boja.¹⁰ Posle toga, današnja Bačka spojena je sa Dakijom, a Dačani su predstavljali veliku opasnost za Rimljane. U isto vreme, oblast između Tise i Dunava naseljava sarmatsko pleme Jaziga, koje je koristilo svaku priliku za prelazak Dunava i pljačku rimske teritorije.¹¹ Krajem I. i početkom II. v. n. e., rimska politika prema Jazigima u vreme Domičijana (81–96. g.), a naročito Trajana (96–117. g.), dobija ofanzivan karakter. Posle Trajanove smrti, Jazigi nastavljaju da pustoše severozapadnu Gornju Meziju, i to preko teritorije zapadnog Banata. Na kratko, mir sa Jazigima sklopio je 175. godine Marko Aurelije.¹² Posle rimskog napuštanja Dakije oko 272. godine, u doba Aurelijana, napadi Jaziga i ostalih varvarskih plemena postaju sve učestaliji.

Jedno od pitanja koje je zanimalo domaću nauku jeste i Konstancijevo ratovanje 358–359. godine.¹³ Ono je većim delom bilo vezano za teritoriju Bačke i pohode protiv slobodnih Sarmata, Limiganata i Jaziga, ali i drugih sarmatskih plemena koja su živela između desne obale Tise i Dunava. Konstancije je prvo porazio Limigante na desnoj obali Dunava, a potom, prešavši Dunav, Amicenze i Pikenze.¹⁴

Studija *Srem u najstarije doba* je Vulićeva studija posvećena antičkoj prošlosti Srema. Podaci saopšteni u njoj su raznovrsni i odnose se na plemena iz predimskog perioda, peregrinske zajednice, gradska naselja, komunikacije i sremsku deonicu panonskog limesa.

Vulić konstatiše postojanje plemena Amantina, Breuka, i Skordiska.¹⁵ On je, očigledno, izostavio postojanje malog plemena Kornakata, plemena tračko-ilirske onomastike, koje je nastanjivalo oblast između Breuka i Amantina.¹⁶

Posle slamanja dalmatinsko-panonskog ustanka dolazi do postupnog formiranja limesa, dakle odbrambenog pojasa koji se sastojao iz niza manjih utvrđenja, međusobno povezanih suvozemnim i vodenim komunikacijama. Tako je, paralelno sa izgradnjom kastruma,

teklo i njihovo povezivanje putevima, ali i kanalima.¹⁷ Prvi put je vodio od Zemuna prema Sremskoj Mitrovici i dalje do Vinkovaca, a drugi se prostirao uz Dunav i vodio je od Zemuna do Osijeka.

Prvi odbrambeni pojaz činili su sledeći kastrumi na Dunavu: Taurunum (Zemun), Burgenae (Novi Banovci), Rittium (Surduk), Acumincum (Stari Slankamen), Cusum (Petrovaradin), Bononia Malata (Banoštor), Cucium (Ilok), Cornacum (Sotin) i Teutoburgium (Dalj).¹⁸

Utvrđenjima na desnoj obali Dunava treba pridružiti i Onagrinum (dan. Begeč) na levoj obali, koji je bio pristanište za brodove i nalazio se naspram današnjeg Banoštora (Bononia Malata).¹⁹

U sklopu limesa postojale su i dve postaje (mutatio): Noviciani i Altina.²⁰

Saznanja o rimskim starinama, koje Vulić nabraja i analizira u *Vojvodini i Sremu*, danas su znatno šira.²¹

Sirmium je, uz Bassianae, predstavljao jedino gradsko naselje na području Srema. Još važnije je da je Sirmium, u određenim vremenskim periodima, bio jedan od najznačajnijih gradova Carstva.²²

Do vremena vladavine dinastije Flavijevaca nema vesti o njemu, a od tada se pominje kao colonia Flavia Sirmiensium.²³ Grad je, po svemu sudeći, dobio status kolonije pod Flavijevcima, najverovatnije pod Domicijanom (81–96), kada je i postao veoma značajna vojna baza.²⁴ U starijoj istorigrafiji (Domazsewski) bilo je prisutno gledište po kojem je u Sirmiumu postojala carinska stanica, nastalo na osnovu pretpostavke da se u doba Domicijana i na početku vlasti Trajana Sirmium nalazio u sastavu provincije Gornje Mezije.²⁵

U pogledu političkog značaja Sirmiuma, ne može se zaobići činjenica da su u njemu rođeni sledeći imператорi: Decije Trajan (249–251), Aurelijan (270–275), Prob (276–282), Maksimijan Herkulije (286–310) i Gracijan (367–383), te da su u njemu okončali živote Marko Aurelije (161–180), Klaudije Gotski (268–270) i Prob (276–282).²⁶

Kasnije, u doba hrišćanstva, grad je opet dobio značajnu ulogu, ne samo kao središte vladicanstva već i kao mesto održavanja nekoliko crkvenih sabora.²⁷

Slobodno se može reći da je urbanistička struktura Sirmiuma do 1957. godine bila gotovo nepoznata.²⁸ Tek su istraživanja iz perioda 1957–1960. dokazala da se na većem delu današnje Sremske Mitrovice prostiralo antičko naselje, koje je bilo zaštićeno gradskim bedemima. Istraživanja iz 1969. godine imala su za cilj rekognosiranje puteva Sirmium–Bassianae i Sirmium–Bononia,

kao i utvrđivanje kontura kastruma kod današnjeg Banoštora.²⁹

Prva istraživanja Bassianae (Donji Petrovci) vršio je još 1882. arheolog Š. Ljubić, ali uz sasvim skromne rezultate, pošto su tada otkriveni samo neznatni tragovi rimskog naselja. Naredna etapa istraživanja Donjih Petrovaca počinje 1935. godine i tada je dokazano postojanje varoši.³⁰

Kasnija istraživanja, naročito istraživanja S. Dušanica, potvrdila su i proširila Vulićeva saznanja o ovom rimskom naselju u istočnom Sremu.

Danas se osnovano smatra da su Bassianae, verovatno 124. godine, prerasle iz civitas Scordischorum u municipium Bassianae, dok je rang kolonije najverovatnije dobijen pod carem Karakalom 214. godine.³¹

Antička prošlost Vojvodine nije sistematski i planinski istraživana do današnjih dana, a prošlo je skoro sedamdeset godina od izdania studije *Vojvodina u rimska doba* u monografiji *Vojvodina* u kojoj su sabrani svi važniji nalazi.

Pojedinci poput A. fon Premerštajna, F. Ladeka, F. Milekera, B. Jankulova, prof. dr M. Grbića, posebno akademika Nikole Vulića i drugih učinili su mnogo na otkrivanju, publikovanju i upoznavanju nalaza antičkih rimskih i drugih starina.

Situacija se nije suštinski promenila do danas, jer se, na primer, na području Sirmiuma uglavnom vrše arheološka istraživanja koja su zaštitnog karaktera.³²

Imajući sve to u vidu, bilo bi veoma korisno učiniti bar napor i pristupiti publikovanju svih postojećih nalaza i istraživanja, na onom tragu na kojem je bila i zamišljena monografija *Vojvodina*.³³

Nažalost, monografija *Vojvodina* ostala je samo na prvom tomu koji prikazuje geomorfološki sastav i geopolitički značaj Vojvodine, reljef i klimatske odlike, kao i prošlost u praistorijskom, rimskom i vizantijskom periodu.

Na ovaj način bi od zaborava bila otrgnuta dela naučnika i istraživača koji su jednim delom spomenuti u ovom radu, a kojima dugujemo mnogo, tačnije neka prva naučno utemeljena i dugo korišćena saznanja. Istovremeno bi i kasnija dostignuća, kao i njihovi autori našli odraz u ovako zamišljenom izdavačkom poduhvatu.

NAPOMENE

¹ U starijoj istoriografiji (Domazsewski i Kipert) bilo je prisutno mišljenje da je granica Gornje Mezije išla mnogo severnije i da se Banat nalazio u okviru te provincije. U vezi sa tim, N. Vulić navodi mišljenje J. Marquardta, po kojem je Banat pripadao provinciji Gornja Mezija (Moesia Superior), ali sa puno razloga i sumnja u njega. Up. o tome: N. Vulić, *Vojvodina u rimska doba*, *Vojvodina I*, Novi Sad 1939, str. 61. U daljem tekstu: N. Vulić, *Vojvodina*. Kasnije, posle prvog pohoda cara Trajana na dačkog kralja Decebala, Rimljani su ostvarili kontrolu u južnom Banatu, pa je osnivanje provincije Dakije, na kratko, obezbedilo sigurnost rimske grane. Činjenica da u Banatu nisu otkriveni tragovi dačkih trupa, ali jesu opeke sa žigovima gornjomezijskih legija, upućuje na zaključak da su neka manja utvrđenja na levoj obali Dunava ipak pripadala pomenutoj provinciji, tj. da su, posle napuštanja Dakije 270–272. zajedno sa utvrđenjima na desnoj obali činila deo jedinstvenog odbrambenog sistema Rimljana. Sigurno je da su neka od utvrđenja podigli Konstantin i Konstancije, koji su ratovali sa Sarmatima u Banatu. Ne treba islučiti ni mogućnost da je oblast južnog Banata bila pod mezijskom ojnom komandom sve do 107. godine i osnivanja provincije Dakije. Up. o tome: M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968, str. 9–10. U daljem tekstu: M. Mirković, *Rimski gradovi*.

² Granica između dve nove provincije išla je nešto južnije od Save, a teritorija provincije Panonije obuhvatala je današnji Srem sa panonskim plemenima u zapadnom delu i keltskim Skordiscima na krajnjem jugoistoku.

O pokoravanju Panonaca i literaturi o tom pitanju up.: M. Mirković, *Rimsko osvajanje i organizacija rimske vlasti, Istorija srpskog naroda I*, Beograd 1980, str. 70–72. U daljem tekstu: M. Mirković, *Rimsko osvajanje*.

Nezaobilaznu literaturu za istoriju rimske provincije Panonije predstavljaju i sledeća dela: A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959; A. Mócsy, *Pannonia*, RE Suppl. IX, Stuttgart 1962; A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London 1974. Veoma je korisna i sinteza *The Archaeology of*

Roman Pannonia, ed. A. Lengyel and G.T.B. Rádan, Budapest 1980.

³ Veći deo istraživanja Brunšmida, Hitreka i Ljubića bio je vezan za dašnju Sremsku Mitrovicu (Sirmium) i Donje Petrovce (Bassianae). Rezultati njihovih istraživanja objavljeni su u *Vjesniku Hrvatskog arheološkog društva u Zagrebu* (u daljem tekstu Vjesnik HAD).

⁴ Akademik N. Vulić (1878–1945) bio je jedan od prvih školovanih istoričara starog veka i arheologa u Srbiji koji se bavio ovom problematikom. U radu će se često navoditi njegovo ime i citirati njegovi radovi vezani za antičku prošlost Vojvodine, prim. autora.

⁵ Up. N. Vulić (s Ant. fon Premerštajnom), *Antički spomenici u Srbiji*, Spomenik SKA XXXVIII, drugi razred knj. 34, Beograd 1900, str. 14–58; N. Vulić (s Ant. von Premerštajnom i F. Ladekom), *Antički spomenici u Srbiji II*, Spomenik SKA XXXIX, drugi razred knj. 35, Beograd 1903, str. 43–88.

⁶ Up. M. Mirković, *Ekonomsko-socijalni razvoj u II i III veku, Istorija srpskog naroda I*, Beograd 1980, nap. 3, str. 78–79. U daljem tekstu: M. Mirković, *Ekonomsko-socijalni razvoj*.

⁷ Videti V. Hoffler – B. Saric, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Zagreb 1938.

⁸ Reč je o monografiji koja je objavljena u Novom Sadu 1939. Prvi tom (i jedini) zove se *Vojvodina I, od najstarijih vremena do Velike seobe*, prim. autora.

⁹ Spominje nadgrobni spomenik iz Kovina, opeke sa žigovima iz Banatske Palanke, dva natpisa i dosta opeka sa žigovima iz Vršca, v. N. Vulić, *Vojvodina*, str. 75. Od vremena Vulićeve smrti (1945), broj otkrivenih rimskih starina, kao i saznanja o rimske vlasti u Banatu se uvećao. U tom kontekstu je i dale je dragoceno delo M. i D. Garašanin, *Arheološka nalazišta u Srbiji*, Beograd, 1951, koje sadrži katalog arheoloških nalazišta sa arheološkom kartom.

¹⁰ O plemenima Tauriska i Boja, kao i teritoriji na kojoj su živeli up. F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969, str. 279–281, kao i o Boirebisti (Burebisti), v. Isto, str. 255–261.

¹¹ Vulić u *Vojvodini* navodi hronologiju sukoba Rimljana i Jaziga.

- ¹² Jazigi su se obavezali da će vratiti sve rimske zaro-bljenike, a uz to će dati osam hiljada konjanika kao vojnu pomoć Rimu. Oni su dobili dozvolu da plove Dunavom, ali ne i da nastanjuju dunavske ade. Up. N. Vulić, Isto, str. 63–64 i M. Mirković, *Rimsko osvajanje*, str. 89–90.
- ¹³ N. Vulić je objavio dva rada vezana za Konstancijevo ratovanje u Bačkoj: *Ratovanje cara Konstancija u današnjoj Bačkoj*, Iz Amijana Marcelina XVII i XIX knjige, *Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu* I (GIDNS), 1928, str. 23–36; *Ratovanje cara Konstancija u današnjoj Bačkoj*, GIDNS II, 1929, str. 16–23. Prva studija je prevod *Rerum gestarum libri XXXI* Amijana Marcelina, dok je druga studija, zapravo, kritička analiza pomenutog Amijanovog dela. O Konstancijevom pohodu up. i D. Dimitrijević, *Sarmati i Rimljani*, Šajkaška I, Novi Sad 1975. i L. Sekereš, *Problem takozvanih rimskih šančeva u Bačkoj*, Odbrambeni sistemi u pristoriji i antici na tlu Jugoslavije, *Materijali* XXII, Novi Sad 1986.
- ¹⁴ Raspravljujući o stavu Amijana Marcelina da su Amicenzi i Pikenzi Limiganti, N. Vulić oba plemena vezuje za Skordiske. U kasnijoj studiji *Srem u najstarije doba*, GIDNS III, 1930, Vulić, govoreći o Akuminkumu (Acumincum) pominje postojanje keltskog utvrđenja i keltskog novca. Petar Petrović, slično Vuliću, smatra da je rimskom utvrđenju u Starom Slankamenu prethodio skordistički opidum („od kojeg su dokumentovani delovi bedema i nekih građevina od trošnog materijala“). Up. P. Petrović, *Rimski limes na Dunavu u Donjoj Panoniji, Fruška gora u antičko doba*, Novi Sad 1995, str. 23. U daljem tekstu P. Petrović, *Rimski limes*. O Akuminkumu kao delu peregrinske zajednice Skordiska (civitas Scordiscurum), up. i D. Srejović, *Arheološki leksikon*, str. 30 i D. Dimitrijević, *Protoistorijski antički Acumincum, Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti* 6, Novi Sad, str. 269–279.
- ¹⁵ Breuci i Amantini su ilirskog porekla, dok su Skordisci keltskog. Prvi su živeli u istočnoj Slavoniji (dan. Vinkovci) i zapadnom Sremu, drugi od Save na sever prema Dunavu, a Skordisci u okolini današnje Rume. Up. o tome, pored *Srema*, i sledeću literaturu: M. Budimir i M. Flašar, *Antički stanovnici Vojvodine I*, Amantini, Sremski Karlovci 1929, str. 165–175; M. Budimir i M. Flašar, *Antički stanovnici Vojvodine II*, Breuci, GIDNS III,
- Novi Sad 1930, str. 9–21; A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959; F. Papazoglu, *Plemena*, str. 272–284.
- ¹⁶ M. Mirković smatra da je ovo pleme verovatno do-bilo ime prema Cornacumu, dan. Sotinu. Up. M. Mirković, *Sirmium-Its hisfrom 1st Century A.D. to 582. A.D.*, *Sirmium I*, Beograd 1971, str. 20 itd. U daljem tekstu: M. Mirković, *Sirmium I*.
- ¹⁷ O mogućnosti da su kanali i šančevi, osim odbram-bene funkcije, imali i transportnu videti: N. Stanojev, *Rimski šančevi-vodoprivredni sistem Panonske nizije*, Rad Muzeja Vojvodine 41–42, Novi Sad 1999–2000, str. 29–43.
- ¹⁸ U osnovi je ovaj Vulićev raspored tačan, ali su kasnija istraživanja dokazala i postojanje utvrđenja Duvarine kod Belegiša (antički naziv nepoznat), kasno-antičkog utvrđenja kod Čortanovaca (antički naziv nepoznat), rimskog naselja, utvrđenja i nekropole u Sremskim Karlovcima (antički naziv nepoznat), antičke nekropole u Sremskoj Kamenici (antički naziv nepoznat), rimske kule i ville rustice u Dumbovu (antički naziv nepoznat), rimskog utvrđenja (?) i nekropole u Čereviću (antički naziv nepoznat) i rimskog naselja u Suseku i Neštinu (antički nazivi nepoznati). V. o tome P. Petrović, *Rimski limes*. O mogućnosti da se rimski vojni logor Acimincum nalazio na brdu Mihaljevac kraj Čortanovaca, v. R. Bunardžić, *Ka ubikaciji Acimincuma, Godišnjak Muzeja Grada Novog Sada* 1/2005, Novi Sad 2006, str. 37–53. Videti i M. Manojlović, *Prosjanice, Čortanovci-Rimsko utvrđenje, Arheološki pregled* 4, Beograd 1962, str. 187–189, kao i D. Piletić, *Acumincum i Burgenae, Odbrambeni sistemi u pristoriji i antici na tlu Jugoslavije*, Novi Sad 1986, str. 137–143. N. Vulić je svoje viđenje doda-đašnje istraženosti jugoslovenskog dela limesa izložio u nekoliko radova: N. Vulić, *Il limes romano in Jugoslavia (Quaderni dell' Impero, Il limes romano, I)*, Roma 1937; N. Vulić, *Der jugoslavisches Donaulimes*, VI Internationaler Kongress für Archäologie, Berlin 1939; N. Vulić, *Rimski limes u Jugoslaviji*, *Jugoslovenski istorijski časopis* V, Beograd 1939.
- ¹⁹ O Onagrinumu se malo zna. Istraživanja koja su vr-šena na njegovom mestu uvek su bila zaštitnog karaktera. Up. V. Dautova Ruševljan, *Zaštitno iskopavanje antičkog lokaliteta „Kuva“ kod Begeča*,

Rad vojvođanskih muzeja 21–22, 1972–1973, str. 141–152. O drugom velikom pristaništu i sedištu panonske flote *clasis Flavia*, današnjem Zemunu, vidi P. Petrović, *Rimska flota na Dunavu*, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik* XXXVII–2, Novi Sad 1990, str. 293–298, i D. Dimitrijević, *Die Häfen den Clasis Flavia Pannonica des Donau-sectors von Bassiana*, *Roman limes on the middle and lower Danube*, Belgrade 1996, 143–161.

²⁰ N. Vulić je prvu lokalizovao u Šimanovcima, a drugu između Zemuna i Šimanovaca (Up. N. Vulić, *Vojvodina*, str. 68).

Novija arheološka istraživanja su pomenute postaje lokalizovala u Zemun Polju (muttatio Altina) i ataru sela Vojka i Ugrinovci (muttatio Noviciani). Vidi D. Dimitrijević, *Nekoliko podataka o rimskom limesu u istočnom Sremu*, *Limes u Jugoslaviji* I, Beograd 1961, str. 98. Takođe, dokazano je i da su obe muttatio izgrađene na potezima ranijih autohtonih naselja Skordiska i da su naselja, posle rimskog osvajanja, postojala kao zajednice domorodačkog i pristiglog stanovništva. Up. D. Dimitrijević, *Istraživanja rimskog limesa u istočnom Sremu s posebnim osvrtom na pitanje komunikacija*, *Osječki zbornik* 12, Osijek 1969, str. 112.

²¹ U tom pogledu je dragocena monografija V. Dautove Ruševljana o rimskoj kamenoj plastici (nadgrobni i votivni spomenici, sarkofazi, slobodna skulptura i reljefi) sa područja jugoslovenskog dela provincije Donje Panonije. Up. V. Dautova Ruševljan, *Rimská kamera plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad 1983.

Osim pomenutog, za bolje upoznavanje privredno-ekonomskog, socijalnog i političkog života korisni su prilozi O. Brukner i V. Dautove Ruševljana u monografiji *Fruška gora u antičko doba*. Vidi O. Brukner, *Importovana i panonska keramika*, *Fruška gora u antičko doba*, Novi Sad 1995, str. 57–111. i V. Dautova Ruševljan, *Zanatski proizvodi i numizmatički nalazi*, Isto, str. 111–171. U okviru monografije *Počeci romanizacije u jugoistočnom delu provincije Panonije* (Novi Sad 1987), sa stanovališta osvetljavanja privrednih i vojnih aspekata rimske vlasti, vidi pojedinačne priloge: P. Milošević, *Naoružanje i oprema rimskog vojnika u doba osvajanja i konsolidacije doline Save*, str. 11–24, O. Brukner, *Importovana i panonska keramička produkcija sa aspekta društveno-ekonomskih pro-*

mena, str. 25–44. i V. Dautova Ruševljan, *Numizmatički nalazi i trgovачki promet*, str. 45–64.

²² Prvi put se Sirmium spominje 6. g. n. e., u vezi sa izbijanjem dalmatinsko-panonskog ustanka. N. Vučić je dugo, i u pogledu izučavanja i poznавања antičke proшlosti Sirmiuma, predstavljao nezaobilaznu literaturu. Pored Vojvodine i Srema, up. i N. Vučić, *Sirmium današnja Sremska Mitrovica*, GIDNS II, Novi Sad 1929, str. 153–164. i N. Vučić, *Fruškogorski mučenici*, GIDNS IV, Novi Sad 1931, str. 359–373.

²³ U natpisima se, pored navedenog, spominje još pod imenima *colonia Sirmiatum* i *colonia Sirmensium*. Inače, do danas je otvoreno pitanje da li je Sirmium, pre sticanja statusa kolonije, bio municipijum ili legijski logor.

²⁴ O tome, M. Mirković, *Sirmium* I, str. 1–33.

²⁵ To gledište nema osnova u izvorima, a ni arheološka istraživanja ga ne potvrđuju. Činjenica da se Sirmium nalazio u unutrašnjosti Donje Panonije, a ne na njenoj granici, opovrgava mogućnost da je bio jedno od rimskih carinskih središta. Up. N. Vučić, *Ilirska carina u rimsko doba*, *Glas Srpske kraljevske akademije* LXXII, dr. razred knj. 44, str. 37–54. i M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu*, str. 8–9.

²⁶ Za vreme Dioklecijana (286–305), Sirmium je jedna od četiri prestonice Carstva, a Dioklecijan je boravio u njemu u dva maha: 290. i 294. Carsku rezidenciju u Sirmiumu imao je Maksimin Tračanin (235–238), a u vreme Galijena (253–268), usurpatori Ingenuus i Regalijan su se u Sirmiumu proglašili za careve. Konstantin Veliki (306–337) takođe je obitavao u njemu, a Konstancije je preuzeo pohod na Sarmate 358. godine iz Sirmiuma. Kroz njega su prolazili i duže ili kraće se zadržavali Julijan Apostata (361–363), Valentijan (364–375) i Valens I (364–378). Gracijan (367–383) u zidinama Sirmiuma pronašao je spas pred navalom Gota.

²⁷ Prema značaju se izdvaja sabor iz 359. godine, koji je naizmenično održan u Sirmiumu i Riminiju, a na kojem je arianstvo proglašeno za crkvenu veru, up. G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1993, str. 68–69.

U vezi sa prošlošću Sirmiuma u periodu hrišćanstva treba videti i rad Nikole Vulića *Fruškogorski mučenici*, u kome autor kritičkim tonom raspravlja o pet fruškogorskih mučenika: Klaudiju, Simproniju, Kastoriju, Nikostratu i Simpliciju.

- Up. N. Vulić, *Fruškogorski mučenici*, GIDNS IV, 1931, str. 359–373.
- ²⁸ O rezultatima ranijih istraživanja up. P. Milošević, *Antički spomenici iz Sirmiuma*, Sr. Mitrovica 1953, str. 44–51. i P. Milošević, *Raniji antički nalasci u Sirmijumu i okolini, Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961, str. 71–77.
- ²⁹ Videti O. Brukner, *Iskopavanja u Sirmiumu 1957–1960*, *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961, str. 78–81; V. Popović, *Sirmium-Sremska Mitrovica, Arheološki pregled II*, Beograd 1969, str. 189–190; M. Parović Pešikan, *Lokalitet 4 – kasnorimska vila, Arheološki pregled II*, Beograd 1969, str. 190–194. Od novijih dela koja nas upoznaju sa antičkim nasleđem Sirmiuma v. V. Popović, *Sirmium – grad careva i mučenika, Rimski carski gradovi i palate u Srbiji*, Beograd 1993, str. 13–29. i D. Srejović, *Arheološki leksikon*, Beograd 1997, str. 940–942.
- ³⁰ Otkriveno je sledeće: bedem koji je opasivao grad, dve zgrade sa hipokaustom, jedna sa vodovodom, delimično jedna bazilika, nekoliko latinskih natpisa (na jednom od tih natpisa naselje se navodi kao *colonia*), up. N. Vulić, *Vojvodina*, str. 68–69.
- ³¹ S. Dušanić, *Bassianae and its Territory, Archaeologia Iugoslavica*, VII, Beograd 1967, str. 67–81; S. Dušanić, *Rimска vojska u istočnom Sremu*, Zbornik Filozofskog fakulteta, X–1, Beograd 1968, str. 87–108. i S. Dušanić, *Tri epigrafska priloga*, *Živa antika* 15 (1), Skoplje 1965, str. 85–99.
- ³² U avgustu 1998. počela su istraživanja u Sirmiumu koja su imala za cilj otkrivanje hipodroma; dešava su se neposredno u blizini Carske palate, dakle u nazužem gradskom jezgru. Istraživanjem su rukovodile ekipe Muzeja Srema i Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sremskoj Mitrovici, kao i Arheološkog instituta u Beogradu. Ipak, povod navedenom istraživanju bila je izgradnja toplovoda, prim. autora.
- ³³ Monografija *Vojvodina* objavljena je 1939. u Novom Sadu u izdanju Istorijskog društva u Novom Sadu. Prema zamisli uređivačkog odbora, koji su činili dr D. J. Popović – predsednik, dr Dim. Kirilović – sekretar, M. Balubdžić, dr R. Grujić, dr M. Kašanin, Ml. Leskovac, dr Br. Magarašević, I. S. Pavlović i dr J. Savković, monografija Vojvodina treba da prikaže „celokupnu prošlost Vojvodine, političku, kulturnu i društvenu, kao i njenu današnjicu. Monografija bi imala da prikaže ne samo prošlost Vojvodine kao pokrajine, nego i prošlost njenih pojedinih naselja, a unekoliko i porodica“, v. *Predgovor, Vojvodina*, Novi Sad 1939, str. VII–VIII. Ambiciozna redakcija zamislila je Vojvodinu u četiri toma, njihovu sadržinu, pa čak i vremenske rokove za izlazak iz štampe, ali su II svetski rat i okolnosti posle njegovog završetka onemogućili realizaciju ove namere, prim. autora.

Uglješa Belić

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE CLASSICAL VOJVODINIAN PAST

Territory of Vojvodina (Srem, Banat, Bačka) under the Roman Empire did not make any specific entirety. Srem was included into Roman provincial administration, Banat for a very short while, and Bačka was never part of Roman provincial organization. The crucial moment for consolidating Roman authority on the territory of Srem was after suppressing big Dalmatian-Panonian rebellion which took place from 6-9 BC, so that in 10 BC Illyricum was divided into two new provinces: Illyricum Superius (Dalmatia) and Illyricum Inferius (Panonia).

Tsar Trajan divided the territory of province of Panonia (between the years 103–107) in the following way: the present territory of Srem belonged to the province of Lower Panonia (Panonia Inferior). At the time of Tsar Diocletian, even the province of Lower Panonia was divided into several smaller districts, but Srem still remained within the borders of one province, this time Second Panonia (Panonia Secunda).

The first systematic archeological researches on the territory of Srem were conducted in the twenties of the 20th century, and the following people were in charge of those researches: Josip Brunšmid, Alojz Hitrek and Šime Ljubić. The domain of their researches was present Sremska Mitrovica (Sirmium), and the results were published into *Herald of Croatian Archeological Society* in Zagreb.

The epigraphic monuments from Panonia were firstly published in the collection *Corpus inscriptionum latinarum* (CIL) vol.III (1873–1902), and the academician Nikola Vujić revised the old ones and published the new ones, first of all with A. von Premerstein and F. Ladeko, later on his own ones in the publications *Relic of Serbian Royal Academy* and *Jahreshefte des Österreichischen Institutes in Wien*. Later works of V. Hoffmiller and B. Sarie, as being a continuation onto Brunšmid's register of stone monuments, represent a starting point for the research of stone monuments in Panonia (V. Hoffmiller – B. Sarie, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Zagreb 1938).

After suppressing big Dalmatian-Panonian rebellion, limes - frontier zone which consisted of series of smaller fortresses, mutually joined by land or water connections, was gradually being created. So, while the castrum was being built, the roads and canals were also being connected to it. The first road led from Zemun towards Sremska Mitrovica and further towards Vinkovci, and the second one was spread out along the Danube and led from Zemun to Osijek.

Sirmium, next to Bassiana, represented the only urban settlement in the region of Srem, but Sirmium was, in certain periods, one of the most important towns in the Empire, especially during the time of Flavias (*Flavia Sirmensium*).

In the paper are presented the most important phases in the research of ancient past of Vojvodina, together with authors and their works, as well as the need for making effort in undertaking publishing all existing findings and researches. In that way, works of scientists and researchers which were partially mentioned in the paper would be brought out of oblivion, and at the same time further achievements, together with their authors would find the reflection in this designed publishing project.

СРЕМ У РАНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Данашњи Срем је област чија је граница река Дунав, Бачка на северу, Банат на истоку, као и Мачва и Шумадија, које се налазе на југу, преко реке Саве. Рельефом доминира планина Фрушка гора.¹ Јужни део Срема или Посавина је претежно равничарске конфигурације. Фрушка гора је планина која заузима северни део Срема а некада је била острво Панонског мора. Пружа се правцем запад–исток, дуга је 78 километара, а између Ирига и Сремске Каменице њена ширине износи 15 км. Њена укупна површина износи око 500 км². Смештена између две реке, Дунава и Саве, током хиљаду година средњег века била је поприште многих народа. Захваљујући својим природним границама, кроз векове је задржала приближно исти опсег.

У средњовековној угарској држави Сремску жупанију чинио је само источни део данашњег Срема, са западном границом која се протезала између Лаптака и Сусека.²

Катарина, унучка краља Беле IV (1235–1270), удаља се за српског краља Драгутина (1276–1282). На Дежевском сабору (1282) Драгутин је предао власт млађем брату Милутину (1282–1321), а за себе је задржао земље око Рудника.³ Драгутин је од таште, краљице Јелисавете, добио на управу Усору и Соли, затим Мачву и Срем. Сачувани средњовековни извори називају краља Драгутина „сремским краљем“, али он није имао у својој власти данашњи Срем, због тога што тај назив тада није обухватао само област између Дунава и Саве већ и данашњу северозападну Србију. Мађарски извори помињу „овострани“ Срем, северно од Саве и „онострани“ Срем, јужно од ње.⁴

Након пропасти Римске империје често су се смењивали господари на подручју Срема. Њиме су се у средњем веку кретали, пролазили, заустављали и владали, краће или дуже, а потом одлазили Хуни, Готи, Гепиди, Авари, Словени, Франци, Бугари, Византинци, Угри, Срби и Турци. Велика сеоба народа „узнемирила“ је питоми Срем и валовиту Фрушку гору. Једна од моћних и сјајних престоница Рима,

Сирмијум, рано је осетио удар Атилиних Хуна.⁵ Византијски историчар Приск доноси податке о Хунском освајању Сирмијума.⁶ После Атилине смрти (453), територија данашњег Срема нашла се у власти Источних Гота.⁷ На историјску позорницу Срема ступају, потом, Гепиди.

Византијски цар Јустинијан (527–565) повео је рат за рестаурацију Римског царства и успео да потисне готску власт из Sirmiensis Panoniae, како је називана област Срема.⁸ Прокопије, византијски историчар, бележи да је Сирмијум, услед ратних разарања и епидемија, остао потпуно пуст.

АВАРСКА ЕПОХА

Почетком друге половине 6. века у Срему се појављују Авари, турско-монголски номади који су дошли из средње Азије. Византија је искористила супарништво које је владало између Гепида и суседних Лангобарда.⁹ Гепидску државу су 567. године разорили Лангобарди, у савезу са Аварима. Византијски цар Јустин II (565–578) није се мешао у гепидско-лангобардски сукоб. Лангобарди, потом, одлазе у Италију, а истовремено долази до спуштања Словена према југу, ближе византијској граници.¹⁰ Још док је трајала борба Лангобарда и Гепида, византијски одреди упадали су у Доњу Панонију и освојили Сирмијум. Невоље су наступиле са аварским каганом Бајаном, који је сматрао да му припада право на све гепидске државе. Каган Бајан је 579. године са читавом аварском силом стигао до Саве где је почeo градити мост – низводно од Сирмијума, да би тиме спречио могућност слања помоћи из Сингидунума угроженом граду. Најаутентичније сведочанство о положају Сирмијума у овом периоду пружа сачувани грчки натпис нађен на једној опеци, утесан руком савременика: „Господе помози граду и одби Аваре, спаси Романију (Византију) и онога ко је ово написао“.¹¹ Услед дуготрајне опсаде и психофизичке исцрпљености становништва, заповедник Сирмијума Соломон и магистер Теогнис су, према царској

наредби, предали град и склопили мир са Аварима у пролеће или рано лето 582. О страховитој ситуацији у Сирмијуму најбоље сведочанство оставио је Менандар који бележи да, „пошто су, дакле, они у Сирмијуму били притиснути великом глађу, већ су почели да се хране неприродном храном због тога што су били лишени потребне хране“.¹² Остало је забележено да су се Авари сажалили и послали напаћеном становништву хлеб, али, када су Ромеји почели неконтролисано и халапљиво да гутају несажвакану храну и пију вино које су добили, многи су изненада и напрасно поумирали.¹³

Последице аварског освајања Сирмијума биле су далекосежне. Аварским освајањем почиње дуг и мало познат период у историји области између Дунава и Саве. Већ наредне 583. године Сирмијум је уништен у страховитом пожару. О овом догађају пише и Јован из Ефеса. Страдала је и читава област у којој је било доста хришћанског становништва. То је изазвало напуштање Сирмијума и околине од знатног дела хришћанског становништва, које је бежало у удаљене крајеве. Словени и Авари су, почетком 7. века, срушили одбрану византијских граница на Сави и Дунаву и преплавили већи део Балканског полуострва, при чему су стигли до Пелопонеза.¹⁴ Крајем 6. или почетком 7. века у Салони (Salona) умрла је опатица Јохана из Сирмијума, чији је надгробни споменик сачуван. Натпис на њеном саркофагу гласи: „Овде лежи у миру Св. опатица Јохана из Сирмијума, која је умрла у петак 12. маја“.¹⁵ У вези са општом несигурношћу треба довести и оставу златног новца из Нароне. Наиме, у рушевинама Нароне нашло се благо извесне жене Урбике са новцем од Јустина I до Тиберија II.¹⁶ Аварски каган је почетком 7. века, према једном грчком извору, бројне становнике византијских провинција пре-селио на север, у сирмијску област. Они су тамо постали читав један нови народ и највећи број међу њима стекао је слободу. Тада се изменио и положај крајева северно од Саве и Дунава. Они се више нису налазили на границама, нити су представљали згуснута језгра освајача. Тако је Византија морала да напусти не само Сирмијум већ и остale важне стратешке тачке на савско-дунавској линији и да своју границу према словенско-аварском свету помери далеко према југу.

Срби се у Подунављу први пут помињу 630. године, у области Београда. Словени су се постепено

насељавали у Срему. Тај процес је потпуније истражен у источном делу Срема и у области Београда. Словенско становништво Срема, најстарије и оно потоње које се досељавало током времена, уз све друге досељенике ове територије, основни је слој сремског становништва. Читаво подручје Посавине и српског дела Подунавља представља зону великих демографских промена, типичних за погранично подручје.

ФРАНАЧКА ВЛАСТ

Наредна два века историја Срема обавијена је велом tame. На прве, прилично нејасне и непотпуне, вести о области између Дунава и Саве наилази се тек крајем 8. века, када се освајањима Карла Великог (768–814) франачка територија постепено приближила Доњој Панонији.¹⁷ У историјској литератури се пропаст Аварског каганата везује за франачко-аварске ратове који су отпочели 791. године. После уништења аварске државе у Панонији (тзв. Други аварски каганат) већи део Паноније до Драве и Дунава припао је франачкој држави. У доба Карла Великог, Франачко царство протезало се од Шпаније до река Лабе и Одре обухватајући и земље Подунавља, као и територије северне и средње Италије.

Франачки досељеници основали су, највероватније, насеље које Алберт Ахенски, писац с краја 11. века, назива Francavilla (данас Манђелос у Срему). Трагови франачке епохе одржали су се у топонимији Срема (до савременог доба). „Сремска марка“ је – прецизније речено – крајина, погранично подручје Франачког царства. Marchia на подручју између Дунава и Саве подсећа на франачко доба европске историје у Подунављу.¹⁸ Од Франака је остао назив Фрушка гора, затим називи места Ковиљ и Вилово (од речи Франковила).¹⁹

БУГАРСКИ ПЕРИОД

Појавом Бугара, над равницама Срема надвила се нова опасност и нове потешкоће. У западним, франачким, изворима има мало прецизних података о бугарско-франачким односима и о историји ових крајева. Припајање Сирмијума и још неких делова Доње Паноније Омуртаговој (814–831) држави било је последица оружане интервенције Бугара, предузете око 825. године, када су бугарски одреди покорили и део панонске Хрватске. Две године касније, флота бугарских чамаца ратовала је на подручју

Дунава и Саве. Детаљи у вези са даљим сукобима око ових територија нису познати, али је, вероватно, по договору из 829–30. године, област између Дунава и Саве коначно дошла под власт Бугара. О историји Сирмијума и околине за време бугарске владавине (више од једног века) мало се зна. У доба бугарског владара Бориса (852–889) основана је хришћанска епископија у Сирмијуму под чијом се јурисдикцијом нашла читава територија између Дунава и Саве. Папа Хадријан II поставио је 869. године истакнутог мисионара Методија за доњопанонског епископа, са седиштем у Сирмијуму. На тај начин, у Доњој Панонији створена је нова црквено-административна област са центром у Сирмијуму.²⁰

ДРЖАВА МАКЕДОНСКИХ СЛОВЕНА

Држава Македонских Словена под Самуилом (976–1014) почела је своју експанзију према северу; у њеним границама нашла се област између Дунава и Саве. Самуилову државу уништио је византијски цар Василије II (996–1025). Под влашћу Цариграда нашла се читава територија Балкана, све до обала река Саве и Дунава. Срем је у 11. и 12. веку повремено био под непосредном влашћу Византијског царства, а практично непрекидно под његовим утицајем. После слома Самуиловог царства (1018), Срем је уклопљен у управни и црквени поредак Византије. У саставу Охридске епископије се после 1018. године нашао и епископ Сирмијума.

Сермон је 1018. године био господар Сирмијума и околине, када је византијски командант Константин Диоген почeo акцију против њега. Јован Скилица подробно описује како је византијски војсковођа Константин Диоген на превару убио последњег македонског намесника Сирмија и за награду био „постављен да управља новоосвојеном облашћу“. Дакле, Сирмијум је у првој четвртини 11. века држао под својом влашћу византијски намесник Константин Диоген, али није познато да ли се његова област простицала преко реке Саве и докле је досезала у данашњем Срему.²¹

ВИЗАНТИЈСКО-УГАРСКИ СУКОБИ

Огромне и пресудне промене у судбини Срема настале су крајем 9. века, досељавањем Мађара.²² Прогоњени од Печенега, Мађари су на подручје око Тисе дошли 896. године. Мађарски освајачи, подељени на племена, наметнули су се за господаре

околним Словенима; обезбедили су себи простор за насељавање, али етничку ситуацију у средњем Подунављу нису одмах изменили.

Лейтоис иоја Дукљанина бележи да је у Срему од мађарске рuke погинуо и српски велики жупан Часлав. Наиме, приликом једног рата српског кнеза Часлава против Мађара убијен је њихов вођа Киш. На молбу Кишове жене, угарски краљ напао је Часлава и у Срему изненада победио Србе, заробивши њиховог кнеза, кога је с осталим заробљеницима ба-цио везаних руку у Саву.²³

Константин Порфирогенит пише да је Срем област „између Саве и Дунава“, или да га чини „околина Сирмија“.

Средином 11. века Мађари су нападали византијске пограничне области, па тако и Сирмијум и његову околину. Сигуран податак о угарској власти над Сирмијумом односи се на 1071/72. када је угарски краљ Стефан (997–1038) напао овај град и друге пограничне градове на Дунаву. Мађари су том приликом продрли до Ниша, запленили реликвије св. Прокопија и однели их у Сирмијум, где су положене у Цркву св. Димитрија. Угарско запоседање Сирмијума није имало привремени карактер јер је град са околином више деценија остао под окриљем круне св. Стефана.

Под угарском влашћу Срем је био организован као крајиште и називан је *Marchia* (марка – граница, крајина). Већи део Маркије првобитно није имао утврђене границе; касније је припао Вуковској, а мањи део Сремској жупанији. Успомена на овај назив сачувана је и у 14. веку у архијаконату Маркија, који је обухватао само мали део Срема око Баноштора (средњовековни Kö). Маркија се у неким мађарским документима јавља и под називом *Bulgan*, *Bolgyán* (тај назив се доводи у везу са данашњим Буђановцима у Срему). Име града Сирмија пренело се на читаву област посредством епископа Сирмија, али није било ограничено само на данашњи Срем, већ и на област јужно од Саве, у данашњој Мачви. У изворима се Сирмиј као име области употребљава тек у 12. веку. Античко име града током времена ишчезава и на његово место долази назив манастира св. Димитрија, који је имао стару и славну традицију.

Током 11. века Угарска је трпела тешке потресе због унуташњих борби између Арпадоваца и мешања немачких владара, али су њени односи с Византијом били добри. Релативно дуги мир на јужним

границама погодовао је стабилизацији и привредном изграђивању територије данашњег Срема. У том периоду, унутрашња колонизација је у значајној мери напредовала и створила подлогу за овај степен насељености који је затекла велика татарска најезда 1241. У Београду и Браничеву биле су полазне тачке великог војног пута који је ову далеку периферију повезивао са Цариградом.²⁴ У 12. веку, у јужној Угарској постоје насеља трговаца и занатлија која играју важну улогу у привредном животу.

Познати византијски војсковођа и потоњи цар – Алексије I Комнин (1081–1118), између 1079. и марта 1081. године налазио се на положају војног заповедника Сирмијума. Крајем 11. века (1096), у време I крсташког рата, Сирмијум је припадао Угарској.

Срем се средином 12. века поново нашао у спредишту пажње. На сремској територији избио је низ војничких сукоба, који су били близко повезани са унутрашњим борбама за угарски престо. Циљ ових ратова била је обнова византијске владавине над сремском територијом, где су се налазили већи и значајнији градови – Сирмијум и Земун. Поприште ових ратова био је мањом доњи Срем, покрај Саве и Дунава.

Византијски цар Јован II Комнин (1118–1143) ратовао је против угарског краља Стефана II (1116–1131) око 1127/28. године на источним обронцима Фрушке горе и у Земуну.²⁵ Ратне операције започела је угарска војска нападом и разарањем Београда, који се налазио под византијском влашћу. За Византију је главно поприште борби било на дунавској граници, око Београда и Браничева, где су се борбе водиле две године. Лично је цар Јован II Комнин предводио војску у тим подухватима и уз велике напоре сузбијена је угарска офанзива. Две државе су се споразумеле о склапању мира на основу стања пре избијања борби. Тако је рат окончан 1129. године, а устанак Срба осуђен на неспех.²⁶

У рату који је захватио Срем 1151. године, сам цар Манојло I Комнин је предводио војску. Тада је освојен Земун и опустошена читава област између Саве и Дунава. Велики број људи свих узраса одведен је у заробљеништво. Савременик Јован Кинам помиње чак десет хиљада људи. Описујући ратне успехе византијског цара у Срему 1151. године, Јован Кинам бележи да је тада разорен „краљевски двор“. То је најстарији траг о сремском двору угарске династије.²⁷ Овај двор је саграђен пре 1151. го-

дине, највероватније у време краља Беле II (1131–1141) и краљице Јелене, односно њиховог сина краља Гезе II (1141–1162). Као разлог напада византијског цара Манојла I Комнина на Срем наводи се војна помоћ коју је угарски краљ био упутио Србији претходне године (1150).²⁸ Земља је остала пуста па је питање повратка заробљеника било предмет међудржавних преговора између Угарске и Византије следеће године (1152).²⁹ Ови догађаји откривају, у ствари, једну појаву ширих размера и дугог трајања. Уз друге ратне циљеве у средњем веку, колонизација пограничних предела била је важан део државне политике.

У овом угарско-византијском рату запажену улогу у одбрани Срема имао је Србин Белош (Belus, Bjeloš, Albeus), син српског великог жупана Уроша I, а брат Јелене, која се удала за угарског краља Белу II Слепог. Титулу херцега (dux) добио је по доласку у Угарску. После смрти шурака Беле II, он је, заједно са сестром, преузео старатељство над њеним малолетним синовима, од којих је најстарији био Геза II (1141–1162); носио је титулу палатина у Угарској и бана у Хрватској. Белош се помиње у дипломатичкој грађи Угарске од 1142. до марта 1157. године. Један познати мађарски научник је то време угарске историје означио као „добра владавине бана Белоша“. Велики српски и угарски државник отворио је путеве широке сарадње два народа. Јован Кинам му је приписивао угарску политику према Србији. Он је, претећи нападом на Браничево (Костолац), нагнао царску војску да се повуче из Угарске. Рат је окончан преговорима 1155. године.

Белош је у Срему имао простране поседе. На једном од њих, у месту Кё (Камен), на обали Дунава, основао је манастир посвећен св. Стефану. Првобитно име места се временом изгубило и остао је назив *Банов манастир* (*Monasterium Bani*), данас Баноштор.³⁰ Колико је Белош допринео развоју Срема, насељавањем срнародника на своје и друге поседе, на пустаре које често помињу у изворима, остаје непознато. Неки важни називи, као што су Фрушка гора, Срем и Земун, указују на непрекинути живот тих речи у штокавској средини.

У току рата (1164–1167), византијска војска продрла је у Срем и ту нашла на пријатељски пријем.³¹ „Обичан народ“ и свештенство дочекали су византијског цара свечано, појањем грчких црквених песама. Податак сведочи о православном становништву

Срема, о постојећој организацији православне цркве и манастира. Према мишљењу мађарских научника, већину становника јужне Угарске чинили су припадници православне вере. Цар је, пролазећи кроз тамошња места, желео да продре дубље у унутрашност Угарске; прешао је Дунав и стигао у Бач. На крају тог војног подухвата, византијски владар је вредну реликвију – руку св. Прокопија – која се налазила у Цркви св. Димитрија, понео и вратио на првобитно место, у цркву у Нишу.

Борбе у Срему и око Земуна вођене су и 1165. године. Том приликом дошло је до напада угарског краља Стефана III на Срем (после склапања угарско-византијског мира 1164). Кинам бележи да „краљ Пеонаца одузе поново Сирмијум Ромејима и већ је почeo да присваја и сам Земун“.³²

Угарска напада Срем и 1166. године. Угарски краљ послao је једног од својих достојанственика, „човека са искуством из многих ратова, да са великом војском поново преотме Сирмијум“.³³

Вишегодишње ратовање на тлу јужне Угарске завршило се присвајањем Срема Византији (1167). У близини града Сирмија царев заповедник Андроник Контостефан потукао је, у тешкој бици, угарског војсковођу Дионисија.³⁴

Власт Византије на овом простору трајала је до краја владе Манојла I Комнина (1180).

Убрзо после промене на престолу, угарски краљ Бела III (1172–1196) иступио је као заштитник малолетног Манојловог сина Алексија II и напао је византијске поседе, заузевши најпре Сирмијум. Тиме је дефинитивно срушена византијска власт на територији између Дунава и Саве.

Бела III искористио је повољне спољнополитичке околности и 1180/81. вратио Далмацију под своју власт, а, користећи се династичким сукобима у Византији, године 1182. заузео је део Срема (Мачву), Београд и Браничево.

Пад Цариграда у руке крсташа Четвртог крсташког рата 1204. године своди византијски утицај у Срему на цркву и локалне оквире.

Конечно потискивање византијске власти из дотадашњих граничних подручја око Саве и Дунава судбиносно је утицало на развој града Сирмијума. Повлачењем Византије променио се и политички положај Сирмијума: у оквирима Угарске, он више није био на границама; испред њега налазио се широки појас „оностраног Срема“. Срби се у изворима називају општим именом Словени, шизматици и јеретици (најчешће у овом периоду).

У 12. веку наслућује се један необично важан историјско-географски процес проширења имена града Сирмијума на читаву област оивичену током вима Дунава и Саве. Византијски историчар Никита Хонијат пише да се Срем налазио између Дунава и Саве и да, по својим природним богатствима, представља једну од најплодоноснијих области Угарске. Јован Кинам бележи да се Земун налази у Срему. Све то несумњиво показује да је у првој половини 12. века завршен процес претварања имена града Сирмијума у назив за ширу област која лежи између Дунава и Саве. У Византији су добро знали да се плодна земља између Дунава и Саве назива „Франачком облашћу“, записао је Никита Хонијат у свом делу о византијској историји 12. века. По његовим речима, Φραγγοχώριον је најплоднији део угарске земље, који се пружа између Дунава и Саве и у њој се налази тврђава Земун.³⁵ Описујући византијске борбе против Срба и Угарске 1150/51. године, Никита Хонијат бележи да је Франкохорион „велика и многолјудна област Угарске која се пружа између река Истра и Саве, где се налази и веома чврсто грађена тврђава која се зове Земун“.³⁶ Описујући почетак угарско-византијског рата 1162–1165, Хонијат бележи да је византијско задобијање „Земуна и Франкохориона сасвим поуздано“.³⁷

Крсташка војска под вођством Конрада III и његових вазала избила је у другој половини 1147. на византијску границу. Немачка војска кретала се низ Дунав. Део је ишао бродовима, док се део војске кретао копненим путем. Они су прешли Драву и наставили пут низ Дунав, кроз Срем. Пут је даље водио ка Београду.³⁸

Када је 1189. године немачки цар Фридрих I Барбароса са великим војском кренуо у Трећи крсташки поход, војска се кретала копненим путем преко Угарске. *Marchia* је област између Угарске и граница Грчке (Византије). Уз назив Срем, у средњем веку се у изворима јавља и једно друго име за подручје између Дунава и Саве. То је *Marchia*, *Marcia* – у латинским текстовима 12., 13. и 14. века. У Трећем крсташком рату је, такође, кроз Срем прошло мноштво ратника. Крсташи су 1189. прешли преко Драве и, предвођени немачким царем Фридрихом Барбаросом⁴⁰, наставили старим осјечким друmom према Митровици.⁴¹ Учесник похода Ансберт забележио је у свом дневнику да су од некад славног града Сирмијума остале само бедне рушевине. То је била највећа, а уједно и последња, крсташка војска која је прошла кроз Срем.

НАПОМЕНЕ

¹ Погледати опширије о географским особеностима Срема: *Veliki geografski atlas Jugoslavije*, autor projekta i urednik Ivan Beretić, Zagreb 1987; J. Марковић, *Географске области СФРЈ*, Београд 1967.

² Средњовековна жупанија Срем обухатала је источну половину данашње области, од линије Сусек–Лађарак, док је западна половина спадала под Вуковску жупанију. Осим жупаније овог имена, Сремом је називана у средњем веку и област јужно од Саве, данашња Мачва и поречје Колубаре. М. Динић, *Средњевековни Срем*, ГИД у Новом Саду IV (1931), 1.

³ Почетком 1282. године, Драгутин је пао са коња под Јелечом. Са медицинског становишта, прелом је, вероватно, био тежак и компликован, те је био непосредан повод за абдикацију. Архиепископ Данило бележи да, када је јездio неким послом с властелом својом под градом Јелечом, краљ Драгутин је пао са коња и сломио ногу. „Пошто је била велика узбуна и велика жалост у његову отачаству што је њихов господар тако рањен“, са „великом скрушеностју свога срца“ послао је посланике брату Милутину и позвао га да дође. Предао му је престо: „Даде му драгоцене дарове и злато и хаљине скupoцене царске, коња свога и оружје своје, које сам на себи на своме телу носаше“. Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архијиског српских – Службе*, припремили Гордон Мак Данијел и Дамњан Петровић; данашња језичка варијанта: Лазар Мирковић, Димитрије Богдановић и Дамјан Петровић, Београд 1988, 59–61. У науци је прихваћено мишљење М. Динића о стању у Србији после Дежевског споразума. Драгутин је препустио престо Милутину не само због болести већ и нереда које је оно проузроковало. Требало је да Милутин доживотно остане на власти, а после његове смрти власт пређе на једног од синова краља Драгутина. После абдикације, Драгутин није службено носио титулу краља и био је подређен млађем брату. М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955), 50. Анономни писац из 1308. године бележи две верзије догађаја о уступању престола 1282. године. По једној, власт је

уступио „просечно“ или „обично“, без икаквих услова, а, по другој, коју заступа и сам Драгутин, уступио је престо привремено, само док не оздрави. Милутин, дочекавши се власти, није више хтео да је напусти и „настао је рат и распра међу браћом све до данашњег дана (мисли се на 1308. годину)“. О. Górkа, *Anonymi descriptio Europae orientalis, imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Polonia, Bohemia*, anno MCCCVIII ехарата 1916; *Сиоменици за средновековната и йонавата историја на Македонија II*, Скопје 1977, 458–488; В. Ђоровић, *Један нови извор за српску хисторију XIV века*, Прилози КЈИФ 4 (1924), 67–74.

⁴ Један савремени извор разликује подручје „краљевине Србије“ (regnum Servie) краља Драгутина од „краљевине Рашке“ (regnum Rassie) којом управља краљ Милутин. *Историја народа Југославије I*, Београд 1953, 349.

⁵ G. Gardonji, *Atila, bič božiji*, Murska Sobota 1973.

⁶ Приск, *ВИИНJ I*, Београд 1955, стр. 9–10 (Ф. Баришић). О историји Сирмијума у овом периоду опширије погледати: М. Мирковић, *Sirmium, Istorija rimske grada od I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica 2006.

⁷ М. Мирковић, *Освојојши у Панонији после 455. године*, ЗФФ 10, 1 (1968), 119–128.

⁸ *Војводина, знаменијоси и лејоше*, Београд 1968, 208 (С. Ђиковић).

⁹ P. Diaconus, *Historia Langobardorum*, Maribor 1998.

¹⁰ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања јошискско-йоморишке транице (1703)*, Нови Сад 1929, 5.

¹¹ J. Ковачевић, *Аварски кајанаӣ*, Београд 1977, 53.

¹² Менандар, *ВИИНJ I*, 97, нап. 41–42 (Ф. Баришић).

¹³ *Sremska Mitrovica*, Sremska Mitrovica 1959, 17; J. Ковачевић, *Аварски кајанаӣ*, 51.

¹⁴ Miracula S. Demetrii I, *ВИИНJ I*, стр. 173–184 (Ф. Баришић); Miracula S. Demetrii II, *ВИИНJ I*, стр. 185–216 (Ф. Баришић); Т. Живковић, *Односи Аvara и људунавских Словена од 579. до 626. године*, ЗМС за историју 56 (1997), 7–18.

¹⁵ F. Bulić, *Razvoj arheološkog istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij*, Zagreb 1924–1925, 36, 79.

- ¹⁶ П. Милошевић, *Антички сименици из Сирмијума*, Сремска Митровица 1953, 26.
- ¹⁷ Аварски каганат уништио је Карло Велики током рата вођеног 791–796. године. О франачко-аварским сукобима више погледати: Ј. Ковачевић, *Аварски каганат*, 94–100; S. Glarner, *Karlo Veliki*, Skopje 1990.
- ¹⁸ O. Górká, *Anonymi descriptio Europae orientalis, imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Polonia, Bohemia*, 31.
- ¹⁹ О значењу термина *крајина* погледати: *Лексикон српског средњег века*, приредили Р. Михаљчић и С. Ђирковић, Београд 1999, 319–320 (М. Благојевић); Ј. Калић, *Темељи културне историје Срема, Срем кроз векове*, Београд–Беочин 2007, 31–43.
- ²⁰ Б. Ферјанчић, *Сирмијум у доба Византије*, Сремска Митровица 1969, 48–49.
- ²¹ Ј. Скилица, *ВИИНJ III*, Београд 1966, вест бр. 8, 139–140, нап. бр. 199 (Б. Ферјанчић). Константин Диоген је на превару убио Сermона и „попут што се пратиоцу онога одмах разбегну, Диоген прикупи оближњу војску и са доволно јаким одредом крену према Сирмијуму и застрашивши покојникову жену и намамивши је великим обећањима наговори је да пређе цару и да му преда Сирмијум. Она потом би упућена у Цариград и би венчана за једног од великомодостојника у граду, а Диоген је постављен да управља новоосвојеном облашћу“.
- ²² *Историја Мађара*, Београд 2002, 13–16, (П. Рокай).
- ²³ К. Порфирогенит, *ВИИНJ II*, Београд 1959, вест бр. 32, 57–58, нап. 193 и 194 (Б. Ферјанчић).
- ²⁴ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 82–119. Аутор детаљно описује трасе неколицине путева чије су полазне станице били Београд и Браницево. То су следећи путеви: пут Београд–Ниш–Софија–Цариград и Ниш–Скопље–Солун, пут Београд–Рудник–долина Ибра–Скопље, пут Београд–Заслон (Шабац) и Београд–Ваљево–Западна Морава и пут од Браницева, десном обалом Дунава.
- ²⁵ Н. Хонијат, *ВИИНJ IV*, Београд 1971, вест бр. 2, 117–119 (Ј. Калић). Писац наводи да је византијски владар стигао на Дунав, освојио Срем и Земун и освојио плен код Храма. Нешто другачији редослед догађаја даје: Ј. Кинам, *ВИИНJ IV*, вест бр. 1, 6–17 (Ј. Калић). Византијска војска је прешла Дунав код Храма и до велике битке са непријатељем дошло је у близини става Караша и Дунава.
- ²⁶ *Историја српске народе I*, Београд 1981, 172, (Љ. Максимовић).
- ²⁷ С. Ђирковић, *Civitas Sancti Demetrii*, Сремска Митровица 1969, 59; Ј. Калић, „Угарски двор у Срему“, ЗРВИ 22 (1983), 21–28.
- ²⁸ Н. Хонијат, *ВИИНJ IV*, Београд 1971, вест бр. 5, 39, нап. 78 и 79 (Ј. Калић); Ј. Кинам, *ВИИНJ IV*, вест бр. 5, 124–127 (Ј. Калић).
- ²⁹ Ситуацију на угарско-византијској граници описује: Ј. Кинам, *ВИИНJ IV*, вест бр. 6, 45–46 (Ј. Калић). Угарски краљ Геза II припремао се за борбу против византијског владара. Манојло I Комнин је „пожурио да предухитри овај напад“ и стигао је на обалу Дунава. Вођени су преговори у којима је угарски краљ тражио од Манојла I да ослободи 10 000 заробљеника које је византијска војска одвела претходне године. Не постоји други извор којим се може контролисати податак Јована Кинама. Чињеница да је овом приликом ипак склопљено примирје наводи на закључак да је византијски цар највероватније удовољио захтевима угарског владара.
- ³⁰ Баноштор се налази уз обалу Дунава, на подунавском путу који данас спаја Петроварадин и Илок. На месту данашњег Баноштора или пак у непосредној близини постојао је римски град *Malata Bononia*, који се налазио на подунавском путу, *Limesu*, који је ишао обалом Дунава – од Земуна, преко Нових Бановаца, (*Burgunac*), Сурдука (*Rittium*), Сланкамена (*Acumicium*), Петроварадина (*Cusuma*) и Баноштора до Осијека (*Mursia*).
- ³¹ О продору византијске војске у Срем и Бачку и о склапању мира 1164. описанјије погледати: Ј. Кинам, *ВИИНJ IV*, вест бр. 12, 67–75 (Ј. Калић). Византијска војска коју је предводио владар прешла је Саву код Београда. То је био и најчешћи пут који је коришћен за продор у Срем. Тада, „прешавши Истар негде узводно стиже до неког града који се зове Пагацион. Ово је главни међу градовима у Сирмијуму и ту има седиште архијереј овог града“. У овом ратном сукобу учествовао је и чешки краљ Владислав II (1140–1173), који је узео учешћа и у склапању мира.

³² Упореди: Ј. Кинам, *ВИИНJ IV*, вест бр. 13, 75 (Ј. Калић); Н. Хонијат, *ВИИНJ IV*, вест бр. 8, 133–137 (Ј. Калић)

³³ Ј. Кинам, *ВИИНJ IV*, вест бр. 15, 89–92 (Ј. Калић). Две византијске војске кренуле су на Угарску. Једну је предводио војсковођа Лав Ватац, а другу Јован Дука. Тада је побијено мноштво људи а велики број је одведен у заробљеништво.

³⁴ Ј. Кинам, *ВИИНJ IV*, вест бр. 17, 95–101 (Ј. Калић); Н. Хонијат, *ВИИНJ IV*, вест бр. 10, 140–143 (Ј. Калић). Интересантно је напоменути да у историјским изворима нису забележени преговори о миру између Византије и Угарске после пораза Дионисија у Срему 1167. године.

³⁶ Н. Хонијат, *ВИИНJ IV*, вест бр. 2, нап. 14, 118–119 (Ј. Калић).

³⁷ Н. Хонијат, *ВИИНJ IV*, вест бр. 5, нап. 47, 126 (Ј. Калић).

³⁸ Н. Хонијат, *ВИИНJ IV*, вест бр. 7, 131 (Ј. Калић).

³⁹ Јован Кинам бележи да, „кад крсташи стигоше на Истар, обезбедивши тамо све што им је потребно за прелаз, цар нареди да се веома бројни писари, поставивши се на супротну обалу реке, попишу товар сваке лађе“. Ј. Кинам, *ВИИНJ IV*, Београд 1971, вест бр. 2, 18, нап. 27 (Ј. Калић). Из Кинамовог текста не може се закључити на којем месту су крсташи прешли границу. Н. Хонијат, *ВИИНJ IV*, вест бр. 3, 120–121 (Ј. Калић); Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1978, 106.

⁴⁰ Најповољнији период у развоју Митровице, као трговачког средишта, настао је 1358. године када је Дубровник дошао под власт угарских краљева. Та политичка промена олакшала је Дубровчанима, који су се већ били пословно везали за рударске тргове Србије и Босне, проширење деловања на другу обалу Саве и повезивање Срема са јадранском обалом, на исти начин на који су већ биле повезане босанске и србијанске области. Митровица је за Дубровчане била привлачна као активно трговачко место, али је и незаобилазна станица на трговачком путу из Дубровника за Будим. Дубровчани су у граду светог Димитрија имали прву и највећу колонију на угарском тлу. Поред трговаца пучана, у Митровици је у то доба било и властеле из породице Соркочевића, Гундулића, Рањина и Гучетића. У исправи из 1387, краљ Жигмунд (1387–1437) изричito је дозволио дубровачким трговцима који живе у Срему да од својих земљака у Србији и Босни могу куповати сребро које се у тим земљама добија и да, исто тако, на тај начин набављено сребро могу продати својим суграђанима и извести у Дубровник.

⁴¹ 800 година српско-немачких односа: 1180–1989 = 800 Jahre deutsch-serbische Beziehungen: 1189–1989, Београд 1989; F. Opll, Friedrich Barbarossa, Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1990.

Snežana Božanić

SREM IN THE EARLY MIDDLE AGES

After collapse of the Roman Empire, masters were frequently alternated in the region of Medieval Srem. In the Middle Ages, on its territory Huns, Goths, Gepids, Avars, Slavs, Franks, Bulgars, Byzantines, Ugrians, Serbs and Turks moved, stopped and ruled for longer or shorter period of time. Great Migration of Nations “disturbed” even the cultivated Srem. Very early Sirmium felt the consequences of Huns’ attack led by Attila. After Attila’s death (453), the territory of today’s Srem went into the hands of East Goths. After that, the Gepids are the ones who set their foot on the historic stage of Fruška Gora.

At the beginning of the 6th century the Avars appeared in Srem. In 567, the Lombards united with Avars destroyed the state of Gepids. After that, the Lombards left for Italy and at the same time, the Slaves moved down to the south. In 582 Sirmium belonged to the Avars. Very long, but at the same time not very well known period of Fruška Gora started after their conquer. The Avars’s caganat was ruined by Karlo the Great during the war that lasted from 791–796. Franks bequeathed the name of Fruška Gora, names of places Kovilj and Vilovo are the words taken from the Frankovills.

Big change for the destiny of Srem happened by the end of the 11th century, with settling of the Magyars. By the middle of the 11th century, Ugrians attacked both Sirmium and its vicinity. Reliable datum about Ugrian reign in Sirmium is related to 1071/72 when Ugrian king Stefan (997–1038), attacked both Sirmium and some border towns along the river Danube. Srem was organized as borderland and so called Marchia (marking point-border, border-land) under the Ugrian supremacy.

When Constantinople was taken over by crusaders in 1204, Byzantine influence in Srem was reduced onto church and local scope. In the 12th century, the name of the town Sirmium was broadened onto the whole region edged by the watercourses of the rivers Sava and the Danube.

SARAJEVSKA HAGADA – NAJLEPŠI PRIMERAK SEFARDSKE GRUPE RUKOPISA

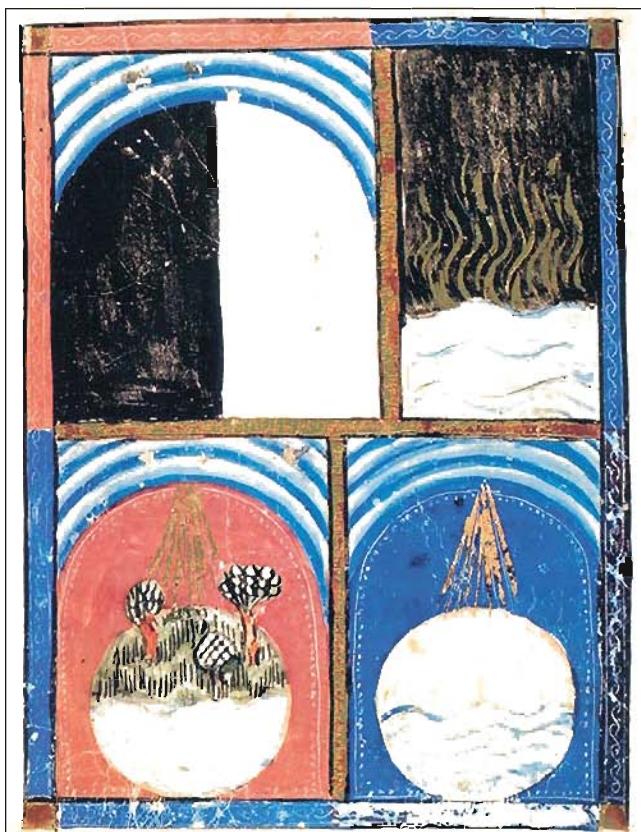
Prilikom praznika Pasha, kada jevrejska zajednica slavi oslobođenje od egipatskog ropstva, uobičajeno je, uz tradicionalnu seder večeru, čitanje hagade (na hebrejskom, priča).¹ U središtu zbivanja ove knjige, knjige oslobođenja, jeste kazivanje o Izlasku. Na svetu postoji dvadesetak starih i retkih hagada, a broj postojećih iluminiranih srednjovekovnih rukopisa hagade veći je od svih drugih hebrejskih ukrašenih rukopisa, osim Biblije.² Među onim kodeksima hagade koji su evropskog porekla razlikujemo aškenasku ili nemačku i sefardsku ili špansku, tj. provansalsku grupu, kod koje se, u većini dela, više teži da tekst bude dekorisan nego iluminiran. Iako je na samom početku naučnog bavljenja *Sarajevskom hagadom* bilo određenih sumnji u vezi sa njenim poreklom, izvesno je da spada u ovu drugu, sefardsku grupu, čiji je i najlepši primerak. Pripadnost toj grupi dokazuje njena kaligrafija, kao i obeležja sefardske tradicije koja su primenjena u ritualu. *Sarajevska hagada* pripada specifičnoj grupi rukopisa³ koje karakteriše, osim približno istog porekla i istog rukopisa, pre svega činjenica da je dodatak ilustracija u vezi sa događajima iz Petoknjizja izdvojen ispred ili ispred i iza teksta.

Kodeks *Sarajevske hagade* potiče iz srednjovekovne Španije, iz zlatnog doba kulture tamošnjih Jevreja. Njen sadržaj je isписан na izuzetno prerađenoj i istaćanoj koži. Samo ponegde tekst ide s leva na desno,⁴ a tipična sefardsko-hebrejska slova odaju jevrejsko poreklo samog pisara. Kodeks sadrži 142 pergamentska lista (dimenzije 16,5 x 22,8 cm), povezana u tabake od povrh 20, a ređe osam strana. Povez u izvornom obliku nije došao do ruku naučnika. Neke od listova ispunjeni su krasnopisom, neki izvanrednim iluminacijama, dok su neki od njih prazni. Rukopis nije potpisani, ni datiran.

Knjiga bi se mogla podeliti na tri dela, od kojih prva dva predstavljaju ono što se naziva Pashalna hagada, kako bi se razlikovali od priovedačkog dela talmudske književnosti.

Prvi deo sadrži relativno malo teksta i mnoštvo iluminacija na 34 strane. Posebno je zanimljivo da se na prvoj strani ove knjige iz XIV veka nalazi slika Zemlje

predstavljene u vidu lopte.⁵ „Ove iluminacije slikane su po naličju kožnog lista, sve su oivičene okvirima u boji, s jednostavnim lančanim, odnosno spiralnim ukrasima (...) Ove kožne stranice sa lica su prazne.“⁶ Iluminacije ovde prikazuju događaje od stvaranja sveta, preko egiptanskog ropstva i odlaska na čelu sa Mojsijem, do Jošue.⁷ Opisuje se, dakle, pet knjiga Mojsijevih, pa možemo reći da prvi deo nije u vezi sa samim obredom. Samo poslednje dve ilustracije opisuju proslavu Pashe, tj. prigodu seder večere, a prikaz proslave specifičan je po slobodnijoj

1. ▲
Zemlja predstavljena kao lopta, a Duh Božiji u vidu isprekidanih vertikalnih linija, čime je izbegnut njegov antropomorfni prikaz

Earth represented as a ball, the Holy Spirit in the form of dotted vertical lines, avoiding that way his anthropomorphic image

interpretaciji detalja, po karakternoj diferencijaciji portretisanih osoba i po tome što sugeriše postojanje perspektive. Iluminacije, zapravo, prikazuju istorijsku pozadinu Pashe i one „služe ponešto lepoti, ukrašavanju, ali možda i za vaspitne svrhe, kao ilustracija priče o istoriji Jevreja, koju će, pomoću ovih slika, neko od starijih ukućana pričati deci“.⁸

Sam tekst hagade nalazi se u drugom delu knjige; isписан je na 50 listova, sa obe strane. Ovde nailazimo na uobičajene blagoslove, koji se izgovaraju u različitim situacijama, a pre svake obredne radnje u rukopisu nalaze se didaskalije sa detaljnim opisima.⁹ U ovom delu takođe postoje iluminacije, ali ih je znatno manje. „Minijature, odeća i upotrebnii predmeti u njima, neki likovni i dekorativni elementi upućuju nas na to da je ova Hagada nastala negde na početku druge polovine XIV veka... Na trećem listu vidimo tri grba. U sredini pri vrhu nalazi se štit sa crvenim, zlatnim, tamnim uspravnim prugama, koji predstavlja zaštitni znak grada i pokrajine Barselone, a koji je od 1137. postao grb

aragonskih kraljeva. Sve ovo, kao i ogrtači sa kapuljačama sa mnogih minijatura u hagadi, utvrđuju uverenje da je mesto nastanka našeg rukopisa oblast nekadašnje kraljevine Aragon, možda Barselone ili najbliže okoline“.¹⁰

Treći deo Sarajevske hagade nema ilustracija. Prvi put je štampan u reprintu iz 1983. godine jer ga Sesil Rot nije smatrao sastavnim delom hagade. To je skup pesničkih dela iz zlatnog perioda kulture Jevreja Španije, iz XI i XII veka, autora Jehude Halevija, Jichaka ben Jehude ibn Gijata, Šlomo (Salomon) ibn Gevirola i Avrahama ben Meire ibn Ezre.¹¹ Pesme koje se javljaju ovde nazivaju se *azharā*¹² i *pījūt*¹³. U ovom delu koža je, takođe, ispisana sa obe strane. „Pisan je nešto kasnijim hebrejskim kvadratnim slovima, onim kojima je pisana Hagada, ali je i to još sefardsko pismo koje je moglo biti zapisano krajem četrnaestog veka“.¹⁴ Osim pesama, nailazimo i na neke molitve u vezi sa Pashom, na odlomke iz Nauka i Mišne, kao i na neka uputstva za dodatke za večernju molitvu u susret Pashi.

„Po tragovima koji se mogu naći na ovoj hagadi, zaključuje se da su prilikom seder većere čitana samo prva dva dela, a da čitanje ovog poslednjeg, u zajednici u kojoj se nalazio ovaj rukopis, nije bilo uobičajeno“.¹⁵ Tragovi o kojima se govori jesu tragovi nastali listanjem i od kapljica vina. Oni postoje i u trećem delu, samo nisu toliko izraženi, tako da je sasvim izvesno da je ova hagada, oplemenjena iluminacijama u bakru i zlatu, bila u upotrebi pre nego što je postala vlasništvo Muzeja.

Primetno je nastojanje ilustratora da slikom dočara dešavanja iz teksta. „Naš slikar je crtanjem i bojenjem ne samo popunjavao jedan apstraktan okvir, nego je pojedinostima, zasnovanim na neposrednom posmatranju, stvarao atmosferu, kako bi dočarao što uverljivije i realnije ambijent u kojem se radnja zbiva“.¹⁶ Ova aktivnost ilustratora odvija se, pritom, u veoma skromnim okvirima palete, a kao primer njegove povremene aktualizacije starozavetnih priča i dogadaja možemo navesti jednu od retkih minijatura koje se prostiru preko cele strane – minijatura sa scenom davanja zakona. Osim toga, za rekonstrukciju društvene istorije španskih Jevreja u XIV veku može poslužiti i minijatura unutrašnjosti sinagoge iz koje izlaze vernici obučeni u tradicionalnu srednjovekovnu jevrejsku nošnju na 34. strani, dok kod minijature Josifovog pogreba na 19. strani nailazimo na, verovatno tipičan, prizor pogreba iz tog vremena gde su svi obučeni u ogrtače tamnocrvene, plave i zelene boje, imaju kapu i kapuljaču preko glave i na rameima nose kovčeg prekriven platnom.

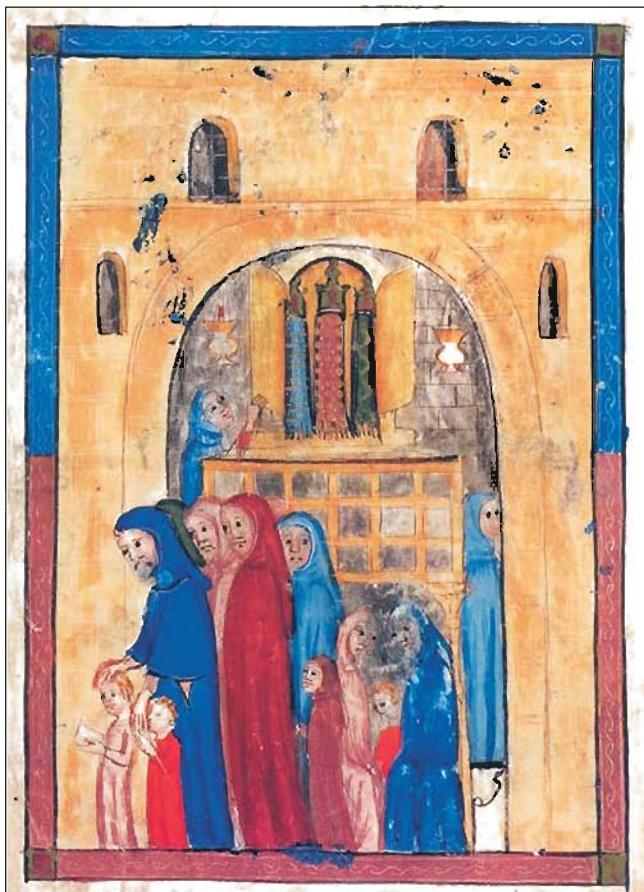

▲ 2.
Ornamentalna strana na kojoj su prikazana tri grba
Ornamented page with three coat of arms

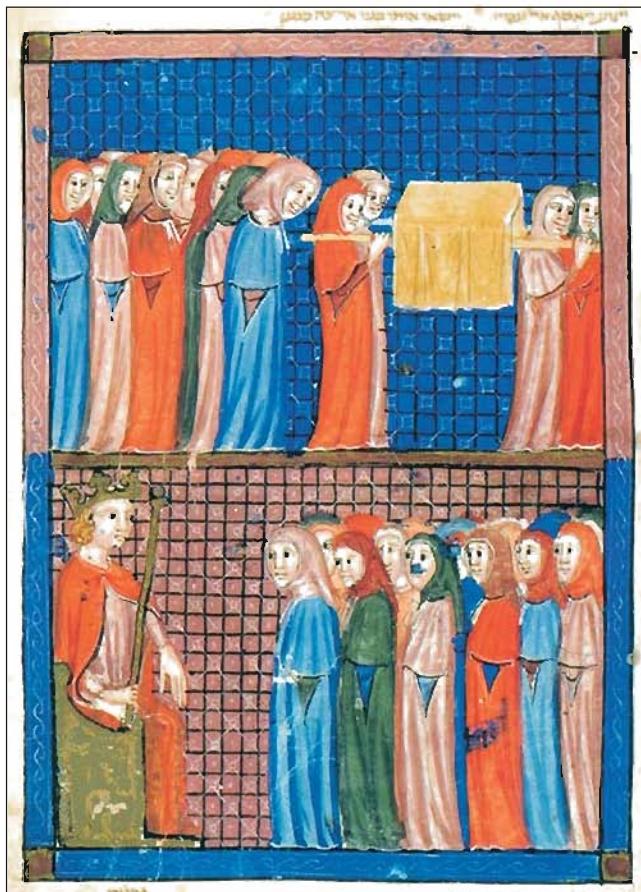
Minijature u hagadi bojene su tehnikom uobičajenom u vreme njihovog nastanka. Konture su izvučene sepijom, boje naknadno dodate i na kraju je sve impregnirano voštanim fiksativom.¹⁷ U ilustracijama se mešaju romanički i, svakako brojniji, gotički elementi. Pripominje sukob idealizma i realizma, ukrštanje uticaja italijanske i francuske škole minijatura.

Posebno pitanje predstavlja identitet umetnika koji je radio na kodeksu. Ako je poreklo autora ilustracija iz knjige bilo jevrejsko, to bi značilo da se on nije pridržavao zabrane slikanja likova, svojstvene judaizmu, jer takve predstave postoje u knjizi. S druge strane, ako je u pitanju pripadnik hrišćanske zajednice, postavlja se pitanje ko mu je davao brojne instrukcije kako bi se ovako dosledno primenila jevrejska tradicija u interpretaciji biblijskih dešavanja. Dugogodišnja uverenost naučnika i istoričara umetnosti u hrišćansko poreklo umetnika koji je radio na *Sarajevskoj hagadi* se, prvenstveno, zasni-

vala na rasprostranjenom stavu da se Jevreji nisu bavili figuralnom umetnošću i da su svojim strogim tumačenjem deset zapovesti do emancipacije u XIX veku isključili sebe iz tokova likovne umetnosti. Ovo je, ipak, samo delimično tačno. Pored mnogih srednjovekovnih jevrejskih iluminatora (npr. Isak ibn Sakhul, koji je ilustrovaо svoju zbirku priča *Meshal Navadmoni* u XIII veku), ovaj stav demantuju i velika otkrića na teritoriji Palestine gde su figuralne predstave u staroj jevrejskoj umetnosti bile najbrojnije, kao i ciklusi fresaka iz III veka kod Dura Europa, na Eufratu, otkriveni 1932. godine.¹⁸ Možda je najbolje objašnjenje ovog pitanja dao dr Sesil Rot, profesor Univerziteta u Oksfordu. Po njemu, likovna umetnost je u određenim periodima cvetala među Jevrejima (kao što pokazuju i freske iz Dura Europa), ali, kada su se oni našli u neposrednoj blizini zajednice kakva je bila muslimanska, u vreme njene vladavine u Africi i Španiji, ili ikonoklastička vizantijска, Jevreji

▲ 3.
Unutrašnjost sinagoge i vernici obučeni u tradicionalnu srednjovekovnu jevrejsku nošnju
The interior of the synagogue and believers dressed in traditional Medieval Jewish costumes

4. ▲
Gornja predstava prikazuje osavremenjeni prizor Josifovog pogreba
The top picture represents modernized scene of Joseph's funeral

su, imajući u vidu sopstvenu tradiciju, morali da koriguju svoj stav prema likovnoj umetnosti, kako on ne bi bio tolerantniji od stava ovih drugih, a to je možda potrajalo još neko vreme nakon što su navedene okolnosti prestale. Rot navodi da je ovo mogući razlog za to što su se najsmeliji primeri iluminacija hebrejskih rukopisa pojavili u nemačko-aškenaskoj, a ne u špansko-sefardskoj sredini. Kada su se kasnije i ovde pojavile iluminacije, težilo se tome da ostanu što više izvan teksta, kao što je slučaj u *Sarajevskoj hagadi*, gde važne iluminacije ne čine celinu sa tekstrom (sa kojim su labavo povezane), ni po predmetu, ni po mestu na kojem se nalaze, i postoji mogućnost da upravo one najvernije čuvaju tradiciju nekih starijih iluminiranih jevrejskih rukopisa Petoknjija, koji nisu sačuvani. Prototip bi bio jedino logično objašnjenje za postojanje čitave grupe španskih hagada sa ilustracijama *Pet Mojsijevih knjiga*.

Brojni tragovi ukazuju na jevrejsko poreklo umetnika koji je radio na ovom delu. Pored toga što se događaji izlažu hronološki – s desna na levo, u prilog ovoj tvrdnji govori i činjenica da iluminator do detalja poznaje biblijsko kazivanje, onako kako je obrađeno u jevrejskoj tradiciji, a primećuje se i tendencija izbegavanja antropomorfnih prikaza Boga.

Istorijat same *Sarajevske hagade* posebno je zanimljiv kada se sagledaju sve opasnosti kojima je odolela od svog nastanka do danas.

Prema novijim istraživanjima, ona nije nastala, kako se do skoro verovalo, u Barseloni u drugoj polovini XIV veka, već u Saragosi 1350. godine.¹⁹ Nakon ukaza španskog kraljevskog bračnog para iz marta 1492. godine, kada su svi Jevreji u roku od šest meseci morali da napuste Španiju, *Hagada* menja svoje prvobitne vlasnike. Postoji napomena ispisana italijansko-jevrejskim kurzivnim pismom, koja kaže da se to dogodilo 25. avgusta 1510. Zanimljivo je da je datum naznačen na sledeći način: dan je označen arapskom cifrom; dan u sedmici i godina pisan je na jevrejski način; naziv meseca je na španskom.²⁰ Razmena je obavljena u Italiji, tako da poуздано znamo da rukopis nije prešao direktno iz Španije na Balkan. Drugih tragova nema sve do 1609. godine. U zabelešci koja je datirana tom godinom, napoljne se da ova knjiga ne govori protiv crkve, što je veoma neobično ako imamo u vidu onu ilustraciju sa prve strane. Beleška potiče od italijanskog cenzora – Đovanija Domenika Vistorinija.²¹ Uprkos činjenici da su i mnogo manje „jeretičke“ knjige stradale u vremenu inkvizicije, ova hagada je ostala pošteđena.

U istorijatu *Sarajevske hagade* nastupa praznina, koja traje od 1609. do 1894. godine. U tom periodu kodeks, verovatno, menja nekoliko vlasnika i preko Splita ili Dubrovnika biva prenet na Balkan.

Kada se Jozef Kohen odlučio na to da proda ovu rukopisnu knjigu, ponudio ju je najpre kulturno-prosvetnom i humanitarnom društvu *La Benevolencija*, koje nije imalo dovoljno sredstava za otkup, tako da je Zemaljski muzej u Sarajevu 1894. godine otkupljuje, plativši iznos, ekvivalentan današnjoj svoti od 7500 eura, koji je odobrilo ministarstvo finansija u Beču.²² Nepoznato je kako je porodica Kohen došla do ovog kulturnog blaga i koliko dugo je ono bilo u njenom vlasništvu.

Nakon što je kupio knjigu, Muzej je ubrzo šalje na prvu stručnu analizu u Beč, gde je rukom rađen reprint od stotinu primeraka.²³ Veoma je neobično to da je 1910. godine knjiga iz Beča vraćena u Sarajevo, koje je, doduše, tada bilo u istoj monarhiji.

Burna istorija *Sarajevske hagade* se, međutim, ne završava njenim dolaskom u novoosnovani Zemaljski muzej. Iako ona nije bila izlagana, za *Hagadu* se znalo, tako da, ubrzo po ulasku u Sarajevo 1941. godine, Nemci kreću u potragu za njom. Priča o tome kako je ovog puta knjiga izbegla uništenje prerasla je u usmeno predanje, koje može, ali ne mora, biti istinito, a koje se uglavnom zasniva na sećanjima tada zaposlenih u Zemaljskom muzeju. Kada je 1942. godine nemački general Johan Hans Fortner, po završetku svoje posete Muzeju, zatražio od bivšeg kustosa Muzeja kneza Pavla u Beogradu, a novopostavljenog upravnika Zemaljskog muzeja, dr Jozu Petrovića da mu preda *Hagadu*, on mu je, tobože iznenađeno, odgovorio da je knjigu već dao jednom nemačkom kapetanu koji ju je tražio, a nije se usudio da legitimiše. Nešto kasnije, kustos Derviš Korkut je, svojim kanalima, kodeks otpremio, kako se veruje, u jedno planinsko selo u blizini Sarajeva gde je dočekala kraj rata, ispod patosa u kući seoskog hodže... Ovo je samo jedna od nekoliko verzija priče o tome gde je *Hagada* bila za vreme rata. Ono što pouzdano znamo i što je komisijski utvrđeno u aprilu 1945. godine jeste činjenica da su „reversi na sarajevsku Hagadu i Tvrtkovu povelju bili kod kustosa Korkuta, koji ih je sklonio na sigurno mjesto izvan Muzeja...“²⁴ Posle rata, *Hagada* je vraćena u Narodni muzej, kako se tada zvao, a dr Petrović je, zbog saradnje sa okupatorom, osuđen na zatvorsku kaznu, posle čega se vratio u Muzej.²⁵

Povodom pet stotina godina od progona Jevreja iz Španije, godine 1992. organizovana je u Madridu

najveća izložba sefardske umetnosti do tada, na kojoj je trebalo da bude izložena i *Sarajevska hagada*. Od izlaganja se, međutim, odustalo jer je Zemaljski muzej tražio osiguranje od sedam miliona dolara, na koje je, zbog tadašnjih dešavanja u Sloveniji i Hrvatskoj, premija bila veoma visoka. Tako *Hagada* dočekuje još jedan rat u Sarajevu i još jednom biva spasena. Ovog puta je direktor Muzeja, prof. dr Enver Imamović, koji je bio na prvoj liniji fronta, izneo knjigu iz Muzeja i ona je 7. 6. 1992. godine pohranjena u rezerv Narodne banke, gde je, zajedno sa posmrtnim ostacima bosanskih vladara, dočekala Dejtonski sporazum.²⁶

Danas je *Sarajevska hagada* ponovo u Zemaljskom muzeju u Sarajevu i od decembra 2002. godine nalazi se u specijalnoj sef-sobi u okviru stalne postavke. Pre toga, ona je izlagana samo u posebnim prilikama – 1966, 1988. i 1995. godine, i to uvek na kratko.

Nakon nekoliko reprint izdanja,²⁷ u 2006. godini priređeno je i njeno faksimilsko izdanje Izdavačke kuće „Rabio“ iz Sarajeva. Primerci iz ove limitirane edicije, koja broji 613 knjiga, uz koje su kupci dobili i sertifikate, već su u preprodaji otišli na sve kontinente. Sledi štampanje reprint izdanja.

NAPOMENE

- ¹ O ovome videti opširnije u: *Jüdisches Lexikon*, I–IV/2, Jüdischer Verlag, Berlin. *Pasha* – tom IV/1, 1930, str. 874; *seder* – tom IV/2, 1930, str. 314; *hagada* – tom II, 1928, str. 1335.
- ² Cecil Roth, „Sarajevska Hagada i njen značaj u istoriji umetnosti“, *Jevrejski almanah 1959–1960*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, str. 17.
- ³ Osim Sarajevske hagade, u ovu grupu rukopisa, prema S. Rotu, spada još: MS 422 iz zbirke Kaufman u Orientalnoj biblioteci Mađarske akademije nauka u Budimpešti, u Britanskom muzeju MS. Add. 27210, MS. Or. 2884, MS. Or. 1404, MS. Or. 2737, Hebrew MS. 6. u Biblioteci Džona Rajlanda u Mančesteru, MS. 2559 Univerziteta u Bolonji, MS. 2411 Biblioteke Palatina u Parmi i jedan rukopis u privatnom vlasništvu u Jerusalimu
- ⁴ Cecil Roth, nav. delo, str. 24.
- ⁵ *Haggadah* (faksimilni otisak), Rabic, Sarajevo, 2006, str. 1.
- ⁶ Muhamed Karamehmedović, *Zbornik radova Sefarad '92*, Institut za istoriju i Jevrejsku zajednicu Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1995, str. 281.
- ⁷ Jakob Finci, *The Sarajevo Haggadah*, Rabic, Sarajevo, 2006, str. 11 (tumačenja teksta Eugena Verbera).
- ⁸ Muhamed Karamehmedović, nav. delo, str. 287.
- ⁹ Eugen Verber, *Sarajevska hagada* (predgovor reprint izdanju), Prosveta – Beograd, Svjetlost – Sarajevo, 1983, str. 11.

- ¹⁰ Muhamed Karamehmedović, nav. delo, str. 285.
- ¹¹ Eugen Verber, nav. delo, str. 38.
- ¹² Azharā – pesme za subotu pre praznika Pashe.
- ¹³ Pijut – rana hebrejska, uglavnom verska poezija koju su obnovili gaoni.
- ¹⁴ Eugen Verber, nav. delo, str. 36.
- ¹⁵ Svjetlana Papo, *Bibliotekarstvo* (godišnjak Društva bibliotekara Bosne i Hercegovine), br. 43–46, Sarajevo, 1998–2000, str. 2.
- ¹⁶ Eugen Verber, nav. delo, str. 39.
- ¹⁷ Sesil Rot, *Sarajevska hagada i njen značaj u istoriji umetnosti* (predgovor reprint izdanju), Jugoslavija, Beograd, 1962, str. 26.
- ¹⁸ Svetozar Radočić, *Jevrejske minijature u Sarajevu XIV veka*, Beograd, 1953.
- ¹⁹ Svjetlana Papo, nav. delo, str. 2.
- ²⁰ Eugen Verber, nav. delo, str. 19.
- ²¹ Sesil Rot, nav. delo, str. 9.
- ²² Jakob Finci, nav. delo, str. 7.
- ²³ D. H. Miler i J. fon Šloser tada su detaljno opisali rukopis u delu *Die Haggadah von Sarajevo*, koje je izašlo u dve sveske, u Beču 1898. godine. Iste godine je Max Flischer objavio *Einiges über die künstlerische und technische Ausführung der Haggadah von Sarajevo* u *Mitteilungen der Gesellschaft für jüdische Volkskunde* (sv. 3, 1898, str. 102–124, Hamburg).
- ²⁴ Arhiv BiH, Zemaljska komisija za ratnu štetu, Prijave ratne štete Ministarstvu prosvete NR BiH, br. 284 i 250/1945

²⁵ Vlajko Palavestra, *Pričanja o sudbini Sarajevske*

Haggade, Sefarad '92, Institut za istoriju i

Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine,

Sarajevo, 1995, str. 308.

²⁶ *Večernje novosti*, 20. 12. 1998.

²⁷ Reprodukcije sa predgovorom Svetozara Radojčića

iz 1953. godine, reprint sa predgovorom Sesila

Rota iz 1962. godine, reprinti sa predgovorom

Eugena Verbera iz 1983. i 1988. godine.

Kristina Meneši

HAGGADAH FROM SARAJEVO

The haggadah in Sarajevo is the most beautiful sample of group of haggadahs of sephards source, originated from the golden age of Spanish Jewish culture dating from the middle of the 14th century. Codex consists of 142 parchment papers, binded into rolls of eight or twelve pages. The illustrations of the events from Pentateuch in this nonsigned and nondated manuscript are singled out prior to the very text of haggadah itself. Besides Passover haggadah in this book there is also a collection of poetry from the 11th and 12th century.

From its origin to the present-days the codex has withstood numerous challenges and dangers –from the exile of the Jews from Spain and the Inquisition, by Nazi threat to the last war in Bosnia and Herzegovina.

The manuscript of the haggadah from Sarajevo, today the exhibit in the Worldly Museum in Sarajevo within its permanent exhibition, after several reprint editions was issued for the first time in the facsimile edition by the publishing house Rabic in 2006, in Sarajevo.

This haggadah is significant both in the sense of reconstruction of social history of Spanish Jews in the Middle Ages and in the context of existing Medieval Jewish figural pictorial art.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА О ЛИБЕРАЛИЗМУ У СРБИЈИ С КРАЈА 60-ИХ И ПОЧЕТКОМ 70-ИХ ГОДИНА XX ВЕКА

Пођемо ли од дефиниције појма *реформе* као преиначења, мењања на боље, уклањања недостатака, давања новог облика, судбина ретких комуниста који су покушали да реформишу систем заснован на монополу партијске олигархије и репресији државе бива јаснија.¹ Готово сваки такав покушај перцепиран је као угрожавање монополистичких позиција партије и окончаван или бескомпромисним уклањањем реформатора (убиство Нађа у Мађарској, свргнуће Хрушчова у Совјетском Савезу, ликвидација „прашког пролећа“ у Чехословачкој...) или крахом самог система који се није дао реформисати (Горбачовљева перестройка), већ је нестајао, како каже Фире, у некој врсти нишавила.²

Покушаји реформи социјалистичког система у Југославији су, такође, завршавани уклањањем људи са *вирусом* реформизма из врхова власти, што је значило како из јавности тако и из политичког живота земље на дуг временски период, најчешће доживотно. Почев од Милована Ђиласа 1954, југословенски комунистички реформатори су одлазили у историју, са својим сарадницима, идејама, најчешће још уверенији у исправност пута који су одабрали, вођени ставом који је више од деценију након слома европског комунизма изрекао „отац гласности и идеолог перестроеке“ Александар Јаковљев: „По мом дубоком уверењу, једино је остао пут (...) еволутивног слома тоталитаризма кроз тоталитарну партију уз коришћење њених принципа централизма и дисциплине, али уз ослањање на њено протестно реформско крило“³; или се судбина свих комунистичких реформатора може сместити у мисао о Хрушчову коју је забележио познати руски историчар Михаил Гелер да је „покушао да прескочи амбис у два узастопна скока“.⁴

Оквири у којима су се кретали реформатори аутократског и монистичког југословенског система били су веома уски и нису смели доводити у питање: супрематију партијског над државним правом, уверење у супериорност једнопартијског система

над плуралистичким, подређеност демократије социјалној правди, релативизацију људских права и грађанских слобода, превласт друштвене својине и доминацију државног интервенционизма над тржишним механизмима у привреди. Сам Тито, као несумњиви лидер државе и Партије, опирао се различитим реформистичким покушајима који би довели у питање монолитност Партије јер је, како запажа Душан Биланџић, осећао да губи равнотежу без које је било немогуће одржати Југославију. Броз је до краја живота био уверен у то да се без јединствене и монополистичке Партије ствари не могу држати под контролом. Одобравао је привредну реформу, делимичан уплив тржишта у привреду, федерализовање и конфедерализовање државе, али је бескомпромисно истрајавао на јединственој, доминантној Партији. Партијом је отварао промене, али их је Партијом и блокирао. Револуционарна Партија која је одозго отварала многе модернизацијске процесе у Југославији је, са својом класичном организацијом и улогом, већ крајем шездесетих постала застарела и превазиђена. То време кореспондира са Титовим коначним уласком у конзервативну фазу, што га је вратило у круг његових лагерских савременика, испред којих је до тада дуго био.⁵

Упркос Брозовим честим лавирањем између ригидних, конзервативних и реформистичких, либералних струја унутар Партије, реформски елементи у СКЈ деценијама су истрајавали црпећи снагу, легитимитет и идеје из расцепа између југословенског руководства и Сталјина 1948. године. Споро и тегобно дозревање те опције посебно је било отежано након енергичног обрачуна са Ђиласом. У шире прихваћеној свести да је историјско 'НЕ' Сталјину требало да омогући не само очување независности земље него и гаранцију напуштања суштинских карактеристика совјетске парадигме као јединог узора, треба тражити узрок појаве реформски оријентисаних људи у врху СК Србије крајем шездесетих година XX века. Настали на таласу обрачуна са

Ранковићевим бирократским конзервативизмом, кроз преиспитивање улоге тајне полиције као носећег стуба тоталитаризма, Никезићеви реформисти, од својих противника касније окарактерисани као *либерали*, били су, по сопственим потоњим сведочењима, на трагу оне мањинске и имплицитне интерпретације сукоба са Сталјином која је требало да значи постепено удаљавање од совјетске формуле државе и друштва с циљем да се она у перспективи напусти.⁶

На место председника Савеза комуниста Србије Марко Никезић (1921–1991) дошао је 1968, после успешне дипломатске каријере окончане трогодишњим руковођењем Савезним секретаријатом иностраних послова. Иако је по доласку на председничку функцију промовисан у јавности као *нови човек* на челу Србије, Никезић није себе видео као човека дисконтинуитета, нити је имао спреман реформски програм, нити тако крупне амбиције. Две деценије касније признао је: „Ја нисам имао намеру да реформишем ни своје село ... а камоли земљу. (...) Међутим, ако је човек стављен на једно место, ствар је етике да чини шта може и да отвара мало прозоре.“⁷ Ипак, вођен сопственим етичким дискурсом, дубоко свестан политичког тренутка у коме је дошао на место најодговорнијег човека српске Партије, а имајући на својој страни реформски оријентисане кадрове попут Коче Поповића, Латинке Перовић, Мијалка Тодоровића, Милентија Поповића, Мирка Тепавца, Предрага Ајтића, Мирка Чанадановића..., доследно је истрајавао на курсу еволутивне демократизације односа у друштву. Један од најсавеснијих проучавалаца овог периода међу публицистима, Славољуб Ђукић констатује да се убрзо искристалисало неколико приоритета новог руководства Србије: оријентација ка тржишној привреди, модерна Србија, ослобађање од баласта српског југословенства и окретање себи, предност стручности и способности у односу на подобност, сарадња уместо конфронтације са осталим републикама.⁸ Ова широко прихваћена концепција у СК Србије значајно је сужавала маневарски простор аутократској власти Јосипа Броза, која је функционисала арбитрирајући у политичким споровима које је сама изазивала. Индикацију предстојећег обрачуна са реформистима представљали су позиви на јачање кохезионе улоге Партије, значајније присуство војног фактора у друштвеном животу, интензивније поја-

вљивање председника у медијима и јавности.⁹ Енергичан покушај консолидовања власти и ребольешевизације Партије резултирао је најпре ударом и политичким обрачуном са хрватским руководством (1971), озбиљно компромитованим због продора национализма. Током 1972. разлике су постale непримостиве, а знак за почетак обрачуна било је Писмо Извршног бироа СКЈ и Титов интервју *Вјеснику*, којима је манифестовано да Партија напушта функцију *усмеравајуће улоге у друштву* и поново на себе преузима улогу *командног центра*, чиме се одустајало од еволутивне демократизације и модернизације, али су се и поништавале сопствене тековине дестаљинизације, враћањем совјетској парадигми државног социјализма. Упркос притисцима, ЦК СК Србије није био спреман да напусти реформску оријентацију, критикујући Партију због неспособности на темељну трансформацију. Могуће је да је све наведено најбоље кристализовано у Титовом ставу изреченом маја 1972. године: „Не ради се о разликама. То је други концепт, то је друга позиција.“¹⁰ До сличног закључка дошао је поткрај исте године и Марко Никезић када је рекао: „Нисам ни слутио колике су међу нама биле концепцијске разлике.“¹¹

Упориште за обрачун са српским државним и партијским врхом Броз је лако пронашао у догматски оријентисаном делу СК Србије предвођеном Дражом Марковићем и Петром Стамболићем, али и у руководствима осталих република у којима је већ дошло до диференцијације и политичке ликвидације реформских вођстава или појединача. Завршни чин политичке кризе одиграо се на састанку политичког актива Србије са Титом 9–12. октобра 1972. у Карађорђеву. Догматска струја, иако у мањини, осећала се супериорно због Брозове подршке; отворено је напала пројекат модернизације, захтевала поновну превагу „идејно-политичке подобности“, усупротивила се „лажном демократизму“ руководства и либералистичкој попустљивости према дисидентској хуманистичкој интелигенцији, медијима и меџацерском слоју, апострофирајући је отворено прозападњаштво и совјетофобију српског руководства, уз перманентно потискивање заслужних генерација и сејање сумње у Тита, а излаз из „ћорсокака“ видела у јачању Партије и примени административно-репресивних мера. Дубоке разлике концепцијске природе, доведене до пароксизма, очито нису могле бити превазиђене, те су водећи реформисти после

састанка у Карађорђеву сукцесивно подносили оставке (Марко Никезић, Латинка Перовић, Коча Поповић, Мирко Тепавац, Мирко Чанадановић...). Тиме је у Југославији коначно поражена једна концепција социјализма, брутално згажена совјетским тенковима четири године раније у Чехословачкој, али је историјски неуспех доживело и једно другачије схватање Југославије и југословенства.

На реду је било раздобље темељних и дубинских чистки у Србији, којима су најтеже били по-гођени: Савез комуниста Србије, велики привредни колективи, готово сви медији, а касније београдски Универзитет и културне институције виђене као центри отпора режиму. Истраживачи су с правом констатовали да је лакше било покренути чистку него је контролисати и зауставити.¹² Менаџери и организатори модерних индустријских система у Србији, који су већ били присутни на светском тржишту, жигосани су као *технократи*, који поседују велику моћ, угрожавају власт радничке класе и тиме представљају опасност за самоуправни социјализам. Под ударом нових људи у врху власти, своја места напустили су челни људи: ЕИ Ниш, „Црвене заставе“, „Југометал комбината“, Генекса, Ваљаонице у Севојну, Југословенске инвестиционе банке, Робних кућа Београд, „Утве“ Панчево, АМСЈ ... Поред привреде, најтеже последице осетили су медији. Сеча главних уредника или читавих редакција који су инсистирали на већој независности од режима и дневне политике била је приоритетан посао после смене српског руководства. У рекордно кратком року обезглављене су редакције: *Политике*, *Вечерњих новости*, *Борбе*, *Економске политике*, *НИН-а*, РТВ Београд... Не постоји сагласност међу сведоцима и истраживачима у вези с тим колико је хиљада људи смењено за кратко време у покренутој лавини обрачуна са либерализмом и *технократизмом*. Процене се крећу од 5/6.000 до чак 12.000 људи избачених из Савеза комуниста, а то значи стигматизованих и морално-политички неподобних за сваки озбиљнији посао. „Они чине писменији део српског друштва, па ће ови губици у унутрашњем рату погодити Србију – успориће је и уназадити. (...) Све се може надокнадити осим изгубљеног времена и губљења људи, нарочито људи.“¹³

Одбацување демократске трансформације и модернизације друштва резултирало је општом стагнацијом и дубоком структурном кризом у наредним

годинама. Укљањањем српских комунистичких *либерала*, бескомпромисним, дубинским обрачуном са њиховим присталицама, коначним заокретом ка цементирању тоталитарног државног социјализма, задруго ће бити одређена суштина карактера посттиповског, па и постсоцијалистичког друштва у Србији, али и Југославији.

Историографија није научно обрадила овај важан период националне историје. Не постоји нити једна студија или монографија, па самим тим ни методолошки узор у истраживању тематике политичког деловања и пада реформског руководства у Србији крајем шездесетих и почетком седамдесетих година XX века. Истраживачу овог сигнификантног историјског процеса на располагању је бoggата грађа објављених извора, пре свега мемоарске и дневничке литературе, високо позиционираних политичких актера, новинара и публициста, публикована грађа партијске провенијенције, разуме се, уз нужну дозу критичког сагледавања сведочанстава савременика, јер ниједна од ових књига, независно од интенције аутора, не садржи целовиту истину, нити свеобухватно објашњење догађаја и процеса о којима је реч.

Један од највиших партијских функционера који је оставио своје сведочење о преломним догађајима у којима је био активни учесник је секретар ЦК СК Србије и најближа сарадница Марка Никезића – Латинка Перовић. Жива, занимљива, оштроумна и исцрпна сећања писана су непосредно након пада *либерала* 1973–1974, а скоро две деценије касније Перовићева се вратила свом рукопису и, уз Никезићеве сугестије и примедбе, припремила га за штампу и објавила 1991. под називом *Затварање круга – исход политичкој расценаја у СКЈ 1971/1972*. На замашном броју страна (470) Перовићева је приказала историјски оквир и контекст у коме реформисти долазе на власт, посебно апострофирајући Брионски пленум 1966, студентску побуну 1968, совјетску агресију и гушење „прашког пролећа“ 1968, Шести конгрес СК Србије и демонстрације на Косову исте године, почетак уставне реформе... Акценат је стављен на последње две године проведене у врху власти, када долази до кристалисања два пута којима се може ићи и Титов избор докматске опције, који сматра пресудним: „По ко зна који пут у историји, аутократи су схватили да је свака реформа фатална за аутократију, а реформисти – да се аутократија не

реформише.^{“14} Ауторка не упада у замку добро по-знату историчарима који пишу своја сећања – интенцију да се субјективни доживљај *објективизује* писањем историје одређеног времена кроз сопствене сећања.

Покушај *објективизације* уочљив је у деценију каснијем раду др Латинке Перовић, *На шрају српске либералне трагије – ко су и шта су били српски либерали седамдесетих година XX века*, насталом као луцидан, свеобухватан и аналитичан предговор књизи *Српска крхка вертикалa*. Перовићева догађања унутар Савеза комуниста Србије смешта у контекст перманентног диспута присутног током читаве модерне српске историје – конзервативизам или либерализам. Индикативан је сам наслов студије, црвена нит која се провлачи кроз читав рад – комунистички реформисти били су природан изданак српске либералне традиције, сматра Латинка Перовић. Писана у трећем лицу, студија *На шрају српске либералне трагије* је, могуће, најцеловитији и најсвеобухватнији приказ и анализа дисолуције у СК Србије почетком седамдесетих година прошлог века. Ауторка је, користећи сазнања стечена радом у врху Партије, али и потоња знања историчара, дала генезу и иссрпан преглед реформског покрета под окриљем српске Партије, биографију Марка Никезића, околности у којима је деловао и оспоравања са којима се суочавао, како од интелектуалне, националистичке алтернативе, тако и у оквиру саме Партије и њеног догматског крила, оличеног првенствено у председнику Скупштине СР Србије Драгославу Дражи Марковићу. Најзад, Перовићева се осврће и на *post factum* интерпретације *либерала* у, пре свега, домаћој јавности.

У поменутом зборнику *Српска крхка вертикалa* ауторка уводне студије сабрала је најзапаженије јавне иступе Марка Никезића у раздобљу 1968–1972. У значаки одабраним текстовима Никезић говори о многим до данас нерешеним и актуелним проблемима: националистичкој искључивости, Косову, европеизацији и модернизацији, демагогији, идентитету Србије и њеном месту у Југославији, контроли служби безбедности, али и путевима њиховог решавања. Чак и овако селективно направљен избор мањег дела Никезићевих јавних иступа даје солидну основу за изоштравање слике о човеку који је персонификовао реформски курс у Партији: „Ми се сад диференцирамо на другим питањима, на

питањима хоћемо ли да стварамо демократско социјалистичко друштво, самоуправу, тржишну привреду, бржи развој друштва и више простора за обичног човека, по цену одступања од извесних дорми. (...) Политика треба да делује у правцу отварања врата за промену.“¹⁵

Други кључни актер, али с конзервативне стране барикаде, Драгослав Дража Марковић, аутор је запажених дневничких белешки *Живот и политика 1967–1978*, који, као и сећања др Перовић, представљају историјски извор првога реда за проучавање расцела у Савезу комуниста Србије почетком седамдесетих година, али и његових последица. Значај овог извора треба тражити и у чињеници да је настајао ауторовим готово дневним реаговањем на збивања, те да се у стилски јасном штиву да ишчитати врло висок степен искрености Марковића, на моменте пленећи директношћу и отвореношћу. Неоспорно, и из угла самог Драже Марковића сукоб је био концепцијске а не персоналне природе, иако се на моменте у дневнику уочава известан степен ауторовог анимозитета и фиксације личношћу Марка Никезића. Ипак, ова чињеница не доводи у питање принципијелни карактер размишљања, у чијем средишту је стајало питање улоге Партије и, следствено томе, карактера државе: „Није реч о борби за власт, већ се ради о превласти концепта, оријентације, линије... Ради се... о питањима од врло великог значаја, о месту и улози Савеза комуниста Југославије, о даљим путевима борбе за социјализам.“¹⁶ Ставови исказани у дневничким белешкама компатибилни су са каснијим сведочењем Драгослава Марковића новинару *Политике* Мирку Ђекићу, из чега ће настати књига *Ућио џреба Србије – оштужбе и признања Драже Марковића*. Враћајући се са двадесетијске временске дистанце поменутом сукобу, Марковић ће потврдити доследност својих уверења, своје тврдокорне вере у значај ауторитета и јединство Партије као фундаменталног кохезионог елемента вишенационалне Југославије.

Видно место у књизи заузима Марковићево разумљиво минимизирање чистке настале по одласку Никезића и Перовићеве, а коју је у дневничким белешкама сам највљивао и сматрао је неопходном. Тек, читањем Марковићевих извора оснажује се тврдња Латинке Перовић да су поражени 1972. године ћутали, а победници својим говором верно сликали обе фракције.

Поред поменутог *Затварања круга*, најреферентније и најцеловитије сведочење, на које се историчари услед недостатка научне монографије најчешће позивају, кад је реч о расцепу у СКС 1971/72. су записи директора Радио-телевизије Београд и члана ЦК СК Србије, *либералској* присталице Здравка Вуковића – *Og деформације СДБ до масйока и либерализма. Моји стеноографски записи 1966–1972*, објављени 1989. године. Захваљујући високим функцијама које је обављао, Вуковићу су били доступни бројни извори информација, а комуникација са великим бројем утицајних појединача честа. Чињеница да су се у тоталитарним режимима какав је био југословенски најбитније одлуке доносиле иза замандаљених врата, у уским партијским форумима, у међусобним договорима и нагодбама и најчешће без официјелних хроничара чини драгоценост оваквих сведочења неспорнијим, а међу свима која се баве овим периодом Вуковићеве волуминозне белешке (преко 700 страна) су најсистематичније и најсвеобухватније. У њима су акрибично обрађени: Брионски пленум, догађаји у Чехословачкој и реакције у Југославији, студентска побуна, маспок, југословенско-совјетски односи и свакако, најдегтљија догађања у Србији до пред крај 1972. године. У Вуковићевим стенографским белешкама оживљава се једно време, разоткрива стаљинистичка природа аутократске власти. Без личних коментара, аутор препушта да говоре резолуције, закључци, коминике, али и званичници који су у нетранспарентним условима одређивали судбине милиона, те је овај прво-разредни извор истински мајдан најразличитијих информација. И код Вуковића се, слично осталим сведочењима, али и поступније због обимности, може пратити најпре имплицитан а временом све експлицитнији процес диференцијације и расцепа међу водећим људима у Србији, као и Титово стајање на страну конзервативаца и заједничко деловање у правцу ликвидације руководства које је у перспективи могло довести у питање монополистички положај Партије у друштву. Различите концепције о уз洛и Партије у будућности јасно су се испољиле и у разговору водећих људи Србије са председником СКЈ Титом, априла 1972. Из Вуковићевих бележака сазнајемо да је Латинка Перовић, говорећи о стајању у образовању, културним институцијама, штампи, универзитету, „истакла да се у овим областима не може све свести на рестриктивне акције, да је важно

имати генералну линију и могућност широког деловања и окупљања и на тој основи и идејну акцију.“ Насупрот њој, „Марковић указује да је потребна стална активност против непријатељских снага...“¹⁷ Сем официјелних састанака, Вуковић је неретко бележио сазнања и гласине до којих је, због свог високог положаја, долазио: „Почело се говорити о две линије, једне Централног комитета а друге Скупштине СР Србије. Увелико се причало о томе да је Никезић у немилости код Тита и да ће ускоро бити смењен. Затим, да је уже политичко руководство Србије у сукобу са Титом, да СК Србије води политику која је супротна Титу и сл. (29. април 1972.)“¹⁸

Један од водећих присталица реформиста био је и Мирко Тепавац, најпре први човек војвођанских комуниста 1967–1969, а наредне три године министар спољних послова Југославије. Тепавац није водио дневнике, нити оставио мемоаре, али га је на људе и догађаје у којима је учествовао у прошлости, па и из времена власти *либерала*, две деценије касније, вратио новинар Александар Ненадовић. Из њихових разговора настаће књига *Мирко Тепавац, сећања и коменијари*, објављена 1998. године. Несумњиво највреднији делови књиге су они у којима Тепавац говори као учесник или сведок историјских збивања, док значај сведочења, разумљиво, опада у деловима књиге где се дају општије оцене делатности и актера и они у којима аутор није непосредни учесник. За историчаре посебно користан је завршни, документарни део књиге у којем су објављене Тепавчеве личне белешке – свих важнијих разговора са Титом, прављене непосредно по завршеним састанцима, дакако без знања саговорника. Неки од тих састанака ванредно су занимљиви са становишта анализе функционисања аутократске власти. Посебно занимљива је забелешка о бурном поноћном суочавању Тепавца са совјетским вођом Брежњевим, приликом његове посете Југославији 1971, нарочито у светлу честих оптужби против реформиста за прозападњаштво, антисовјетизам и соvjетофобију.

Поред Тепавца, најзначајнији војвођански *либералски* кадар Мирко Чанадановић, председник Покрајинског комитета Савеза комуниста Војводине, није оставио мемоарску публикацију о свом политичком деловању и паду, али се неколико пута огласио у штампи детаљно износећи политичке прилике које су довеле до смене покрајинског руководства, а

након тога репресије у циљу обрачуна са пораженим *анархолиберализмом*. Прво Чанадановићево сведочење било је у опсежном интервјуу датом *Политици*, штампаном у шест наставака почетком јануара 2002. Крајем децембра исте године београдски недељник *НИН* почeo је са објављивањем, у форми фельтона, акрибичног политичког сећања Мирка Чанадановића, у коме се акцентују методе и технике обрачуна са реформским курсом и његовим носиоцима у Војводини. У оба сведочења за првог човека војвођанског СК у доба *либерализма*, нема дилеме – промена курса у Покрајини дошла је као део ширег процеса ампутације реформског дела СК Србије а „свилен гајтан“ стигао је и у Нови Сад „са Бриона“, тј. од Тита.

Политичко биће друштвене кризе Мијалка Тодоровића – Плавог, једног од најцењенијих присталица *либерала*, теоријског је карактера и не пружа нити једну релевантну информацију о току догађаја. Међутим, управо ова теоријска студија боље од других указује на суштину реформских интенција, те, иако писана више од деценију после пада *либерала*, представља драгоцен извор. Констатујући да је Југославија у дубокој структурној кризи, Тодоровић кључни проблем проналази у догматизму, као одбрани свега постојећег, а пут изласка из кризе у ослобађају од њега и демократизацији свеукупних односа у друштву. Догматизам је, тврди Тодоровић, крајње нетolerантан према другачијем мишљењу, тежећи да га прогласи јеретичким, непријатељским, антисоцијалистичким, док се *шарашност* често мери степеном нетолеранције и агресивности према другачијем мишљењу од званичног, као и према носиоцима таквог мишљења. Видећи у Партији и њеном монополизму главни ослонац бирократског етатизма, аутор се враћа на обрачун са *либерализмом*, констатујући: „Оно што је било *главни узрок друштвеној стагнацији, економској нестабилности и кризним појавама* употребљено је као лек. Ослонац су дале бирократске и догматско-конзервативне снаге и најзаосталији делови друштва који су у таквим ситуацијама склони методама *чвршиће руке*.“¹⁹

Вељко Мићуновић, југословенски дипломата високог угледа, у два наврата амбасадор у Совјетском Савезу, ставио је на папир умне и садржајне реминисценције на своју дипломатску службу. За нашу тему интересантан је други Мићуновићев боравак у Москви, из којег настају *Московске године 1969/71*,

објављене у Београду 1984. године. Иако, разуме се, не говори директно о догађајима у Југославији и Србији, утицај совјетске политике на Тита, особито у светлу примене доктрине ограниченог сувренитета, демонстриране у Чехословачкој, далеко је од занемарљивог. Експлицитно изнете чињенице о империјалној бањатости, кад затреба и перфидности супер-силе, својевремено су овој књизи прибавиле епитет „антисовјетске“, а ситуација у Југославији, Брозови потези, ликвидација реформског крила у СКЈ постају јаснији кад се има у виду и поглед из Москве, јер, с правом је констатовао Мићуновић, основна претпоставка за успешне односе са СССР-ом јесте стабилна унутрашња ситуација, од чега је зависила југословенска спољна политика и према другим државама, али је са Русима ова условљеност била далеко већа.

О перцепцији српских комунистичких реформиста у другим деловима Југославије речито говоре сведочанства водећих људи тих република. Једнодушна је оцена да су Никезићеви *либерали* за њих представљали партнere од значајног поверења. У књигама које су касније написане у другим југословенским републикама, а у чију анализу овде нећемо дубље улазити, јасно се ишчитава консензуална оцена да је Никезићево руководство виђено као алтернатива државном социјализму, српском национализму, рестаљанизацији Партије као и реафирмацији централизма у држави. Овде, пре свега, мислимо на *Dnevnik in spomini* Станета Кавчића, *Liberalizem u Sloveniji* Божа Репеа, Трипалова сећања *Хрватско урољеће*, мемоаре Савке Дабчевић Кучар, *Хрватски снови и сиварносћ '71*, Заробену висбину Крсте Црвенковског, *Справ ог ћромени* Славка Милосавлевског, *Og смрти Титија до смрти Јуославије* Раифа Диздаревића... Овај унисони став по много чему различитих људи можда боље од других илуструју речи Раифа Диздаревића: „Може се са пуном сигурношћу рећи да је то било руководство Србије које је било истински демократски оријентисано. Жељело је повести Србију путем виших цивилизацијских домета.“²⁰

Поред политичара, највише релевантних сведочења о дисолуцији у СК Србије, њеним коренима, последицама и уопште политичким приликама крајем шездесетих и почетком седамдесетих оставили су новинари и публицисти. Прво и до данас непрекинјено сведочење, које се истиче целовитошћу,

консеквентношћу и мултиперспективношћу, оставио је тадашњи коментатор *Политике*, публициста Славољуб Ђукић. Допуњујући сопствена сећања документарном грађом (до које је успео да дође) и серијом интервјуја које је правио како са протагонистима реформске политике, тако и са њиховим опонентима, Ђукић је дошао до студије завидног квалитета у најбољој традицији истраживачког новинарства. Књига *Слом српских либерала – технологија политичких обрачуна Јосифа Броза*, објављена у Београду 1990, значајна је из више разлога. Стављајући тежиште, како стоји у наслову, на технологију обрачуна, Ђукић је боље од других разоткрио њену стаљинистичку суштину, а у југословенској јавности се тада први пут отворено проговорило о размерама темељне чистке, чије је димензије аутор проценио на пет хиљада припадника друштвене елите у Србији уклонjenih са својих положаја и послова. Осим тога, у његовој књизи, први пут од смењивања, проговорили су кључни заговорници либералске политике. Биће то до данас једини јавни осврт Марка Никезића на догађаје и време када је био на челу српске Партије и државе. Ђукићеви разговори са њим, само делимично презентовани у књизи, једини су писани траг о томе како је, тада вајар, Никезић²¹ видео суштину сукоба у Србији, али и генезу комунистичке идеје и покрета, као и судбину интелектуалаца у њему. Незаobilазна су два уводна запажања Славољуба Ђукића у вези са интерпретацијом либерала. Најпре, с правом уочава да су они једина политичка струја која је игнорисана и прећутана: „У новије време, јавност је широко обавештена о догађајима који су потресали Југославију. Најмање се зна о тзв. либерализму у Србији, њиховој политици, водећим личностима и мотивима сукоба с Титом.“²² Друга важна констатација коју Ђукић уочава је да либерале прате бројне контроле, као ниједно руководство до тада, а у њиховој презентацији назире се сва комплексност ове проблематике.

Значај књиге Славољуба Ђукића треба тражити и у чињеници да је она, у освите политичког плурализма у Југославији, покренула важан и потребан дијалог о преломним догађајима у Србији од пре две деценије. У редакцији дневног листа *Борба* организован је јуна 1990. округли сто о Ђукићевој књизи, са респектабилним учесницима домаће интелектуалне сцене (Милован Ђилас, Небојша Попов, Иван

Ђурић, Војислав Коштуница, Слободан Селенић, Весна Пешић, Драган Веселинов, Светозар Стојановић, Љубомир Тадић, Здравко Вуковић, Душан Симић, Јагош Ђуретић и Славољуб Ђукић). *Борба* је током јуна и јула те године објављивала дискусије и полемику учесника, али, иако се даље од овог усамљеног покушаја дијалога није отишло, на страницама овог дневника остало је важно сведочанство о перцепцији либерала у српској интелектуалној јавности. Том приликом Ђилас је своје излагање завршио ставом: „Слом српских либерала је политички и социјално најтрагичнији тренутак у нашој послератној историји.“²³

Сличну расправу дванаест година касније, на тридесету годишњицу одласка са сцене српских реформиста, октобра 2002. уприличио је магазин *Економис*. Округли сто носио је назив *Тридесет година од пада српских либерала – љуке и љоруке за будућност*. Окупљена је идеолошки мање хетерогена интелектуална групација од претходне, а сви писмени и усмени реферати, као и дискусија сабрани су у зборник радова *Преломна '72: узроци и последице пада српских (комунистичких) либерала*, објављен 2003. године. У зборнику се налазе радови: Латинке Перовић, Мирка Тепавца, Мирка Чанадановића, Славка Милосавлевског, Орхана Невзатија, Милосава Прелића, Александра Ненадовића, Милутине Митровића, Димитрија Баорова, Владимира Глигорова, Оливере Милосављевић, Божа Репеа, Олге Поповић Обрадовић, Ивана Вејводе и Шпира Галовића. За разлику од *Борбиној* окружлог стола из 1990, на овом није довођена у питање теза о власти Никезића и Перовићеве као континуитету српске либералне традиције, па је, следствено томе, фундаментално питање и заједнички именилац већине реферата био: зашто су у модерној историји Србије либерални покушаји, уз несумњиве трагове које су остављали, константно трпели поразе? За историчара разумљиво, већи значај има чињеница да је већина приступних на неки начин била инволвирана у догађаје почетком седамдесетих, па њихови иступи имају извornу вредност.

Главни и одговорни уредник *Политике* 1969–1972, Александар Ненадовић, пред крај професионалног и животног пута, поново је ишчитавао свој лист из овог периода, правио кратке изводе у виду дневничких бележака и укрштао их са својим сећањима тога времена. Овим оригиналним поступком

Ненадовић је у књизи *Главни уредник – „Политика“ и Јаг српских либерала, 1969–72*, објављеној 2003, на најбољи начин, кроз призму *Политике*, приказао драматична збивања у Србији почетком седамдесетих, представио тадашње српско руководство, атмосферу у земљи, медијску ситуацију, свој положај главног уредника најутицајнијег листа. Иако је *Политика* важила за медијско упориште реформиста, Ненадовићева књига није апотеоза „либералне епохе“, јер у његовој селекцији текстова али и сведочења има и оних који говоре о забранама, политичким процесима, дифамацијама непријатеља и о два врло непријатна разговора главног уредника са Марком Никезијем, због нездовољства врха писањем листа. Ипак, о суштински и квалитативно новом односу према штампи Ненадовић у поводу посете Никезија и Перовићеве редакцији *Политике* 1971. каже: „Разговор с Марком и Латинком на нашу иницијативу – у *Политици*. Одговарали су на многа питања, али су хтели да чују и шта наши сарадници и уредници мисле о приликама у СК, у Србији и СФРЈ. Охрабрујућа реткост међу политичарима нашег поднебља ... Хтели су да према медијима (јавности) буду и суштински, а не само формално отворени.“²⁴

Историјом „најстаријег дневног листа на Балкану“, или знатно ширег опсега од претходне, бави се и студија Миодрага Маровића, „Политика“ и Јаг. Аутор не даје комплетну историју листа, већ се концентрише на три, по његовом суду, најпогубнија удара на професионални интегритет новина. Други од три насталаја догодио се 1972. након смене српског војства и Маровић, као човек „из куће“, дефинише га као пуч. Драматично сведочење о реваншизаму, репресији, срозавању постигнутих професионалних стандарда у *Политици*, након пада *либерала* и смене Александра Ненадовића, описано у овој књизи, логичан је наставак и крај приче започете у мемоарској књизи „Главни уредник“.

Више пута је поменуто да су, сем политичара и новинара, после 1972. највише смењивани привредници. Они су, за разлику од потоње две професије, углавном ћутали, а већина уклоњених се огласила сведочењима у форми интервјуа датих новинару Радету Грујићу, из чега је настала књига *Како смо смењени – обрачун са директорима великих колекцијива у Србији*, објављена 1989. године. У књизи су приказане, углавном кроз личне исповести, судбине: Миодрага Чеперковића („Југометал комбинат“), Владе

Вишњића („Генекс“), Првослава Раковића („Црвена застава“), Владимира Јасића (ЕИ Ниш), Чедомира Јеленића (Робне куће Београд), Влајка Брковића (Ваљаоница Севојно), Марка Шарановића („Утва“ Панчево), Лазара Лотвина (AMCJ). У уводу књиге аутор Раде Грујић, пишући о методологији обрачуна са *технократијом* после 1972, констатује да су смењени приморавани на оставку, одлазак на рад у иностранство, или пензију, у неким случајевима су чак оптуживани за привредни криминал, иако су њихови колективи представљали окосницу развоја Србије. Миодраг Чеперковић, менаџер који је успешно водио тада највеће и најмоћније југословенско предузеће „Југометал комбинат“, сведочи је о свом случају: „Једног лепог дана 1973. године позван сам у највише место у Републици, где ми је речено да морам дати оставку на све функције које обављам и да ћу највероватније морати да одем из земље... Дали су ми рок од две године да се припремим за одлазак. Никаквог другог образложења није било.“²⁵

Српско руководство 1968–1972. на челу са Никезијем и Перовићевом имало је огорчене противнике, осим у комунистичким конзервативним догматама, и у националистичким дисидентским круговима. Најутицајнији међу њима, писац Добрица Ђосић, оставио је у својој богатој литерарној заоставштини корисне информације о овом периоду српске историје и људима који су је усмеравали. Српско реформско руководство и Добрицу Ђосића делиле су дубоке и суштинске концепцијске разлике, те у том контексту треба читати Ђосићева сећања, али и интерпретацију ове струје у југословенској Партији. Своје рефлексије на *либерале*, сукобе и контакте са водећим људима Србије, познати књижевник и јавни радник оживеће најпре крајем осамдесетих – у дијалошкој форми, са својим пријатељем, публицистом Славољубом Ђукићем у књизи *Човек у свом времену – разговори са Добрицом Ђосићем*, објављеној 1989. године. У времену о којем говоримо Ђосић се налазио на месту председника Српске књижевне задруге, водећег опозиционог упоришта у земљи и, по природи свог положаја, два пута је био домаћин приликом посета секретара ЦК СК Србије Латинке Перовић СКЗ о чему је оставио занимљиво сведочење. На Ђукићев упит, Ђосићев суд о *либералима* је да су они били најдемократскија и најпросвећенија струја у српској КП. „Образовани, цивилизовани људи, који су представљали

вредност и неопходност демократије у нашем друштву... Они су форсирали једну кадровску смену просвећенијим и у сваком погледу компетентнијим људима. Због тога је њихов крах фаталан за Србију.²⁶ Међутим, своју интерпретацију, па и сећање на њих Ђосић ће значајно изменити и радикализовати наредних година, чак до демонизације, у аутобиографским списима *Пишчеви записи (1969–1980)*, објављеним 2001. године: „Склонили смо се из Београда, од свакодневне харанге против 'српског национализма' ... харанге коју идеолошки предводи Централни комитет чији је председник Марко Никезић а секретар Латинка Перовић... На делу је ригидан идеолошки курс ... права јдановистичка харанга...“²⁷

Након смене хрватског руководства 1971. јачао је притисак докматских снага у Партији на српски ЦК, његовог председника и секретара, сужавао се њихов маневарски простор, тражила се *директна акција*, а, истодобно испровоцирани предложеним уставним решењима, умножавали су се критички и националистички иступи хуманистичке интелигенције у Србији. У нади да ће одложити неминовно – коначну диференцијацију и Титову арбитражу, за коју су знали у ком би се правцу могла одвијати, српски ЦК, у дефанзиви, био је принуђен да доказује своју правоверност и спремност на акцију. У тако сложеним околностима у Београду је 30. јуна 1972. одржана 41. седница ЦК, на којој је разматрана активност СКС у борби против национализма. Недуго потом, објављена је партијска публикација *Активност СК Србије у борби против национализма и шовинизма у СР Србији* у којој су сабрани: уводни реферат Перовићеве, завршна реч Никезића, дискусије десет деветоро чланова ЦК, те обиман и детаљан материјал радне групе Секретаријата ЦК СКС о активностима у борби против национализма.

Сви ови извори иду за тим да дају одговоре на питање узрока појаве српског национализма, његове генезе, упознавања са могућим последицама по међународне односе у Југославији, али се и експлицитно побрајају предузете мере за сузбијање ове појаве у друштву и расправља о предстојећим. Овај прворазредни извор добар је сведок погледа реформиста на национално питање, мапирање кључних жаришта национал-шовинизма, његових водећих протагониста, значајно умножених дозираном политичком либерализацијом друштва. Истовремено,

ово је најсистематичнији попис и свођење рачуна о тројпогодишњем раду руководства Србије у борби против националистичке опозиције.²⁸

Писане трагове о два најзапаженија оваква случаја оставили су и они против којих су вођени судски процеси – филозоф Михајло Ђурић и владика жички Василије Костић. Ђурићева књига *Изазов нихилизма – искуство разлике* вредан је извор јер се у њој налази интегрални текст излагања на састанку секције Удружења универзитетских наставника из марта 1971, објављен у *Студеницу* и забрањеним *Аналима Правног факултета*. У проскрибованом тексту Ђурић, међу осталим, дира у један од најосетљивијих табуа југословенске заједнице: међурепубличке границе, проглашавајући их „произвољним и неодрживим“ а саму државу „развалином.“²⁹ У књизи се налази и текст у часопису *Уметност*, за који је, такође, био оптужен, али и његова одбрана пред судом из јула 1972. године. Адвокат другог политичког затвореника из овог периода, владике Василија, Радисав Целић написао је књигу *Бранислав Владику Жичкој др Василија - документи једног времена*, објављену 1995. У њој је целовито представио овај случај о коме се говорило на највишим партијским форумима, правну процедуру, кажњавање високог црквеног великодостојника и писање штампе о томе.

Једно од суштинских питања с краја шездесетих и почетком седамдесетих била је промена устава. Прворазредни извор који нас на најцеловитији и најконцепцијнији начин упознаје са ставовима водећих српских политичара, реформиста, пре свих о овом важном државном питању је књига *Уставне промене* (1971) у којој су, осим свих предложених амандмана на устав, публиковани реферати и говори: Тита, Никезића, Марковића, Стаменковића, Чанадановића, Ајтића, Кардеља, Перовићеве ... о овом горућем државном питању.³⁰

Теоријска студија *Савремена улога авангарде* (1969) Латинке Перовић пружа одличан увид у целину идеолошке позадине реформских стремљења у Савезу комуниста Србије, с краја шездесетих. Поплазећи од Шестог (реформаторског) конгреса Партије, а залажући се за њену демократску трансформацију, секретарка ЦК СКС констатује да се СКЈ налази у дубоком превирању, да га карактерише идејна хетерогеност и политичке разлике, што га одржава у „стању јалове равнотеже“ и својеврсног

опструкционизма. Наиме, Савез комуниста је инспиратор и носилац савременог курса, али „у њему истовремено постоје и јака упоришта бирократизма и конзервативизма“, те је најпречи задатак реформи да се Партија „ослободи тог двојства“.³¹

У Крагујевцу је октобра 1971. одржан Конгрес „Културне акције“, који је представљао најшире окупљање интелигенције у Србији са преко 1.100 учесника из културног, уметничког, научног живота Републике. Следеће године изашао је зборник *Конгрес културне акције у СР Србији*, са свим говорима и рефератима са овог значајног скупа, који представља важан прворазредни извор о друштвено-културној клими тога доба. О томе речито сведочи и део из Порука: „Конгрес утврђује да слобода стваралаштва представља битан део слободе као једне од основних вредности у људском друштву.“³²

Након политичке ликвидације *либерала*, у децембру 1972. су публиковани јавни иступи њихових противника, пре и после Титових разговора са политичким активом Србије. Публикација *Савез комунистма Србије у акцији*, као прелудијум, најпре доноси интегралне верзије писма председника СКЈ, његовог интервјуа *Вјеснику*, говор на саветовању са политичким активом Србије, октобра 1972. Ова sui generis збирка документата о обрачуна с реформским крилом у Партији, у којој су представљени само ставови победника, без права на реч побеђених, садржи и дискусије и закључке најважнијих форума у СК Србије након оставки Никезића и Перовићeve. Било је то захуктавање кампање обрачуна с пораженим *либерализмом и технократизмом* у Србији. Књига се окончава парадигматичним јавним иступима водећих људи победничке фракције Петра Стамболића и Драгослава Марковића у Светозареву и Краљеву. Полазећи од Брозовог писма и признајући да се ради о политичком заокрету, Стамболић посебно на нишан узима либералске тезе о модернизацији и европеизацији, квалификујући их као реакционарне технократске измишљотине људи са „нимало социјалистичким циљевима.“³³

После вишегодишње игноранције, у Београду је 1978. објављен двотомник *Либерализам од Ђиласа до данас* аутора Драгана Марковића и Сава Кржавца, а читав други том посвећен је руководству уклоњеном шест година раније. После дифамације и дисквалификације, непосредно након смењивања, па вишегодишњег прећуткивања, био је ово први

осврт на епоху *либералске* власти у Србији. Факто-графски прецизна, студија доста тачно описује супротстављене струје у Партији и ставове које су заступале, али је слабљење водеће улоге и угрожавање монопола Савеза комуниста представљено као неопростив грех тадашњих руководећих структура Србије, које су имале циљ да Југославију „врате на пут рестаурације буржоаских друштвених односа и подрију јединство земље“. Марковић и Кржавац, као посебно штетне појаве *либералних* скретања, наводе: тезе о модерној Србији, толерисање различитих идејних струја у Партији, некритички однос према тезама о вишепартијском систему, недовољна одлучност у борби против непријатеља, пренаглашавање потребе борбе против конзервативних снага, потискивање кадрова из револуције, превише формалног демократизма, толерисање ескалације великосрпског национализма...

На истом трагу је и *Историја Савеза комунистма Југославије*, из 1985. године. Стерилним, догматским вокабуларом дисквалификација стајало се у одбрану монолитне, ребольшевизоване Партије, која је наставила да делује у „знаку обнове идејно-политичког јединства“. Иако су је писали историчари, књига је стављена у службу не науке већ партијске догме, те је, самим тим, њена главна функција историјског извора, који речито сведочи о временима у којима је настао.

Југославија 1918–1988. тематска збирка документа Бранка Петрановића и Момчила Зечевића доноси неколико важних извора: писмо председника СКЈ из септембра 1972, изводе из Титовог интервјуа *Вјеснику*, те Брозову завршну реч на састанку са друштвенополитичким активом Србије из октобра 1972. године.

Научна историографија у нас, као што је напред речено, није се бавила овим значајним периодом српске и југословенске историје. Кратки ескурси о обрачуна са либерализмом могу се наћи у синтетичким делима Бранка Петрановића, *Историја социјалистичке Југославије* и *Историја Југославије 1918–1988*, III, где су обрађени штуро, схематизовано и догматично, уз тврђу да је у Србији тада под руководством Никезића формирана опозиција „директно супротстављена постојећем развитку.“³⁴ Разлоге оваквог приступа треба тражити у чињеници да су сви референтни извори у време писања ових синтеза били недоступни. Због тога, али вероватно и

због промењене друштвенополитичке климе у земљи, следећи Петрановићев преглед југословенске историје, писан у коауторству са Момчилом Зечевићем, *Легија две Југославије*, објављен 1991. даје видно већи значај деловању Никезијевих реформиста, али нуди и ревидирање раније изречених судова, кроз реафирмацију реформских вредности: „Чини нам се да је ова политика српских либерала у свом економском делу била израз свежих идеја о чему говори и чињеница да оне нису пресахнуле ни до данас. Достојанствено је наступала у врхунској политици и сипла са сцене као морални победник.“³⁵

Нешто више светла на дисолуцију у оквиру Савеза комуниста Србије почетком седамдесетих година XX века бацио је Љубодраг Димић у својој синтези државно-правне историје Југославије, *Историја српске државносности – Србија у Југославији*, објављене у Новом Саду 2001. Ослажајући се на сведочанства Перовићеве, Вуковића, Ђукића и Ненадовића, прецизно идентификује супротстављене фракције у Партији, као и суштину њихове конфронтације, закључујући: „У питању је био обрачун са ‘реформским покретом’, који је угрожавао опстањање и трајање система који није имао будућност.“³⁶

Ипак, највећу пажњу расцепу у српској Партији 1971/72. на простору некадашње Југославије посветиће водећи хрватски историчар Душан Биланџић. У великој мери доктриниран приступ, коришћен у ранијим синтетичким радовима овог аутора, значајно је ревидиран његовом последњом синтезом *Хрватска модерна историјест*, објављеном у Загребу 1999. Биланџић догађајима у Србији почетком седамдесетих посвећује десетак страница, квалификујући их као „партијско-државни удар“. Користећи горе помињане изворе, аутор у својој обради овог питања посебно акцентује борбу членних људи у СК Србије против властитог национализма, партијског доктринирања, не занемарујући Титову суштинску улогу у изазивању расцепа у Србији. Најзад, Биланџић, један од најбољих познавалаца историје послератне Југославије, закључује: „Ударом на Хрватску и Србију, у блажем облику на Словенију и Македонију, завршено је двадесетогодишње раздобље демократизације револуционарне диктатуре. Након тога наступа десетогодишње раздобље партијске диктатуре... Политички ће живот бити потпуно умртвљен.“³⁷

Социолошко-историјска студија *Тийо*, Тодора Куљића, објављивана у два издања 1998. и 2004, чи-

ни нам се назаобилазна за разумевање оквира и контекста историјских догађања у Србији и Југославији с краја шездесетих и почетком седамдесетих година XX века. Вештом мешавином социолошке имагинације наслоњене на парадигматичну историјску грађу, процесе дужег и краћег трајања, Куљић је изградио оригинални систем који је имао интенцију да сагледа, пре свега, политичку културу, идеологију, организацију, модернизацијски учинак, националну и спољну политику Титове власти. У анализи политичке културе посебан акценат стављен је на чистке, у којима је као важан сегмент обрађено и уклањање српског реформистичког вођства. Куљић констатује да је Тито, и када би прихватио реформе система, био сумњивач, те да никада није припадао *либералној* струји у СКЈ. Чисткама у Србији и Хрватској претходила је спољна иницирана пукотина у Партији, након чега је следила Брозова арбитражка међу сукобљеним странама на *ad hoc* сазиваним партијским телима. Искусни лидер у почетку није много говорио, пуштао би друге да се исказују, он би слушао, прорачунавао однос снага, комбиновао, да би се у погодном моменту одлучивао за напад, спреман да жртвује и водеће људе. „Излагање му је било једноставно и конкретно. Умео је да све уплете у своју мрежу, да победнике и поражене доведе у понижавајући положај и да се појави као човек који је изнад ружних, али неизбежних ситуација.“³⁸

Смена реформског руководства у Србији и коначном заокрету ка доктринизаму више пажње од домаће, посветиле су британска и америчка историографија. Стари историчари су, из разумљивих разлога, први искорачили из оквира које је у земљи чврсто поставила партијска пропаганда, када је реч о истраживању ове значајне теме. Опсег и ниво истраживања, као и начин интерпретације су у великој мери унисони код историчара у чије смо радове имали увид, те ћемо ове резултате збирно представити, при чему имамо у виду следеће ауторе и њихова дела: Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment: 1948–1974*, London, 1977; Carter April, *Democratic reform in Yugoslavia*, Princeton, 1982; Steven L. Burg, *Conflict and cohesion in Socialist Yugoslavia*, Princeton, 1983; Audrey Helfant Budding, *Serb Intellectuals and the National Question, 1961–1991*, Harvard, 1998; Јасна Драговић Соко, *Сласиоци нације – интелектуална опозиција Србије и оживљавање национализма*, Београд, 2004 (превод са енглеског);

Џон Р. Лемпи, *Јујославија као историја – Била двадаш једна земља*, Београд, 2004. (превод са енглеског). Све наведене студије имају шире поље интересовања од наше теме и не дотичу је се као примарне. Нико од њих није вршио дубља истраживања, већ су се искључиво ослонили на објављене изворе о којима смо већ писали. Несумњиво је да се већи значај ових студија налази у интерпретацији и наглашавању значаја обрачуна са српским либералима него у новим научним сазнањима. Сви ови аутори, радећи независно једни од других и у различитим периодима, дошли су до сличног закључка – да је српски реформски покрет седамдесетих годи-

на био покушај стварања алтернативе унутар монолитног система, али и озбиљна пропуштена шанса: „Либерална Србија повезана с другим коалиционим либералима из Хрватске, Словеније и Македоније могла је да рефокусира реформу из 1965. на тржишни механизам, а непосредне изборе с више кандидата из 1969. године, учини основом за политику која би била више плуралистичка, мада и даље једнопартијска. Године 1970–71. понудиле су Југославији последњу шансу да направи заокрет ... Српска партија имала је најбољу прилику да предводи тај заокрет.“³⁹

НАПОМЕНЕ

¹ Хана Арендт, *Извори шошалишаризма*, Београд, 1998.

² Франсоа Фире, *Прошлост једне илузије*, Београд, 1995. 7.

³ Александар Николајевић Јаковљев, *У врштој сећања 1*, Београд, 2002. 17.

⁴ Михаил Гелер, Александар Некрич, *Утешаја на власници*, Подгорица, 2000. 562.

⁵ Тодор Куљић, *Тишио, социолошко-историјска студија*, Београд, 1998. 116–117.

⁶ Латинка Перовић, *На шрају српске либералне традиције*, у: Марко Никезић, *Српска крхка вертикална*, Београд, 2003. 12.

⁷ Славољуб Ђукић, *Слом српских либерала*, Београд, 1990. 23–24.

⁸ Славољуб Ђукић, *Слом српских либерала*, Београд, 1990. 25.

⁹ Љубодраг Димић, *Историја српске државносности 3 – Србија у Јујославији*, Нови Сад, 2001. 432.

¹⁰ Драгослав Дража Марковић, *Живот и политика 1967–1978*, Београд, 1987. 356.

¹¹ Латинка Перовић, *На шрају српске либералне традиције*, у: Марко Никезић, *Српска крхка вертикална*, Београд, 2003. 7.

¹² Тодор Куљић, *Тишио – социолошко-историјска студија*, Београд, 1998. 120.

¹³ Латинка Перовић, *Заштавање круја – исход љолијичкој расцетија у СКЈ 1971/1972*, Сарајево, 1991. 453.

¹⁴ Латинка Перовић, *Заштавање круја – исход љолијичкој расцетија у СКЈ 1971/1972*, Сарајево, 1991. 8.

¹⁵ Марко Никезић, *Српска крхка вертикална*, Београд, 2003. 128, 224.

¹⁶ Драгослав Дража Марковић, *Живот и политика 1967–1978*, Београд, 1987. 378–386.

¹⁷ Здравко Вуковић, *Од деформације СДБ до масијока и либерализма. Моји сијенојрафски записи 1966–1972*, Београд, 1989. 657–658.

¹⁸ Здравко Вуковић, исто, 662.

¹⁹ Мијалко Тодоровић, *Политичко биће друштвене кризе*, Загреб, 1986. 190–191.

²⁰ Раиф Диздаревић, *Од смрти Тишија до смрти Јујославије*, Сарајево, 2000. 331.

²¹ О уметничким дometима Никезићевог вајарског рада више у: Славица Стаменковић, *Скулптура Марка Никезића*, Београд, 1993.

²² Славољуб Ђукић, *Слом српских либерала – технолођа љолијичких обрачуна Јосија Броза*, Београд, 1990. 5.

²³ Милован Ђилас, *Плодови несхватене утешеје*, у: Недељна Борба 175–176, 23–24. јун 1990. 8.

²⁴ Александар Ненадовић, *Главни уредник – „Политика“ и паѓ српских либерала, 1969–72*, Београд, 2003. 161.

²⁵ Раде Грујић, *Како смо смењени – обрачун са директорима великих колекција у Србији*, Београд, 1989. 27.

- ²⁶ Славољуб Ђукић, *Човек у свом времену – разговори са Добрицом Ђосићем*, Београд, 1989. 222–223.
- ²⁷ Добрица Ђосић, *Пишчеви записи (1969–1980)*, Београд, 2001. 75, 83, 122.
- ²⁸ Добар извор за национално питање је и зборник *Политичка ситуација, међународни односи у савременој фази социјалистичкој развијености и задаци Савеза комуниста Србије*, израстао из дискусионог политиколошког семинара Института за политичке студије Факултета политичких наука, објављен 1969. године.
- ²⁹ Михајло Ђурић, *Изазов нихилизма – искуство разлике*, Београд, 1997. 199, 201.
- ³⁰ Најсистематичнији извор о свеукупности економских питања је публикација *Економска ситуација и друштвени односи* (1971), у којој су пренета излагања са 42. седнице ЦК СКС из септембра 1972. године.
- ³¹ Латинка Перовић, *Савремена улога авангарде*, Београд, 1969.
- ³² Конгрес културне акције у СР Србији, Београд, 1972. 23.
- ³³ Савез комуниста Србије у акцији, Београд, 1972. 522–529.
- ³⁴ Бранко Петрановић, *Историја Југославије (1918–1988)*, III, Београд, 1988. 408.
- ³⁵ Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, *Лионија две Југославије*, Београд, 1991. 313.
- ³⁶ Љубодраг Димић, *Историја српске државности – Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001. 433.
- ³⁷ Душан Биланџић, *Хрватска модерна идентитет*, Загреб, 1999. 665.
- ³⁸ Тодор Куљић, *Тито, социолошко-историјска студија*, Београд, 1998. 129.
- ³⁹ Џон Р. Лемпи, *Југославија као историја – била двапут једна земља*, Београд, 2004. 274.
(У оригиналу: John R. Lampe, *Yugoslavia as History – Twice was a Country*, Cambridge, 2002. Second Edition Reprinted)

Milivoj Bešlin

PUBLISHED SOURCES AND THE LITERATURE ABOUT LIBERALISM IN SERBIA BY THE END OF SIXTIES AND THE BEGINNING OF THE SEVENTIES OF THE 20TH CENTURY

Almost any attempt of reforming the communist system ended in failure and the final consequence of it was removing the reformers from the political scene. The attempts to reform the socialistic system in Yugoslavia also ended in eliminating people contaminated by the *virus* of reformism from Milovan Đilas in 1954 to Serbian *liberals* in 1972. Tito himself, as doubtless leader of the state and the party, opposed to different reformist tries which might have endangered monolithism of the party for he felt that he was losing balance without which it was impossible to maintain Yugoslavia.

Still, the reforming elements in the Communist Party of Yugoslavia, endured for decades, drawing strength, legitimacy and the ideas out of secession between Yugoslav management and Staljin in 1948. In wider sense the historic “NO” which was said to Staljin should have enabled not only preserving independence of the country but also providing the guarantee for the essential departure from the characteristics of Soviet paradigm as the only model. That is one of the reasons for appearing the people who were reform oriented and who were in the top management of Communist Party of Serbia, by the end of sixties of the 20th century.

New course in the Communist Party of Serbia was marked by the arrival of Marko Nikezić (1921-1991) who took the lead in 1968, soon after a few priorities got more definite shape among the new management of Serbia: orientation towards market economy, modern Serbia, getting rid of the burden of Serbian Yugoslavishness and turning to itself, the advantage of competence and ability in relation to suitability, collaboration instead of confrontation with other republics. This policy was doubted by party dogmatists, who enjoyed Tito's support. During 1972 deep differences in concept led to paroxysm and obviously could not have been overcome, so that the leading reformists, under the pressure, were demissioned from their positions in October 1972. The party left the function of *directing character in the society* but took over the role of *commanding centre* again. In Serbia, period of profound and thorough purges followed, in which Communist Party of Serbia, huge economic collectives, almost all media and later University in Belgrade and some other cultural institutions were the most seriously affected, for they were seen as the centres of resistance to the existing regime.

Rejecting the democratic transformations and modernizing the society resulted in general stagnation and deep structural crisis in the following years, by which the essential character of post Tito's and even post socialist society, will be defined not only in Serbia but also in Yugoslavia.

Historiography has not scientifically processed this important period of national history. The researcher of the process of dissolution in Central Committee of Serbia 1971/72 can rely on very rich sources of published documents, above all, both memoir and diary literature. The most referential testimonies are left by highly positioned protagonists from both confronting sides: Latinka Perović (*Closing the circle – the Outcome of Political Crack in KP in 1971/1972* and *On the Track of Serbian Liberal Tradition- Who and What were Serbian Liberals in the Seventies of the 20th century*), Dragoslav Draža Marković, (*Life and Politics 1967-1978* and *The Usage of Serbia-Accusations and Admissions of Draža Marković*), Zdravko Vuković (*From Deformity of the State Security Service to Mass Movement and Liberalism. My Stenographic Notes 1966-1972*), Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac-Memories and Comments*, Mijalko Todorović, *Political Creature of Social Crisis...* Next to the politicians, the most relevant testimonies about the last try of reforming revolutionary dictatorship in Yugoslavia, were left by journalists and publicists: Slavoljub Đukić, *Collapse of Serbian Liberals-Technology of Josip Broz's Political Fight*, Aleksandar Nenadović, *Editor in Chief – "Politics" and the Fall of Serbian Liberals, 1969-72*, Miodrag Marović, *"Politics" and Politics*, Rade Gruijić, *How we were Dismissed-Clash with the Managers of Large Collectives in Serbia*, Slavoljub Đukić, *Man in His Own Time-Talks with Dobrica Čosić...* Handful of significant data can be found in published material of Party's sources: *The Activity of Central Committee of Serbia in the Fight against Nationalism and Chauvinism in SR of Serbia, Constitutional Changes, Economic Situation and Social Relations, Congress of Cultural Activity in SR of Serbia, Communist Party in Action...*

Our scientific historiography was not dealing with this important period of Serbian and Yugoslav history. Short excursions about *fight with liberalism* can be found in synthetic works of B.Petranović, Lj. Dimić and T. Kuljić. Some more attention was given to the replacement of reforming management in Serbia and its final turn to dogmatism by British and American historiography, whose value can not be found in new scientific discoveries but in the interpretation and accentuation of the significance of fight with Serbian *liberals*.

ПРИЛОЗИ ИСТОРИЈИ АРХИВА КАРЛОВАЧКОГ МАГИСТРАТА

Након оснивања Архива Историјског института Српске академије наука у Сремским Карловцима, неколико година после завршетка Другог светског рата, а на иницијативу органа НР Србије и Српске академије наука, дошло је до споразума између Светог архијерејског синода Српске православне цркве и Српске академије наука. На основу овог споразума Синод је, одлуком од 21. јуна 1949. године, предао Академији „на чување и дефинитивно уређење архиве Митрополије и Конзисторије Сремско-карловачке“, задржавајући право власништва над њима. То је било суштинско и спасоносно решење две значајне српске институције, с обзиром на то да су архив, али и многа уметничка, црквена, културна и друга материјална добра страховито страдала од усташко-фашистичке власти на просторима НДХ, а тиме и Срема; постојала је опасност да се ова нецивилизацијска тенденција „развлачења“ и уништавања настави и након завршетка рата, то је овим споразумом спречено и Архив је званично почeo са радом већ 1. децембра 1949. године. Осим бриге за архивску грађу од непроцењиве вредности, њене обраде и заштите, грађа је уређена, а тиме је постала доступна многобројним истраживачима из земље и иностранства. Недуго затим, уз сагласност и писмене одлуке надлежних органа у Сремским Карловцима, године 1950/51. Архиву су предати на чување и коришћење преостали сачувани списи Карловачке гимназије, њеног патроната и старатељства, али и Карловачког магистрата и Градског поглаварства. Такође, преузет је и део архивског фонда Народног одбора општине Сремски Карловци, док је остатак грађе преузет 1976. године.¹

После реорганизације Академије, Архив је добио данашњи назив Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, или скраћено АСАНУК.

Архив Карловачког магистрата води се под одредницом *Управа и јавне службе*. Архивска грађа подељена је хронолошки:

1. Карловачки магистрат Сремски Карловци (не касније 1713–1918), 1713, 1722, 1738, 1745/1772, 1734/1775, 1784/1792, 1796, 1798/1799, 1801–1918; регистра 1713–1892, 1801–1808;

2. Градско поглаварство Сремски Карловци (1918–1944), 1941–1944;

3. Народни одбор општине Сремски Карловци (1944–1962), 1944–1962.

Грађа је смештена у 1.039 архивских кутија.²

У својој прошлости Архив Карловачког магистрата страдао је у директним ратним операцијама (аустро-турски рат 1716–1718), делом у процесу склањања, тј. измештања, у пожарима (1788–1798). Архив је склањан након напада Храбовског на Карловце 12. јуна 1848. Грађа је, такође, „прочешљана“ и намерно уништавана 1914–1918 и 1941–1945 године; део грађе је уништаван и небригом, несавесним и нестручним руковањем архивским материјалом, али и лошим условима смештаја.

У том правцу, интересантна су два архивска документа, која чине инвентар и попис најзначајнијих докумената који се односе на Карловачки магистрат и карловачки Војни комунитет, документи о којима се посебно водило рачуна. У овим документима налази се: инвентар царских заштитних писама, привилегија, потврда, донација; декрети; оригиналне повеље; документи о уређењу граница поседа карловачке општине; нагодбе; реамбулације; урбаријуми и сл.; попис о присутним актима, протоколима, рачунима; регистри; преписи и др. Дакле, реч је о попису списка који се налазе у Правном, Политичко-економском одељењу и Одељењу штампаних и литографских докумената где се налази и *Књига забрана, Књига Јасона, Књига женидбених дозвола* и др.

Дакле, према одлуци са највишег места (по наређењу оберинспектора мајора Тадије фон Естеррајхера³ из 1781. и врховног аустријског инспектора свих војних комунитета у Краљевини Славонији и Војводству Срем⁴ сви војни комунитети, па и карловачки, морали су уредити своје архиве, пописати

документа и чувати их. Њихово стање – број и услови у којима су чувани – с времена на време је прроверавано од стране инспектора или инспекција војних комунитета. Таква једна инспекција прегледала је 8. маја 1848. године Архив Војног комунистета Карловци и о томе је сачинила прецизан записник. Сигурно је да су овакви пописи сачињавани и приликом примопредаје дужности у Комунистету.

Занимљиво је да су инвентар и попис архивалија сачињени 8. маја 1848. године када је у Карловцима, након одржане Мајске скупштине, врило као у кошници. Карловци су били препуни народа и наоружаних граничара, проглашена је Српска Војводина, али то, као што видимо, није ометало званичне власти да раде свој редован посао. Овај попис био је од изузетног значаја уочи ратних операција, када су документа из пописа инвентара сигурно морала бити спакована, склоњена и заштићена. Немамо података о томе да ли су и ова документа Карловачког магистрата била слата са материјалом Митрополијско-патријаршијског архива за Београд.

Интересантно је приказати шта се са неким од ових докумената из пописа архива Карловачког магистрата депавало у периоду после, а можда и пре, Другог светског рата. Нека документа, као што је *Рејсшар йисама Православній обичесїв карловачкї 1720–1790* бр. 1–13, затичемо у гимназијском

архиву.⁵ Такође, „*Salva guardija*“, заштитно писмо, које цар Карло VI издаје 19. јула 1720. године Карловачкој општини, налазимо у Градском музеју у Сремским Карловцима,⁶ док *Рејсшар йисама Карловачке оїштиине* бр. 1, од 28. септембра 1720. године, налазимо у гимназијском архиву.⁷ Налазимо, потом, повељу цара Карла VI, који ју је доделио Карловчанима 1721. године, а која се чува (чувана је) у Градском музеју у Сремским Карловцима.⁸ Свакако, ова и друга документа, која недостају, било би преко потребно приклучити Архиву Карловачког магистрата. У том смислу, ови пописи су данас драгоценi.

С друге стране, имамо преглед уређења тадашњих архива војних комунитета у Краљевини Славонији и Војводству Срем, тј. у Војној граници. Пред нама је, свакако, и један организован и добро уређен приступ војења власти у тадашњем Слободном војном комунистету Карловци.

Први документ је *Инвеншар значајних документов везаних за сїашнус и йроишост вароши*, а други је исказ или попис од 1720. до 1847. године. Сачињени су истог дана – 8. маја 1848. године. Први докуменат (инвентар) нема свој број, већ се налазио у Архиву Карловачког магистрата за 1848. годину.

Други докуменат има свој деловодни број.⁹

Следе преведени текстови докумената.

Carlovitzer Magistrat.

Allemeister

*Über die in den Registern der abgerissenen und verlorenen Magistratsbüro ausser
dem Akten, Protokoll, Vertrügung und sonstigen Papiere des
jährliffen, wie jährlich in den verschiedenen Departementen.*

<i>Urgentz</i>	<i>Bestand</i>	<i>Uhr</i>	<i>Mindest Länge</i>
<i>1720 bis 1754.</i> <i>1755 bis 1758.</i> <i>1759 bis 1760.</i>	<i>Registrier. von den Departementen ausser. Satzikal</i>	<i>1</i> <i>1</i>	<i>Mindest Länge</i>

Војни комунитет Карловци

И Н В Е Н Т А Р

По наређењу оберинспектора мајора Тадије фон Естрайхера из 1781. и врховног аустријског инспектора свих војних комунитета у Краљевини Славонији и Војводству Срем и предузетих уређења Архива Карловачког магистрата нађени су следећи документи: Карловцима додељена „*Salva guardia*“,¹⁰ донације, привилегије и потврде истих, оригиналне повеље (инструменти) којима су они, с времена на време, разграничавани од суседних војних и провинцијалних места итд.

ПОИМЕНЦЕ

1. Заштитно писмо цара Карла VI додељено трговишту Карловци због ратних неприлика 19. јуна 1720.
2. Заштитни декрет, са царским тајним печатом, зготовљен тако да карловачка општина остане при својим привилегијама и да буде заштићена уколико је то могуће и задржи своје привилегије да добија дрво за мостове и три тражене пустаре које је раније требало да буду досуђене.
3. Декрет о донацији којим је трговиште Карловци даровано трима пустарама: Јарковци, Пазове и Сасе.¹¹
4. Акт о предаји и увођењу (инсталацији) у посед три поменуте пустаре, састављен и издат од стране Славонске камералне инспекције.
5. Заштитни декрет Камералне врховне или коморске обердирекције, којим се Карловчани штите од напада, тј. не могу бити узнемиравани од њиховог спахилука у погледу три пустаре.
6. Заштитни декрет од десетине на коју претендује спахијски администратор.¹²
7. Пристанак Дворског ратног савета на отпис контрибуције услед пристигле оптужбе.
8. „*Salva guardia*“ од фелдмаршала грофа од Валиса од 27. маја 1739. додељена месту Карловци.
9. Решење ЦК¹³ Комисије за реинкорпорацију на поднету понизну молбу карловачке општине ради враћања у посед три пустаре.
10. Нагодба од 25. октобра 1746. године, заједно са планом, коју је карловачка општина склопила са ковиљским граничарима у вези са поседима у риту.
11. Нагодба којом карловачка војска Жупанији намирује 100 ф. годишње због пустаре Јарковци.
12. Жалба на захтев неколико наплата у вези са две пустаре Сасе и Пазове уступљених војсци.
13. Исправке (реамбулација)¹⁴ које се односе на пустару Јарковце.
14. Опис пустаре Јарковци из 1750. године.
15. Заштитни декрет којим је карловачка општина ослобођена свих војних служби.
16. Нагодба између Митрополије и карловачког комунитета из 1761. године око спорног земљишта (у потесу) Козјак.
17. Признаница Осечке ратне благајне о намиреном ратном доприносу из 1762. године.
18. Урбаријум¹⁵ начињен од стране карловачке и петроварадинске општине 1762. године.
19. *Metalisations = Instrument* – акт о разграничењу, којим је по превишењем наређењу намирен некадашњи земљишни спор између Карловаца и Буковца 1770.
20. Редни број 20. је у овом документу или прескочен или није наведен. Он у документу не постоји.
21. Акт о поравнању из 1774. године о спорном земљишту Козјак, склопљен између Митрополије и Карловачког комунитета, са планом.
22. Акт о закљученој нагодби поводом старог и новог митрополијског мајура.
23. Разграничење постигнуто између карловачке општине и војног места Чортановци 1774.
24. Недостаје.
25. Недостаје у попису.
26. Извод из оригиналног *Metal = description – Описа међа*, тј. уређења међа склопљеног између петроварадинске регименте и Сремске жупаније 1749, а односи се на гранично место Карловци.

27. Нагодба о разграничењу шума (*Waldhotterung = Instrument*) склопљена између карловачке и буковачке општине 1779.
28. Уговор који је био закључен 1782. између Карловаца и Буковца у вези са болницом.
29. Акт о разграничењу атара (*Hotterungs = Instrument*) склопљен 1781, по превишњој наредби славне Сремске жупаније, између Карловаца, Марадика, Гргетега и Ремете.
30. Акт о поравнању ради противе куће и црквеног дућана.
31. Вашарске привилегије Његовог величанства покојног цара Јосифа II у металној футроли.
32. Признаница мађарске Дворске коморе о плаћеном ратном порезу 150 ф. од 4. августа 1800.
33. Општи опис (*Hotterungs = Instrument*) атара из 1755.
34. Комисијски протокол од 23. марта 1810. у вези са разменом 589 2/8 јутра земље са Голубинцима.

Карловци 8. мај 1848.

Woinovicz (Војновић)

Botsthor
Градски писар

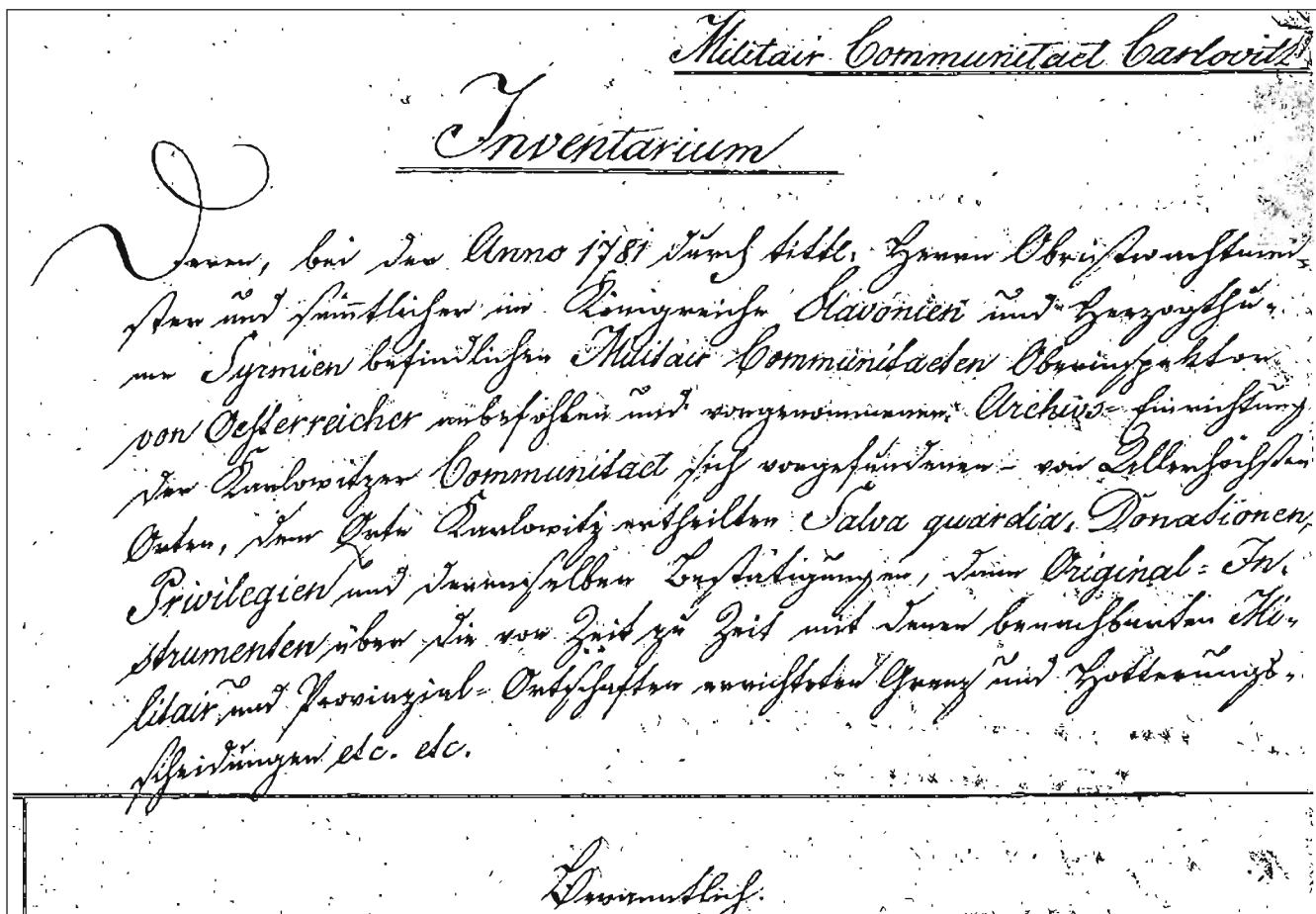
ПРЕДАО

Матић
Градоначелник

С нашим одобрењем
(нечитко)

ПРИМИО
Штајгер
Хауптман

С нашом потврдом
Шафарчик
(нечитко)

Карловачки магистрат

Исказ

О присутним актима, протоколима, рачунима и другим списима у Правном, Политичко-економском одељењу Карловачког магистрата.

Годиште	Поименце	Ком.	Примедба
<u>Регистратура оба Одељења заједно</u>			
1720-1754	Фасцикла	1	
1758-1757	Фасцикла	1	
1759-1760	Фасцикла	1	
1760-1800	Фасцикла	241	
<u>У Правном одељењу</u>			
1787-1800	Протокол исправа	14	Оба Одељења за 1787.
<u>У Политичко-економском одељењу</u>			
1788-1800	Протокол исправа	13	
<u>У Политичко-економском и правном одељењу</u>			
1720-1780	Регистар	1	
1781-1787	Регистар	1	
1788-1800	Регистар	13	
1734-1749	Протоколи Савета – илирски	1	
1753-1757	Протоколи Савета - немачки	1	
1758-1762	Протоколи Савета - немачки	1	
1763-1772	Протоколи Савета - немачки	1	
1773-1778	Протоколи Савета - немачки	1	
1779-1781	Протоколи Савета - немачки	2	
1782	Протоколи Савета - немачки	1	
1783	Протоколи Савета - немачки	1	
1784	Протоколи Савета - немачки	1	
1785	Протоколи Савета - немачки	1	
1786	Протоколи Савета - немачки	1	
1781-1783	Протокол преписке	1	
1781-1784	Протокол казни	2	
<u>У Одељењу правне регистратуре</u>			
1798-1803	Благајнички дневник прихода од сиротињске (касе – м.п.)	1	
1772-1796	Сиротињски протокол	3	
1776	Стара књига разних (?) протокола	1	
	Стара земљишна књига	1	
1779-1815	Сиротињске табеле	21	
1801-1847	Протоколи исправа	61	
1801-1847	Регистрар	49	
1801-1847	Протокол реферата	266	
1801-1847	Фасцикле	384	

	Протокол прописа	5	
	Протокол цивилних процеса	1	
1788	Протокол оставштина (наследства)	3	
	Протокол дужничких (?) (Crida) процеса	1	
	Затворски протокол	2	
1811-1846	Искази сирогињских рачуна	34	
	Старе старателске књиге	84	
	Ватрогасни прописи	44	
	Закони и наредбе од 1831. до закључно са 1834.	1	
	Збирка закона и прописа од 1818. надалье		Јавља се код бр. 5
	Штампане арак (мера за папир) исправе		
	Дневничке судске (?) књиге арак		
	Књиге арака сиротињских рачуна		
	Сиротињске књиге арак		
	<u>Одељење политичко – економске регистратуре</u>		
1801-1847	Протокол исправа	47	
1801-1847	Регистри	50	
1811-1847	Протоколи реферата	136	
1811-1847	Фасцигле	146	
	Протоколи работа	24	
1797-1804	Рачун пустаре Јарковци	1	
1809	Рачун за градњу градске куће	1	
1807-1808	Рачун грађанске касе	1	
1809-1811	Рачун грађанске касе	1	
1812-1822	Рачун грађанске касе	11	
1801-1845	Proventen (?) и рачуни других фондова	43	
	Протоколи пописа (листина)	26	
	Протоколи инкасиралих пореза	26	
	Судски (Jux) дневник	8	
	Дневник Сиротињске и Судске (?) касе –	8	
	Протокол интереса (камата)		
	Протокол лицитационих белешки	7	
	Протокол женидбених дозвола	2	
	<u>Одељење штампаних и литографских (manipulations) папира</u>		
	Дневничке књиге Сиротињске касе	5	
	Књиге забрана	6	
	Књиге пасоша	2	
	Књиге грађанских писама	13	
		4/24	
	Књиге женидбених дозвола	14	
	Књиге дозвола за путовање ком.	8	

Карло

вци, 8. маја 1848.

Војновић

П. Здравковић
адј [unkt]J. Сушек
КанцелистБотстор
Градски писар

НАПОМЕНЕ

¹ Ч. Денић, *Архив САНУ у Сремским Карловцима*.

Архивски фондови и збирке у архивама и архивским одељењима у СФРЈ, СДАРЈ, Београд, 1977, стр. 289–294.

² Исто, стр. 293.

³ Када је 1780. године за комесара Комунитета постављен инспектор (Тадија фон) Естерајхер, он заводи нови начин избора начелника магистрате и чиновника у комунитетима. Као комесар Комунитета и изасланик Генералне војне команде, спроводећи германизаторску политику цара Јосифа II, присуствовао је свим изборима и водио их на тај начин што би позвао у магистрат тридесет грађана, које је он сам одабрао, и предложио три кандидата за начелника и листу грађана за чланове Сената. Тако су чиновници били искључиво Немци. Последњи Србин, карловачки начелник, био је трговац Стеван Солар.

Види: Павле Васић, *Уметничка штампарија Сремских Карловца*, Матица српска, 1978, Нови Сад, стр. 32.

⁴ АСАНУК. Ф.К.М. 8 мај/1848. године.

⁵ Коста Петровић, „Карловци и карловачко становништво“, *Историјски часопис*, књ. V–27, САН, Београд, 1955, стр. 297.

⁶ Исто.

⁷ Исто (мисли се на Карловачку гимназију).

⁸ Исто.

⁹ АСАНУК Ф. К. М. 8/1848.

¹⁰ *Salva guardia* – заштитно писмо.

¹¹ У току аустро-турског рата 1716–1718. године, Карловци су се налазили у зони ратних сукоба. Крајем априла 1716. Турци су напали Карловце, попалили велики број кућа и Горњу цркву; на срећу, Митрополијски двор био је поштеђен. Након турског пораза на Везирцу, 6. августа 1716. године, Турци су у повлачењу наставили са разарањима. Након завршетка рата, Дворска комора тражи десетак за хитну поправку Петроварадинске тврђаве. Било је потребно обезбедити грађу, циглу, креч, песак, радну снагу.

Велики део ових терета требало је да сносе Карловчани. Цару у Беч Карловчани шаљу депутацију, на чијем се челу налазио угледни грађанин Петар Андрејевић, која је имала задатак да моли за помоћ, позивајући се на заслуге стечене у оба аустро-турска рата (1683–1699. и 1716–1718). Андрејевић је успео да издејствује царску одлуку којом се Карловци ослобађају „работе“ и „форшпана“ уколико се ти послови злоупотребљавају и противе прописима заштитног писма које је цар Карло VI издао карловачкој општини 19. јула 1710. У име ратне одштете и заслуга за царски дом, цар Карло VI дао је, *Повељом* од 16. септембра 1721, Карловцима на уживање коморско добро пустаре Јарковце, Пазову и Сасе, које су се састојале од ливада и пањњака. Овај добитак биће значајан доходак Карловцима и Карловчанима у даљем напретку. Међутим, исте 1721. године дворска комора уступила је један део карловачког атара Петроварадину и тада је граница карловачког атара постао Заношки поток (види: Жарко Димић, *Сремски Карловци*, Карловачки круг, Сремски Карловци, 2003, стр. 31).

¹² Андреј Андрејевић, син Петра Андрејевића (Бешка, 1696 – манастир Велика Ремета, 1782), налазио се на положају администратора карловачког спахилука барона Ифелина, коме су припадали: Карлови, Сланкамен, Сремска Каменица и друга насеља. Био је један од највећих и најбогатијих карловачких трговаца и велики ктитор. Угарско племство додељено му је у Бечу 1763. иди: Коста Петровић, „Карловци и карловачко становништво“, *Историјски часопис*, књ. V–27, САН, Београд, 1955, стр. 305).

¹³ ЦК – Царско-краљевска.

¹⁴ Реамбулација – акт о разграничењу поседа.

¹⁵ Урбаријум – урбар, збирка прописа – статут који регулише, у овом случају, односе између карловачке и петроварадинске општине.

Žarko Dimić

SUPPLEMENTS TO THE HISTORY OF THE ARCHIVE OF MAGISTRATE IN SREMSKI KARLOVCI

Sremski Karlovci can be classified into the category of first rate intellectual, political and cultural centres of Serbian nation in Hapsburg monarchy in the wide range from the end of the 17th century to the first decades of the 20th century (1699–1921). As an important trade, handicraft and educational centre Karlovci with its Archive of Magistrate, i.e. archive of local self management, with its own development from the provincial town (1688), over military trench, free soldierly community (1753), to the town (1881), further on the municipality and then the centre of the county, give excellent overview of the development of settlements in all phases and aspects of life. Starting with legal-political, over commercially-economic, city planning, communal, demographic, educational, hygienic, even to cultural and sports. It would, of course, be completely impossible without the material from the Archive of Magistrate in Karlovci, which was partly damaged for the period of several decades, mostly from the 18th century. The documents were damaged in few devastating fires. In that sense very important role had registers with basic and the most important documents form magistrate which were kept “under lock and key” in the safe of magistrate, more precisely in the office of magistrate of Karlovci. Unfortunately many of these significant documents for the history of Karlovci are not accessible for us.

ПРЕДЛОШЦИ ЗА ЦРТАЊЕ И НАСТАВНИ ПРОГРАМИ У СРПСКОЈ ЦРТАЧКОЈ И СЛИКАРСКОЈ ШКОЛИ КИРИЛА КУТЛИКА*

У Србији има шаленаша. Србија је благославена земља. ... Данас стојимо пред друgom изложбом цртачко-сликарске школе, пред јодишњим трудом мојих младих ученика. И ја осећам велику моралну добит, пријатељски, да је већина од њих ученика, без икакве прештодне српске, код мене изучила азбуку цртачу. ... И надам се ... да се ог обичне школе приђе корак, два ближе сликарској академији.

(Кирил Кутлик, 1896)¹

СЛИКАР ТРИЈУ СЛОВЕНСКИХ НАРОДА

Кирил Кутлик (Cyril Kutlik, 1869–1900), Словак рођен у Чешкој, био је уметник који заслужује пажњу из више разлога. Његово стваралаштво осцилирало је на размеђи значајних струја сликарства XIX века, романтизма и реализма. У последњој фази свог сликарског рада, он је преузео неке поступке импресионизма, као и симболичност у духу сецесије. У контексту словачког сликарства, Кутлика карактерише интересовање за социјалне теме (*Кошлокрића, Просјак*) и историјско сликарство (*Последњи шренчићи Хусове слободе*). Са стваралаштвом чешких сликара Генерације *Народног позоришта*² подудара се Кутликова жанровска тематика (*Месар Швејџа из Мале Сиране, Крчмар, Преварени шамничар*). Религиозне теме (*Прва жртва смрти – Авељева смрт*) и олтарске слике рефлексија су његовог духовног става, формираног у породичном окружењу. Пејзажи (*Шума*) и мртве природе (*Пролазносӣ – Мртва љичица на отвореној Библији*) спадају у домен слободног стваралаштва, док је портрете (нпр. скуп портрета за породицу Вурм и породицу Бартак), као и илустрације сликао по наручбији. Разгледнице са његовим решењима објављивали су издавачи у Чешкој, Словачкој и Србији.

Најзначајнија Кутликова активност је, међутим, било оснивање *Српске цртачке и сликарске школе* у Београду (1895). Кутлик је предухитрио сличне уза-

лудне покушаје тадашњих домаћих уметника (Сте-ва Тодоровић, Ђорђе Крстић); управо од 1895. године бележимо у Београду почетак развоја уметничког школства, све до савременог облика образовања у уметности и уметничких академија какве имамо данас. Кутликова установа била је прва ликовна школа у Србији (очигледно и на Балкану) са редовним уписом ученика, и то без обзира на њихов друштвени положај, националну припадност или вероисповест. Један од напредних корака које је Кутлик

Кирил Кутлик. Око 1896.
Kiril Kutlik. About 1896

* Превела са словачког Кристина Ковач

предузео било је покретање курса за занатлије, у чијем се тежишту налазило развијање вештине цртња и подстицање естетског (осећаја лепог) у појединачним занатлијским струкама. Ништа мање јединствен чин у тадашњем Београду представљало је и покретање курса за dame. Осим тога, битно је истаћи чињеницу да су свршени ученици Сликарској одељка Кутликове школе, након завршетка студија у Минхену, Прагу или Паризу, постали оснивачи српског модерног сликарства (Боривоје Стевановић, Коста Миличевић, Драгомир Глишић, Милан Миловановић, Надежда Петровић итд.). У тој генерацији, њих троје (Миличевић, Миловановић и Стевановић) били су представници тзв. београдске или српске импресионизма.

Крајем XIX века Кутлик је стао међу познатије београдске личности. Срећао се са новинарима, пољопривредницима, али и са уметницима (књижевницима, људима из света ликовне уметности и позоришта). Његова дела, заједно са делом још шеснаест уметника, представљала су Србију на Светској изложби у Паризу (1900).

СУДБИНА ШКОЛЕ НАКОН КУТЛИКОВЕ СМРТИ

Након Кутликове изненадне смрти (4. 4. 1900), штампа је пратила судбину Српске цртачке и сликарске школе: ... Пре неколико дана министар народне привреде одредио је комисију из Ј. Ј. Свешт. Зорића и Јевице Стевановића, професора Велике Школе, и Ј. Јосифа Ковачевића, професора прве Београдске гимназије, који ће имати да поднесу министру извештај, да ли се српска сликарска школа може и даље одржати на основици, на којој је и до сада постојала, или ће бити потребно, да се преуређи. Школа је за сада предата на руковање Ј. Ристи Вукановићу, академском сликарку, који ће продолжити наставу у ономе правцу, који јој беше пок. Кутлик поставио...³ Школу, која је постајала све успешнија, откупио је Риста Вукановић (1873–1918) од удовице покојног Кутлика за 1.000 динара⁴ и руководио је њоме од 17. 4. 1900. године, по добијању одобрења од стране министра просвете и црквених послова.⁵ Када је реч о суми, хиљаду динара представљало је износ који је године 1897. Кутлик добио од продаје једне слике већег формата (Ајоштова измирења краља Александра Обреновића са књазом Николом Црногорским).⁶ Шта је све Кутликова удовица продала Вукановићу за наведени

износ, данас је готово немогуће реконструисати (уколико о томе нису сачувана документа у Вукановићевој заоставштини), али је врло вероватно да је предмет купопродаје била опрема, односно инвентар школе: столови, сликарске ногаре, сандуци за седење, преградни паравани и помоћна средства попут гипсаних биста, дрвених геометријских модела, апарата за перспективу и књига.⁷ Међу оним што је продато су, несумњиво, били печат округлог облика са текстом *СРПСКА СЛИКАРСКА ШКОЛА у БЕОГРАДУ/ECOLE SERBE DE PEINTURE à BELGRADE*⁸ и меморандуми школе.⁹ Део предложака за пресликавање и школску документацију са преписком супруга, Милада Кутликова, понела је са собом у Словачку.¹⁰ У Словачкој је завршила и већина сликарских остварења Кирила Кутлика.

ПРЕДЛОШЦИ ЗА ЦРТАЊЕ

Дуги низ година чувао је Кутликову заоставштину његов сестрић Борис Балент.¹¹ Након Балентове смрти, Кутликова заоставштина је, из његове имовине, прешла у власништво Словачке народне галерије.¹² У личном фонду Кирила Кутлика у Архиву ликовне уметности Словачке народне галерије у Братислави (у даљем тексту AVU SNG, *prim. прев.*) чувају се и предлошци за цртање из Српске цртачке и сликарске школе. Осим узора Леополда Таубингера из Беча, Кутликови ученици су радили и према литографским предложцима Хегера (Höger) и према другим бечким, париским, лондонским и немачким отисцима. Ту наилазимо и на париске вејбanke цртња *Raphael*, као и на немачка или француска издања *L'art pratique* Георга Хирта (George Hirth), који је репродуковао и дела Албрехта Дирера и Антоана Ватоа. Српска наука о уметности, којој Кутликов школски архив досад није стајао на располагању, на овај начин може допунити своју представу о прилично широкој лепези предложака у понуди ове школе, што је очигледно и на основу сачуваног низа примерака. Крајем XIX века „копирање“ у настави је, додуше, бивало већ превазиђено, те у томе Кутликов приступ није био најсавременији. Млади педагог је, по свему судећи, полазио од властитог искуства, које је стекао као ученик уметничких академија са дугогодишњом традицијом и старијим методама наставе.¹³ Између осталих, Кутликово инсистирање на прецизном цртежу оцењује Вања Краут.¹⁴

Кутликови ученици радили су и према моделима од гипса, дрвета и жице. Следеће помоћно средство у настави – предлошци од пресоване хартије – доноси многа занимљива сазнања. Наиме, у AVU SNG данас се налазе двадесет два папирна рељефа из Кутликове школе. Реч је о париском издању рељефа, које је Кутлик набавио у Бечу. Поједине серије су, углавном, сачињене од геометријских и бильних орнамената, које је сликар користио у настави и раду са полазницима занатлијског курса. Девет рељефа представљају портрете – античке и један египатски. За шест узорака пронашла сам еквиваленте у ученичким радовима; они се налазе међу двадесет девет цртежа Милана Миловановића из периода када је похађао Кутликову школу.¹⁵ Ове радове пронашла сам 2005. године у *Кабинету трафике Народног музеја у Београду*.

ЦРТЕЖИ МИЛАНА МИЛОВАНОВИЋА

Талентованог Милана Миловановића (1876–1946) открио је у гимназији у Крушевцу 1894. године Михаило Валтровић (1839–1915), археолог и управник Народног музеја. Он је младићу понудио помоћ око прибављања државне стипендије за студије сликарства у иностранству. Пошто је годину дана касније у Београду отворена Кутликова сликарска школа, Миловановић је одложио одлазак у иностранство и определио се за стицање основа сликарства у домовини. Београдску школу похађао је нешто дуже од годину дана, али неким чудом сачувала се чијава хрија Миловановићевих цртежа рађених ћојим 'преелегима'. Линеарни, ћеданчино искалијрајући, чијко исцртавајући и даширајући, они су докуменати ако не о гару ученика оно о методи професора... Завршени цртежи ученик је даширао и ћештавио, а професор ћарафирао, чиме је дело стицало аутентичност усјелој рада о коме ће се водити рачуна на крају школске ћодине.¹⁶

На основу папирних рељефа из AVU SNG,¹⁷ мотиве шест Миловановићевих цртежа можемо идентификовати као *Auguste jeune antique*, *Paris antique*, *Sapho*, *Faune riant*, *Ulysse* и *Venus du Capitole*. С друге стране, Миловановићево датирање открива след појединачних задатака и илуструје размишљања о Кутликовој методици. Преостали цртежи ученика, за које нисам пронашла узоре у Кутликовом личном фонду, допуњују представу о одликама и броју пре-

дложака Српске цртачке и сликарске школе. Када посматрамо ових шест рељефних портрета (предложака), најзанимљивији међу њима је, вероватно, баш онај први. Наиме, на рубу *Auguste jeune antique* се, такође, налази прилично нечитак (буквално најврљан) текст. Како су нам познате сигнатуре ученика са цртежа, један део текста на рељефу – уз огромну помоћ фантазије – могао би гласити: *Милан А. Миловановић Залојовац* (ћириличним писмом). На овај надимак указала је српска историчарка уметности Вера Ристић: *На неким Миловановићевим цртежима рађеним у Кутликовој школи, млади ученик је свом имену и презимену додавао надимак Залојовац.*¹⁸ Стога, претпоставка да је Миловановић могао да се потпише и на школски предлогак према коме је радио није искључена. На рубовима других плошних предложака и у вежбандкама из Кутликовог фонда су, такође, сачувани цртежи, сигнатуре и коментари ученика. Већина њих је, нажалост, нечитка. Следеће сећање на српског сликара Милана Миловановића у AVU SNG чине четири писма (из периода 1895–1898) у којима ученик углавном информише учитеља о својим плановима у вези са студирањем.

НАСТАВНИ ПРЕДМЕТИ У СРПСКОЈ ЦРТАЧКОЈ И СЛИКАРСКОЈ ШКОЛИ

Списак наставних предмета у Кутликовој школи могуће је реконструисати на основу примерка *Програма цртачке и сликарске школе у Београду* (1895, Штампарија Светозара Николића), његовог концепта *Програм и сврхе школе сликарске коју је основао и којом руководи Кирил К. Кутлик* (1895, Кутликов рукопис на чешком: *Program a účely školy malířské založené a vedené Cyrillem K. Kutlíkem*), *Програм Српске цртачко-сликарске школе. – друго поправљено и добијено издање* (1. 1. 1897, Кутликов рукопис), који се налазе у AVU SNG,¹⁹ и *Програма вечерњеј курса за занатлије који постоји у Српској цртачко-сликарској школи, израђен на захтев Министарства народне привреде* (20. 3. 1897, рукопис) из Архива Србије.²⁰

У првом школском програму (1895, штампано), Кутлик расподељује наставу, формирајући *Цртачко* и *Сликарско одељење* (касније користи израз *одељак*). За оба одељења он, затим, наводи предмете за сваки од три засебна разреда (разреди се односе на

дужину школовања; три разреда – три године школовања, *йрим. јрев.*). У првом разреду, *Цртачко одељење* похађа наставу из следећих предмета: 1. елементарно цртање; 2. копирање; 3. перспективно цртање облика. Други разред се усмешава на: 1. цртање геометријских облика од гипса; 2. цртање пластичких орнамената; 3. цртање глава и фигура. За трећи разред, Кутлик је имао у плану следеће предмете: 1. цртање разних предмета по природи; 2. цртање главе по природи; 3. цртање целих фигура (и то угљеном, кредом, оловком и пером). У виду допунске наставе, предвиђен је Теоријски курс из перспективе и пластичне анатомије. У *Сликарском одељењу* су се, према првом школском програму, изучавали следећи предмети: 1. копирање; 2. сликање по природи: предела, глава, фигура и целе композиције, масном бојом, акварелом и пастелом. У теоријски део наставе спадали су историја уметности, хармонија боја и наука о композицијама. У стварности, теоријска настава уведена је тек следеће школске године (1896/1897) када је Кутлику пошло за руком да у школу доведе више квалифицираних педагога.

Други школски програм (1897), сачињен на основу стеченог искуства, има другачију расподелу. Наиме, у њему је основни критеријум подела на *Цртачко-сликарски* и *Занатлијски одељак*. Додатак представља и увођење четвртог разреда. За појединачне разреде он, у овом случају, и даље користи појам одељење. Предмети у *Цртачко-сликарском одељку* обухватали су стручне (практичне) и помоћне (теоријске) предмете. Од стручних предмета у 1. одељењу (разреду) Кутлик је нудио цртање по пре-гледима слободном руком (орнаменти, главе, фигуре, предели, перспективно цртање геометријских облика). У 2. одељењу ученици су, имали цртање по моделима од гипса (орнаменти, главе, руке, ноге, целе фигуре и анатомско цртање). Треће одељење усмешавало се на цртање по природи (главе, цела тела и предели), а 4. одељење на сликање (бојом) по природи (главе, цела тела, прегледи и композиције). У помоћне (теоријске) предмете на *Цртачко-сликарском одељку* спадали су наука о познавању геометријских облика, наука о пројекцијама, наука о сенчењу, перспективи, Историја уметности, наука о стиловима и орнаментима, наука о бојама, анатомија.

Наставни програм у појединим одељењима (разредима) *Занатлијској одељка* можемо детаљније

приказати и према Трифуновићу:²¹ 1. одељење била је врста *снреме за оне који још нису цртали*, у виду елементарног (основног) цртања. Настава у 2. одељењу обухватала је геометријско и перспективно цртање, цртање слободном руком и лепо писање. У 3. одељењу посвећивала се пажња стручном цртању и нацртној геометрији.

Овде је неопходно напоменути да је *Програм Српске цртачко-сликарске школе. – друго јошправљено и дођућено издање* (1. 1. 1897, рукопис) сачуван у чак два примерка.²² Реч је о готово идентичним текстовима, с одређеном разликом на крају документа. Док Трифуновић, у закључку документа из Архива Србије, наводи само Кутликово име, примерак у Архиву ликовне уметности Словачке народне галерије садржи потписе Кутлика и још четири педагога (Стефановић, Ковачевић, Зорић, Живковић). Осим овог целовитог школског програма, који је написао Кутлик, у AVU SNG се налазе и детаљни програми (силаби) предмета, сачињени од стране предметних педагога.

Иако је увођење теоријских предмета Кутлик планирао већ у првом школском програму (1895), на крају школске 1895/1896. године констатује: *Теоријски часови нису моји јако заслуњени бити, јер шаја не знајах још добро српски, а никоја нисам моја наћи, ко би шај њосао обављао. Покушај једноја младоја инжињера, да прегаје Јерсекићеву и историју уметности, био је врло слаб и шако моји ученици имадоше врло мало теоријских часова. Ну, идуће још године, мојим вредним ученицима указаће се Јурилика да и шај њосићију, јер ћу наћи јосиоду, која ће обављаши теоријске часове.*²³ Кутлик је своје обећање испунио: од средине друге школске године (1896/1897) извођена је теоријска настава. Заједно са практичним дисциплинама, кадровски је била обезбеђена на следећи начин:²⁴ професор Велике школе, љубитељ уметности и ванредни ученик Кутликовог Сликарског одељења Светозар Зорић предавао је историју уметности, стил и орнаментику; следећи професор Велике школе Јефта Стефановић уводио је ученике у геометрију и геометријско цртање, а професор београдске реалке Јосиф Ковачевић у нацртну геометрију и науку о сенчењу и Јерсекићеви; санитетски капетан I кл. др Милан Жерарић предавао је листничну анатомију, а подиножење Министарства грађевина Војислав Н. Стјејевић геометријско цртање у вечерњем занатлијском

курсу. Сâм Кирил Кутлик изводио је наставу на предметима *цртњање и сликање* за редовне ученике и *слободно цртњање* за ученике у вечерњем занатлијском курсу. Овај персонални састав пример је стања регистрованог (у годишњем извештају) 15. јуна 1897. Наиме, пола године након увођења теоријске наставе (од децембра 1896) бележимо једну кадровску промену. Програм предавања из пластичне анатомије за јануар 1897. саставио је др Милутин Живковић, који је наставу из овог предмета у *Српској цртачкој и сликарској школи* одржао први пут дана 3. 1. 1897, како је Кутлик забележио у свом роковнику: *8/XII (1896) у Јонедеоник ћредавао је Ћ. Ковац(евић) ћрви јућ најр. ћеометрију, (19/XII III x); 19/XII у чећерјак ћредавао је Ћ. Сићевановић ћрви јућ ћеометрију; 21/XII у суботу ћредавао је Ћ. Зорић ћрви јућ историју уметности; 3. I. '897 у јећак ћредавао је Ћ. Доктор Живковић ћрви јућ анатомију... 3. IV ћредавао је Јосија Стјајевић ћрви јућ ћеом(етријско цртање).*²⁵ На почетку треће школске године (1897/1898), Кутлик је представио предмете и у штампи²⁶ најавио увођење наставе из *немачкој и француској језику*, којом ће руководити Павле Мајзнер, професор и чиновник Министарства финансија. Иако у овом чланку (6. 10. 1897) то није наглашено, код *анатомије* се појављује име већ трећег предавача: др Богослав Завађил, практични лекар. Као новог педагога штампа представља (30. 10. 1897) Николу Несторовића,²⁷ архитекту Министарства грађевина, који ће заменити подинjeњера Војислава Н. Стјајевића у настави *ћеометрије* у вечерњем занатлијском курсу. Да је Несторовић заиста држао наставу у *Занатлијском курсу Кутликове школе*, потврђује напомена исписана графитном оловком: *Предав(ања) занат(ијама)... ћеом(етрија) - Несторов(ић)... на (непослатом?) Кутликовом извештају министру народне привреде – Вечерњи курс у новембру месецу.*²⁸ Заправо, знамо тачно дане када је држана настава из геометрије (11, 13, 18, 20, 25. и 27. новембра 1897), пошто је Кутлик на листи дневних долазака за извештај дописао: *У данима, који су означени ° ћредаје се ћеометрија и ћеом. цртњање.* Захваљујући Кутликовом писму оцу ученика, Емилију Јурми,²⁹ данас знамо када су у трећој школској години почела предавања из поједињих предмета: *Предавање из Геометрије оштећено је 15. о. м. (октобра), ћредавање из Историје уметности 18. о. м., ћредавање из Пластичне Анатомије 8. о. м., ћре-*

давање из Персиекийве није још оштећено, ћредавање из Француској и немач.(ког)језика оштећено 1. новембра и. 1. (1897).

ПРОГРАМИ (СИЛАБИ) ПРЕДМЕТА КУТЛИКОВЕ ШКОЛЕ

На основу програма наставних предмета, школских обавештења из штампе тог времена и њихових концепата, Кутликових роковника и преписке, можемо прилично детаљно реконструисати одвијање наставе у *Српској цртачкој и сликарској школи*. У AVU SNG се, међу рукописима, налази укупно шест програма. Први је поменути чешки концепт (*Program a účely školy malířské založené a vedené Cyrilem K. Kulíkem, 1895*). Свакако, занимљивија је серија хронолошки поређаних програма из године 1897. који су на маргини означенчи ћириличним словима: А., Б., В., Д., Е. – уз скраћени назив. Реч је о следећим програмима:

A. Целокућни ћројрам српске Цртачко - сликарске школе (*Пројрам српске цртачко-сликарске школе. - друго ђођрављено и дођуњено издање -*).

Б. Цртњање и сликање. (*Пројрам наставе цртњања и сликања у „српској цртачко-сликарској школи“*).

В. Наука о ћознавању ћеометријских облика (*Пројрам ћредавања из науке о ћознавању ћеометријских облика, у српској цртачко-сликарској школи у Београду*).

Г. Недостаје.

Д. Историја уметности, стил и орнаментика (*Историја Уметности*).

Е. Пластична анатомија. (*Пројрам ћредавања из ћласичне Анатомије у српској цртачко - сликарској школи*).

При представљању предмета, моје полазиште било је претежно **A. Целокућни ћројрам српске Цртачко - сликарске школе** (*Пројрам српске цртачко-сликарске школе. - друго ђођрављено и дођуњено издање -*). Датум на њему је 1. јануар у Београду, а потписан је од стране петорице педагога: *власник и управник срп. црт. слик. школе Кирил Кутлик, акад. живописац; Јећића Сићевановић, ћроф. Вел. Школе; Светиј. Зорић; Јосиф Ковачевић, ћрофесор; Др. Мил. Живковић.* Програм је подељен у десет глава: *I. Школа, II. Задатак школе* (1. живописци, 2. учитељи

цртања, 3. занатлије, 4. љубитељи уметности), III. Уредба школе (Цртачко-сликарски одељак, стручни и помоћни предмети; Занатски одељак, предмети), IV. Разреди, V. Услови пријема, VI. Врсте ученика (редовни, ванредни, ученици вечерњег курса), Потсекивање часова, VII. Трајање наставе, VIII. Школска година (испити, сведочбе), IX. Школарина, училиница, смањена школарина, X. Школска правила. Програм, у рукопису на пет страница, наводи прилично детаљну мисију и организацију Кутликове сликарске школе.

ЦРТАЊЕ И СЛИКАЊЕ

Приликом навођења садржине предмета у појединачним разредима већ сам делимично поменула задатке, наведене у документу *Б. Цртање и сликање. (Програм наставе цртања и сликања у „српској цртачко - сликарској школи“)*. Овај документ од једне странице носи датум 29. Јануара 1897. год. и потписан је од стране Кирила Кутлика. Иако у овом програму нису експлицитно наведени разреди, разредну концепцију наставе могуће је наслутити из рашчлањења текста на четири дела, при чему се њихова садржина постепено усложњава. Кутлик почиње са *Цртањем по преиздима* (штампани предлози) *слободном руком*, уз посебно усмерење на *орнамене*, *главе, фигуре, пределе и перспективно цртање геометријских облика*, коришћењем цртачких средстава као што су *тица*, *уљен*, *креда*, *шуш*. Акварел је био предвиђен за реализацију *полихромних орнамената*. У другом разреду настављало се са *Цртањем по моделima od тела*. Што се садржине тиче, *орнаментима и главама* су додати екстремитети: *руке и ноге и целе фигуре*. Геометријско цртање замењено је анатомским. Цртачка средства су поново *тица*, *уљен*, *креда (црна, бела)*, али и *сенија* и *шуш*. У 3. разреду цртало се *по природи*. Уљеном, црном и белом кredom на боји и *тицом* цртале су се *главе, цела тела и пределе*. *Сликање (бојом)* по природи дошло је на ред у 4. разреду. *Масним бојама, пастелом и акварелом* требало је реализовати *главе, цела тела и пределе, мртву природу и композицију*. У програму, Кутлик на крају упозорава на то да ће га прилагодити способностима, као и правцу образовања појединачних ученика. Садржина наставног програма цртања и сликања који је конципирао Кутлик има логичну структуру, след и градацију.

НАУКА О ПОЗНАВАЊУ ГЕОМЕТРИЈСКИХ ОБЛИКА

Трећи из серије је докуменат *В. Наука о познавању геометријских облика (Програм познавања из науке о познавању геометријских облика, у српској цртачко - сликарској школи у Београду)*. У Кутликовом концепту³⁰ и у чланцима о сликарској школи из штампе тог периода,³¹ овај предмет је помињан под називом *Геометрија и геометријско цртање* или само *Геометрија*. Да је реч о сродној области, може се закључити не само на основу садржаја програма, већ и на основу чињенице да је предмет, без обзира на његов назив, предавао Јефта Стефановић. На документу од три странице, исписане угледним Стефановићевим рукописом, нема датума. Поредећи овај програм са осталима из серије у AVU SNG, може се, ипак, закључити да је настало током јануара – фебруара 1897. Што се садржине документа тиче, сачињавају га увод који разматра *цртање слободном руком и леђиром, геометријско, пројективно и техничко цртање*. Половинци се током првих неколико часова упознају са тиме како се користи прибор за цртање.

Даље је програм разврстан на делове: *теоријски, практички и стереометријски*. *Теоријски* део уводи теме појединачних предавања, која су разматрала дефиниције, поделе и методе цртања тачака, правих, паралелних прави и конструкције углова. Помињу се, такође, употреба размерника и угломера, равне слике, троугао, четвороугао, полигон, многоугао, круг (пречник, тетива, сечица дирка, исечак). У теоријском делу, програм подразумева и задатке за конструисање троуглова, четвороуглова, правилних и неправилних многоуглова. Даље су поменути елипса, парабола и хипербола. *Практички* део усмерен је на цртеж састављен из правих линија и праволинијских слика и на цртеж састављен из кривих линија или из правих и кривих линија. *Стереометријски* део разматра површине, равни (1–3 и више), тела са равним површинама, пирамиду, тетраедар, призму и коцку; говори о телима са кривим површинама, ротацији тела, купи, лопти, овалном телу, елипсоиду, параболоиду и хиперболоиду.

Докуменат који недостаје из серије програма Кутликовог фонда у AVU SNG, био је вероватно означен словом *Г*. На основу *Целокућног програма српске Цртачко - сликарске школе (A.)* није могуће

експлицитно одредити његов назив, јер, како сам већ назначила у глави III, за *Цртачко-сликарски одељак* наведено је осам *йомоћних предмета* (1. наука о познавању геометријских облика, 2. наука о пројекцијама, 3. наука о сенчењу, 4. перспектива, 5. историја уметности, 6. наука о стиловима и орнаментима, 7. Наука о бојама, 8. анатомија). Из пописа сачуване серије програма можемо, међутим, приметити да след нумерисања 1–8 није одржан и да су у серији измешани програми предмета *йомоћних са сијучним*. Према сигнатурама петорице педагога у *Целокупном програму српске Цртачко - сликарске школе* (A.), могуће је, ипак, закључити да је аутор програма који недостаје био професор београдске реалке Јосиф Ковачевић. Штампа тог времена, такође, наводи Ковачевића као предавача у Кутликовој школи; према тим чланцима,³² назив Ковачевићевог предмета можемо уобличити као *Науцина ћеметрија, Јерсиекијива и наука о сенчењу* или *Персиекијива и наука о сенчењу*. Овај податак се подудара са забелешком из Кутликовог роковника: 8/II (1896) у *йонедеоник предмету* је љ. Ковачевић *први штамп науцији ћеметрију*, а 9. 12. 1896. године држао је предавање већ трећи пут. Ако је Ковачевић направио програм за свој предмет, врло је вероватно да је управо он био означен словом Г. у серији и да су његово тежиште чиниле *Науцина ћеметрија, Јерсиекијива или наука о сенчењу*.

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

У штампи тог времена, школским годишњим извештајима и Кутликовим забелешкама сусрећемо се са следећим називом Зорићевог предмета: *Историја уметности, стил и орнаментика*. Сачуван у серији под словом Д., овај програм наводи, додуше, само садржај предмета *Историја Уметности*. Зорићев рукопис, који је прилично тешко прочитати, има четири странице и носи датум 25/II. (18)97. Програм је подељен на три дела: A. *Историја архијекијуре*, B. *Историја вајарства (скулптуре)* и В. *Историја живоїса*. Даље разврставање, у сваком делу, уређено је хронолошки и сложено у нумерисане области. Прва област у делу A. *Историја архијекијуре* усмерава се на I Старе (Оријенатилне) народа Истока. Овде Зорић сврстава: 1. египатску, 2. вавилонску и асирску архитектуру, 3. индијску, 4. мидску (асирску, прим. ред.) и персијску архитектуру, 5. феничанску и јеврејску архитектуру. У II

Класичној архијекијури сусрећемо теме: а) грчка архитектура, дорски, јонски и коринтски стил: 1. преисторијско раздобље (киклопски зидови, пелашка архитектура), 2. прва епоха од времена ... ског (нечијико) до Персијског рата, 3. друга епоха од Персијског рата до Александра Великог, 4. трећа епоха од Александра Великог до пропasti Грчке; б) архитектура Етрураца; в) римска архитектура. Трећа област обухвата III Стару хришћанску архијекијуру: 1. старе хришћанске базилике, 2. византијску архитектуру, 3. руску архитектуру. Приликом анализе и преписа, као најпроблематичнија показала се следећа област. У њој је највероватније реч о IV Мохамеданској архијекијури и сачињавају је следеће подобласти: 1. мохамеданска архитектура у Сирији, Египту и Сидону, 2. мохамеданска архитектура у Шпанији, 3. мохамеданска архитектура у Индији, Персији и Турском. Пета област, V Хришћанска архијекијура средње већа, обухвата: 1. романску, 2. готску архитектуру. VI Ренесанса распуштањена је на: 1. Ренесансу у Италији: рану ренесансу, високу ренесансу, барок; 2. ренесансу у осталом делу Европе. Последња област, VII Архијекијура XIX века, није распуштајуна на никакве подобласти. Други део школског програма Б. *Историја вајарства (скулптуре)* почиње са разматрањима I Народа Истока: *Вајарство код Етијана, Асираца и Вавилонаца, Персијанаца*. Зорић се даље посвећује II Вајарству код Грка: 1. архајско доба (до г. 550 пре Хр.), 2. доба до Персијског рата, 3. доба до Пелопонеског рата, 4. доба до Александра Великог, 5. доба до пропasti Грчке. III Етрујско и римско вајарство подељено је на: 1. вајарство код Етрураца, 2. вајарство код Римљана – а) први период до Августа, б) други период до Адријисие? (нечијико, претпостављам – Хадријана), в) трећи период до пропasti Римског царства. Четврта област, IV Средњи век, разматра вајарство у 1. старохришћанској доби, 2. византијском и романском добу, 3. готском добу и 4. италијанској вајарству (1200–1400). Пета област, V Вајарство XV века (до Микеланђела), подељена је једноставно, на вајарство у Италији и вајарство у Немачкој и Француској. VI Вајарство од XVI до XVIII века (од Микеланђела до Канове) посвећено је вајарству у Италији, Француској и Немачкој од XVI до XVIII века. Последња област вајарског дела програма је VII Вајарство XIX века (од Канове). Трећи део В. *Историја живоїса* почиње I Старим веком – стручним

прегледом вештине живописа код Грка, Етрураца и Римљана. Област *II Средњи век* подељена је на: 1. старохришћанско доба, 2. византијско доба, роман-ско доба, 3. почетак и развој сликарства у Италији, Немачкој и Фландији (1200–1500). *III Сјајно доба живописа (1500–1550)* усмерено је на Италију и на личности попут Леонарда, Микеланђела, Рафаела, Карадија, Тицијана, затим на Нидерландску, Немачку и Шпанију. Четврта област, *IV Период 1500–1800*, говори о сликарству у Италији, Шпанији, Нидерландској, Немачкој, Фландији и Енглеској. Последња област, у делу о историји живописа, *V. XIX век*, наводи поједине школе: 1. псеудокласична школа и антикисте, 2. романтична школа, 3. идеалистичка школа, 4. натуралисти, 5. отпадници од природе: симболисти, афектисти итд.

ПЛАСТИЧНА АНАТОМИЈА

Најчешће кадровске промене бележимо на предмету *Пластична анатомија*. Овај предмет је у Српској цртачкој и сликарској школи почeo да предајe др Милутин Живковић, дана 3. јануара 1897.³³ У *Другом ћодишњем извештају школе* (сачињеном за 15. јун 1897)³⁴, при предмету *Пластична анатомија* Кутлик је као предавача забележио др Милана Же-рајића. До промене је дошло и у следећем семестру, пошто *Вечерње новости*³⁵ наводе да овај предмет предајe др Богослав Завађил, практични лекар.

Како сам већ поменула, *Пројрам предавања из пластичне Анатомије у српској цртачко - сликарској школи (Е.)* сачинио је први његов предавач, др Милутин Живковић. Документат од једне странице има датум 28 Јануара 1897. г., *Београд* и овде га на-водимо готово у целости:

Од чеја у главном зависи форма тела, симетрија и симентација тела.

– *Костур: кости лобање, кости лица, шојорифија лобање; разлике у лобањама по полу, по узрасству, по расама и по индивидуалностима; пропорцијам. Шавови и злобови лобање.*

– *Костур трупа: вратни, грудни и појасни, прстенови кичме; крсна кости и соскугис; грудњача и ребра.*

– *Кости јорњих удова: лопатица, кључњача, плешна кости, лакајна кости, јебица, carpus и metacarpus; злобови и форме злобних делова јорњих удова.*

– *Кости доњих удова: карлична кости са њеним деловима; бедрена кости, голеница и лисна кости; tar-*

sus и metatarsus са прстима; злобови и форме злобних делова доњих удова.

– *Мишићи главе и лица; карактеристика мишића лица; радња мишића лица (мимике).*

– *Мишићи врати и радња њихова; мишићи трупа и радња њихова.*

– *Мишићи јорњих удова и радња тих мишића.*

– *Мишићи доњих удова и радња њихова.*

– *О пропорцијама тела и појединих делова тела.*

– *Појам о унутрашњим органима, о централном нервном систему, о крвном систему, о најкрутијим нервима и судовима.*

– *Органи чула: очи, уво, нос. (Милутин Живковић, 28. 1. 1897, рукопис)*

НАСТАВНИ ПРОГРАМИ У СРБИЈИ И ВРАЋЕНИ ПРОГРАМИ

За предмете из којих је држана настава у Занатлијском одељку Српске цртачке и сликарске школе Кирила Кутлика нису познати никакви документи у Словачкој. Та чињеница, међутим, не треба да нас жалости, јер су занатлијски програми сачувани у Србији, где су и били објављени. Према Трифуновићу,³⁶ у Архиву Србије налази се пет програма. Први од њих је варијанта овде анализаног целовитог *Пројрама српске цртачко-сликарске школе. - друго појправљено и дојуњено издање - (1897)*. Други је целовит занатлијски програм: *Пројрам вечерњеј курса за занатлије који постоји у Српској цртачко-сликарској школи, израђен на захтев Министарства народне привреде (20. 3. 1897)*. Од појединачних програма, у Архиву Србије су сачувани: *Пројрам из геометријској цртања у вечерњем занатском курсу српске цртачко сликарске школе (Б.)*, *Пројрам из слободноручној цртања у вечерњем занатском курсу српске цртачко-сликарске школе (В.)* и *Сиручно цртање (Г.)*.

Индиције из других списка нуде могуће објашњење зашто је код Кутлика остало више програма него у Министарству у Србији и зашто је, у ствари, дошло до раздавања докумената. Наиме, врло је вероватно да је од јануара до марта 1897. Кутлик припремио не једну, већ две серије програма. Претпостављам да је једна серија – за *Занатлијски курс* – била израђена за Министарство народне привреде и, пошто је оно одобрило финансијску помоћ Кутликовој школи, програми су задржани у Министарству (данас се налазе у Архиву Србије). Другачија судбина,

међутим, задесила је серију програма за *Редовне ученике*, која је данас у Словачкој. Ову серију је Кутлик, по свему судећи, послao Министарству просвете и црквених послова, заједно са молбом (15. 7. 1897) у којој и од овог министарства тражи финансијску помоћ за школу. Текст молбе наводи Трифуновић:³⁷ *Господину Министру Просвете и црквених послова. Потписани моли Господина Министра, да изволи приложени пројект Српске цртачко-сликарске школе преједати - оцениши и ако је могуће одобриши. Ако овај пројект одговара поштреби и назорима Господина Министра и ако је Господин Министар приликом своје посете на последњој годишњој изложби уметничких радова срп. цртачко-сликарске школе (26. јуна 1897.г.) добио уверење, да исхеј школе одговара постављеном пројекту и задатку, што ионизано молим Господина Министра, да изволи решити - да се српској цртачко-сликарској школи издаје стапна материјална помоћ, како би оистанак исхеј био осигуран, - те да може своме задатку поштено одговорити. Господина Министра ионизани Кирил Кутлик, управник Срп. цртачко-сликарске школе.* На основу примерка који се чува у AVU SNG, овоме тексту можемо једино додати Кутликову искрену жељу, изражену у напомени: *Оригинал предат са 5 прилога 1. начелнику министарства - Ловчевићу - данас 15. јула 1897. - Нека Бог да, да последице овој мој корака буду за школу моју благославене. КК -.* Из оригинала молбе коју наводи Трифуновић сазнајемо још две чињенице. Наиме, у додатку начелника на полеђини докумената читамо: *(Кирил Кутлик упр. срп. цртачке и сликарске школе, моли да се школи одреди стапна материјална помоћ). За сада нема буџ.(етских) моћности.* Други додатак потиче од самог Кутлика: *Примио сам приложене пројекте најпре. Кирил Кутлик, управник срп. слик. школе. 5. јуна 1898. г. (тек годину дана касније!).* Програми предмета из наставе за редовне ученике били су, дакле, враћени Кутлику. Након његове смрти, Милада Кутликова их је понела у Словачку, са заоставштином свог супруга. Једнозначно адресирање двеју серија програма уједно објашњава зашто на једној од варијанти целовитог програма „недостају“ имена других професора. С обзиром на предмете које су предавали, остали педагози потпи-

сани су на наставном програму за *Редовне ученике*, враћеном из Министарства просвете и црквених послова. У *Занатлијском курсу*, осим Кутлика, у почетку је предавао још само Војислав Н. Стјевић. На варијанти целовитог програма из Министарства народне привреде, Трифуновић не спомиње његов потпис.

ЗАКЉУЧАК

Верујем да ће студија *Предложци за цртање и наставни пројекти у Српској цртачкој и сликарској школи Кирила Кутлика* суштински допунити представу о почецима ликовног образовања у Србији: с једне стране, о програмима предмета који су били изучавани у школи, а, с друге, о личностима предавача, наставним методима и радовима ученика. Ова студија, пре свега, тежи да скрене пажњу на чињеницу да није само Риста Вукановић у програмима своје школе имао врло широк задатак, скоро задатак наставе једне академије, да употребимо формулатију Зоре Симић Миловановић.³⁸ Штавише, уверена сам да је у *Српску цртачку и сликарску школу* велике амбиције улагао још Кирил Кутлик. Кроз наставне програме је, како се може видети, направио корак, два близје од обичне школе ка сликарској академији.

Захваљујући аутентичним рукописима Светозара Зорића, несумњиво је да је он аутор још неколико докумената у Кутликовом фонду у AVU SNG. Претпостављам да у Србији није познато да је управо Зорић био састављач *Правила Друштине (Друштва) пријатеља уметности* (Кутлик је био творац и пропагатор идеје). Наиме, сачуван је записник са састанка овог друштва, као и предлог чланова (председник г. Стева Тодоровић, потпредседник г. С. Зорић итд.). Без обзира на кратак период у коме је друштво постојало, било би занимљиво проучити расположиве документе. Осим тога, у Кутликовом фонду налази се неколико изузетних писама Рафаила Момчиловића, као пример односа ученика и учитеља. Из Кутликове школе сачувана је пријава Надежде Петровић, као и пријаве неких других ученика. Ове и друге теме у вези са Кутликовом школом, верујем, заслужују пажњу.

*Програм
српске цртачко - сликарске
школе.*

— друго поправљено и допуњено издање —

I.

Српска цртачка и сликарска школа приватна је установа. Основана је и уређена с дозволом г. Министра просвете и црквених послова, по примеру страних завода за учење вештина. -

Школа.

II.

Цртачко сликарска школа има задатак:

Задатак школе.

1. Да онима, који имају дара и који намеравају, да свој живот посвете вештини, пружи толико спреме, да могу бити примљени у више разреде на које стране уметничке академије за рад даљег усавршавања. -

1. живописци

2. Да спреми добре учитеље цртања, према правилима за полагање испита за учитеље цртања и лепог писања од 2. V. 1883. г. К. бр. 40. 41., које је прописало министарство просвете и црквених послова. -

2. учитељи цртања

3. Да занатлијама да прилике, да се вежбају и усаврше у стручном цртању, које је за самосталан занатски рад и гајење доброг укуса од неопходне потребе. -

3. занатлије

4. Да пружи прилике и могућности да усаврше укус и осећај ка лепотме и негују цртање и сликање као лепу забаву и они који се не мисле искључиво посветити овој вештини - али гаје љубав према њој.

4. љубитељи уметности.

III.

За остварење горњег задатка цртачко - сликарска школа ради на основу ове уредбе:
Она је подељена на два главна одељка
A., Цртачко - сликарски и
B., Занатски.

Уредба школе.

A.

У цртачко - сликарском одељку
предају се ови предмети:

I. Стручни:

1. оделење: цртање по прегледима слободном руком (орнаменти, главе, фигуре, предели, перспективно цртање геометријских облика). -
2. оделење: цртање по моделима од гипса (орнаменти, главе, руке, ноге, целе фигуре и анатомско цртање). -
3. оделење: цртање по природи (главе, цела тела и предели). -
4. оделење: сликање (бојом) по природи (главе, цела тела, прегледи и композиције). -

II. Помоћни:

1. Наука о познавању геом. облика.
2. Наука о пројекцијама.
3. Наука о сенчењу.
4. Перспектива.
5. Историја уметности.
6. Наука о стиловима и орнаментима.
7. Наука о бојама.
8. Анатомија.

B.

У занатском одељку предају се
ови предмети:

1. оделење: елементарно (основно) цртање.
2. оделење: геометријско и перспективно цртање.
3. оделење: стручно цртање.

IV.

Школа је поделена у разреде,
у којима раде подједнако напредни
ученици. - Ученице имају засебна оделења.

Цртачко-сликарски одељак.

Предмети стручни:

Предмети помоћни:

Занатски одељак.

Разреди.

У школу примају се они ученици:

1. Који показују доволно дара и воље за уметност и желе, да се њој посвете. (вид. II. 1.)
2. Они, који показују довољну способност за цртање и имају прописану квалификацију за приправнике за учитеље цртања и лепог писања. -
3. Млађе интелигентније занатлије, којим је за напредак у занату потребно стручно цртање. (*и разумевање ћланова.*)³⁹

Услови примања.

4. Старије занатлије, који желе, да се усаврше у цртању. -
 5. Љубитељи сликарске вештине, који желе, да ту вештину негују као племениту и корисну забаву. -

VII.

Ученици су: редовни, ванредни и ученици вечерњег курса. -
(Трифуновић, 1978 не наводи преходна 2 реда)

Редовни су они ученици, који су поменути под V. 1. и 2. -
 Сваки редован ученик, који после тромесечног посећивања школе не покаже ни дара ни воље, биће пријатељски умољен да напусти школу. - (*школу најусији*)

Ванредни су они, који посећују школу за то, да стечено знање употребе приватно или као забаву.

Свакоме ванредном ученику стоји на вољу, да и даље посећује школу, "па ма какав успех показао. -" (*знаци навода*)

Вечерњег курса ученици они су, којима главно занимање не дозвољава, да преко дана посећују школу (као чиновници, занатлије и ђаци осталих београдских школа). -

Редовни ученици дужни су посећивати како часове цртања и сликања, тако и часове свију осталих предмета. -

Ванредни ученици и ученици Вечерњег курса имају права, да посећују часове осталих предмета у колико буде простор школских учионица дозвољавао. -

Врсте ученика.

Редовни.

Ванредни.

Вечерњег курса.

Посећивање часова.***VIII.***

Настава траје:

1. За оне ученике, који желе да продуже своје образовање на страним академијама све дотле, докле управа не увиди, да је ученик доволно спремен. -
2. За ученике, који се спремају за наставнике цртања и лепог писања одређује трајање наставе г. министар просвете и црквених послова.- (... и леђој писања, најмање две године.)

Трајање наставе.

3. Остали ученици посећиваће школу
без ограничена времена трајања. (... *трајања времена.*)

VIII.

Школска година траје од 1. септембра
до 30. јуна.-

Школска година.

На крају сваког полугођа т. ј. у
Јануару и у Јуну држе се испити,
за које ће министарство просвете
и црквених послова прописати правила.-
На основу тих испита добијају
ученици сведоцбе о показаном успеху. - (*сведоубу*)

Испити.Сведоцбе.**IX.**

Пошто је ова школа приватан
завод, одобрава г. министар, да
се наплаћује од ученика школарина,
и то:

Школарина.

Редовни ученици плаћају месечно   дин. 25.-
Ванредни ученици плаћају месечно   дин. 20.-
Вечерњег курса ученици плаћају месечно   дин. 10.- и 5.-

Школарина плаћа се месечно унапред.

У име уписнице плаћа се једаред за
свагда   дин. 5.-

Уписница.

Оним ученицима, који показују
ванредан дар за уметност а своје
сиромашно стање докажу уверењем,
може управа по своме нахођењу
смањити школарину. -

Смањена школарина.

(Потребе за цртање и сликање мора
сваки набавити сам. -) (... *и мале*)

X.

При ступању у школу добија
сваки ученик по један примерак
„школских правила“, по којим мора да се влада. (... *ио којима*)

Школска правила.

1. Јануара 1897. год.

У Београду.-

Власник и управник срп. црт. слик. школе:

Кирил Кутлић

акад. живописац.

Јефта Стефановић
професор Вел. Школе.

(округли печат школе)

Свет. Зорић

Јосиф Ковачевић
Професор.

Др. Мил. Живковић

(Трифуновић 1978, срп. 90 а исцртаним датумом наводи само: К. Кутлић, акад. живописац, сопственик и управник школе. Као извор наводи оригинал из Архива Србије, Министарство народне привреде 1897, Ф. XXI - 8.)

A./.

*Целокућни програм
српске Цртачко - сликарске школе.*

(дописано Кутликовом руком на стр. 6 његовог рукописа)

*Програм наставе
циртања и сликања
у
„српској цртачко - сликарској школи“.*

Цртање по прегледима слободном руком: Орнаменти, главе, фигуре, предели и перспективно цртање геометријских облика (писаљком, угљеном, кредом, тушем), - полихром(н?)и орнаменти (акварелом).

Цртање по моделима од гипса: Орнаменти, главе, руке, ноге, целе фигуре и анатомско цртање (писаљком, угљеном, црном и белом кредом, сепијом и тушем). -

Цртање по природи: Главе, цела тела и предели (угљеном, црном и белом кредом на боји и писаљком). -

Сликање (бојом) по природи: Главе, цела тела и предели, мртва природа и композиција (мрсним бојама, пастелом и акварелом). -

Овај ће се програм прилагодити према способности и правцу образовања појединих ученика. -

29. Јануара 1897 год.

(округли печат школе)

Кирил Кутлик
акад. живописац -

B./.

Цртање и сликање.

(дописано Кутликовом руком на стр. 4 његовог рукописа)

***Програм
предавања из науке о познавању
геометријских облика,
у српској цртачко - сликарској школи
у Београду.***

Увод.

Цртање слободном руком и лењиром?, геометријско пројективно и техничко. - Справе за цртање и њихова употреба.

Теоријски део.

О тачки и правој. Дефиниције; методе цртања; разни положаји правих линија. Задатци о правим линијама и тачкама.

Две праве. - Међусобни положаји и конструкције.

Угао. - Дефиниције разних врста углова и постанка.

Дељење правих дужи.

Дељење углова. Подела пуног угла на степене. Конструкције поједињих углова.

Размерник и угломер, њихове конструкције и примене?.

О равним slikama. Праволинијске и криволинијске.

Троугао и четвороугао и њихове одлике. Полигони или многоугли и њихове одлике. Круг као одлика многоугла. Пречник, тетива, сечица дирка и квадрант. Одсечак и исечак.

О подударним равним slikama.

Конструкција троуглава разне врсте и задатци о томе.

Конструкције четвороугаоника разне врсте и задатци о томе.

Задатци о конструкцијама правилних и неправилних многоугаоника.

О сличности слика.

Претварање геометријских слика, дужина и површина.

Дељење слика.

Криволинијске слике.

Круг. Круг и тачка; круг и права, два круга. Јајаста? линија.

Елипса. Њена дефиниција и конструкција, жиже, пречници, осовине и елементи додира са правом.

Парабола. Њена дефиниција и конструкција, жиже, оса и елементи додира с правом.

Хипербола. Њена дефиниција и конструкција, жиже, осе и елементи додира с правом.

Практички део.

а). Цртежи, састављени из правих линија и праволинијских слика.

б). Цртежи, састављени из кривих линија или из правих и кривих линија.

Стереометријски део.

О површинама.

Раван и њени односи са тачком и правом. Две равни. Кут. Три равни, телесни рогаљ. Више равни.

О телима са равним површинама. Пирамида и тетраедар. Зарубљена пирамида. Призма и коцка.

Зарубљена призма. Полиедри правилни и неправилни.

О телима са кривим површинама. Постанак кривих површина од правих и кривих линија.

Ротациона тела. Постанак. Купа, облица, кугла (лопта) прстенасто и јајасто тело; елипсоид, параболоид и оба хиперболоида. Њихови пресеци са равнима.

Хиперболни параболоид (седласта површина) и његови пресеци са равнима.

(без датума)

Наставник,

(округли печат школе)

Јефта Стефановић
проф. Вел. школе.

B . /.

*Наука о йознавању
јеометријских облика.*

(дописано Кутликовом руком на стр. 4 Стефановићевог рукописа)

Историја Уметности.

A Историја Архитектуре.

I Стари (Оријентални) источни народи.

1. Египатска архитектура.
2. Бабилонска и асирска архитектура.
3. Индијска архитектура.
4. Мидска (асирска) и персијска архитектура.
5. Феничанска? и Еврејска архитектура.

II Класична архитектура.

- a) Грчка Архитектура, дорски, јонски и коринтски стил.
1. придоба (цикlopски зидови, Пелашка архитектура).
2. прва епоха од Со-нечишко-ског нечишко до Персијског рата.
3. друга епоха од Персијског рата до Александра Великог.
4. трећа епоха од Александра Великог до пропasti Грка.
- б) Архитектура Етрураца.
- в) Римска архитектура.

III Стара хришћанска архитектура.

1. Старе хришћанске базилике.
2. Византијска архитектура.
3. Руска архитектура.

IV Мохамеданска архитектура.

1. Мохамеданска архитектура у Сирији, Египту и Сидону.
2. Мохамеданска архитектура у Шпанији.
3. Мохамеданска архитектура у нечишко, Персији и Турској.

V Хришћанска архитектура средњег века.

1. Романска архитектура.
2. Готска архитектура.

VI Ренесанс.

1. Ренесанс у Италији: старија периода, високи ренесанс, барок.
2. Ренесанс у осталој Европи.

VII Архитектура XIX века.

Б Историја Вајарства (скулптуре).

I Источни народи.

Вајарство код Египћана, Асираца и Бабилонаца, Персијаца.

II Вајарство код Грка.

1. Архајско доба (до 550 год. пре Хр.).

2. Доба до Персијског рата.
3. Доба до Пелопонеског рата.
5. Доба до Александра Великог.
6. Доба до пропasti Грка.

III Етрушко и Римско вајарство.

1. Вајарство код Етрураца.
2. Вајарство код Римана.
- a) прва периода до Августа.
- b) друга периода до Адријисе. (Хадријана)
- v) трећа периода до пропasti римског царства.

IV Средњи век.

1. Старохришћанско доба.
2. Византијско и романски доба.
3. Готско доба.
4. Италијански вајарство (1200–1400).

V Вајарство XV и века (од Микеланђела).

1. Вајарство у Италији.
2. Вајарство у Немачкој и Француској.

VI Вајарство XVI и XVIII века (од Микеланђела до Канове).

Вајарство у Италији, Француској и Немачкој од 16. до 18. века.

VI Вајарство XIX века (од Канове).

B Историја Живописа.

I Стари век.

Кратки преглед вештине живописа код Грка, Етрураца и Римљана.

II Средњи век.

1. Старо хришћанско доба.
2. Византијско доба, романски доба.
3. Почетак и развјитак живописа у Италији, Немачкој, Фландрији? (1200 - 1500).

III Сјајна доба живописа (1500 - 1550).

Италија: Леонардо, Микеланџело, Рафаел, Карацио, Тицијан.

Нидерландска, Немачка, Шпанија.

IV Период од 1500 - 1800 год.

Италија, Шпанија, Нидерландска, Немачка, нечијико, Енглеска.

V XIX Век.

1. Псевдокласична школа у антиките.
2. Романтична школа.
3. Идеалистичка школа.
4. Натуралисте.
5. Отпаднике од природе: Симболисте, афектисте итд.

*Д./.**Историја уметности, стил
и орнаментика.*

(дописано Кутликовом руком на стр. 4 Зорићевог рукописа)

***Програм
предавања из пластичне Анатомије у
српској цртачко - сликарској школи.***

Од чега у главном зависи форма тела, симетрија и сегментација тела.

Костур: кости лобање, кости лица, топографија лобање; разлике у лобањама по полу, по узрасту, по расама и по индивидуалности; прогнатизам. Шавови и зглобови лобање.

Костур трупа: вратни, грудни и појасни, прстенови кичме; крсна кост и соскугис; грудњача и ребра.

Кости горњих удова: лопатица, кључњача, плећна кост, лакатна кост, жбица, carpis и metacarpus; зглобови и форме зглобних делова горњих удова.

Кости доњих удова: карлична кост са њеним деловима; бедрена кост, голеница и лисна кост; tarsus и metatarsus са прстима; зглобови и форме зглобних делова доњих удова.

Мишићи главе и лица; карактеристика мишића лица; радња мишића лица (мимике).

Мишићи врата и радња њихова; мишићи трупа и радња њихова.

Мишићи горњих удова и радња тих мишића.

Мишићи доњих удова и радња њихова.

О пропорцијама тела и појединих делова тела.

Појам о унутрашњим органима, о централном нервном систему, о крвном систему, о најкрупнијим нервима и судовима.

Органи чула: око, уво, нос.

28 Јануара 1897 г.

Београд

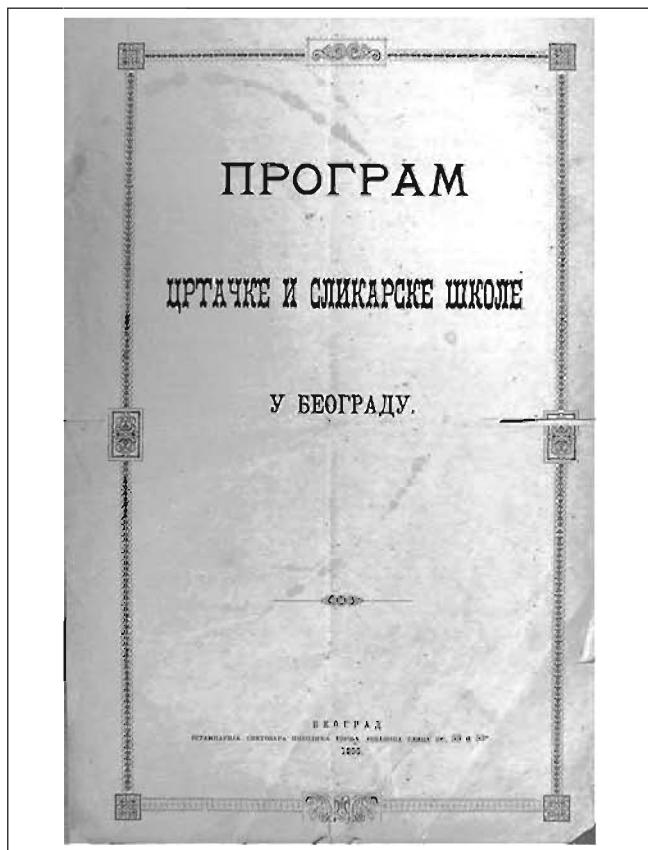
(округли печат школе)

Предаје

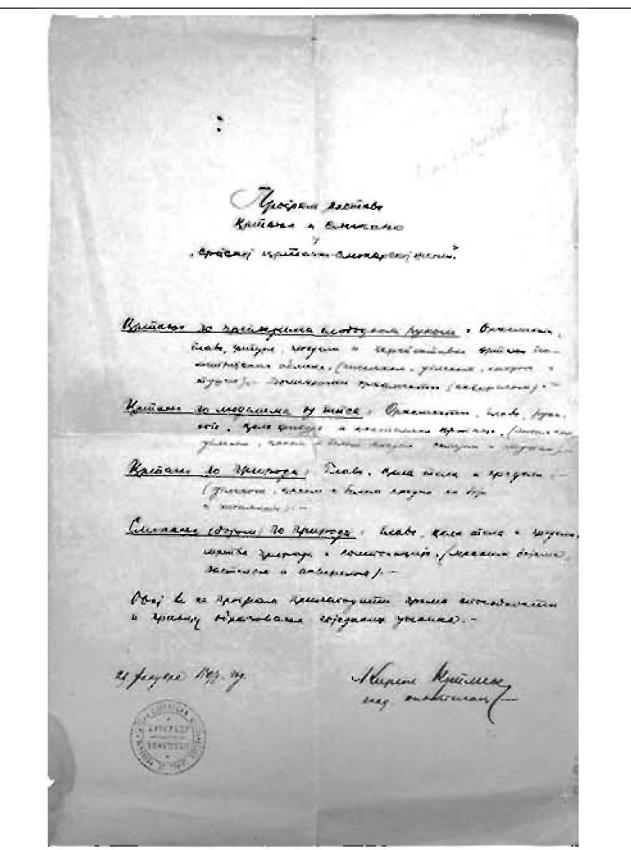
Др. Милутин Живковић,
лекар.

*E./.**Пластична Анатомија.*

(дописано Кутликовом руком на стр. 4 Живковићевог рукописа)

* Foto: Arhiv Narodne biblioteke Srbije

Рукопис програма цртања и сликања који је сасставио
Кирил Кујлик, 29. 1. 1897.
Manuscript of the programme of drawing and painting
composed by Kiril Kujlik, 29th January 1897

* Foto: Arhiv Narodne biblioteke Srbije

Paris antique, предложак за прециршавање из
инвентарија Српске цртачке и сликарске школе.
Paris antique, pattern for copying from the inventory of
Serbian drawing and painting school

* Foto: Arhiv Narodne biblioteke Srbije

Милан Миловановић: Paris antique, цртеж са студија у
Кујликовој школи, 1896, НМ Београд.
M. Milovanović: Paris antique, drawing made during the
studies in Kujlik's school, 1896. National Museum Belgrade

НАПОМЕНЕ

- ¹ КУТЛИК, Кирило: *Први извештај Српске цртачке и сликарске школе у Београду*. Трговачко-занатлијска штампарија Тодора К. Наумовића. Београд, 1896. стр. 8–9.
- ² Генерација Народног позоришта (*Generácia Národného divadla*) означава групу чешких уметника који су у периоду 1868–1883. године, за време изградње чешког Народног позоришта, учествовали у идејном решењу архитектонског предлога, као и вајарском и сликарском украсавању зграде. Од сликара можемо поменути личности као што су Микулаш Алеш (Mikoláš Aleš, 1852–1913), Николаус Франтишек Жењишек (Nikolaus František Ženíšek, 1849–1916), Јулијус Мажак (Julius Mařák, 1835–1899), али и касније Миличевићеве предаваче са Академије уметности у Прагу, Војћеха Хинаиса (Vojtěch Hynais, 1854–1925) и Вацлава Брожика (Václav Brožík, 1851–1901). Позориште су украсили историјским сликама (Микулаш Алеш: циклус *Moja domovina*), алегоријским сликама и пејзажима – приказима спомен-места чешког народа. Стваралаштво ових сликара повезује интересовање за историјско, пејзажно и жанровско сликарство.
- ³ НЕПОЗНАТИ АУТОР: Српска сликарска школа. Белешке о уметности. У: *Brankovo kolo*. г. VI бр. 15. Сремски Карловци: Српска Манастирска штампарија, 13. (26.) априла 1900. стр. 478.
- ⁴ СИМИЋ-МИЛОВАНОВИЋ, Зора: Прве уметничке школе у Београду. У *Годишњак Музеја траја Београда*. Београд: Музеј града Београда 1955. стр. 340, нап. 85.
- ⁵ ТРИФУНОВИЋ, Лазар: *Српска цртачко-сликарска и уметничко-занатска школа у Београду (1895–1914)*. Београд: Универзитет уметности у Београду, 1978. стр. 117–118.
- ⁶ НЕПОЗНАТИ АУТОР: „Видов - дан 1896“. У: *Београдске новине*. г. III бр. ? Београд: Петар Ђурчић, 21. 12. 1897: „*Видов-дан 1896*“ - Као што смо јуче јавили, слику Џ. Кутлика, управника овдашње сликарске школе, купила је Београдска задруга, али не за 800, него за 1000 динара, онолико колико је Џ. Кутлик и прајсио, и

ако ова дивна слика ћо оцени стручњака П. Раносовића и Живка Јуловића мноштво вреди.

- ⁷ Можемо се позвати на: КУТЛИК, К. 1896 (нап. 1), стр. 5: *Списак школској намештаја. Столова за rag (4), ноћари за rag (5), двокрилних наслова за преледе (10), сандука за седење (25), ћвозд. стуб. са рамен. за лампе (4), лампи са шеширима (8), шолица за ћачке шабле (1), орман са ћврди фијоке (1), блехана ћећ (1), ћодлоја за ћишсане фијуре (5), беле школске завесе (3), целе ћишсане ћлаве (4), ћишсане ћолу-ћлаве (7), цела фијура са мишић. од ћијса (1), ћишсане руке (3), ћишсане ноће (2), ћишсано уво (1), ћишани листови са ћлодом (3) ... ћовезане и нейовезане књиће (142).*
- КУТЛИК, Кирил: *Други ћодишњи извештај Српске цртачке и сликарске школе Кирила Кутлика за 1897. ћодину*. Штампарија Тодора К. Наумовића. Београд, 1897. стр. 7: Учила и библиотека. Збирка учила умножена је ове ћодине са 5 ћишсаних фијура, 2 ћишсане ћлаве, 2 ћишсане ноће и 2 ћишсане руке. Библиотека је обогаћена, како занимљивим књигама шако и стручним, као: анатомским, о ћерстекијиви, сенчењу, сликарству итд. Сем овоја набављен је један ћерстекијивни ајарај и б дрвених ћеометријских модела.

- ⁸ Печат је репродукован на уводној страни каталога: РИСТИЋ, Вера: *Српска сликарска школа Кирила Кутлика*. Каталог изложбе. Београд: Галерија Културног центра Београда, 1964.

- ⁹ ТРИФУНОВИЋ, Л. 1978 (нап. 5), стр. 128, нап. 46.
- ¹⁰ Милада Кутликова, рођ. Неквасилова (Milada Kutlíková, rođ. Nekvasilová, 1880–1918), била је најмлађа кћерка чешког инжењера Франтишека Неквасила (1844–1913), који је од 1880. године деловао у Србији као архитекта и пројектовао је стари Хотел „Славија“. За Кирила Кутлика се Милада удала 11. 7. 1899. године у Старој Пазови. Убрзо након супругове смрти Милада је посетила његове родитеље, који су од 1895. живели у општини Дехтаре, у тадашњој области Љиптов у Горњој Угарској. Данас је та област у Словачкој поплављена водним басеном Љиптовска Мара. Године 1906. Милада се удала за Кириловог млађег брата Гедеона (1876–1935),

- који је био управник на родитељском имању. Годинама касније – већ за време кћеркиног другог брака, Франтишек Неквасил послао је Милади из Београда у Дехтаре *сандуке ћо Кирилу*.
- ¹¹ Борис Балент (Boris Bálent, 1912–1994), сестрић Кирила Кутлика, син сестре Марије, удате Балент (Mária vyd. Bálentová, 1873–1917). Био је секретар Словачке народне библиотеке, предавао је историју штампе књига на Филозофском факултету у Братислави, специјализирао се за библиографске студије. Као председник Кружока словачких еклибриста и библиофила, интересовао се и за ликовну уметност. Попису дела, библиографије и живота Кирила Кутлика био је посвећен више од педесет година. У највећој мери је допринео документовању сликарског стваралаштва Кирила Кутлика.
- ¹² Лични фонд Кирила Кутлика, Архив ликовне уметности Словачке народне галерије у Братислави (Archív výtvarného umenia Slovenskej národnej galérie v Bratislave, AVU SNG, инв. бр. 650/1996, 671/2000, 692/2001).
- ¹³ Академију ликовних уметности у Прагу (Akademie výtvarných umění v Praze) Кирил Кутлик похађао је у периоду 1885–1891. године (професори Антоњин Лхота (Antonín Lhota), Максимилијан Пирнер (Maximilián Pirner). Студије је наставио у специјалној школи историјског сликарства Академије ликовних уметности у Бечу (Akademie der Bildenden Künste in Wien, професор Август Ајзенменгер (August Eisenmenger) школске 1892/93. године.
- ¹⁴ КРАУТ, Вања: *Цртежи српских умешника 19. века 1800–1900.* Каталог Народног музеја. Београд: Народни музеј, 1974. стр. 41: *Овакав систем ликовне наставе* (прецртавање према предлощцима, цртање према папирним рельефима и гипсаним одливцима са античким мотивима, цртање целе фигуре по моделу, акт) која је дођујавана науцијом геометријом, Науком о сенчењу и перспективи и научном анатомијом, дао је одличан квалиитет ученичким цртежима. Потоњи сликари међу њима задржали су углавном и касније коректан цртеж.
- ¹⁵ Народни музеј Београд, Кабинет графике, инв. бр. 944/1-29.
- ¹⁶ СТЕВАНОВИЋ, Момчило: Милан Миловановић 1876–1946. У: СТЕВАНОВИЋ, Момчило
- КОЛАРИЋ, Миодраг: *Милан Миловановић, Костица Миличевић.* Кatalog изложбе. Београд, 1960. стр. 8.
- ¹⁷ AVU SNG , инв. бр. 650/1996.
- ¹⁸ РИСТИЋ, Вера: *Милан Миловановић 1876–1946.* Кatalog изложбе. Београд, 1986. стр. 6. Такође, наводи да је Залоговац село у близини Крушевца, одакле је потицао Миловановићев отац Алекса.
- ¹⁹ AVU SNG , инв. бр. 650/1996.
- ²⁰ Архив Србије, Министарство народне привреде, Ф. XXI – 8. Према ТРИФУНОВИЋ, Л. 1978 (нап. 5), стр. 91–93.
- ²¹ ТРИФУНОВИЋ, Л. 1978 (нап. 5), стр. 91–93.
- ²² Други примерак из Архива Србије, МНП 1897, Ф. XXI – 8 наводи ТРИФУНОВИЋ, Л. 1978 (нап. 5), стр. 88–90.
- ²³ КУТЛИК, К. 1896 (нап. 1), стр. 7.
- ²⁴ КУТЛИК, К. 1897 (нап. 7), стр. 4.
- ²⁵ Роковник Кирила Кутлика за годину 1897, AVU SNG , инв. бр. 650/1996.
- ²⁶ (КУТЛИК, Кирил и редакција): Сликарска школа. У: *Вечерње новости.* г. V. бр. ? Београд: Народна штампарија 6. 10. 1897; (КУТЛИК, Кирил и редакција): Новости у сликарској школи... Нов наставник... Број дама. У *Мали журнал.* г. IV. бр. ? Београд: Савић и комп. 30. 10. 1897; исто: У: *Вечерње новости.* г. V. бр. ? Београд: Народна штампарија 30. 10. 1897. О предавачима, погледати: НЕПОЗНАТИ АУТОР: Напредак сликарске школе. У *Београдске новине.* г. III. бр. 20. Београд: Петар Ђурчић, 21. 1. 1897. стр. (2).
- ²⁷ Реч је о касније познатом архитекти Николи Несторовићу (1868–1957). ЂУРИЋ–ЗАМОЛО, Дијана: *Грађевељи Београда 1815 – 1914.* Београд, 1981. стр. 79: *Студије* (Техничку високу школу у Берлину) завршио је 1896. i. и почевши са следеће године положио и државни испит. Степавши диплому, вратио се у Београд, у Министарство праћевина, и у тој служби остао је до 1905 i. Као предавач у Кутликовој школи, Несторовић је, дакле, био ангажован недуго након повратка у Београд, пошто оба листа од 30. 10. 1897 (нап. 26) информишу: *Нов наставник.* Г. Никола Несторовић архитекти министарства праћевина пријмио се предавања геометрије у вечерњем занатил. курсу на месецу i. Војислава Стјајевића Јодинжињера.

²⁸ AVU SNG, инв. бр. 650/1996.

²⁹ Евидентирана је копија писма Кирила Кутлика од 21. 10. 1897 у Београду, које је, највероватније, послато као одговор на писмо Емила Јурме, молера из Шапца, оца ученика Душана.

³⁰ Варијанту назива предмета као *Геометрија и геометријско сликање* наводи Кутлик и у неколико страничном немачко-српском концепту молбе министру просвете и црквених послова, где цитира делове из 2. целовитог програма школе (1897). Рукопис се налази у AVU SNG, инв. бр. 650/1996.

³¹ Исто као нап. 26.

³² Исто као нап. 26.

³³ Исто као нап. 25. Живковић као предавач предмета *Пластична анатомија* поменут је, такође, у *Београдским новинама* 21. 1. 1897. (нап. 26).

³⁴ КУТЛИК, К. 1897 (нап. 7), стр. 4.

³⁵ *Вечерње новости*, 6. 10. 1897 (нап. 26). Исти податак наведен је и у концепту горе помињаног

чланка од 3. октобра 1897, AVU SNG, инв. бр. 650/1996. (На основу поређења концепта чланка и школског програма који је написао Светозар Зорић, могуће је тврдити да је реч о истом рукопису. Зорић је, вероватно, преводио Кутлику на српски језик још 1896. године реакцију на полемички чланак Михаила Валтровића, објављеног у *Дневном листу* – г. XIV. бр. 206. Београд, 21. 10. 1896. стр. 2–3)

³⁶ Исто као нап. 20.

³⁷ ТРИФУНОВИЋ, Л. 1978 (нап. 5), стр. 101.

³⁸ СИМИЋ-МИЛОВАНОВИЋ, З. 1955 (нап. 4), стр. 344–345, нап. 86 на стр. 343.

³⁹ Напомене курсивом у заградама односе се на измене у препису докумената наведене у: ТРИФУНОВИЋ, Лазар: *Српска цртачко-сликарска и уметничко-занатска школа у Београду (1895–1914)*. Београд: Универзитет уметности у Београду, 1978.

Iva Paštrnáková

PATTERNS FOR DRAWING AND PROGRAMS OF STUDY IN SERBIAN DRAWING AND PAINTING SCHOOL OF KIRIL KUTLIK

This paper presents Slovakian painter Kiril Kutlik (1869–1900), the founder of *Serbian Drawing and Painting School in Belgrade* (1895). It gives us the information about the destiny of school documentation, which is today in the possession of Slovakian National Gallery in Bratislava. Further on it discusses preserved paper patterns (for copying), according to which the drawings of Milan Milovanović (1876–1946) were realized in National Museum in Belgrade. It gives characteristics of certain subjects and presents some pedagogues. It reports to competent public in Serbia, for the first time, about programmes of study in Kutlik's school. It explains the reasons for sorting out the programme (part of it is still in the Archive of Serbia). In the conclusion of this work, the author expresses her hope that this paper will somehow complete former knowledge about the beginnings of pictorial education in Serbia. The author also draws attention to the topics for possible further studies, which can be reconstructed according to Kutlik's heritage and believe that it is going to be realized in the future.

УМЕТНОСТ И ПОЛИТИЧКА РЕПРЕСИЈА КРАЈЕМ 20. ВЕКА У ВОЈВОДИНИ

Вишедеценијска владавина комунистичке идеологије у већини земаља где је она била преовлађујућа формирала је одређени начин поимања – на свим плановима, па и на уметничком. Увођење вишепартијског система, које је наступило у последњој деценији века, уместо „једнопартијског плурализма“, отворило је широко поље нових могућности у свим областима друштвеног живота, па и на плану уметничких збивања. Посткомунизам, као руска варијанта постмодернизма, према речима Михаила Епстейна, понудио је „један простор слободне игре ‘знакова и реалности, означитеља и означених’“.¹ У већини земаља које су крајем деведесетих закорачиле у радикалне друштвене промене, „слободна игра“ имала је двојако значење: то је био синоним за ослобађање стваралаштва од својеврсне вишегодишње репресије (чије се дејство разликовало од земље до земље), али и излазак уметности на тржиште (што је у свим државама представљало новину).

Када је реч о југословенским просторима, ситуација се доста разликова. Годинама градећи статус најлибералније земље комунистичког света, југословенске власти су још педесетих година отвориле врата актуелним уметничким кретањима „капиталистичког света“,² омогућивши тако продоре разнородних уметничких поетика и њихову интеграцију у текуће токове стваралаштва. Упркос по временним настојањима да се слобода стваралаштва ограничи или каналише, педесетих година је ово ослобађање у домену ликовних уметности резултирало иновативном уметничком праксом, чије су се активности одвијале у неколико токова. Напуштањем идеолошке базе социјалистичког реализма, нова уметничка пракса нашла је свој израз у сликарству енформела, геометријске апстракције; шездесетих година у обнови форме,³ седамдесетих у концептуалној уметности,⁴ чији је краткотрајан ток био прекинут политичком интервенцијом. Уследио је период „нове фигуралности“, упоредо са различитим облицима алтернативне уметничке праксе, која по-

казује виталност концептуалистичке праксе, кроз деловање уметника као што су Катарин Ладик, Ласло Керекеш, Андреј Тишма, Богданка Познановић, Мирослав Мандић и други, као противтежом.⁵

Док се приближавао крај двадесетог века, мало ко се надао да ће напуштање комунистичке идеологије и увођење вишепартијског друштва бити, за право, почетак још репресивнијег погледа на уметност и уметнике. Мада се могло очекивати да ће процес транзиције провоцирати реакције уметника, није се могла очекивати сва количина негативних тенденција које ће у наредном периоду усмеравати и промовисати деловање уметничких стваралаца. Територија целокупне друге Југославије, пре распада земље, функционисала је, упркос израженим регионалним особеностима, као јединствен културни простор обележен, мање или више, либералним центрима. Поделу земље на пет самосталних целина пратили су ратови у три државе; живот у бившој Југославији обожила је и својеврсна диктатура чије се последице и данас осећају, како на друштвеном плану, тако и у уметности.

Траг који су извесне промене у структури друштва – систем на чијем се челу налазио Слободан Милошевић, рат, санкције, затвореност земље, економско раслојавање и дубинске промене у националној структури појединачних региона, изазване приливом великог броја избеглица у Србију и Црну Гору и истовременом емиграцијом пре свега млађег и високо креативног слоја популације – оставиле на читаву државу био је једнак ономе урезаном у тло Војводине. С једне стране, постепено се формирала сасвим нова друштвена иконографија: инсистирање на новодизајнираним националним обележјима (грбови, заставе, концерти, сабори, митинзи) резултирало је измене улогом религије (претерано наглашавање и манифестовање верске припадности и истицање верских симбола), сталним присуством милитантних елемената (маскирне униформе у свакодневном животу, оружје, ратна пропаганда у

медијима), те ознака које прате „новокомпоновани“ слој грађанства (златни ланци, ципови и бесни аутомобили, куће налик на француске замкове, кућне и кафанске прославе верских празника, псевдофолк музика). Нове трендове пратила је жива дизајнерска активност креирања нових новчаница, чију је вредност све до јануара 1994. године невероватном брзином гутала инфлација. Са монетарном инфлацијом, нагли пад вредности доживеле су и многе значајне историјске личности на новчаницама: Милош Обреновић, Иво Андрић, Никола Тесла, Вук Стефановић Карадић⁶ итд.

На културном плану, санкције и економско сиромаштво погодили су најобразованији слој становништва – онај који је у претходним деценијама најчешће конзумирао свеопшту проходност „црвеног“ пасопса, бавећи се културним туризмом и враћајући се у земљу са информацијама о уметничким актуелностима. Такође се смањило циркулисање самих уметника, као и размена уметничких дешавања, пре свега изложби, а свакако и информација о актуелним стремљењима у светској уметности. Врло брзо је дошло до раслојавања у домену ликовних уметности. Са једне стране, имали смо „званичну“ уметност, по укусу могућих наречилаца – неку врсту анахроног сликарства чврсто оријентисаног према реалистичком приказивању мотива (од којих су најомиљеније биле завичајне теме – салаши, сеоски или градски пејзажи типа „разгледнице“). Овакво сликарство било је близко и допадљиво све ширем

слоју необразоване а економски ојачале популације; у његово пропагирање укључили су се и многе институције и угледни познаваоци уметности, критичари и историчари уметности, дајући му тако легитимитет и подижући цене. Сиромаштво уметника и конзумената уметности довело је познати вид стваралачке активности – уметничке колоније – до његове супротности. Са доласком пролећа, уметници су кретали у поход од једне до друге колоније, хиперпродукујући неквалитетна уметничка дела и тако деградирајући и оно мало задржаног уметничког дигнитета. Мали је број уметничких колонија које су задржале ниво и озбиљност у том раздобљу. Такође, деградација целокупног институционалног система везаног за стваралаштво и чување уметничког блага, што се, пре свега, огледало у умањеној активности државних галерија и готово потпуном недостатку ликовне критике, довели су до девалвације свеукупне изложбене активности. Сваки простор могао је да постане галерија, а свако је могао да купи званичан изложбени простор. Недостатак критике лишио је јавност сазнања о реду величина и померио скалу вредности у корист аматеризма и популаристичког укуса. Последице свега овога ће се, вероватно, још дugo осећати.

На другој страни, формира се паралелни ток институција и деплавања сасвим другачије оријентације углавном оснажен новчаним доприносом различитих фондација из иностранства. Овде треба напоменути да ове фондације (у највећој мери Фонд за

* Фото: А. Милетић

▲
2000, Лег Арт: Оришавање Драгана Срећкова
LED Art: Delineating of Dragan Srećković

* Фото: Лег Арт

▲
2001, Лег Арт, Смотра II: Ђорђе Суботић (фото:)
LED Art: Art, Parade II: Đorđe Subotić

отворено друштво) у Југославији, па и у Војводини, углавном нису финансирале програме и опрему државних установа (музеје, галерије), као што је то био случај у већини земаља у транзицији. Ово је правдано ставом да се улагањем у институционалну културу земље, у ствари, помаже режимска култура и даје се легитимитет самом режиму. Такав став имао је за последицу технолошко назадовање и програмску пасивност у свим већим државним институцијама које су могле да подстакну и прате савремено стваралаштво. Једна од ретких званичних институција која је у последњој деценији двадесетог века сачувала континуитет изложбене активности и истражала у промовисању актуелних уметничких токова била је Галерија/Музеј савремене ликовне уметности у Новом Саду. Током читавог периода ова установа је инсистирала на интензивној програмској активности са циљем да вреднује и прати текуће стваралаштво путем изложби међу којима треба поменути поставке Бранке Јанковић Кнежевић, Раде Чупић, Николе Цафа, уметничке асоцијације „Апсолутно“, као и прегледе савремене војвођанске уметности „Фаталне деведесете: Уметност у Војводини на крају XX и почетком XXI века“, али и истраживачке

пројекте попут „Сава Шумановић – Шићанке“, која је на нови начин осветлила стваралаштво овог великог војвођанског/сремског сликара. Допринос ове куће у праћењу текућих уметничких појава је и часопис *Пројектар*, који је током свог краткотрајног излажења пропратио низ значајних феномена и до-гађаја на плану савремене уметности. Док је Музеј делом свог програма био везан за теме из историје војвођанске ликовне уметности двадесетог века, као и за представљање „средњег тока“ у сликарству, Центар за визуелне уметности „Златно око“, такође из Новог Сада, појављује се као домаћин изложби страних, али и војвођанских аутора – представника екстремних и маргиналних појава – као и Галеријски простор „Конкордија“ у Вршцу. Од значајнијих програма у „Златном оку“ треба издвојити перформанс „Кратка песма о умирању“ Милице Mrље Кузманов (1994), као израз постиоријског еклектичког и параритуалног, и „Заставе“ Балинта Сомбатија (1995), представљајући процес „брисања трагова“ којим се исказују некадашња држава и њене одреднице. Такође, тешко време материјалног сиромаштва, нестапице многих прехрамбених производа, као и бензина и електричне енергије обележио је

Фото: Д. Крајјић

▲
1996, Лег Арт: Гнездо, јавно шишање ЦКЗД
LED Art: Nest, Public Haircut CKZD

►
Каталин Ладик, Перформанс, 70-е
Katalin Ladik, Performance, seventies

Фото: МСУВ, Нови Сад

и циклус самосталних изложби уметничког тандема „Вербум програм“ (Ратомир Кулић, Владимир Матиони), Драгомира Угрена, Зорана Пантелића, Растислава Шкулеца – који су својим минималистичким схватањем ликовног језика формирали неку врсту прогресивне уметничке сцене. Један од значајнијих елемената те сцене, мада настало у оквиру државне институције, представља и телевизијски филм „Последња дадаистичка представа“; урађен по сценарију ауторке овог текста⁷ и у режији Александра Давића, овај филм је снимљен 1992. године, а отворено емитован тек неколико година касније. У настојању да прикаже паралелу тока догађаја који су довели до рађања дадаизма⁸ на југословенским просторима, са текућим ратним/политичким збивањима, завршавајући се речима које су у то време одзвињале у ушima свих становника Југославије – „лорда“, марака, „лорда“, марака – овај телевизијски филм иницирао је одржавање неодадаистичког хепенинга „Дада-Сумпссион“ у Новом Саду 12. децембра 1992. године, замишљеног као парафраза извornих дадаистичких наступа.

Рушење ауторитета већине институција изазвало је буђење алтернативне сцене и снажење инди-

видуалне активности коју данас сагледавамо као неку врсту основног уметничког тока у тим тешким годинама. Једна од најупечатљивијих личности активних у доба највеће кризе је Никола Џафо, чији се рад одвијао самостално, или у оквиру уметничке асоцијације „Лед арт“⁹ чији је иницијатор био и која је још увек активна. Делатност „Лед арта“ одвијала се на више планова: пре свега, путем различитих уметничких наступа – перформанса, акција, фестивала, али и излагањем документарног материјала (фотографије), приказивањем видео записа и кроз музичке догађаје. Позорницу су представљале улице Београда, Новог Сада и других градова у Србији (Краљева, Ниша, Приштина итд), али и Лабина (Хрватска), Берлина, Бече и других градова ван граница Југославије. „Замрзавање“ уметности одвијало се кроз акције „Потоп 1993“, „Ко вас шиша“, „Столица“, „Реконструкција злочина на Балкану“, „Досије Србија“, „Време замрзавања“, „Мрдни дупетом“ и многе друге, уз учешће великог броја уметника: поред Николе Џафа, најактивнији су били Драгослав Крнајски, Срђан Вельовић, Драган Живанчевић, Ратко Вучинић, Љубиша Богосављевић, Небојша Миликић. Наглашени ангажман је од самог почетка био

* Фото: МСУВ, Нови Сад

▲
1992, *Dada-Symposion*
Dada-Symposium

◀
1995, Балинӣ Сомбату, Засијаве II
Balint Sombatú, Flags II

* Фото: МСУВ, Нови Сад

присутан у уметности Николе Џафа, да би до израђаја дошао од 1992. године када је на изложби у Музеју савремене уметности у Новом Саду утврдио правце личног уметничког израза: употреба језика тела, протест кроз парофразу већ виђеног у уметности и коришћење сопственог знаковног система. Дефинишући себе као уметника који „и када слика прави перформанс“,¹⁰ Џаф је свој уметнички протест изразио серијом представа које су за подлогу имале кесе „трегеруш“ од натрон папира, приказујући на њима борбу добра и зла кроз сукоб белих и црних зечева. У изложби на којој су главни јунаци били нацртани бели и црни зечеви није било ни мучења хрчака, ни ликовног ескапизма, као ни стављања уметности „на лед“, већ су све страхоте текућег тренутка биле заоденуте привидом бајке, са свом окрутношћу коју бајка може да носи у себи. Активности Николе Џафа представљају најупадљивији начин уметничког одговора на политичку, и не само политичку, репресију коју је читава југословенска културна јавност трпела више од десеније. Као један од многоbroјних стваралаца који су својим де-

лом и целокупним понашањем одредили сопствено политичко мишљење, он је овде издвојен као пример супротности оној другој струји допадљивог, јасног, умивеног сликарства које је одликовало удварање публици и масовна продукција „лепих призор“ и које је, не без ароганције, носило епитет „државне“ уметности. У намери да одредим неке од репера уметничких токова у годинама последње диктатуре у (последњој) Југославији, овај други уметнички ток нисам разматрала, сматрајући да ће време показати његов периферни значај. У лоцирању ових двеју супротности, мало је простора било за аторе који су стасавали у годинама кризе и који се у годинама на прелому века јављају са изразом наглашене индивидуалности, која не пристаје ни на један од два поменута пола – тражећи „средњи пут“ у домену сликарства које се руководи само ликовним принципима. Ради се о сликарима као што су Јована Поповић Бенишек, Дарко Маленица, Марко Миловић, Деана Маришан, Сибила Петењи и Данијел Бабић – који суштину свог стваралаштва налазе у ревитализацији уздрманих вредности чисте ликовности.

НАПОМЕНЕ

¹ Ellen E. Berry, Kent Johns, Anesa Miller-Pogačar, *Postcommunist Postmodernism – An Interview with Mikhail Epstein*, 1993, u: Dejan Sretenović, *Umetnost u zatvorenom društvu. Art in Yugoslavia 1992–1995*, Fond za otvoreno društvo – Centar za savremenu umetnost, Beograd 1996.

² Lidija Merenik, *Ideološki modeli: srpsko slikarstvo 1945–1968*, Beopolis, Beograd 2001.

³ Ješa Denegri, *Sedamdesete: teme srpske umetnosti*, Svetovi, Novi Sad 1996.

⁴ *Nova umetnička praksa* [katalog], Galerija suvremenе umjetnosti, Zagreb 1978; *Nova umetnost u Srbiji 1970–1980* [katalog], Muzej savremene umetnosti, Beograd 1983.

⁵ *Centralnoevropski aspekti vojvodanskih avangardi 1920–2000* [katalog], Muzej savremene likovne umetnosti, Novi Sad 202.

⁶ Jasna Jovanov, *Klinici milionske vrednosti*, Blic News, Beograd, 29. XI 2000, 54.

⁷ Jasna Jovanov, *Poslednja dadistička predstava. Demistifikacija apokrifa. Dadaizam na jugoslovenskim prostorima 1920–1922*, Apokrif, Novi Sad 1999, 117–126.

⁸ Дадаизам, авангардни уметнички покрет који је основала група младих уметника 1916. године у Цириху, да би се после Првог светског рата активности припадника рашириле на већи број културних средишта у Европи, као и у свету. Покрет се залагао за рушење старе уметности и вредности грађанског друштва и стварање новог уметничког поретка. Нова уметност је своја уверења ширila преко часописа („Дада“, као и многи други), кроз својеврсне кабаретске наступе (претече данашњег хепенинга), преко музике, филма, поезије, визуелних уметности, итд. У изражавању својих ставова користила је специфичан језик брзине, апсурда, симултаног збивања, словних визуелних кодова, побуне и

изазивања јавности, а у стварању уметничких дела нове материјале као што су бетон, гвожђе, стакло, итд. На југословенским просторима дадаистичка пракса се манифестовала од 1920. до 1922. године, са Драганом Алексићем као покретачем и издавачем ревија „Dada-Tank“ и „Dada-Jazz“ и његовим панданима Љубомиром Мицићем и Бранком Ве Польанским и ревијом „Dada-Jok“. Мада је био краткотрајан, овај по-

кret је отворио врата новом и другачијем манифестовању уметничког стварања, посебно над-реалистичком покрету.

⁹ *Led Art, Dokumenti vremena 1993–2003* (уредила Vesna Grginčević), Multimedijalni centar „Led art“, Novi Sad 2003.

¹⁰ Jasna Jovanov, *Princip dobra i zla u svetu zečeva* [каталог изложбе „У ком грму лежи зец“], Galerija „Pečat“, Novi Sad 1998.

Jasna Jovanov

ART AND POLITICAL REPRESSION BY THE END OF THE 20TH CENTURY IN VOJVODINA

During almost half of the century, how long in some European countries lasted the period of communist authority, artistic creative work developed with more or less freedom, depending on the readiness of certain regimes to accept modern artistic currents. Introduction of the multiparty society, on one hand brought special freedom of creation, but on the other, it also caused the introduction of numerous restrictions, which were imposed by laminated political, national and economic turbulences. Changes in the society moved the focus from the state institutions onto the alternative scene, as well as to the specific form of “art of rebellion”. One of the very few museums, which in the last decade of the 20th century followed contemporary artistic accomplishments, was the Museum of Modern Art in Novi Sad. Next to the exhibitions, artistic creation was also presented, at that time, through street happenings and film production. On the other hand, “middle course” art was dieing out and was replaced by “state painting”, which had predominantly populistic character. Only recently, new generation of artist is present on the scene that started filling up long-standing emptiness by using their painting.

ПЕДЕСЕТ ГОДИНА УМЕТНИЧКЕ КОЛОНИЈЕ БЕЧЕЈ

Осврт на хронологију, фактографију, људе и дођаје који су неминовно пратили Уметничку колонију Бечеј јесте настојање да се открију и разјасне динамика и смисао једног значајног процеса, многим нитима везаног за време, околности, уметничко-ликовну географију, људе као личности и као уметничке индивидуалности. Пред нама је стајало мноштво сакупљених података и заједно са њима искушење за једно широко и лагодно кретање у обиљу материјала, по природи углавном административног и, ако би се сирово представио, површног. Истовремено је постојала свест о томе да би тако вероватно биле занемарене суштинске одреднице једне значајне појаве, која тражи да јој се приступи комплексно, критички и на неки начин креативно. Овде је, због тога, презентован текст у којем је приоритет дат успостављању вишеслојне слике Колоније, као уметничког, културног, али и друштвеног феномена, чиме би се у први план поставио њен значај у оквирима који нису само локални.

Због таквог свесног, унапред одабраног методолошког принципа, „вечних“ и „објективних“ одговора и решења, овде ће, свакако, бити мање питања која се иначе појављују, израњајући сваки пут када се проблеми поставе у својој оштрини. Региструјући најбитније чињенице, сложена динамика релација и односа се, пре свега, сагледава као вредност и целина постојања једне уметничке институције, због чега су потенциране оне најважније и пресудне особености које доприносе разјашњењу њеног смисла постојања и трајања. Стога су у првом плану уметничка дела и уметничке индивидуалности, али и друштвене околности које су пратиле и веома утицале на ову институцију.

У историографском смислу, неке врсте предлозка за угледање није било, а утврђена методологија за истраживање ове врсте уметничког феномена није се могла приметити и без резерви усвојити. У повременим прегледима писаним током педесет година постојања Уметничке колоније Бечеј, осим у

ретким изузетцима који ће бити поменути, најбројнији су пригодни текстови, са корисним или једностраним и сувим административним подацима – списком уметника учесника, њиховом и заступљеношћу њихових дела у Колонији, односно убијачена пратећа документација која, истина, на свој начин осликава полувековно трајање ове ликовне манифестације. Сегмент Уметничке колоније који би требало да се назове критиком у већини случајева није био од помоћи; у протеклих пола века он ће остати углавном у количинском, а још више у квалитативном, нескладу са пропратним друштвеним дођањима и вредностима ликовних остварења, чак и онда када је долазио од самих уметника-учесника.

Нешто више од половине данашњег ликовног фонда Градског музеја Бечеј, од око хиљаду и пет стотина дела, потиче или је на неки други начин везано за Уметничку колонију. Наше је уверење да осврт на њено полувековно трајање не би имало потпуног смисла када не би покушао не само да региструје и „опише“ њену прошлост већ и да покаже став, ону врсту виђења ствари која прихвата ризик субјективности (понекад се неочекивано нађе у сукобу са другачијим судовима), али се нада ослобођењу од некритичког простог набрајања података, легитимно тражећи да утиче на будућност. Благонаклон и позитиван однос према овој институцији се подразумева; инспирисан је ентузијазмом, истрајношћу и креативношћу њених судионаика, лепотом и квалитетом већине ликовних дела насталих током педесет година трајања, али не подразумева „пригодну“, некритичку и безрезервну наклоност. Он, извесно, претеже у ставу према целини, али, као што ће се видети, када би био једини, не би могао да представља ону слику Колоније која има претензије на то да пружи целовитост. Безлични, лагодни позитивистички поглед и приступ био би сигурно са свим могућим, вероватно и пожељнији за посматрача који не жељи да завири иза површине појава и догађаја, но извесно би се огрешио о чињенице. Критика

је овде, заједно и упоредо са документованом полемичношћу, уверена да себи не би могла дозволити да буде само резултат горког укуса који остаје при сусрету са огњеним конформизмом и последицама феномена нестручног уплитања политике и идеологије у уметничко стварање. Уосталом, требало би да се разуме да, у историографском смислу, „у историјском предању уметности једно минуло дело не траје захваљујући ни вечним питањима ни трајним одговорима, већ захваљујући мање или више отвореном односу тензије између питања и одговора, проблема и решења, који може изазвати ново разумевање и импликовати поновно примање дијалога савремености са прошлопшћу.“ (1)

НА ТРАДИЦИЈАМА УМЕТНИЧКЕ БАШТИНЕ

Неке основне чињенице, на срећу, изгледају нesпорне. Уметничка колонија Бачеј створена је 1954. године, на таласу оснивања ликовних колонија у Војводини и на идејама отпора владајућем стилу у ликовној уметности ондашње Југославије, државе која је имала претензије да се – некада више, а некада мање – уплиће, диктира и управља уметничким дешавањима. Уметничким колонијама је ова врста притиска веома сметала, јер покрет није настао ни откуда; почивао је на традицијама још предратних авангардних покрета, пре свега постимпресионизма, експресионизма, али и натуралистичких, симболистичких и сецесионистичких традиција, а и није могао да се помири са фаворизовањем једног стила и једноумне уметничке естетике. У њеном оснивању учествовала је иста група уметника као у колонијама у Сенти и Бачкој Тополи – сликари чије су се уметничке поетике и у том раном периоду јасно разликовале међу собом, али их је све заједно повезивао поменути отпор службеном, званичном стилу социјалистичког реализма и лични квалитети друштвеног и уметничког ангажовања. Духовним оснивачима бачејске колоније сматрани су Јожеф Ач, Миливој Николајевић, Ђорђе Бошан и Зоран Петровић. Оно што се о формалним непосредним поводима и разлозима за покретање бачејске колоније могло сазнати садржано је у регистровању податка да је Музеј у Сенти пренео 1953. године *Другу изложбу сенђанске уметничке колоније* у Бачеј. Изложба, пропратно предавање Стојана Трумића и велико интересовање публике подстакло је Мађаш Келемена

и непосредног организатора Марију Тамаш, председника Музејског савета и културног референта Срског одбора, да оснују Уметничку колонију, као сталну установу у саставу Музеја; у организацију су се укључили Мишка и Клара Балиж. (2)

У непотписаном предговору каталога *Прве изложбе* не може се много више сазнати. Једино је непознати аутор Уметничку колонију сматрао „корисном у популарисању ликовне уметности, јер се на овај начин пружа могућност народу да се непосредније упозна са остварењима ликовних уметника, који су ту пред нашим очима стварали, да би нам пружили ону поетску страну лепоте нашег града, улица, пејсажа и наших људи“. Аутор је, користећи уобичајену и, чини се, обавезну терминологију, истицао „менџенат комуне“ и „онај дубоки стимулативни садржај који је настао у контакту између уметника и народа“, да би у том тренутку пропратио, што ће се касније испоставити, несумњиво културни и ликовни догађај првог реда. (3)

Покрет уметничких колонија, па и ове у Бачеју, био је природни наставак наше и европске уметничке баштине, која је, прекинута ратом, само настављена, истина у битно измененим околностима, у релативно погодној клими периода својеврсног оптимизма и наде да ће „револуционарни друштвени преокрет донети просперитет и напредак.“ (4) У формално-личовном погледу, било је то време када се предметно сликарство, „оптичко ослањање на објекте“, уз експресионистичку реализацију, у другој половини педесетих година, преображавало поплако у ликовни језик по себи: с једне стране, у колористичку игру мање-више апстрактних површина и, с друге, у конструктивизам у компоновању објеката, што се сасвим сислено може протумачити све већим утицајем савременог сликарства и снажним продорима разних видова апстракције. Такво је, у општим цртама, било и сликарство стварано у бачејској колонији, бар што се тиче периода прве две-три деценије постојања.

Динамизам оснивања уметничких колонија брзо се ширио овим делом Србије, уз ангажовање сликара из Војводине, Милана Коњовића и сликара Мађара, чији су циљеви, сећајући се Нађбање и ликовних дешавања у Суботици одмах после рата, углавном били да стваралачке подстицаје налазе у домаћем амбијенту, уз стварање погодног окружења за теоретске расправе, изложбе и оснивање галерија

слика. (5) Ни тада, а ни касније, ова врста уметничког окупљања и стварања није имала фиксиран уметнички програм, ни тематски, а још мање естетски или теоретски. Уметници су се инстиктивно држали своје уметничке индивидуалности и слободе изражавања, што је за њих, судећи према бројним изјавама, било најважније. Није то, наравно, био ни прост збир учесника који су се случајно нашли на једном месту; посредна сведочанства говоре о томе да су уметници разговарали и дискутовали о уметности, смислу и друштвеном значају колонија, понекад испољавајући прилично различите ставове. У тој раној фази постојања, ове особености пружале су Уметничкој колонији у Бечеју одлике спонтаног и самосвојног уметничког покрета.

Милан Коњовић је тих пионирских година покрета уметничких колонија у Војводини размишљао управо на овакав начин. „Полако, формира се преда мном мисија колоније. Одавде треба да нам крене ново сликарство. Путеве до тог циља смо – како видим – добро одабрали (...) Ставови и гледишта, методи и темпераменти утичу овде узајамно и не треба се од тога оградити. Слободно, без сумње и уздржаности, треба да се подредимо узајамним утицајима. Снажном таленту то ће само користити, снажна сликарска личност сама ће себе открыти себи својствене путеве, одвојити оно чиме ће се обогатити и проширити скалу која најбоље одговара развоју личности.“ (6) Јожеф Ач, један од најактивнијих учесника овог покрета, новоосноване колоније сматрао је као „трансмисију европског уметничког наслеђа“, такође и институцијама у којима је „у тренутку настајања престало ангажовање државе“ и у којима се „дојучерашњи конзервативни укус релативно брзо навикава на модерна уметничка настојања. Наиме, развитак до европског нивоа текао је без посебне борбе, више политички и декларативно прихватајући модерну уметност. Она није настала као унутрашња потреба и није се афирмисала савладавајући естетичке отпоре (...) све је текло инстинктивно, без озбиљнијег ауторитета и мерила.“ (7)

Не треба заборавити да је Колонија основана и много година радила у једном ригидном друштвеној систему, који је на различите начине био спутавајући, а уметничко стваралаштво се развијало уз сталне тешкоће и препреке, не само практичне већ и идеолошке природе. Ликовни уметници су у најбољем случају радили у атмосфери прећутне толера-

није, али под сталном паском безбројних друштвено-политичких организација и њихових моћника. Нека врста идеолошке дозволе је, свакако, била потребна; тек је Трећи пленум ЦК СКЈ 1950. године званично отворио могућности испољавања шареног мозаика праваца и уметничких убеђења. О овоме, тридесетак година касније, на свој начин сведочи Јожеф Ач, непосредни живи учесник, говорећи да су у „уметничкој колонији друштво и уметност остварили конкретну везу, и стваралачки процес постао је доступан свакоме. Уметничка колонија је први демократски облик, организациона форма која је одговарала правцима нашег друштвеног развитка на почетку децентрализације, па и касније“. (8) Заслуга је већине сликара учесника колонија, бар у тој раној фази, што таква пресија није, колико је то реално било могуће, оставила битног трага на њихова уметничка убеђења и на њихово ликовно стварање. У ствари, тих година, у време покретања колонија у Војводини, крах докматске естетике социјалистичког реализма означио је, иако то парадоксално изгледа на први поглед, крај историје грађанског сликарства, против којег се комунизам и социјализам тако здушно борио. Извесно попуштање политичких стега створило је простор за став да лични ликовни израз и слобода, субјективност, нису слабости, већ врлине сваког стваралаштва, а да се хумана садржина једне слике, на чему се инсистирало, не изражава само темом већ укупним односом свих њених структурних елемената. Једноставније речено, колоније су декларативно постале својеврсна институционална легализација слободе стваралаштва, што је уметницима било веома потребно и у то време више него довољно.

Међутим, у формалном смислу, када се говори о првим колонијама у Војводини, мора се узети у обзир чињеница да је српско сликарство изменјено 1951. и 1956. године, дакле у годинама када су почеле са радом прве четири у Војводини, односно прве четири у Србији, било заузето сликарском естетиком и чисто сликарским проблемима, опседнуто простором и положајем предмета у њему. Радикалан преокрет у „глобалном“ смислу означили су Петар Лубарда још 1951. године, изложбом првих апстрактних слика у Београду, и Коњовићева изложба „Људи“, исте године у „Цвијети Зузорић“. Интересантно је да је у Бечеју већ 1954. приређена изложба Боб Емила, Шафрањи Имреа и Балаж Михаља, а

наредне, 1955. године заједничка изложба готово свих сталних учесника уметничких колонија – Миљива Николајевића, Бошка Петровића, Николе Гравовца, Јована Солдатовића и Александра Луковића. До 1963. године у Бечеју су самостално излагали још и Богумил Карлаварис, Јожеф Ач, Душан Миловановић, Аранка и Петар Мојак, Алмаши Гabor, Петрик Пал, Андрија Кулунцић – дакле авангарда ликовног стваралаштва овог дела Србије. (9)

Најбитнији уметничко-естетски проблеми тога времена, подстакнути динамиком нашег и европског сликарства, били су интензивно истраживање визуелно опажених предмета и простора, напуштање старе тродимензионалности, која, очито, није више одговарала стварном знаку времена. У убрзаном кретању према конструисању новог простора и нове естетике, ликовно опажено је најпре, мање или више, апстраховано или дезинтегрисано, а потом синтетисано у нову слику, при чему она није, а приори, имала одређену естетску димензију и одређеност, већ су јој придаване многе вредности из области когнитивног и социолошког. Стoga, уметнички покрет колонија у Војводини није могао бити херметички затворена појава неосетљива и непријемчива за уметничка дешавања код нас и у свету.

Како су, у суштини, функционисале прве колоније, па и ова у Бечеју, довољно илустративно говори Ђорђе Бошан, који је хтео да у колонији види неку врсту формалне групе, али и да свако остане самосвојан и оригиналан, да „свако иде својим путем“. Тачније, „препоручљива би била у прилично хетерогеном југословенском сликарству у одређеном смислу схваћена истоветност, једна таква струја која би могла да обједини наше сликарство. Наравно, не мислим на фаворизовање једног уметничког правца, већ да у кошмар унесемо извесну хармонију.“ (10) Милан Коњовић, маркантна и утицајна личност покрета уметничких колонија, који је у Уметничкој колонији у Бечеју боравио шест пута, у периоду од 1955. до 1974. године (али су, нажалост, у фонду остала само три његова дела, и то из средине педесетих година), са одушевљењем је прихватио покрет сликарских колонија; штавише, док су остали уметници цртали, разговарали и уживали у одмору, он је журно и егзалирано сликао, понекад и по две слике дневно. (11) „Рад у колонији“, говорио је, „доноси је и мени нових подстицаја. До тада сам углавном сликао Сомбор и Далмацију, чак сам имао

одређене пунктове са којих сам безброј пута обраћивао исти мотив. Са колонијама проширила се за мене тема Војводине обухватајући пределе и льуде Сенте, Тополе, Бечеја, Ечке, донела је и мени разноврсне доживљаје. Ово тематско обогаћење доприносило је и сликарском.“ (12)

УМЕТНИЧКЕ ЛИЧНОСТИ И ДЕЛА

Уметничку колонију у Бечеју чинили су – из много разлога се може стално наглашавати – уметничке личности и дела. Чини нам се, због тога, најприродније да у једном шароликом мозаику опредмећених личних гледања на Слику и ликовност, дакле у сликама, скулптурама, графикама, цртежима или некој другој техници стварања, потражимо суштинске одреднице динамике постојања једне ликовне институције, која је живела захваљујући уметничким личностима и њиховим уметничким делима. Говорећи о ликовним ствараоцима у контексту Уметничке колоније Бечеј, али и улози ове институције у локалној средини и савременој уметности, ми, у ствари, желимо да покажемо како је она била њихов природни и неодвојиви део у друштвеном и историјско-уметничком смислу.

Као један од учесника који је истрајно учествовао у раду бечејске колоније, један од њених духовних покретача, Јожеф Ач је оставио дубок траг, у виду двадесетак дела насталих од 1954. до 1976. године. У Уметничкој колонији Бечеј он је урадио и излагао седамдесетак слика, од којих је у Музеј дошло нешто више од двадесет. До краја педесетих година његов развој кретао се од слика обележених суптилним, колористички и композиционо суждржаним експресионизмом, тематски везаним за не-посредно окружење, понекад анегдотско и жанровско, а у већини случајева са присним емотивним односом према предмету посматрања (*Крај села, 1954; Бечејска улица са колима, 1954; На раскрићу, 1955; Бечејски фијакер, 1955*). Подстакнут неким немиром и вероватније потребом за експериметирањем, Ач је „заоштрио“ формални израз у наредне две године. Уља на лесониту *Гуске (1955); Жена са ћускама (1956)* и *У кафани (1956)*, а нарочито оне са почетка шездесетих година (*Мајарац и кола, 1961; Кајела, 1961*) ломе масе, облике и линије – само је колорит препознатљив. На двема slikama из 1957. *Са обале Тисе и Кукурузи*, Ач као да сублимише два

поменута периода: масе су готово сведене на геометријске форме, линија тежи стилизацији, но боја још увек открива суштинску потребу да слика никако не изгуби лепоту призора. На шестој изложби Уметничке колоније 1959. године Ач је ушао у фазу апстрактног експресионизма лирског типа; нежни акварелски облици лебде у простору спречнути у композицију чистих односа форми, линија и боја. Желећи да експериментише, једну од слика урадио је на платну без препаратуре и она се готово прориди. Две слике урађене у техници бојеног дрвета и са уметнутим апликацијама (1969) потпуно су ради-

кализовале цео поступак. Занимљиво је да је он значајно касније (1977) са Колоније у Бечеју оставио слику *Жићо, облак и лејшер*, мајсторски сигурног потеза, можда највише „класичну“ од свих његових сачуваних. Он се тих година вратио класичном поступку, о чему сведочи и нешто раније *Жићо* (из 1974).

Већ у прве две-три године постојања Колоније у Бечеју уметници су знали да, понекад у нијанси, понекад и коренито, измене стил сликања. У време првих апстрактних сликарских правца, енформела и тапизма, или обично мало касније, у бечејској колонији, као својеврсни одјек, чини се и ненадано,

Миливој Николајевић, Поље у Банату, цртеж шушем, 12x22 цм, 1953. (на Колонији излажано 1954)

Зоран Пешировић, Шор, цртеж шушем, 35x50 цм, 1954.

Јоскојеф Ач, Кукурузи, уље на лесониту, 38x73 цм, 1957.

стварају се слике у којима се различите нијансе меког, колоритом засићеног експресионизма, претапају у мање или више уздржане апстрактне форме. (13) Слична тражења опробавања и експериметисања осећају се и код других. Иако су Ђорђа Бошана сматрали на неки начин доследним усамљеником, не понесеног вихором захуктилих токова савременог сликарства (14), код њега се, ипак, осећа таква врста експеримента. У *Мртвој природи са наротом* (1955) и *Мртвој природи са белом шраком* (1956), а нарочито на мртвој природи *Оштри облици* (1957) предмети добијају угласте геометризиране форме, а разбијену композицију држи само недовољно дефинисани простор, боја и унутрашње значење. На платнима старијим годину или две доминирају пластичност, контраст светла и сенке, изузетно префињен колорит, који наизглед обичан и свакидашњи мотив уздиже на раван оплемењене монументалности. Треба погледати *Моћив из Бачке Тодоле* (1954), слику која од најобичнијег, могло би се рећи и оскудног прозаичног мотива прави један стамени достојанствени призор, не само посредну слику призора већ хармонију са природом.

Две изванредне мртве природе Бошка Петровића (*Крушике и јабуке*, 1956; *Мртва природа – зелене јабуке*, 1956), немирног и знатижељног уметника, страсног и активног учесника уметничких дешавања тога доба на целом југословенском простору, снажног су експресионистичког стила, лаког и спонтаног арабескног потеза, хладног а суптилног колорита, лаког и сигурног потеза. Радничите су панорамске ведуте (*Моћив из Сенице*, 1953), близке Коњовићу и Ачу, а суштински другачија је *Калварија* (1955), изведена у маниру тешке експресивне композиције, беспрекорно уравнотежених маса, тонски уједначена и симболички изражајна.

Петрик Пал се у релативно кратком периоду, од 1956. до 1963. године, „колебао“ и двоумио између класичне експресивности ведута (*Улица*, 1957; *Кућашто у Бечеју*, 1957) и асоцијативне фигулативности (*Роге*, 1956; *Краве*, 1956; *Хићодром*, 1957). Уследила је промена до степена у којем његово сликарство никада није стигло до радикализоване апстракције, али је сликарска материја разложена до сезановске упрошћености касне фазе (*Бечејски моћив*, 1958; *Јабланови*, 1959), или до чисте асоцијативне апстракције (*Пејсаж*, 1960; *Сунцокрејши – људи у сунцокрејима*, 1961; *Жићо*, 1963). У овом погледу најкарактеристичнији су његови цртежи.

Већ у називима слика, али и у њиховој формалној структури, што је важније, препознаје се и осећа, не само код последње поменутог Петрика Пала већ код, мање-више, свих уметника учесника Колоније у Бечеју, логика једног природног развоја с почетка ове деценије, која је све формалне новине савременог сликарства уклапала у лични израз и, може се слободно рећи, у завичајну укорењеност до које је већина њих веома држала. Уосталом, врло брзо, већ у другој половини педесетих година, уметници се окрећу ликовном језику који је углавном ишао у два правца: непшто опрезније према колористичкој игри апстрактних површина, или радикалније према конструктивизму. Занимљив је, у овом смислу, својеврсни „конзервативизам“ већине сликара учесника колоније из Војводине, који се у овом периоду никада до краја нису одрекли пејзажне и предметне основе; она је дуго лежала у бити чак и оног сликарства које би се подвело под заједнички оквир апстрактног.

Динамична или хронолошки „збијена“ нит уметничког развоја провлачила се код већине учесника бечејске уметничке колоније. Као пример могу се узети дела Милорада Балаћа, док је најкоренитији преобрађај доживео Зоран Петровић, који је од нејног, флуидног, импресионистичког сензибилитета и поетског реализма (*Улица у Сеници*, 1953; *Двориште у Бечеју*, 1954; *Главна улица*, 1954), преко неколико слика прелазног карактера, сведених форми, гушће фактуре и динамичније структуре, за свега три године доспео до потпуно апстрактно-симболичких форми, оштргог изломљеног цртежа и тамног узнемирујућег колорита – изразитије у техници туша на картону, нешто суздржаније у техници уља на платну (*Пољубац – оштарење зуба*, 1956; *Композиција*, 1957; *Плава машина*, 1957). Нешто другачији преобрађај на сликама у размаку од неколико година (*Праља*, 1958; *Риба*, 1960; *Предмети*, 1961) доживео је и Војислав Тодорић – од флуидног експресионизма до симболистичко-енформелске структуре.

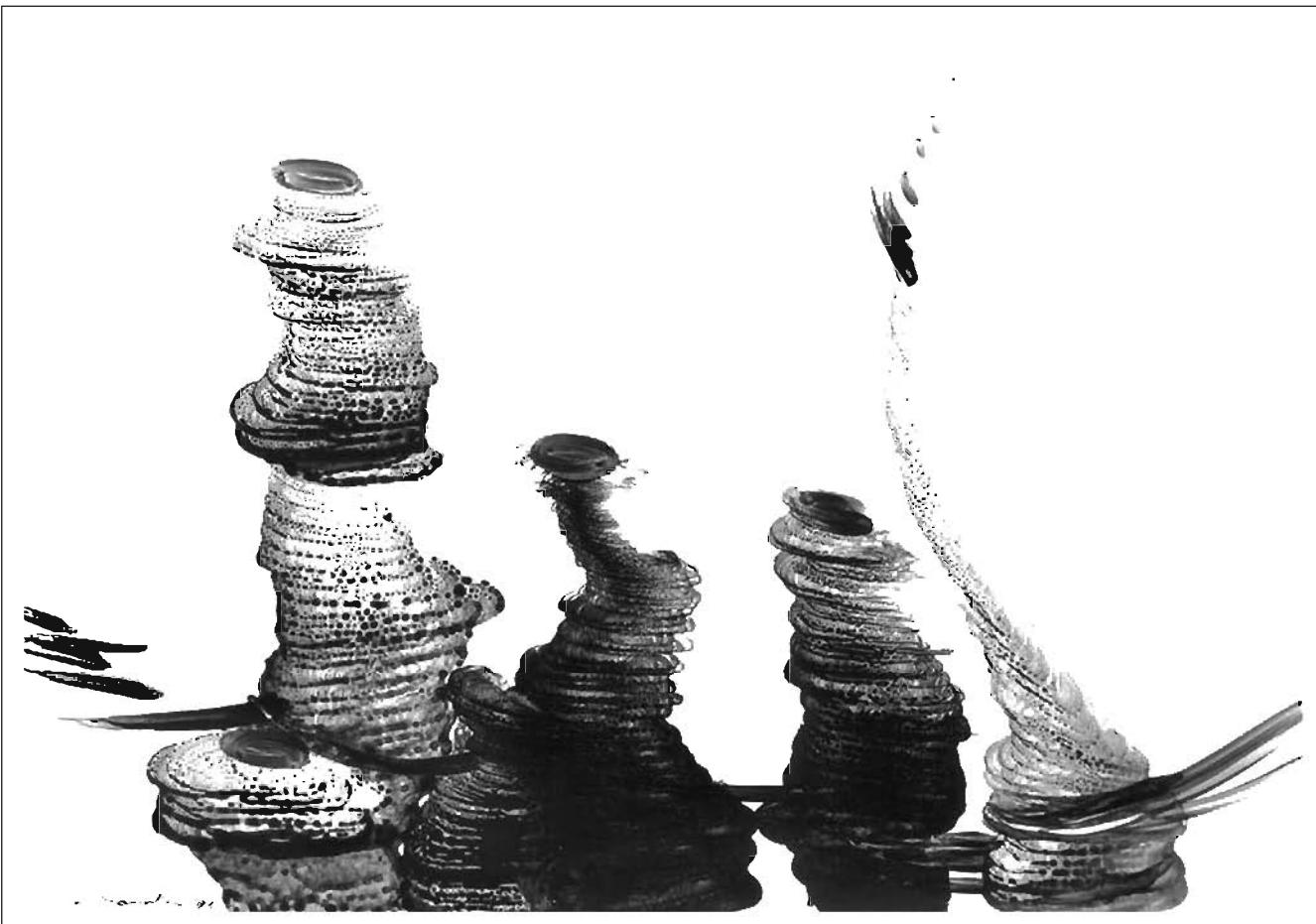
Неки уметници који су у првих десетак година боравили у Уметничкој колонији Бечеј нису осећали потребу за експериметисањем, што је, извесно, припадало њиховом темпераменту, уметничкој слободи и квалитету Колоније као уметничке институције. Њихов развој ишао је, могли бисмо рећи, више интровертно и у дубину него споља и у ширину. Нарочито у првим сазивима Колоније у Бечеју, а слично

је било и у Сенти, Бачкој Тополи и Ечкој, сликање у пленеру и пејзаж остали су доминантан начин рада и уобичајен тематски оквир. (15)

Три слике Милана Коњовића (*Улица, Чика Дуле, Поља*), излагане на II, III, и V изложби Колоније, настале су у распону од 1953. до 1958. године; премало је да се извуче било какав генерални закључак. Нијансе у формалном приступу, структура колорита и динамика композиције су различите; једино изгледа чудна и необјашњива разлика између меког, суптилног и лирског експресионизма слике *Улица* из збирке бечејског музеја и скоро апстрактне *Наштуре морш* из Галерије „Милан Коњовић“; обе слике су, наиме, из исте, 1953. године.

За прве четири године рада Колоније ликовна поетика Стевана Максимовића (*Црвени зид Јиваре*, 1954; *Мојив сам рићве Тисе*, 1955) и Николе Граовца остала је чврсто у оквирима неке врсте егзалтираног импресионизма, смелог, необичног и готово фовистичког колорита. Сличну „статичну“ динамику у односу на рад у Колонији неговао је и Стојан Тру-

мић, који ће и поздесетих година стајати чврсто при својој поетики екстatischко колористичких простора, уз расветљавање палете (*Пут јрема Тиси у олуји*, 1965). Милан Керац је у првој деценији био само два пута у Колонији и оставиле слике уобичајених мотива, али необичне израде. Изразито засићена фактура преоглога је бојама и нијансама боја којима сликар, могло би се рећи класичним средствима, истражује могућности једне рељефности која покушава да успостави суму значења објекта и призора. Пехан Бела задржавао се на одабраним исечцима окружења, негујући лапидарност израза (*Рибарска колиба*, 1955; *Приспанишиће*, 1956). Слике, а нарочито акварели, Богумила Карлавариса из овог периода разликују се од нешто касније насталих препознатљивијих дела; композициона подела на раван узак хоризонт и широко небо, често уравнотежени снажним вертикалама и кубичним угластим масама, наговештавају каснија дела фигуративног геометризма. На сасвим сведеним цртежима и пастелима Миливоја Николајевића из прве две године рада

Светлана Чарић, *Аура* вишалис, цртеж јушевима у боји, 50x35 цм, 1966.

Колоније осећа се приврженост традицији постим-пресионизма и експресионизма, уз повремене излете конструктивистичког и апстрактног типа (*Леніер*, литографија, 1957). Олга Николић у оквиру класичног израза ствара необично снажна изражајна дела, док су платна Слободана Пејовића (*Вејрењача*, У *вејрењачи*, 1957), тамна у колориту, густа у фактури, композиционо веома смела, јаког психолошког набоја, депресивности и усамљености.

Дела Александра Луковића су специфична појава у Колонији. Као сликар једног и данас препознатљивог мотива, вашарске шатре, кловнова и циркуске арене, он је у почетку био окренут само графикама, а касније уљима, приказивају људских илузија и слабости. Међутим, његова дела су препуна чисто сликарских елемената – геометризованих форми, динамичног односа светло-тамно на графикама, префињеног колорита на сликама, без наглашеног простора (*Велика илузија*, 1950; *Кловн*, 1956; *Девојка и кловн*, 1959; *Шешерија*, 1959; *Носилаја* 1957).

Снажна и оригинална личност био је Јован Солдатовић, чија су вајарска дела, с једне стране, била органски део уметничког духа времена, а, с друге стране, сведочанства једног оригиналног и самосталног односа према проблемима скулптуре. Вајарска дела Радмиле Граовац чврсто су се држала у основи реалистичке концепције, чистих форми, уздржаних, рекло би се, антикизирајућих маса (*Кујачица*, 1959), дискретне изражајности и психолошког набоја. Док скулптура у патинираном гипсу Томе Росандића упућује на академизам, *Љубавници* су препуни оног немира који је у складу са тражењем нових израза. Радивој Суботички је у бечејској колонији, од 1963. до 1972. године, стварао дела у некој врсти неотрадиционализма (*Мушки портрет*, 1963; *Женска ћлава*, 1965). Ликови племените израде одишу снажним симболичним архетипским карактером.

Сваке године је у просторијама Галерије слика одржавана изложба сазива Колоније, врло важног сегмента делатности Уметничке колоније Бечеј. „Иницијална“ изложба радова са сенђанске колоније, приређена већ 1953. године, била је пропраћена предавањем Стојана Трумића. Наредних година ће, као последица (између осталог, и почетка рада бечејске колоније), уследити низ самосталних изложби савремених уметника из Војводине. Године 1955. у Бечеју су заједно излагали Миливој Нико-

лајевић, Бошко Петровић, Никола Граовац, Јован Солдатовић и Александар Луковић. Луковић је наредне године приредио своју изложбу литографија. До краја педесетих година излагали су и стални учесници бечејске уметничке колоније – Богумил Карлаварис, Јожеф Ач и Душан Миловановић. Одржавана су и тада популарна предавања из уметности, а већ формирана галерија почела је да шаље мање колекције уметничких дела из свог фонда у околна места: Србобран, Бачко Градиште, Темерин, Бачко Петрово Село. Почетком шездесетих година је, упоредо са редовним сазивима Колоније, приређена изложба жена уметника Војводине, затим изложба керамике и слика Аранке и Петра Мојака, популарна изложба на тему цвећа и самосталне изложбе вајара Алмаши Гabora и сликара Петрика Пала. Приређivanе су и такозване „дидактичке“ изложбе савременог сликарства и сликарства прошлих времена, оригиналних дела или, просто, изложбе репродукција. Како је изгледао фонд дела учесника Уметничке колоније Бечеј, добро је илустровала ретроспективна изложба приређена поводом десет година рада, на којој су излагали Ач, Балаћ, Бенеш, Винклер, Бушан, Н. Граовац, Р. Граовац, Керац, Карлаварис, Коњовић, Луковић, Максимовић, Миловановић, Познановић, Николајевић, О. Николић, Пехан, Пејовић, З. Петровић, Б. Петровић, Петрик, Перчинковски, Сабо, Тодорић, М. Шипош и Шафрањи.

ИДЕОЛОГИЈА И УМЕТНОСТ

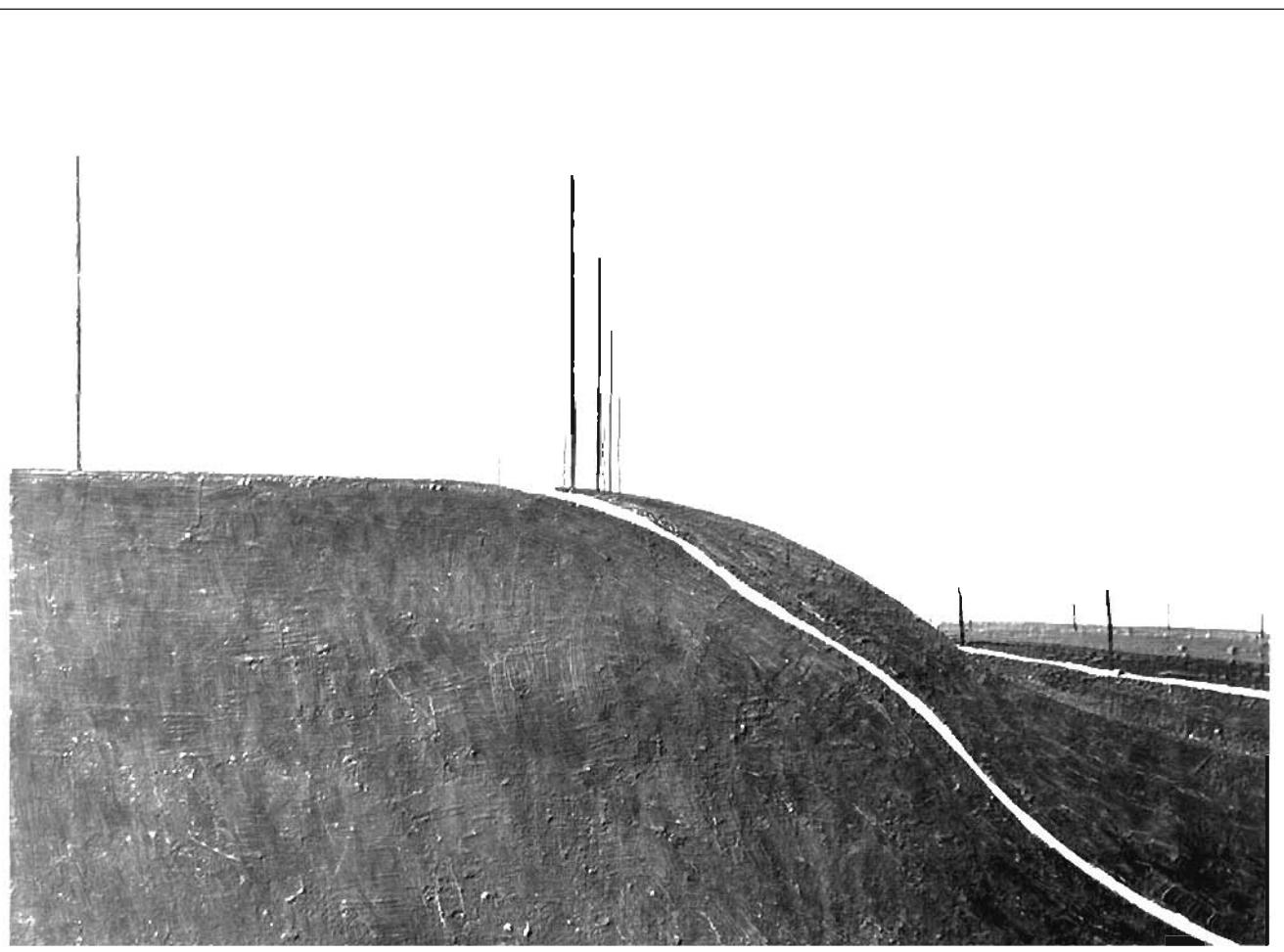
Крај прве деценије постојања Уметничке колоније Бечеј био је прилика да се историчари уметности, али и сами уметници – учесници Колоније осврну на њен рад. Професор Лазар Трифуновић је у бечејској колонији видео племениту и хуману намеру, а у њеним оснивачима и покретачима људе који су имали смелости и разумевања да покажу и демонстрирају уметност која није, а приори, „луксуз и забава богатих“. Овим поводом, он полемише са тада уобичајеним погледима критичара који су стално нешто замерали уметности, тражећи од ње да се, „заобилазећи епоху, приближи народу“: „Веома је мало наших размишљања, напора и конкретних акција ишло у супротном правцу, да приближи друштво уметности, да се у свим слојевима припреме основе за рађање и примање уметничких дела. Бројне ликовне публике код нас нема, јер нисмо

много урадили на њеном систематском васпитању, хиљаду слика и скулптура остају без своје функције, у подрумима и на таванима, далеко од човека коме су намењене и коме су неопходне“. Сматрао је да ликовно васпитање почиње од „архитектонског изгледа школе, од фресака и мозаика у тој школи, од облика табле и форме клупе у којој се годинама седи. Укус се формира ту па се онда преноси у фабрике, установе, на тргове – у живот. У том претварању уметности у живот оснивање колоније значи једно велико охрабрење.“ (16)

Није јасно којим се тачно поводом Трифуновић осврће на бечејску колонију. Овај текст није никде штампан – вероватно није издржао „строге“ захтеве цензуре – а према музејској документацији (фасцикли „Прослава десетогодишњице рада бечејске уметничке колоније“) види се да је био припремљен као уводни текст за књигу – монографију *Сликарска колонија у Бечеју*. Оштуту атмосферу тих година осли-

кава сличан груби инцидент до којег је допло приликом приређивања изложбе Милана Коњовића у Новом Саду, а поводом седамдесетогодишњице стварања познатог сликарa. Коњовић је, наиме, позвао Лазара Трифуновића да том пригодом напише предговор, што је овај и учинио, али га се – под притиском аутономаша, који су Трифуновића сматрали српским националистом – одрекао, уз извиђење. (17)

За Трифуновића је специфичност бечејске колоније у односу на оне у Сенти, Бачкој Тополи и Ечки била у томе што се сматрала основом из које ће бити створена градска галерија слика, што се и десило 1956. године. Стварање ове мале и интимне галерије, „без крутих принципа и строге галеријске поставак“, било је од изузетне важности, како за даљи опстанак Колоније, тако и за културни живот Бечеја. Створена је могућност, како се тада најчешће говорило, да грађани дођу у сасвим прислан до-дир са уметничким делима, што је било њено сасвим

Бођумил Карлачарис, *Насија код Бечеја*, уље на платну, 50 x 65 см, 1972. година (излагано 1973)

довољно оправдање и смисао постојања. Запажајући да уметнички резултати рада у Колонији нису били без значаја, Трифуновић, међутим, уочава нешто што практично нико, ни тада а ни касније, није сматрао недостатком, већ напротив, предношћу и препоруком; у ствари, будимо искрени, политички веома опортуним и „подобним“. Њему је, наиме, пало у очи да су у фонду Колоније „у великој мери заступљени војвођански сликари“ и да је „оваква уска опредељеност галерије њен најозбиљнији недостатак, јер је сувише уско везана за једну групу сликара тако да је тешко добити шири преглед свих битних појава сликарства.“ (18)

Да је овакав савет игнорисан, казује и чињеница да је касније, у другој деценији постојања, везаност за војвођански регион постала декларативна и још искључивија. „Само неколико људи уметничких ствараоца је било заступљено у раду Уметничке колоније Бачеј, а да није било својим садашњим местом боравка или својим пореклом везано за ово наше војвођанско поднебље. То су били више случајни гости који су по линији међуопштинске сарадње позвани да том приликом као гости увеличјају ову радну манифестацију. Иначе, профил уметника који се позивао на рад у нашу уметничку колонију био је везан за Војводину и све националне структуре у њој (...“ говориће се на једном од „саветовања“. (19)

Десет година после оснивања Колоније град Бачеј је хваљен као трећи у Војводини „који је радо прихватио већ створену концепцију нове форме социјалистичког заштитника ликовне уметности и постао град-мецена“. Сматрано је, такође, да је Колонија постала „центар ликовне трансмисије, јер је приближила уметност човеку, обичном, радном човеку који и треба да представља најширу публику“. (20) Богумил Карлаварис, један од „сталних“ и непосредних учесника, бачејску колонију је, у њеној првој фази, до средине педесетих година, видео без већих комуникација са токовима савремене уметности у свету, где је „војвођански пејсаж интерпретиран на снажан, бруталан начин, уз доминацију тамне контуре и интензивних тамних боја“. Овај период је, на известан начин сматрао, почетничком фазом, како колонија као уметничког покрета, тако и уметника који су стварали у колонијама. (21)

Године 1964, а поводом десетогодишњице рада, одржано је стручно саветовање за које су Јожеф Ач, Богумил Карлаварис и Милан Керац заједнички на-

писали анализу рада бачејске уметничке колоније. Суштина њиховог погледа садржана је у констатацији да током прве деценије рада није било стилске хомогености и повезаности у Уметничкој колонији Бачеј, већ „једна слободно и лично третирана фигурантност од реализма, преко импресионизма до експресионизма и фовизма. Није било авангардних тежњи нити експеримената, осим Зорана Петровића, који је у Бачејској колонији пронашао и изградио свој оригиналан и данас познати стил. Али и поред тога, сви учесници бачејске колоније изградили су сваки на свој начин један посебан и личан став према свету и њихова уметничка дела данас имају одређену карактеристику.“ (22) Занимљиво је и то да аутори сугеришу идеју праћења ликовног развоја уметника – учесника, како би се на основу њихових радова из различитих периода стварања формирала једна посебна збирка која би документовала развој сваког уметника појединачно. Као важан тренутак настанка Колоније аутори одређују период „децентрализације нашег друштвеног живота“, „жель и заинтересованост комуне за њено постојање и рад, популарисање ликовне уметности међу грађанима, стварање појединача-колекционара, естетско уређење простора уметничким делима, ангажовање уметника на интеграцији ликовне уметности и архитектуре.“ Једну од улога Колоније видели су у њеној могућности да „стимулише и сам развој наше уметности“, „управо ону којом би се обезбедио уметности здрав контакт са средином и жељама наших грађана. Тиме би се коначно превазишла ситуација да уметност стоји изван наших друштвених токова, да лебди у нереалним сферама и да развија у себи осећај да није потребна данашњим људима. Колонија дакле може да одигра позитивну улогу у оздрављењу same уметности и у налажењу нових импулса за њен даљи развој.“ (23) Штавише, аутори су сматрали да се присуство уметника током рада у Колонији могло искористити за унапређење производње, када би уметници радили на разним облицима „визуелне пропаганде.“ (!) Приоритетете у будућем раду Колоније видели су у „везаности за комуну“, што би јој дало „одређену реалност и објективност“, али и остварење „једног општег југословенског критеријума, развијање амбиције праћења одређеног броја уметника у њиховом развоју.“

У реферату посвећеном „смерницама за будући рад“, Александар Луковић инсистирао је на увођењу

нових лица у Колонију, сматрајући да „постојећи афинитети и везаност за средину могу у даљем раду да трпе још већи замор, уколико се не пронађу нови адекватнији садржаји“, које је видео у сарадњи са уметницима у „конкретном постављању захтева у смислу теме везане за комуну, њен изглед, па и њену завичајну историју до најновијих успеха.“ (24)

ИЗМЕЊУ КЛАСИЧНЕ ЕСТЕТИКЕ И АПСТРАКЦИЈЕ

Динамика развоја Уметничке колоније Бечеј током друге и треће деценије постојања би се, у формално-уметничком смислу, можда мало упропшћено, али у основи прикладно, могла описати као стална недејуница и крстање између класичне естетике простора и предметних објеката и неког од облика

апстракције, при чему се квалитет уметничких дела подразумева и нема пресудну улогу у оваквој класификацији. Основно опредељење организатора да у Колонију позива ауторе искључиво везане за Војводину (25), нека форма регионалне и завичајне концепције, остало је у границама уско социолошког, можда више политичког феномена. Извештачена и наметнута изгледала је уметничка политика Колоније, а сумњив је био став – иако се на њему заиста дуго инсистирало – да су уметници који су од средине шездесетих година XX века, а, као што се напред види, и раније долазили и стварали у Колонији, имали или баш ту формирали неки посебан стил или уметнички покрет, који се битно разликовао од уметничких процеса у Србији, Југославији, па чак и Европи. Нама се чини да је у њиховим

Љубомир Денковић, Жене,
шеракошта, висина 53 цм, 1970.

Милан Кечић, Превој са чамцима,
уље на платну, 66x87 цм, 1973.

Павле Радовановић, Зграда Уметничке колоније Бечеј,
акварел, 36x48 цм, 1974.

сликама, скулптурама или било којој другој форми и техници ликовног стварања, нарочито како се приближавамо седамдесетим, осамдесетим и деведесетим годинама, мало тога што се не би могло назвати универзалним.

Оно што је необично важно за бачејску уметничку колонију и што се заиста може сврстати у њено аутентично обележје јесу бројне изложбе које су приређиване током ове уметничке манифестације, уметнички експонати сакупљени том приликом у Музеју, који су добили институционалну галеријско-музејску форму, повремена презентација тог уметни-

Виктор Шкрабаћ, Бачејска јијаџа, уље на платну, 60x70 цм, 1976.

*Đurđić, Хексон џолок у џравама, бакротис, 10/12, 39 x 49,5 цм, 1977.
(изложено 1978)*

чког наслеђа, перцептивна улога публике, која је, изгледа, била бројна и ентузијастички расположена. Тако је 1964. године, поред XI изложбе учесника Уметничке колоније, приређена изложба „Предели Бачеја“, изложба из фонда насталог готово искључиво из Колоније, такође и самосталне изложбе повремених учесника Колоније: Анкице Опрешник, Милана Керца, Јакаб Миклоша и Балаж Ференца. Наредних година, из уметничког фонда насталог током рада Уметничке колоније приређиване су тематске изложбе „Савремени војвођански сликари“, „Керамика војвођанских уметника“, „Обала Тисе“, „Тиса у делима војвођанских уметника“, „Пејсажи Бачеја некад и сад“. У другој деценији постојања у Бачеју су самостално излагали исти уметници који су радили у Колонији: Мирјана Наранџић, Ратко Шоћ, Милан Керац, Ксенија Илијевић, Милан Мијачевић, Душан Машић, Ференц Балаж, Живојин Мишков, Тибор Шишош, Владислав Рајчетић, Душан Нонин, Зоран Столпић-Врањски, Пехан Бела, Виктор Шхранбањ, Миливој Мирић. Како је изгледао персонални састав учесника Уметничке колоније Бачеј јубиларне 1974. године сведочи састав учесника изложбе приређене у октобру исте године. Од старијих уметника у Колонији су учествовали и излагали Јожеф Ач, Милан Коњовић, Милан Керац, Миливој Николајевић, Стојан Трумић и Зоран Петровић, а од оних који су се нешто касније укључили – Јожеф Бенеш, Љубомир Денковић, Гabor Силађи, Зоран Стошић-Врањски, Бранислав Вулековић, Ференц Калмар, Петар Мојак, Душан Нонин, Анкица Опрешник. Уз уметнике из Бачеја, Часњи Ипгвана, Бранислава Перчинковског и Виктора Шкрабаћа, организатори су позвали и млађе уметнике, међу којима су били, између осталих, Петру Марина и Аранка Мојак.

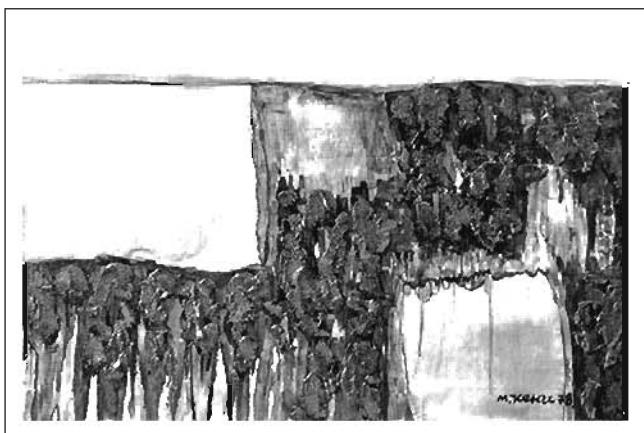
Доследно индивидуални израз уметника учесника, који је у Колонију донет и на који ова уметничка институција или уопште није утицајала или је тај утицај тешко уочљив, минималан и занемарљив, перманентна је особеност динамике дешавања и у другој деценији постојања. Уметници се мање-више, држе опште проблематике савремене уметности и само на основу њихових конкретних решења, субјективне динамике личног уметничког сазревања, Колонија је живела у складу с временом, не обазирући се на концепцију организатора, за коју, вероватно, нису уопште знали или нису много марили. Много је природније, дакле, а ми смо то овде покушали да

урадимо, уметничке процесе у Колонији везати за суштинску проблематику уметности друге половине XX века, него за сумњиве одреднице регионалних уметности које, оптерећене политичким кононацијама, ништа добро нису слутиле. Уметници су углавном били изнад преовлађујућег дела уметничке критике, која је стално и изнова покушавала да наметне вештачке оквире процесима који су по природи ствари били шири, изванредно разноврсни, понекад чак креативно хаотични.

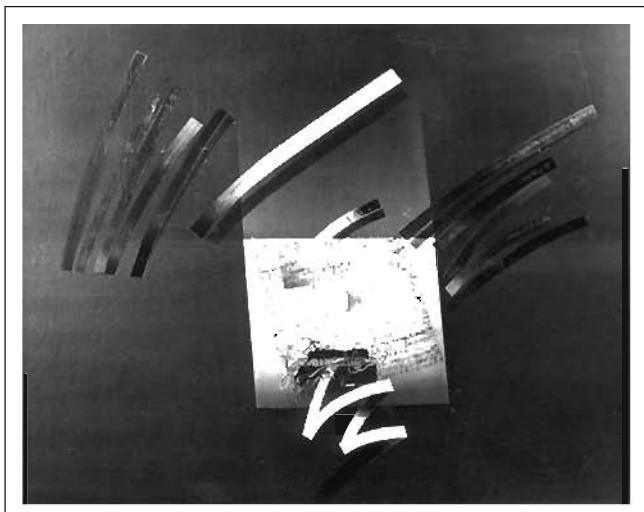
До краја овог периода уметници учесници Колоније у Бечеју борили су се са бројним и сложеним проблемима Слике, крећући се између два екстремна и крајња пола, разлагања њених темељних елемената у различите форме, у разноврсне степене радикализације беспредметности и апстракције, и „конзерватизма“ наслеђених облика неких од ременицентија на експресионизам, ређе импресионизам и надреализам, још ређе на академски реализам. Сваки од уметника био је, као што ће се видети, за разлику од прве деценије постојања Колоније, прилично консеквентан у изразу. Промене у овом периоду, рачунајући индивидуални развој уметника, биле су, бар што се тиче Колоније у Бечеју, врло ретке.

Од оних које није додирнуо дах неког од модерних или постмодерних стилских правца треба, речимо, издвојити Ксенију Илијевић са њеним акварелима с краја шездесетих година, затим Здравка Мандића, заокупљеног простором, несталном магловитом и флуидном материјом у њему, допадљивом меланхоличношћу, сетом и поетичношћу. Бранислав Вулековић, који је у бечејској уметничкој колонији, с повременим прекидима, боравио рано ддвадесет година, од 1967. до 1987. године, оставио је стилски јединствен фонд слика и акварела, сав у традицији суздржаног, веома касног импресионизма, у којем су пажљиво одабрани тема, потез и колорит одавали уметнику задовољног провереним вредностима. Слика је за њега још увек била естетска категорија, и то њено својство сматрао је најзначајнијим. На сличним премисама ликовне поетике радила је у бечејској колонији и Оливера Грбић, уз нешто разуђенији потез и одлучније композиционо експериментисање. Један од оних који је истрајавао на традиционалном поимању слике био је и Федор Соретић. На једном једином делу које је оставио Колонији (*Кукурузи на прозору*, 1965) он се бави проблематиком сликарске материје, густом и засиће-

ном, њеном класичном односу вредности према све-тlostи и простору. Традиционални снажни узбу-дљиви експресионизам Моме Марковића, варирајући сличне визуелне садржаје, прешао је временом на сведене, готово апстрактне имагинарне пејзаже. Павле Радовановић је крајем шездесетих и почетком седамдесетих година обележио рад у Колонији тематском и техничком разноврсношћу (радио је пртеже, аквареле и скулптуре), стилском доследношћу која је, бар што се тиче колоније у Бечеју, обе-лежена сјајним акварелима *Живоно ђоље* и *Зграга Уметничке колоније Бечеј*, обе из 1974. У ову групу сликара спада Петру Марина, који је седамдесетих и осамдесетих година оставил дела суздржаног кла-ничног поступка, од којих једно (*Преводница*, 1976)

Милан Керац, *Феномен обнављања I*,
уље на платну, 60x90 цм, 1978.
(изложено 1979)

Милан Кешељ, *Инсайрација*,
уље на платну, 127x150 цм, 1978.
(изложено 1979)

изгледа снажно колористички и композиционо узбуђљиво, скоро егзалирано доживљено. Неку врсту неотрадиционализма, али у скулптури, неговали су Радивоје Суботички, Павле Радовановић, Шандор Дудаш, Иштван Часњи, Јулијана Киш. Насупрот њима, у вајарским делима Радмила Бобић – Фијатовић, Младена Маринкова, Ласла Силађија, Љубомира Денковића и делимично Ратка Гикића влада деформисана антропоморфна фигура или потпуна стилизација облика, нека врста вајарске апстракције.

Специфичан опус Мирјане Шипош из овог периода био је тематски личан и интимистички, по реализацији фигуранлан и стилски чврст, својеврсна реакција на дехуманизацију окружења. У периоду од двадесетак година Зоран Стошић-Врањски оставио је веома занимљив и разноврстан опус, необичног смера еволуције, од апстрактних геометризованих форми снажног хомогеног колорита (*Цијанска улица*, 1968), преко слика флуидних магловитих предела (*Чувени осијаци првој йокушија*, 1970), до разливених надреално-апстрактних форми (*Космички исјправљивачи IV*, 1985). Сличан смер еволуције испољио је и Павле Блесић; од 1966. до 1989. године његово схватање слике кретало се од препознатљивог летризма (*Зајиси*), наизглед хаотично распостирање графичких знакова, искиданих речи и записа, мање или више спретнуто пластичним арабескама, до нео-фигуралних лирских пејзажа, испреплетаних планова и пастелне структуре (*Бедем йод кроињам*, 1989).

Један од оригиналнијих уметника који је учествовао у раду бечејске колоније, Милан Лајешић, оставио је дела снажне симболистичко-надреалне и фантастичне конотације (*Јоб и љушибура*, 1970), сликарски зрело и сјајно решене. Наизглед потпуно реалистична, визура бакрописа Петра Ђурчића (*Цекон Полок у ћравама; Бела ћюча у ћејсажу*, 1977) препуна је очигледних симболистичких и историјско-уметничких реминисценција, интегрисаних у модерну поетику слике, ону која виђеном прилази са субјективне и наизглед произвольне тачке гледишта.

Чврсто изграђене ставове, на графикама и уљима, у Колонију су донели и задржали Анкица Опрешник и Тивадар Вањек. Њихова дела била су заснована на експериментима са графикама у боји, потпуно стилизована и редукована до чисте апстракције (*Једине које су ћреживеле*, 1967), или утемељена на геометризованој архитектури и носталгично-поетичној атмосфери, стилизованих облика и шареног колорита (*Ентиеријер*, 1964). У бечејску ко-

лонију нефигуративно сликарство изразито оригиналног и лако препознатљивог стила, геометризмом одређених планова донео је Драгослав Стојановић – Сип. Свој циклус графика „Ентиеријери“, који ће трајати и касније, до девете деценије, Илонка Вагнер-Татић радила је још шездесетих година у овој колонији, на традицији неке врсте неоакадемизма, а суштинским поступком субјективне реконструкције предмета (*Бокал*, 1967; *Ентиеријер*, 1968; *Ваза*, 1969).

Уопште, судбина ове групе уметника била је у томе да, стварајући нови уметнички простор, у дословном и метафоричном смислу, експериментише са свим традиционалним формама и техникама, усвајајући, према свом темпераменту и склоностима, решења при којима је њихова оригиналност и припадност усредсређена оном кругу стваралаца који су премостили традицију и сублимисали је у актуелност тренутка. Илустративан пример су дела Гabora Силађија (*Лејњи дан*, 1971), сликара који је у геометризованом простору интензивне стилизације и у некој врсти прастаре инверзне перспективе класичну тему као што је пејзаж превео у воде оног модерног израза, који је стално покушавао да у Слици одбаци све што је сувишно, наративно и оптерећујуће. Крајем седамдесетих година, опус Милана Керца, који су чиниле и слике у традицији уменог колористички светлог експресионизма (*Лејто*, 1974), складно и логично се преобразио (*Феномен обнављања*, 1978) у структуру саму по себи, проширеног значења и зреле ликовности.

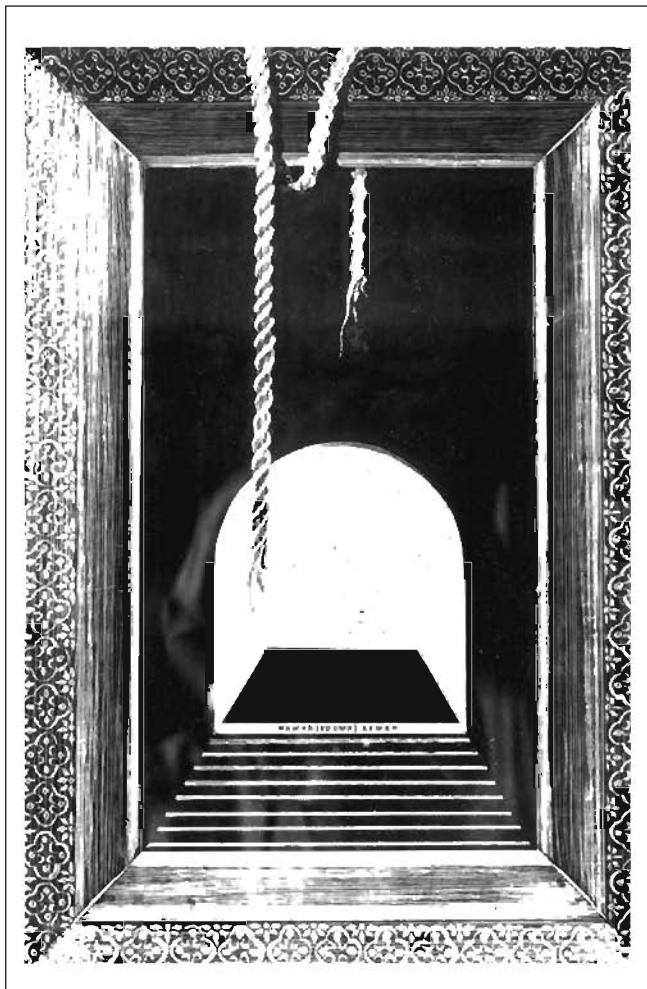
Након 1974. године осећа се у раду Колоније снажнији утицај млађих уметника – Vere Зарић, Бранке Веселиновић, Раде Чупић, Слободана Кузвманова, Душана Тодоровића, Милана Кешеља, Жаки Иштвана, Миленка Првачког. Цртежи Vere Зарић (*Преџео III*, 1977; *Преџео*, 1978) слични су њеним графикама – линеарним третманом формирају се структурне јединице којима се ствара нови поредак визуелних јединица аутономног поретка. Радикални приступ Милана Кешеља приближио се оној врсти асоцијативне апстракције у којој се препознају технолошке иконе савременог живота. Комбинованим техникама и готово потпуно сведеним апстрактним изразом у изражавању ликовних идеја служио се Атила Черник, док се Јожеф Бенеш већ од 1963, све до почетка седамдесетих година, потпуно окренуо енформелској структури слике, изразито рељефној, уз употребу некласичних материјала (*Обала Тисе*, 1963), која се у графикама (*Бели хоризонти*, 1972)

смислено преобразила у динамичну игру апстрактних, тешких форми. Крајем седамдесетих година Иштван Жаки је оставио фонду Уметничке колоније Бечеј две слике надреалистично-експресивног карактера, неочекивано топлог колорита, снажног магичног утиска, појачаног употребом апликација у облику неконвенционалних, реалних материјала – дрвених дашчица у облику стрела и стрелица. (*Губилишић*, 1987; *Луника у йаду*, 1979). Утисак који је постигнут у његовим сликама – осећање немоћи пред ирационалним тамним силама – ретко се јавља при посматрању остатка фонда Колоније.

УМЕТНОСТ У ПРИЧАОНИЦАМА

Уметничка колонија Бечеј била је вишеслојан културни феномен, који није обухватао само дела настала током краткотрајног живог рада уметника, судбину тих дела као музејских експоната, него и прошратне изложбе, уметничку критику, повремене

манифестације које су се на бројне начине и са различитог становишта тицале Колоније или на феномен уметничких колонија у Војводини уопште. Сваке године приређивање су изложбе учесника Уметничке колоније са знатно већим бројем презентираних уметничких дела од оног који је поклоном, откупом или на неки други начин доспевао у фонд Музеја. Била је то јединствена прилика, скоро би се могло рећи привилегија, ликовне публике у Бечеју да се у живом контакту, непосредно суочи са сасвим актуелним дешавањима у модерној уметности. Поред тога, у близкој вези са сталним присуством Уметничке колоније, године 1974. направљена је стална поставка „галеријског материјала“ у просторијама Галерије, односно Музеја, а наредних година приређене су изложбе идејних пројеката за уређење главног трга у Бечеју, затим Групе „Арт 6“, заједничка изложба савремених војвођанских сликарса, и „Ликовни ствараоци 10 општина Бачке“, изложба

Душан Машић, Трајчан крај Уроша,
комбинована техника, 66x46 цм, 1979.

Đorđe Teodorović, Праљење на Јарошу,
уље на платну, 81x105 цм, 1973.

Габор Силађи, Дан у бечејском атару,
акрил на картону, 50x70 цм, 1974.

преузета из Куле. До 1984. самостално излажу неки од честих учесника Уметничке колоније – Ми-рјана Мареш, Ратко Гикић, Радивоје Суботички, Стојан Трумић, Богумил Карлаварис. Подстакнути сталним присуством духа Уметничке колоније, излажу и бачејски уметници, као и повремени учесници Колоније: Бранислав Перчинковски, Миливој Миринић, Шипош Тибор, Ласло Ленђел. Повремено се приређују и колективне изложбе: „Ликовни ствараоци Бачеја“, „Изложба ликовних стваралаца аматерских друштава Бачеја и Сенте“, „Ликовно стваралаштво радника општина Бачеј, Аде и Сенте“ итд.

Савремена уметничка критика је, међутим, ретко на одговарајући и прикладан начин одговорила на динамику Уметничке колоније. Исувише често оптерећена идеолошким обзирима, опортуну тежећи да се допадне утицајним носиоцима власти и политике, она је често западала у конформизам, спуштајући ниво посматрања једне уметничке и културне појаве на разину површног бирократског регистровања небитних појава, лажно мистификујући и наизглед учено процењујући појаве које су имале природнији и логичнији узрок и последицу.

Како се на Уметничку колонију Бачеј гледало и о њој размишљало на крају друге деценије рада, 1974. године, показују изворни текстови објављени тим поводом у пригодним каталогозима – публикацијама и, можда много више, разговори на скуповима типа „пленума“, како се тада правим политичким жаргоном говорило. У каталогу Збирка Уметничке колоније Бачеј 1954–1974, извршена је тематска подела фонда ликовне збирке, уз истицање „утицаја на интензивирања ликовног живота средине“, „уношења нових демократских облика у ликовни живот средине“, „осавремењавања друштвеног односа према стваралаштву“, „померања граница за ликовно описмењавање“, „стварања нових односа на релацији друштво-уметник“, „могућности квалитетног избора у ликовном оплемењивању амбијента кроз примену мале синтезе.“ (26) Будућност Колоније виђена је у „естетском уређењу постојећих простора, допуни његовој на старим облицима или уклапање и пројектовање одговарајућег обележја на објектима који се тек подижу.“ Закључено је да „Уметничка колонија и даље може да буде културна и препородилачка амбиција овога краја, амбиција која тежи да популарише дела ликовне културе, да ликовно описмени људе из свих друштвених стру-

ктура, да хармонију добrog уметничког дела укомпонује у свакодневни живот и потребе својих грађана. Уметничка колонија треба и може да окупи способне и талентоване ствараоце овога краја, да као манифестација изгради савремени однос према ликовној култури, да омладини помогне у освајању хуманог блага и порука културе уопште, без које нема потпуног развоја напредног социјалистичког друштва.“ (27) Такозвани „радни задаци“, који су учесницима Колоније повремено наметани, као што је „Сећање на Народноослободилачку борбу у Бачеју“ (1964), „Бачејски рибњак“ (1968) и „Младост у Бачеју“ (1971), остављају горак укус идеолошке пресије. У оквиру Колоније формално реализовани план за уређење главног трга у Бачеју, заједно са његовим спомеником, остао је све до данас живо сведочанство чистих промашаја.

Као искусан сликар, Богумил Карлаварис је, међутим, у то време постављао логично и суштинско питање – у којој су мери уметничке колоније имале утицаја на развој наше савремене уметности, или је можда било обрнуто, развој наше савремене уметности утицао је на појаву и развој уметничких колонија. (28) Немајући у то време одређен и децидан одговор на оваква питања, он је уочио да је прва фаза колоније, отприлике у шестој деценији, „обележена различитим тенденцијама, у којима сваки уметник истражује начин говора и свој специфичан стил, често независно од појединих праваца и доминантних уметничких оријентација.“ Сматрао их је преломним појавама, насталим у времену полета, истраживања и криза, после чега је уследио период стабилизације и зрења, настајања нових вредности. (29)

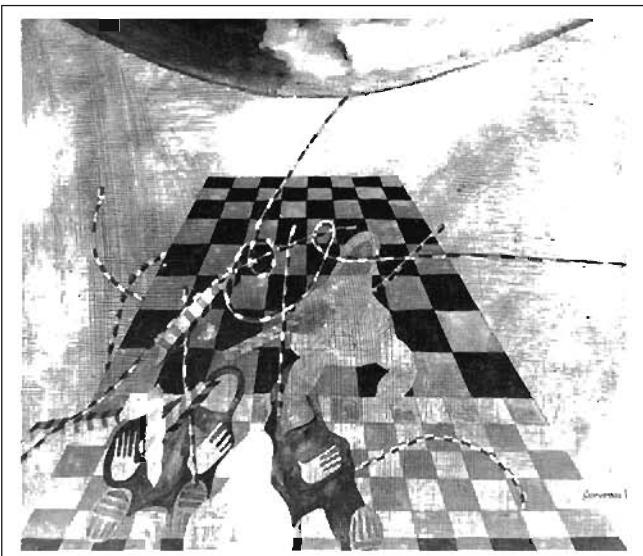
Међутим, наше је мишљење да је Уметничка колонија Бачеј већ средином шездесетих година поплако губила ону свежину оригиналности, снагу спонтаног културно-уметничког феномена. Постајући све више институција у којој је тешко уочити логику конзистентног уметничког покрета, она је губила онај значај у историји наше савремене уметности који је имала у првим годинама рада. У Колонију су, како се напред видело, и даље углавном долазили угледни и добри уметници – остављали су и веома добра дела – али се све више осећала неприродна атмосфера теоретизирања, у којој реч настоји на оправда слику, а уметност да се некако уклопи у актуелну идеологију, да јој се на силу

прида и придода она улогу коју она по својој природи није могла да има. Да то није субјективна и исувиште лична констатација, сведочи Миодраг Б. Протић, оснивач и дугогодишњи управник Музеја савремене уметности у Београду, говорећи о истом периоду у којем је слутио како се „из основа измењена земља гаси“, „како самоуправљање културне установе разара, претвара у причаонице, запоставља програме због којих су основане“, у време када „Савет није више био састављен од најстручнијих које напа средина има, већ од делегата појединих установа.“ (30)

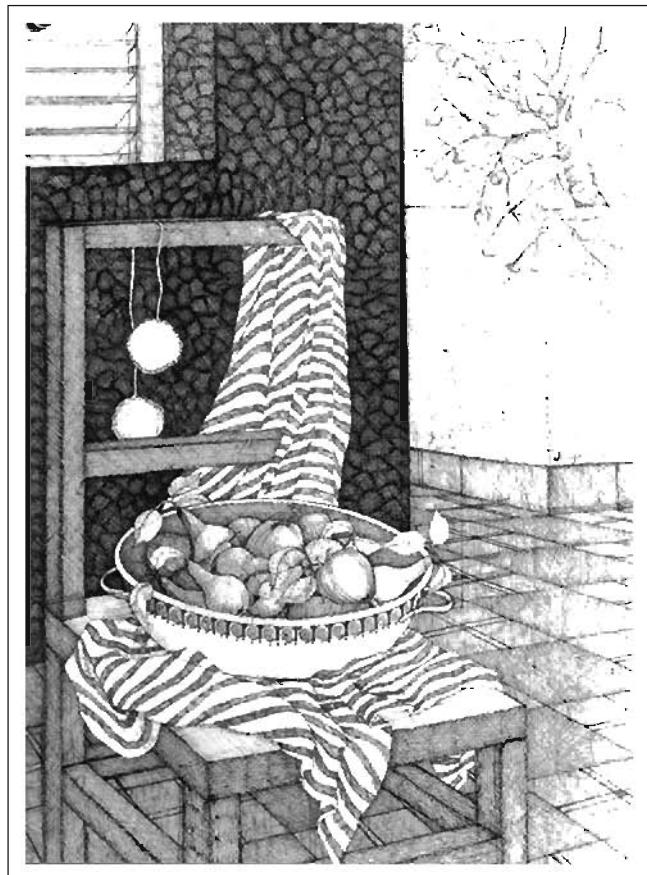
У настојању да се ликовна дешавања и процеси у савременој уметности подведу у унапред смишљене

не идеолопске калупе, који су све випе губили стварну снагу, најчешће се постизало сасвим супротно – она је од њих била све даље, следећи природну склоност ка томе да следи сопствену динамику, буде знак времена у социолошком и строго уметничком смислу. Настала је парадоксална и готово шизофрењска ситуација у којој су ликовна дела настала у Колонији на једном полу животног окружења, а другаштво на другом, иако се, бар декларативно, желело сасвим супротно.

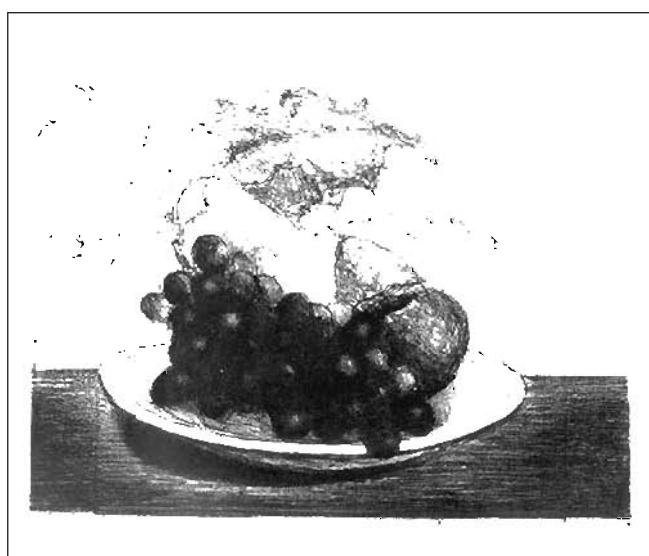
Како је то изгледало показује саветовање „Уметничке колоније у Војводини“, одржано у Бечеју 1974. Већ сама потреба да се такав скуп одржи психолошки је знак осећања да се нешто у функционисању

Зоран Стојанић-Брачски, *Космички истраживачи*,
уље на платну, 41x42 цм, 1987.

Мая Милићевић, *Енђеријер са воћем*,
цртеж шушевима у боји, 50 x 70 цм, 1995.

◀ Ивона Тасић, *Мршва природа*,
трафика, 25x25 цм, 1995.

колонија није одвијало онако како су организатори желели. Од Уметничке колоније Бечеј се, на пример, тражило да буде манифестација у којој су „јасно декларисани сви видови рада, побројани облици удруживања као и принципи самоуправљања, а преко делегата заступљен демократски и у потпуности самоуправни систем нашега друштва.“ (31) Како је то изгледало (испрочано речником класичног политичара), показује само један пасус из уводног излагања Ш. Сабатке, тада члана Председништва Покрајинске конференције ССРНВ, који каже: „Ако би критички оценили деловање уметничке колоније у Војводини, онда би могли рећи, поред већ познатих објективних и субјективних слабости, да су се остварили значајни домети управо у развоју самоуправних односа унутар колоније, и у отварању према другим регијама, републикама и покрајинама, (...) може се тврдити слободно да су уметничке колоније Војводине развијале класно ангажовану делатност и стварале истинске културне вредности. Према томе, оне су у себи имале и имају класно опредељење идејно политичке компоненте.“ (32) Стога није чудно што је изложба Уметничке колоније Бечеј 1979. године била посвећена обележавању „шездесетогодишњице КПЈ, СКОЈ-а и револуционарних синдиката.“ (33) Чак и много касније, 1986. у предвечерје сукоба и ратова, Уметничка колонија је у неким, ипак ретким приликама, посвећивана актуелним „стабилизационим односима“. Поред тога, од уметника се тражило (а многи су се прилагођавали задатој теми, из НОР-а, на пример) да се послуже, како се препоручивало, „директном илустративношћу и реализмом“ – све уз наду да тако настале дела „поново оживљавају тешке или херојске ратне дане и буде дивљење за генерације које су избориле слободу и мир.“ (34)

Да је било одмерених и промишљених погледа на уметничку и културну мисију колонија показује нека врста реферата Беле Дуранција – а такав став провејава код још неких учесника, углавном ликовних стваралаца – чији је став био да су разговори о улози колонија у развитку наше савремене уметности још увек дискутабилни, јер је за тако нешто потребна временска дистанца и свеобухватнија истраживања. Дуранције, рецимо, сматрао да би колоније требало да се позабаве, поред форми егзистирања уметничког дела, па самим тим и уметника у нашем тренутку, неупоредиво систематичнијим прикупљањем и сређивањем дела документационе грађе, чиме би се у једном тренутку стварно могло

изучити дејство уметничких колонија у самој структури ликовности и на једном подручју. (35) Нешто мање опрезан био је Александар Луковић, сликар и графичар, један од редовнијих учесника бечејске колоније, сматрајући да колонијама припада значајна улога у „проверавању социјалистичких односа на линији уметник-друштво.“ Констатујући, донекле парадоксално, али потпуно исправно, да повремена саветовања оваквог типа нису битно утицала на жељене промене у раду Колоније, разлоге је налазио у неодговарајућој заступљености и утицају уметника у организационим одборима и саветима појединачних уметничких колонија. Лек је, међутим, видео у увођењу самоуправљања у колоније, сводећи, тај однос углавном на прозаичну материјалну релацију: „Радни колективи (...) имају сва права у одлучивању, па и у одлучивању приликом унутрашње прерасподеле, деобе вишкова и другог; овде је заборављен произвођач-уметник.“ (36)

О овој теми постојало је и мишљење (Драгослав Стојановић – Сип) по којем ће јаз између модерне уметности и народа бити превазиђен обављањем разговора са оним људима који нису професионално везани за уметност. „Ово кукање на произвођача да нас разуме, да нас пусти у хале, да тамо цртамо и да укращавамо, биће за њега несхватљиво и луксуз, док не схвати као сопствену ствар. Не мислим да би требало две хиљаде радника у Фадипу учинити ликовним уметницима, али ми морамо имати слуха да у нашем друштву, да у нашим радовима буде и тих људи који су свој живот на известан начин идентификовали са уметношћу, макар то не биле основне окупације.“ (37)

Кроз оваква сведочења, као што се види, провејавао је, ипак, здрав разум, увид у сву инфиериорност и насиље једног вештачког система, који се све више удаљавао од живота и стварних вредности ликовних колонија и уметности. Познато је, наиме, да су сваковрсне друштвенополитичке организације стално наваљивале и инсистирале на томе да се колоније и ликовни уметници укључе у такозване „синтезе“, неку врста оплемењивања простора ликовним делима, како се то тада описивало, и да је, изгледа, постојао, или се припремао, закон који би на тако нешто обавезивао. Воја Марковић, тада уредник часописа „Културни живот“ из Београда, на истом скупу изјављује „да их можете донети десет (закона) - ни један неће натерати человека да поштује ликовно дело.“ (38)

Када данас, са дистанце од неколико деценија, упоредо ставимо ове исказе и ликовна дела настала у исто време, можемо констатовати само потпуно разилажење и крајњи несклад два пола једне исте делатности. У пропратним реакцијама на дешавања у Колонији понекад је нешто слично и запажано: „Колоније су пример како се мерљиви резултати - број изложених и откупљених дела, посетиоци и други елементи за извештаје, билансе и информације, тешко могу упоредити, по свом коначном дејству, са створеним делима у колонији у континуитету стваралаштва сваког учесника, у коначној синтези особености које он трајно понесе инспирисан непосредним контактима са људима и амбијентом колонија.“ (39)

За нас је питање може ли се, преирајући визуелне информације које нам ликовна дела пружају и стављајући их у исту хронолошку раван са саветовањима и „пленумима“, схватајући их као знаке времена, наслутити, између осталог, показатељи оне друштвене катастрофе у којој смо се нашли у последњој деценији XX века?

ПРЕМА НОВИМ КРИЗАМА

Наредних година чини се да је, у покушајима да се Колонија на неки начин прилагоди времену, успостављен прилично висок ниво квалитета учесника и дела излаганих на изложбама – који је, уз неке ретке изузетке, и раније постојао – док су организација и уметничка критика тражиле одговарајуће и природније форме испољавања. До краја осамдесетих година и у повремено одржаваним сазивима у последњој деценији XX века, Уметничка колонија Бечеј, нарочито у поређењу са почетним и „средњим“ периодом постојања, постаје изразитије авангардна ликовна институција. Политика позивања даје предност углавном млађим уметницима, одражавајући тако снажну динамику дешавања у нашој ликовној уметности. Колонија показује и сву разноврсност субјективних рукописа, неограничену слободу уметника, досетљивост техничких иновација, које су, срећом, биле, уз ретке изузетке, само помоћно средство у изразу, а не ствар важна сама по себи.

У Колонији још увек учествује Бранислав Вулецовић, уметник који је, као и раније, у сликању пејзажа и околине Бечеја (на сликама и акварелима) истраживао сам мотив, опредмећен бојом и њеним вредностима, јаким и чистим колоритом, Петар Јојак, сликар анатомије покрета и палете неутралних

колористичких вредности, Петру Марина, уметник спонтаног ритма, узбудљиве форме засноване на експресији; дакле, сликари старије генерације који сопственом изразу дају предност над приклапању неком од модерних схватања слике. Овде бисмо могли сврстати и Милана Мијачевића, који је у Колонији учествовао од 1967. а чији је израз еволуирао од слика густе фактуре, чисте атмосфере и изразите супротности светлости и сенке (*Улица у Бечеју*, 1969) до неке врсте симболистичког експресионизма снажне скулптуралности, екстатичности и масивности (*Старе врбе*, 1988). Овде условно сврставамо и Виктора Шкрабања, бечејског уметника, сликара изузетно доследног школованог израза, мајсторски рађених портрета (*Портрет Нађ Ласла*, 1988).

Класична тематика пејзажа у делима Ендре Пеновца (*Облак*, 1989), Иштвана Сајка (*Језеро I*, 1990), затим Јована Бикицког (*Паљење жића*, 1987) и, чини се, највише Шандора Торока (*Појсар I: Жито у пламену III*, 1987) преобразиће се у до крајности сведени дестиловани визуелни знак, док ће на графикама Душана Кирћанског (*После жртвовања*, 1989) и Ђерђа Веребеша (*Безвременски*, 1989) слика као представа бити драматично огњена у узнемирујућем степену, без обзира на то да ли у њој тражимо чисто ликовне вредности или психолошко значење. Чак и радикални поступци обликовања материје до баналности, као у делима Слободана Кнежевића (*Картион*, 1981) и Ференца Калмара (*Пишице на кукурузу*, 1989), нису до краја били ослобођени естетске компоненте опредмећене у виду топлих боја и чак непосредног осећаја тактилних вредности. Цртежи Милана Блануше у комбинованој техници крејон-туш, настали на Колонији 1990. године, показују сав немир, безвоздушни психолошки простор у коме се нашло и у коме се могло наћи класично фигурализмо сликарство, сама фигура и људски лик, испресецан и декомпонован мрежом линијске структуре и спутавајућом маском уместо лица. На другачији, али психолошки близак начин делују и надреално флуидни, отуђујући ликови на сликама Душана Нонина (*Сазнање*, 1986). Скулпторска дела у теракоти Љубомира Денковића (*Ритам*, 1989), Ратка Гикића у дрвету (*Женска фигура*, 1989), настала крајем осамдесетих година на Уметничкој колонији Бечеј, као и вајарска дела Ласла Силађија (*Анаитомија скулптуре*, 1989) и Драгољуба Ачића (*Мейтен III*, 1990) показала су како би изгледала једна варијанта промишљено и слободно реализоване

старе и већ помињане идеје синтезе, смештање дела ликовне уметности у простор свакодневице. Технички и визуелно на границама значења, кретала су се дела Милорада Рашића (*Рибе*, 1990), док је једно платно Милана Кешеља са Колоније из 1987 (*Челарево Б. Б.*), с обзиром на касније токове у Колонији, безазлено суптилно, смело али фино у колориту, релативно јасне и читљиве симболике.

Да се нешто догађало у Уметничкој колонији Бечеј тих година, да се криза инститтивно осећала, показују пропратни текстови објављени у каталогизму изложби појединих сазива. У њима, макар се ми не слагали са исказаним мишљењима, или их просто сматрали непотребно херметичним, провејава, чини се, атмосфера искреног тражења, не само нових путева организације него, политиком позивања уметника, успостављање склада између једне уметничке институције и живог присуства измењених токова савремене уметности. „Уместо да говоримо о агонији уметности, уморном оку, владавини кича, више смо спремни да схватимо да се број посетилаца у нас у ово време више не може повећати ни просечном (убичајеном) пропагандом, ни политичким интересом (политичком принудом), нити пак сладуњавом лакировком хуманизма (...) Настојимо да откријемо слободне, независне облике уметничког испољавања, да ослободимо колебљив став публике васпитаване у духу тржишта, али која требује, dakle жели да прими уметност,“ писаће у једном од каталога. (40)

Испрекидани сазиви Уметничке колоније Бечеј из деведесетих година као да су се савршено уклапали у наизглед хаотичан репертоар уметничких поетика уметника – учесника. Пејзаж *Мојив са језера* Гиге Ђурагића, акварели Наде Недељковић (*Нарови*), Наде Познановић-Ачић (*Пејзаж*) и графике Илоне Татић (*Мршва природе*) као и цртежи Маје Мишевић, (*Еншеријер са воћем*) из истог сазива Колоније, 1995. године, затим дела Милорада Степанова (*Пут кроз равницу*, 1997) и Золтана Мочачија (*Равница*, 1997) уз завидан технички и уметнички репертоар, наизглед мирно интерпретирају старе теме. Само чињеница присуства тежње ка формалној дезинтеграцији материје, екстatischан колорит, или оригинално поновно склапање самосталних ликовних јединица у нова субјективна значења открива да се налазимо у садашњости, а не у прошлости. У Колонији се појављује обиље необичних и експерименталних техника, при чему радикализована ап-

стракција, дошавши до природних ограничења, и сама улази у мирније воде неких од постмодерних правца, у којима се, истина, не прекида сасвим њен естетски фундамент, али се значење и употреба слике проширују до неслућеног обима.

Апстрактна експресија, нека врста појединачних спонтаних рукописа, у делима Слободанке Шоботе (*Врш на језеру*, 1995), Александра Поповића (*Семенӣ*, 1997), Драгана Настасића (*Без назива*, 1997) и нарочито Милице Mrђе – Кузманов (*Икон-стелаџија*, 1995) обогаћени су несвакидашњом техником или комбинацијом техника. Каталог изложбе учесника Уметничке колоније Бечеј из 1997. године је, такође, урађен на несвакидашњи начин; свака репродукција дела штампана је и у негативу. Инсталација *Шешир и јасићук за сањање* из 1996. године Анице Вучетић и радови на платну Марте Киш Бутерер пружају доказ о неслућеним могућностима неких од постмодерних техника изражавања, крајње личних поетика. У њима се, у субјективном виђењу ствараоца, кида и ломи стари свет представа да би из њега био створен нови, ако не „стварнији и реалнији“, онда засигурно прикладнији у смислу знака времена у којем су створени. Цртежи тушевима у боји Смиље Хаџић (*Аура виталис*, 1995) једноставним и сасвим сведеним формама утискују необично снажну динамику формама које се увијају у равном празном простору. Класичан мотив систематски је дезинтегрисан завесом линија и цртица у сликама Раде Чупић (*Лујро, вече чекају*, 1995). Субјективизација и превођење у симбол виђеног се у радовима Зорана Грмаша и Горана Делића (карактеристично именованих – „Без назива“) природно насллања на чврсту плошну структуру, остављајући посматрачу да у складу са сопственим менталним процесом прошири значење. Чудна је и занимљива чињеница да је из сазива Колоније из 1996. скоро половина дела репродукованих у каталогу насловљена на исти начин – беспредметно, неасоцијативно – „Без назива“ (Доминика Морариу, Даниела Морариу, Ђерђ Вебреш, Игор Цвејановић). У исто време је запажено да се „доминација правца и стилских законитости губи у мноштву субјективно склађених естетских садржаја и ако би се тражила некаква заједничка особеност у делима ових уметника, онда би се можда могло говорити о наглашеној склоности ка апстрактно обликованој визури и редукованом изразу кроз одабране ликовне елементе, све ка одређеним концептуалним и спекулативним захватима којима се

доспева до дела, као последњег у низу и следу до реализације уметникове експресије.“ (41)

Колонија се у последњих дводесетак година с муком одржавала и уз све веће хронолошке празнице. Од 1980. до 2004. године одржано је свега осам сазива, последњи пут 1998. Овакав тренд се делимично надомештавао ликовним изложбама. Крајем осамдесетих и у деведесетим годинама у Градском музеју у Бечеју излажу Зоран Стошић, Торок Шандор и Аранка Мојак, приређена је једна ретроспективна изложба Уметничке колоније поводом тридесет пет година рада 1989. (без пропратног каталога) и изложба таписерија „Атеље 61“, дводесет четири уметника, учесника Колоније, почев од њеног оснивања, затим ретроспективна изложба Богумила Карлавариса 1999. године. Последњих година приређено је неколико ретроспективних изложби бечејских сликара, повремених учесника Уметничке колоније – Тибора Шипаша, Ивана Џигурског и Бранислава Перчинковског.

Данас, после више од педесет година, Уметничка колонија Бечеј је најпре сува историографска чињеница, а много мање жива уметничка институција. Некада, у прве две-три деценије постојања, па и касније, трајала је и, поред свега, захваљујући упорности и ентузијазму организатора и уметника, понекад оптерећена идеолошким уплитањима и личним слабостима људи који су на различите начине учествовали у њеном деловању, које, иначе, наизглед

могу да буду наивне, а никако прећутане и заборављене. Колонију је данас дотукла равнодушност и одсуство осећаја за вредност, препотенција која се патетично представља као ауторитет. Лоше прикривени egoизам је, заједно са хладном игноранцијом и унутрашњом корупцијом, од форме и ситничарења направио идоле и сурогате. Ове особине су и данас тврдокорне и врло виталне – остајући при својој правој природи, само су измениле форму – обесхрабрујуће за смисао и подстицај у правцу будућег трајања Колоније.

Добре стране традиције уметничке институције каква је Уметничка колонија Бечеј, сигурно вредне пажње и очувања, једноставно су занемарене због стандарда који су блиски незнану. И раније је, током пола века трајања, бечејска колонија исувише често уступала, пред притисцима непрофесионалне и нестручне природе, али је, ипак, задржала инстинкт самоодржања који јој је омогућавао опстанак. Оно што је било добро и што је трајало, сада је потпуно скрајнуто на маргину, без слутње да је традицију много теже поново успостављати него одржавати. Данас, западајући у празнине искиданих почетака, указује се превише провинцијалности, која – треба се надати – не може да рачуна на успех, ма колико јој се кратковидно чинило да је направила скривени договор са самом собом. Овај текст има, између осталог, претензије да покуша да цео проблем учини видљивијим и транспарентним.

НАПОМЕНЕ

- (1) X. P. Jayc, *Естетика речеиције*, Београд 1978, 117.
- (2) Интерна документација Музеја.
- (3) Каталог изложбе Уметничке колоније Бечеј, Бечеј 1954.
- (4) *Југословенско сликарство шесте деценије*, Београд 1980, 49 (М. Б. Протић).
- (5) *Педесет једина уметничких колонија у Војводини*, Суботица 2003, 5–22 (Б. Дуранци).
- (6) Цитирано према: *Уметничка колонија у Сенти*, Нови Сад 1980, 78 (Г. Триполски).
- (7) М. Арсић, Јожеф Ач, Нови Сад 1986, 6. Јожеф Ач је, пре нешто више од дводесет година, написао садржајан и промишљен текст о уметничким вредностима колоније у Сенти; иако се Уметничка колонија у Бечеју само узгред помиње, јасно је да су обе уметничке манифестације, бар у

првих 10–15 година, почивале на истоветним начелима.

- (8) *Уметничка колонија у Сенти*, Нови Сад 1980, 115 (Ј. Ач).
- (9) *Педесет једина Градској музеја Бечеј*, Бечеј 2003, 112–114 (Р. Михаиловић)
- (10) Цитирано из: *Уметничка колонија у Сенти*, Нови Сад 1980, 119 (Ј. Ач).
- (11) Л. Трифуновић, *Стварносћ и мишљење у сликарству Милана Коњовића*, Сомбор 1978, 63.
- (12) К. Амброзић, Милан Коњовић, Сомбор 1965, 78 (Каталог Галерије „Милан Коњовић“).
- (13) Промене се готово у потпуности поклапају са сличним процесима у географски близким колонијама: Педесетогодишњица Уметничке колоније у Сенти, Генеза програмског стваралаштва

- Уметничке колоније Сента, Сента 2002, 29,
(О. Ковачев-Никнов).
- (14) Ђорђе Бошан, (каталог изложбе), Београд
1965 (М. Николајевић).
- (15) Педесетогодишњица Уметничке колоније у
Сенти, Сента 2002, 23 (С. Степанов).
- (16) Педесет година градског Музеја Бечеј, Бечеј
2003, 106-107 (Р. Михаиловић).
- (17) М. Б. Протић, *Нојева барка. Пойлеј с краја
века (1965-1995)*, Београд 1996, 538.
- (18) *Педесет једна година градског Музеја Бечеј*, Бечеј
2003, 108 (Р. Михаиловић).
- (19) *Саветовање о колонијама 1974* (Љ. Букинац),
интерна документација Музеја.
- (20) Љ. Краљевић, Уметничка колонија у Бечеју,
Бечеј 1963 (предговор, без пагинације).
- (21) Уметничке колоније у Војводини 1952–1972,
Сента 1973, 11.
- (22) Прослава десетогодишњице рада бечејске
уметничке колоније, интерна документација
Градског музеја Бечеј.
- (23) Исто.
- (24) Исто.
- (25) Збирка Уметничке колоније Бечеј 1954–1974,
Бечеј 1974 (Љ. Букинац), предговор, без
пагинације
- (26) Исто
- (27) Исто
- (28) *Уметничке колоније у Војводини 1952–1972*,
Суботица 1973, 10, (Б. Карлаварис).
- (29) Исто, 12.
- (30) М. Б. Протић, *Нојева барка II*, Београд
1996, 493–495.
- (31) Саветовање о колонијама 1974, (Љ. Букинац),
фасцикла интерне документације Градског
музеја Бечеј.
- (32) Исто.
- (33) Двадесет и шеста изложба Уметничке
колоније Бечеј, Бечеј 1979.
- (34) Изложба уметничке колоније Бечеј 1986,
каталог изложбе (В. Штрасер).
- (35) Саветовање о колонијама 1974, (фасцикла ин-
терне документације Градског музеја Бечеј).
- (36) Исто.
- (37) Исто.
- (38) Исто.
- (39) Деветнаеста изложба Уметничке колоније
Бечеј, Бечеј 1972, (Ј. Џунић).
- (40) Изложба Уметничке колоније Бечеј 1990
(Л. Ленђел) .
- (41) Уметничка колонија Бечеј 1996, (каталог
изложбе), Бечеј 1998, (Б. Степанов).

Radoslav Mihailović

FIFTY YEARS OF THE ARTISTIC COLONY BEČEJ

The Artistic colony Bečej was created in 1954. and was among the first in Vojvodina and Serbia. In its foundation took part the same group of the artists, like in the Colony of Senta and Bačka Topola. In that early period they had different artistic poetics, but they all were binded by same social activity and the oppose to the official style of the socialistc realism. The motion of the artistic colonies hier have a naturally connection with our and the european artistic heritage, which was interrupted by the Second World War.

Every year in the Galery of Bečej was entertained the exibitions of the artist who took part of the Colony. So, for the first time there were presented the exibitions of the most famous artist in Vojvodina and Serbia at that time: Milivoj Nikolajević, Boško Petrović, Milan Konjović, Nikola Graovac, Jovan Soldatović, Aleksandar Luković, Bogumil Karlavaris, Jožef Ač, Dušan Milovanović and other. Animated by the existence of the Artistic colony, exhibited to painters from Bečej, who at the time took part in Colony.

Dinamics and development of the Artistic colony Bečej during the third decades of the existence and in the last decades od the 20th century may be described as continuosly hesitation between the classical aesthetics of the space and someone of the shape of abstraction. At the same time, the visitors of Bečej Galery had the oportunity to see works of our modern art. Artists from Bečej presented also his exibitions.

At the end of the eighth and in the last decades of 20th century Colony raised as the avantgarde artistic institution, which permited freedom of the youngest artists, its technical inovations, unusual plenty and the experimental technics, when radical abstraction attain natural limits.

Вредан поклон Градском музеју Вршац ПОРТРЕТИ МАРГИТ И ШАНДОРА ЦОФМАНА

Градски музеј Вршац је марта 2007. године обогатио збирку ликовне уметности сликама високе уметничко-документарне вредности. Реч је о портретима Александра Шандора Цофмана (Sándor Zoffmann), некадашњег власника пиваре у Вршцу, и његове супруге, Маргит Цофман (Zoffmann Sándorné, Harsányi Margit). Наиме, др Жужана Цофман, потомак ове чувене породице из Вршца, желела је да поклони установи културе портрете својих предака, који ће се, по њеним речима, „сада наћи на правом месту“. Љубазношћу сарадника Музеја Војводине, слике су из Новог Сада пренете у Вршац.

С обзиром на то да се ради о портретима људи који су унапредили привреду града и тадашњи друштвени живот, још је једна чињеница допринела значају чина да се вредан поклон нашао баш у нашем Музеју. Слике су рад руског емигранта и некадашњег житеља Вршца – уметника Николаја Дмитриевича Кузњецова (Николай Дмитриевич Кузнецов). Без намере да се у овом тренутку дело Кузњецова подробније анализира, односно вреднује у целини, или на други начин, пажљу посвећујемо биографији сликара, прецима дародавца, као и условима под којима настају портрети.

Из педантно вођене и сачуване документације, матичне књиге крштених римокатоличке цркве Светог Герхарда, сазнајемо да је Шандор Цофман (слика 1) рођен у Вршцу 9. децембра 1864. године, као дете Јохана Цофмана и Францишке, рођене Фогел. Крштен је већ после два дана, под именом Каролус. Умире 13. јула 1932. у 67-ој години живота. У књизи умрлих су, од интересантнијих података у рубрикама, наведени статус покојника, занимање – фабрикант и име ожалошћене удовице Маргит, рођене Хоршањи.¹

Породица Цофман доселила се у ове крајеве из области данашње Немачке, у време владавине Марије Терезије или нешто касније. Цофманови су били Немци, али су се касније постепено мађаризовали. Већ по доласку у Вршац бавили су се пиварством.

Знање о пиварству, односно винарству су и Јохан Цофман, као и његов син Шандор, а касније и унуци учили у Немачкој (Фрајсинг) и Француској (Париз). Поседовали су вински подрум, велике површине винограда, фабрику бачви... Цофманови се баве и велепродајом вина. Посао у овој привредној области траје све до 1945. године када се имовина богатих грађана и индустријалаца национализује.²

Многи некадашњи хроничари града покушали су да дефинишу улогу Цофмана у привредном и друштвеном формату Вршца. Срећко Милекер, у *Повесници слободне краљеве вароши Вршица*, у неколико наврата помиње чланове ове угледне породице. Јохан Цофман је један од покретача оснивања пиварске делатности. Година 1859, када Јохан (Јован) Цофман добија дозволу да „пече пиво“ у Вршцу, представља значајан датум у привредној историји града. „Јошт 22. марта исте године отвори он на рогљу белоцркванске и кутричке улице пивару, која и данас постоји. Пивар Цофман подигне г. 1861. код јеврејског гробља, преко од железничке постаје, башту и у њој пивару (код „Гамбринуса“) и ледени подрум. Ово се место и данас радо посећује.“³

У књизи *Историја вршачкој виноградарствуа*, Јохана (Јована) и Шандора (Александра) Цофмана Милекер помиње као ангажоване за обнову виноградарства после пустошења филоксере.⁴ Он се позива на извештај Темишварске трговинске коморе за 1893. годину где су, поред других привредника, заслужних за регенерацију наше винске културе и подизање нових винограда засађених америчком виновом лозом, истакнута и њихова имена.⁵

У низу најзначајнијих винарских трговаца, Хелмут Фриш помиње обојицу Цофмана, заједно са осталим именима ове струке старије и млађе генерације. Ови бројни вршачки винари су углавном били власници винограда, а поједини и поседници преса и пеџара.⁶

У вези са унапређењем производње и иновацијама, занимљиво је да се као власник цементних

буради (у облику комора) Шандор Цофман појављује 1908. године. Ове цементне коморе ушли су у употребу па почетку осамдесетих година XIX века, док су знатно касније доживеле интензивнију практичну афирмацију.⁷

Када говори о рангирању винарских производа, Еugen Клир Цофманове помиње и као произвођаче квалитетних вина, добијених од племенитих сорти лозе. Он изричito наглашава да је Шандор Цофман, истовремено, у улози власника винограда, наступао на тржишту и као винарски трговац „флаширањем, добро негованих, одлежаних и зрелих вина“.⁸ Према речима Клира, стручна трговина сортним винима започета је осамдесетих година XIX века. Тада, 1882. године, Јохану Цофману, као једном од трговаца вином, може се захвалити за увећану производњу овим артиклом.⁹ У регистру Трговинске коморе за град и срез Вршац, евидентирани су многи винарски трговци, комисионари и агенти, како пише Клир. Између осталог, наводе се следећи подаци: „Шандор Цофман (власник удовица Маргит Цофман), Вилзонова (данас Жарка Зрењанина) бр. 2. Основана 1859.г. Тел. бр. 29. Власник винограда, преса за грожђе капацитет 15 вагона дневно, комерцијална и сортна вина. Флаширана вина властите производње: силванац, совињон, креацер, физлинг, бакатор, ван де грапе, црвена вина, бургундац и каберне. Фабрика леда.“¹⁰

Постојање фабрике пива, као привредног субјекта, и име Шандора Цофмана наводе се и у *Привредном адресару града и среза вршачког* од Лазара Ђосића, секретара Трговачко занатлијског удружења у Вршцу, објављеног 1927. године.¹¹

У одељку књиге о Вршцу, под називом „Занимања и почасна звања“, Хелмут Фриш каже да се у граду налази и једна пивара у власништву ове породице.¹²

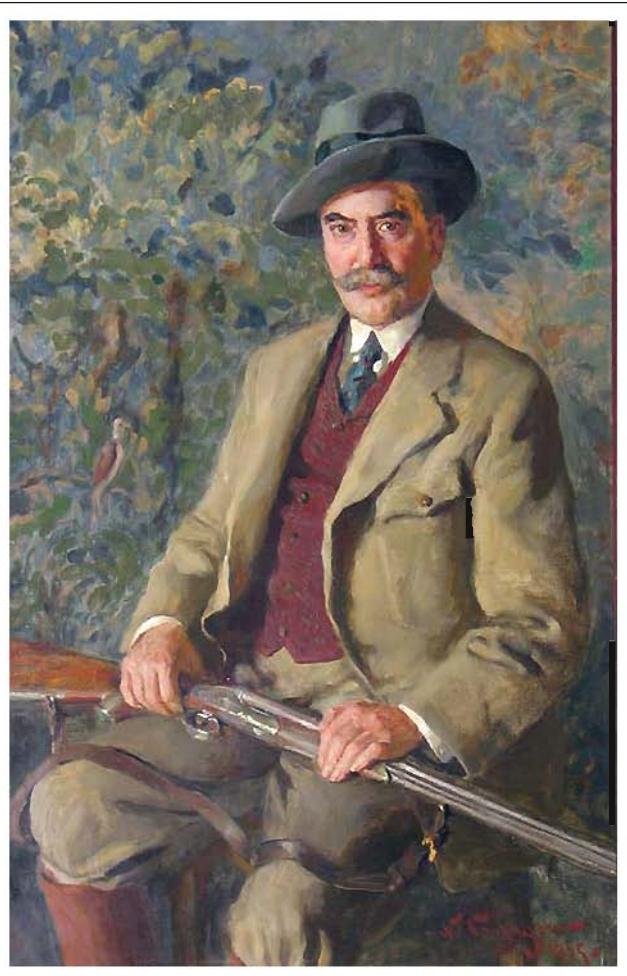
Као један од винарских трговаца, којих је у граду било укупно 22, Цофман се бави и гостионичарством.¹³

Између осталог, као занимљивост, на једном винском ценовнику Шандора Цофмана налазимо податке о Златној медаљи из Брисела 1888. године, затим чланству у жирију у Вршцу 1902, као и информацију о функцији сапредседника на Земаљском виноделском конгресу 1902. године.¹⁴

Као актера других збивања и активности, Цофмана налазимо и у улози различитих почасних по-

словничких, односно спортских функција. Александар Бобик бележи да је Шандор Цофман ангажован као члан Управног или Надзорног одбора Вршачке пучке банке 1928. године.¹⁵ По речима његове унуке, Жуже Цофман, која је слике поклонила, он је био страствени ловац, а у куби су се налазили, сећа се, многобројни трофеји. Као угледни грађанин постаје и председник Ловачког друштва, које је основано пре 1924. године. Окосницу чланства чине припадници трговачке и занатлијске професије.¹⁶ Његово име спомиње се и у јавним новинским захвалница-ма где се, са осталим савременицима, појављује као дародавац у доброворним акцијама.

Према речима др Жужане Цофман, Маргит Цофман, рођена Хоршанчи (слика 2), доселила се са мајком и сестром у Вршац из средње Мађарске. Рођена

1. Николај Кузњецов: Александар Шандор Цофман, 1925, уље на платну, димензије 80x120 цм,
Nikolaj Kuznjeцов: Aleksandar Šandor Cofman,
1925, oil on canvas, dim. 80x120 cm,
инв. бр. – изв. нo.: 1023

је у месту Шарошпоток 1883. године. Завр-шила је учитељску школу у Темишвару. Једну школску годину радила је у селу Модоп. Рано се удала за Шандора Цофмана. Умрла је 1957. године, 30. јула, у 74-ој години живота. Сахрањена је у Вршчу.¹⁷

Аутор поклоњених портрета је, као што је већ поменуто, руски сликар Николај Дмитријевич Кузњецов.¹⁸ Он је рођен 2/14. 12. 1850. године на имању Степановка, срез Одеса, у Херсонској губернији, као син велепоседника.¹⁹ Као младић, он узима часове код уметника Ф. Ф. Мальмана у Одеси. Од 1876. до 1879. учи на петербуршкиј Академији уметности, код П. П. Чистјакова.

Живео је у Одеси и на родном имању Степановка. Осамдесетих година XIX века путује по Европи, где је обишао Немачку и Француску.

2. Николај Кузњецов: Маргит Цофман,
1925, уље на платну, димензије 80x120 цм
Nikolaj Kuznjeцов: Margit Cofman,
1925, oil on canvas, dim. 80x120 cm,
инв. бр. – инв. бр. :1022

Значајан моменат за његово кретање у уметничком друштву представља познанство са С. И. Мамонтовим и уметницима Абрамцевског круга – В. Д. Польеновим, В. М. Вазњецовим, В. А. Серовим и И. Е. Рјепином.

Славу стиче реалистичким платнима жанра из сеоског живота, као и сценама сеоског пејсажа: *Обилазак имања* (1879), *На раду* (1882), *Сиаго свиња* (1886), *Појодне* (1888), *Посредник*, *У басији...* Тематски репертоар чине и његови чувени „карактерни“ портрети И. П. Покитонова (1882), И. Е. Рјепина (1885), В. И. Польенова (1888), В. М. Вазњецова (1891), П. И. Чајковског (1893), А. Н. Бенуа (1897), Ф. И. Шаљапина (1903), Е. Ф. Направника (1907), П. А. Нилуса (1917)... Сликао је и портрет своје ћерке Марије Кузњецов-Бенуа, оперске певачице, солисте Балшог театра у Москви (1905–1917), оснивача Руске приватне опере у Паризу. Већи број портрета ради по наруџбини. Од материјала је користио углјаном уљане боје и пастел.

Од 1881. сваке године учествује на изложбама Удружења уметника передвижњика. Члан друштва званично постаје 1883. године. Помиње се и као један од оснивача Друштва јужноруских уметника (1887), те тако постаје и стални учесник изложби. Такође, често се представља на међународним експозицијама руске уметности у иностранству.

Чињеница је да се Кузњецов бавио и педагошким радом. У времену 1895–97. године на Академији уметности, као професор, води катедру за „ратно сликарство“, односно, руководи часовима сликања битака.

Друштвено високо признање стиче 1895. године када је проглашен за академика. Касније, 1900. године, на предлог и препоруку И. Е. Рјепина, В. А. Беклемишева и А. П. Соколова, Кузњецов је изабран за редовног члана Академије уметности.

Интересантан анегдотски податак који нам може анимирати пријатељство двојице уметника јесте чињеница да је Рјепин портретисао Кузњецова. Један портрет Кузњецова, сликан руком Рјепина, налази се у Народном музеју у Београду и потиче из 1884. године. Лик Кузњецова послужио је Рјепину као један од модела за слику *Искушење Христова* (демон), *Никола чудошворац йрекига казну* (пелаг), као и легендарну, светски популарну слику *Зайорощи љину љисмо џурском султану* (човек са повезом на челу).

Кузњецов се бавио и колекционарством, тако да је сакупио један број дела западноевропског и руског сликарства. У Одеси оснива сопствену галерију, у коју посетиоци имају слободан приступ једном недељно.

Дела Николаја Кузњецова данас се налазе у музејима престижног имена. То су, пре свега, Државни руски музеј у Санкт Петербургу, Третјаковска галерија у Москви и Одески уметнички музеј. Његова дела поседују и неки други музеји бившег СССР-а.

Стицајем околности и судбине, почетком XX века у Вршцу је формирана колонија руских емиграната, који су након Октобарске револуције нашли уточиште у овом граду. Локална штампа прати багату друштвену и културну активност руских уметника. Ту се могу наћи вести о гостујућим приредбама, концертима, предавањима у организацији нових суграђана. Тежак положај емиграната условио је приређивање једног броја хуманитарних акција, које имају за циљ прикупљање помоћи угроженим руским придошицама. Солидарност обичног света долази до изражaja, како се то данас популарно истиче, у мултикултурној и мултиетничкој средини. Многи вршачки индустрисалац, богати интелектуалци купују слике руских уметника. Дух грађанског резона, без обзира на националну или верску провинијенцију, огледао се у поступцима људи „мале“, варошке средине, пре свега у гесту филантропије. Већ 24. јуна 1920. године, у чланку листа демократске странке *Нова зора*, појављује се текст захвалности руске емиграције угледним грађанима Вршца где се, између осталог, помињу имена: Г. С. Адлера, В. Хембергера, Холендорфа, гђе Режухе, М. Матејић, Ј. Јанковић, Хуга Фриша, Шандора Цофмана и других.²⁰ Вероватно се тада успостављају и пријатељства избеглих Руса и виђених грађана Вршца.

Као емигрант, већ у позном животном добу, Кузњецов од 1920. године борави у Краљевини СХС. Ради у Вршцу, Белој Цркви и Сарајеву.²¹ Тада је већ у потпуности дефинисан као уметник. Иако у седамдесетим годинама живота, Кузњецов је и даље активан, што октобра месеца 1923. године документује локални вршачки лист демократске странке *Нова зора*: „Уметничка изложба. Вршачки градски музеум приређује 28. о.м. изложбу оригиналних дела првокласних руских уметника и то: слике Кузњецова, Шишкова, Серова, Вазнесова и минијатуре Пашитокова. Ова изложба ће нам приказати руску новију уметност на што скрећемо нарочиту пажњу

наших суграђана. То ће бити изложба, какву до сад ниједан град наше велике отаџбине није имао.“²² Заиста, условно речено, ова изложба је одржана у Вршцу пре изложби руских уметника у Београду – 1928. и 1930. године. Наредни текст у истом листу доноси, у светлу новог момента, детаљније појашњење карактера и концепције изложбе: „Изложба најпознатијих руских уметника. Као што смо већ објавили, ова изложба одржана је 28. о.м. од 8 сати пре до 5 п. подне у великој сали Срп. Цркв. Општине. На тој ће изложби бити изложени оригинални ових великих руских уметника: Иље Рјепина, Вазнесова, Шишкина, Крамскога, Пахитонова, Кузњецова и најновије прекрасно дело 'Козачка атака', вајара Петра Сомонова. Дела ове наше словенске браће су првокласне вредности. Она су приватна својина сликара Кузњецова, који живи у нашој вароши и чијом добротом су уступљена музејму, да буду изложена. Вршчани не пропустите прилику да се дивите руском генију и не заборавите да је овој изложби циљ добровољним прилогом помоћи сироту браћи.“²³ Сада је јасно да се ради о делима у приватним власништвима Кузњецова, односно да се уметници нису одазивали путем конкурса. Судећи по кратком тексту у радикалском листу *Војводина*, који се појавио након две недеље, и где се руске избеглице захваљују појединцима, удружењима и грађанству, потврђено је да је ова вршачка изложба руских уметника имала већ поменути добротворни карактер.²⁴

У том периоду Кузњецов узима учешће на светској, међународној сцени – „Изложби руског сликарства и скулптуре“ у Бруклинском музеју 1923.²⁵

Међутим, године 1928. Кузњецов излаже у Београду са другим руским уметницима. Реч је о изложби друштва професионалаца, Удружења руских уметника у Краљевини СХС, која је свечано отворена 3. маја у павиљону Официрског дома у Београду. Као друштвени догађај, окупила је већи број аутора, али и културне, политичке и војне елите у редовима посетилаца.²⁶ Изложбу је отворио тадашњи министар просвете – Милан Грол. Са 300 радова, на изложби узима учешће 23 уметника: сликари, архитекте, вајари и сликари – сценографи. Учесници су оцењени са мање или више похвалних речи савремене критике.²⁷

Кузњецов у Вршцу живи у оскудици. Желећи да му помогне, године 1925. Шандор Цофман поручује два репрезентативна портрета.²⁸ Оба портрета су латинично потписана. Изведени су у техници уља на

платну, а димензије слика крећу се у односу 85 x 120 цм. Опремљени су масивним украсним рамовима. Амбиције и жеље поручиоца одговарају традиционалном естетском моделу, односно популарном клишеу схватања портрета. Идеализован портрет у извесном погледу, ослобођен екстремне намере да се у смислу истраживања иде нешто даље, задовољио је и наручиоца и аутора слика. Портрет мушкарца, сугестивно, строго дат, постављен је испред једне врсте штафажа, зелено-сиве позадине, који затвара први план. Реквизити – ловачка пушка и одело, најречитије говоре о личности Шандора Цофмана. Његова супруга Маргит, жена изузетне лепоте, насмејана, је, такође, представљена у седећем ставу, огрнута црним чипканим шалом. Женски модел сликан је топлијим бојама, истакнутом црвеном, смеђом, окер... Звонке боје и прозрачна атмосфера потврђују препознатљив рукопис Кузњецова. Обе слике реализоване су у алтернацији тачкастих, па-стознијих површина и глатких наноса бојеног слоја. Ови изузетни портрети, ликовно квалитетни, биће свакако најдрагоцености примери сликарства Кузњецова у нашем музеју. Неће звучати прејако ако прет-

поставимо да су то боља остварења руског уметника из времена његове последње животне деценије.

После Вршца, Кузњецов се обрео у Сарајеву, где се бавио педагошким радом.²⁹ Умире у овом граду 2. марта 1929. године.

Дела Кузњецова се у нашој земљи налазе у Народном музеју у Београду,³⁰ Градском музеју Вршац³¹ као и неким приватним колекцијама. У Градском музеју Вршац чува се неколико његових радова, тако да га у збирци представљају портрети, фигуране композиције и један пејзаж.

Чланови породице Цофман данас живе и раде у Америци, Мађарској, Немачкој и Енглеској, не прекидајући везе са родним крајем. Др Жужана Цофман је палеоантрополог у пензији, некадашњи музејски радник, што је не спречава да се и даље активно бави својим послом. Живи у Будимпешти, али често борави у Новом Саду. Она нам је доставила важне податке о свом пореклу, породичним пословима и портретима својих предака. Користимо ову прилику да јој се, у име Градског музеја Вршац, јавно захвалимо на вредном поклону.

НАПОМЕНЕ

¹ А журношћу Бене Јожефа, секретара римокатоличке цркве Светог Герхарда у Вршцу, брзо сам дошла до података о овим нашим некадашњим суграђанима, те му се овом приликом срдечно захваљујем. Подаци се могу наћи у Матичној књизи крштених (бр. VII, стр. 265, редни бр. 444) и Књизи умрлих (XV, 307, редни бр. 170).

² Податке о породици ми је љубазно дала Жужа Цофман, у писму од 26. марта 2007. те јој се овом приликом срдечно захваљујем.

³ Срећко Милекер, *Повесница слободне краљеве вароши Вршица II*, Панчево 1886, 92.

⁴ Феликс Милекер, *Историја вршачкој виноградарствуа 1494–1927*, Вршац 2003, 72.

⁵ Феликс Милекер, *Филоксера у Банату 1875–1895*, *Историја вршачкој виноградарствуа*, Вршац 2003, 123,124.

⁶ Helmut Frisch, *Werschetz*, Wien 1982, 288; за превод са немачког језика захваљујем се професору Петру Јоксимовићу.

⁷ Феликс Милекер, *Историја вршачкој виноградарствуа 1494–1927*, Вршац 2003, 74.

⁸ Еugen Klier, *Сорти винове лозе које се таже у вршачком винојорју*, *Историја вршачкој виноградарствуа*, Вршац 2003, 95, 96.

⁹ Еugen Klier, наведено дело, 102.

¹⁰ Еugen Klier, наведено дело, 103,105.

¹¹ Александар Бобик, *Вршачко банкарство (1868–1994)*, Вршац 1994, 78,79.

¹² Helmut Frisch, *Werschetz*, Wien 1982, 268.

¹³ Helmut Frisch, наведено дело, 262.

¹⁴ Милан Ђ. Милошев, *Историја вршачкој винојорја*, Матица српска, Нови Сад 1996, 66.

¹⁵ Александар Бобик, наведено дело, 72.

¹⁶ Helmut Frisch, наведено дело, 275, 541.

¹⁷ Подаци о Маргит Цофман, рођеној Хоршањи, о месту рођења и датуму смрти преузети су из Књиге умрлих римокатоличке цркве Светог Герхарда у Вршцу (књига XVII, страна 386, редни број 25).

¹⁸ У истраживању биографије Н. Кузњецова свесрдну помоћ су ми пружили сарадници Анђелка Милосављев и Драгољуб Ташлић (Градска библиотека Вршац), Несиба Палибрк – Сукић

- (Градска библиотека Панчево), Александар Рогаткин (Вршац), Алексеј Арсењев (Нови Сад) и Јелена Межински – Миловановић (САНУ Београд), те им се овом приликом захваљујем.
- ¹⁹ Биографски подаци који се наводе у даљем тексту преузети су из: О. Л. Лейкинд, К. В. Махров, Д. Я. Северюхин, *Художники русской зарубежья 1917–1939, Биографический словарь*, Санкт Петербург 1999, 355; *Большая советская энциклопедия*, 23, Москва 1953, 608.
- ²⁰ Аноним, „Алексејевски комитет брзе помоћи...“, *Нова зора*, 24. јуни 1920, бр. 48.
- ²¹ Мира Мареш, *Ликовни уметници и Вршац у XX веку*, Вршац 1969.
- ²² Аноним, „Уметничка изложба“, *Нова зора*, 21. октобар 1923, бр. 62.
- ²³ Аноним, „Изложба најпознатијих руских уметника“, *Нова зора*, 28. октобар 1923.
- ²⁴ Аноним, „Руске избеглице у Вршцу...“, *Војводина*, 4. новембар 1923, бр. 55.
- ²⁵ О. Л. Лейкинд, К. В. Махров, Д. Я. Северюхин, *Художники русской зарубежья 1917–1939, Биографический словарь*, Санкт Петербург 1999, 355.
- ²⁶ С. С., „Уметничка изложба руских емиграната“, *Политика*, 4. мај 1928.
- ²⁷ Сретен Стојановић, „Руска емиграција и уметност код нас“, *Мисао*, 1–2, Београд 1928, 74–77; Михајло Петров, „Изложба руских уметника у Београду“, *Лејбонис Мајиџе српске* 316, Нови Сад 1928, 441–443; Ирина Суботић, „Руски сликари у београдском Народном музеју, Руска емиграција у српској култури XX века“, *Зборник радова* I и II, Београд 1994, том II, 64; Угљеша Рајчевић, „Руски уметници емигранти чланови и излагачи сталешких удружења у Србији између два рата, Руска емиграција у српској култури XX века“, *Зборник радова* I и II, Београд 1994, том I, 103.
- ²⁸ Допис Жуже Цофман, 26. март 2007.
- ²⁹ Алексеј Арсењев, „Показаћемо да и овде, далеко иза граница отаџбине, живи моћ стварања“, *Зборник Мајиџе српске за сценске уметности и музику*, 15, Нови Сад 1994, 191.
- ³⁰ Ирина Суботић, „Руски сликари у београдском Народном музеју, Руска емиграција у српској култури XX века“, *Зборник радова* I и II, Београд 1994, том II, 64; податак потврдила и Јелена Межински-Миловановић, САНУ Београд, те јој се овом приликом захваљујем.
- ³¹ Инвентарна књига Уметничког одељења ГМВ.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексеј Арсењев, Показаћемо да и овде, далеко иза граница отаџбине, живи моћ стварања, *Зборник Мајиџе српске за сценске уметности и музику*, 15, Нови Сад 1994.
- Александар Бобик, *Вршачко банкарство (1868–1994)*, Вршац 1994.
- Еуген Клир, *Сортире винове лозе које се таје у вршачком винојорју, Историја вршачкој винојадарствува*, Вршац 2003.
- О. Л. Лейкинд, К. В. Махров, Д. Я. Северюхин, *Художники русской зарубежья 1917–1939, Биографический словарь*, Санкт Петербург 1999.
- Мира Мареш, *Ликовни уметници и Вршац у XX веку*, Вршац 1969.
- Срећко Милекер, *Повесница слободне краљеве вароши Вршица II*, Панчево 1886.
- Феликс Милекер, *Филоксера у Банату 1875–1895, Историја вршачкој винојадарствува*, Вршац 2003.
- Феликс Милекер, *Историја вршачкој винојадарствува 1494–1927*, Вршац 2003.
- Милан Ђ. Милошев, *Историја вршачкој винојорја*, Матица српска, Нови Сад 1996.
- Михајло Петров, „Изложба руских уметника у Београду“, *Лејбонис МС*, Нови Сад 1928, 316.
- Угљеша Рајчевић, „Руски уметници емигранти чланови и излагачи сталешких удружења у Србији између два рата, Руска емиграција у српској култури XX“, *Зборник радова* I и II, Београд 1994.
- Сретен Стојановић, „Руска емиграција и уметност код нас“, *Мисао*, 1–2, Београд 1928.
- Ирина Суботић, „Руски сликари у београдском Народном музеју, Руска емиграција у српској култури XX века“, *Зборник радова* I и II, Београд 1994.
- Helmut Frisch, *Werschetz*, Wien 1982.
- Большая советская энциклопедия, 23, Москва 1953.

Dragana Kuručev

Valuable gift to the Town Museum of Vršac PORTRAITS OF MARGIT AND ŠANDOR COFMAN

Town Museum of Vršac by the gift of Žuža Cofman, Ph.D. in March 2007 enriched its collection of pictorial art with the portraits of Šandor and Margit Cofman. Portraits were done in 1925, in oil on canvas technique.

In this paper both the research about the history and importance of family Cofman for the economic development of the town Vršac was united. Numerous former chronicles from Vršac tried to define the role of Cofman in the economic history of the town. These were, first of all, people like Feliks Mileker, Eugen Klir, Helmut Friš... The Cofman's were engaged in selling wine, beer and brandy. They owned their own brewery; they had mechanical power for producing barrels and their own vineyards.

The author of the donated portraits is Russian painter Nikolaj Dmitrijevič Kuznjecov, who used to live in Vršac, for some time, as an immigrant of elderly age. His elaborate biography is also presented in the paper. Kuznjecov works's can be found in many museums of Russia and ex-USSR: State Russian Museum in Sankt Petersburg, State Tretyakovsky Gallery in Moscow, Artistic Museum in Odessa... In our country Kuznjecov's works are in the possession of the National Museum in Belgrade and the Town Museum in Vršac.

КАРАКТЕРИСТИКЕ ЧЕШЉАЊА И ПОКРИВАЊА ГЛАВЕ УДАТИХ ЖЕНА У ВОЈВОДИНИ

Елементи доње опреме за обликовање и покривање косе удатих жена
из збирке народних ношњи Музеја Војводине

Одевање људи уопште, а нарочито у традицијским друштвима, осим што има естетску и заштићну функцију, представља и једну од основних форми невербалне комуникације. Ношњом се исказује пол, узраст, богатство и друштвена улога њеног носиоца. У традицијским друштвима, која су по својој структури хомогена, сваки члан заједнице имао је одређену улогу, изражавану и кроз одећу или одређене детаље на њој. Основна функција жене у оваквим друштвима је репродуктивна. Та њена улога је изузетно значајна јер је подразумевала продужетак егзистенције заједнице.¹ Женин статус, односно њене друштвене улоге, које су у вертикалној друштвеној стратификацији традиционалне заједнице ишлиле од девојчице, девојчурка, девојке спремне за удају – удаваче, веренице, невесте, младе жене и мајке, зреле жене и старице, јасно су обележене одећом. Свака од ових улога је, на нарочит начин, обележена ношњом на глави – оглављем.

Оглавље – ношња на глави – удатих жена у сеоским заједницама и урбаним срединама била је слојевита:

I слој: коса и подметач, који јој даје жељени облик;

II слој: доњи покривач од меке тканине којим се учвршује добијена основна форма;

III слој: различите врсте прекривача и капа које су чиниле горњи, видљиви слој оглавља.

Сваки од наведених слојева и њихових конструктивних елемената прописани су од стране заједнице којој жена припада. Доњи слојеви, они који одређују основни облик оглавља, дуго су остали недирнути и задржали већу или мању архаичност. Са друге стране, горње покривало било је одраз утицаја град–село и носило је различите елементе средњоевропске културе одевања, који су раније или касније прихватани и прилагођавани потребама и укусу сеоске заједнице.

Тема овог рада су они елементи ношње на глави удатих жена у Војводини који нису били видљиви очима јавности, тј. они који су били добро скривени од погледа радозналаца, односно први и други слој конструкције оглавља. Обрађени су предмети који се чувају у збирци народних ношњи Етнолошког одељења Музеја Војводине у Новом Саду.² Од око 300 предмета који су чинили делове женских оглавља, у категорију елемената доње опреме за главу удатих жена улази 50, које смо поделили с обзиром на слој конструкције којем припадају:

1. подлошици за косу: конђе / чешљеви – слој I;
2. доњи покривачи: мараме / капице – слој II.

НОШЊА НА ГЛАВИ КАО ОБЕЛЕЖЈЕ УДАТЕ ЖЕНЕ

**Ритуално добијање оглавља
– убрађивање невесте**

За припаднике традицијских друштава најважнији догађај у животу сваке жене је удаја. Овај догађај је за жену значио улазак у свет одраслих особа. Добијање нове друштвене улоге – супруге и мајке – текло је постепено, са свим одликама обреда прелаза. Фаза сепарације почињала је веридбом; врхунац транзиционог дела обреда била је свадбена церемонија, у којој је један од кључних тренутака било ритуално чешљање невесте. Завршна фаза, реинкорпорација, дешавала се са рођењем детета, када жена у потпуности бива прихваћена у друштвеној улози супруге и мајке.³

Обред убрађивања, односно чешљања невесте вршио се у току свадбе, најчешће у поноћ, а некад и ујутру после прве брачне ноћи. У току ритуала, невести се скида свадбени венац и први пут постављају на главу сви елементи оглавља удатих жена: подложак за косу, доњи покривач и горње свечано оглавље.

Овај обред над невестом врше женски припадници мужевљевог рода и он означава први степеник у укључивању младе жене у породицу у коју се удаља. Савремено чешљање невесте у Војводини добило је значење одржавања етничког идентитета одређене заједнице, те, ако у роду младожење нема жена које би знале то да учине, обичај изводи жена из села која зна. На симболичком нивоу, читава церемонија означава раскидање са прошлим животом и добијање нове друштвене улоге.

Церемонија убрађивања невесте има заједничке елементе код већине народа словенског порекла, на које нам указују писани подаци из периода од 18. века наовамо,⁴ тако да можемо констатовати следеће обредне фазе: скидање невестинског венца; ритуално чешљање; постављање свих елемената оглавља на главу.

У више или мање целовитој церемонији, обред ритуалног убрађивања невесте обављан је током друге половине 20. века код припадника свих етничких заједница у Војводини. У свадбеним обичајима Срба у 20. веку било је уобичајено да се невеста после свадбе појављује са „симболом младе удате жене“, односно цегом или неком другом врстом капе.⁵ Приликом чешљања невесте, код Срба у области Диштрикта (околина Кикинде) забележено је да се певала песма која на симболичан начин изражава жаљење за претходном животном фазом – девојаштвом:

*Снајо йунђо, њокрила ће конђа,
Око љунђе свакојако цвеће,
Око конђе свакојаке ронђе...⁶*

На сличан начин, овај тренутак обележава се и код Шокаца. Када се невести у поноћ „раскићава“ глава и стављају симболи удате жене – конђа, капица и марама,⁷ у Бачком Брегу се пева:

*Плейеница, девојачка дика,
А марама јвожјем окована⁸*

Код Буњеваца, невести је младожења (ђувегија) после свадбе скидао венац и стављао конђу – капицу.⁹ Слично томе, код Словака у Војводини је тзв. чејчење невесте било део свадбеног ритуала, приликом којег је невести најчешће девер скидао венац са главе,¹⁰ а певало се:

*Straťela som pártu zelení veňec,
našel mi ho družba švární mládeňec,
a ja ňebo družba tak pekne prosím,
dajte mi mne pártu rada ju nosím...¹¹*

Ритуал у оквиру свадбе под сличним називом – *зачеййоване млоди*, забележен је и код Русина крајем 19. и у 20. веку.¹² Ова церемонија констатована је још током 70-тих година 20. века у јужном Банату: код Бугара у Иванову, Хрвата у Старчеву, Румуна у Јанковом Мосту и Малом Торку; старији подаци односе се и на Немце из Глогоња.¹³

Церемонија убрађивања невесте започиње скидањем венца са главе. Саму радњу над невестом врше удате жене из заједнице које, након извршеног обреда, невести певају песме добродошлице.

Симболика покривања косе код удатих жена

Коса је један од делова тела за који се у примитивним друштвима верује да и након одвајања од тела остаје у симпатичкој вези са својим власником.¹⁴ Ово је, вероватно, био разлог веровању да косу удате жене треба склонити од погледа заједнице, тако да се ношењем оглавља жена штитила од злих сила и магије која би могла угрозити њену плодност.¹⁵ Након ритуалног добијања оглавља, жене нису више дозвољавале мушким члановима породице да им виде косу. „Прође по пет-шест дана да се не очешљају, јер се сматрало да је велика срамота ако мушки виђе како се женско чешља. Зато се она обично чешљала увече, када сви легну да спавају. Из празноверија нису прале косу уторком и петком, а сматрале су да тих дана косу не треба ни чешљати. Отпаднута коса са чешља није се бацала у ватру да их глава не би болела. Отпадке од косе стављале би под кућни праг, пукотину зида или, најчешће на плот да им коса расте дуга као он.“¹⁶

Са хришћанским схватањем брака дошло је и до трансформације веровања у вези са покривањем косе. Покривена коса удате жене сада се сматра симболом њеног потчињавања мужу, а истовремено је и симбол губљења невиности. Девојке које су родиле дете ван брака биле су приморане да носе целокупно оглавље удате жене.¹⁷ Променом односа према коси, која више није табу, долази и до трансформације оглавља, чија функција заштите није толико истакнута, те се све више обраћа пажња на његову естетику.

Данас је оглавље удатих жена, односно његово опстајање у друштву какво је војвођанско последица тежње за одржавањем идентитета етничке заједнице кроз неговање традиционалне обредне праксе. Истовремено, обичаји и веровања у вези са начином чешљања косе удате жене и њихово трајање код многих етничких заједница на овом простору говоре да је то био и врло интиман чин за сваку жену, којим је она показивала припадност групи у коју је дошла удајом.

КОНСТРУКТИВНИ ЕЛЕМЕНТИ НОШЊЕ ЗА ГЛАВУ УДАТИХ ЖЕНА

Конструктивни елементи оглавља удатих жена су: коса, односно начин чешљања, подметач и доњи прекривач косе. Основу оглавља чинила је коса очешљана на одређен начин и тврди подметач помоћу којег је она добијала жељену форму. Преко тако формиране основе стављана је капица или мала троугласта марама од обичног платна, чија је улога била да учврсти целу конструкцију и спречи да се горње оглавље испрља од косе. Тек када је сваки од ових елемената био постављен на главу, стављало се горње покривало – разни облици капа и прекривача, као и различити додатни украси.

ТИПОВИ ПОДМЕТАЧА ЗА КОСУ

Код већине етничких група у Војводини, барем оних за које имамо писане податке, или чак сачуване предмете и обредну праксу, поштована су одређена правила у конструисању оглавља. Коса се формирала у неку врсту пунђе, најчешће увијањем и учвршћивањем плетеница, мада не обавезно, више или ниже на потиљку. Подметачи који су употребљавани за формирање фризуре били су од различитих материјала и имали су неколико облика, па их можемо поделити у две групе. За старији начин чешљања карактеристично је да се у косу ушивао или на неки други начин причвршћивао подметач, за који је овде најраспрострањенији назив *конђа*, чија је форма била затворени круг. Други тип је у облику чешља, те се тако и назива – гребен, хребен, гребенчок и сл.

Подметачи типа *конђе*

Етимологија појма *конђа* је нејасна. Према Скојку, он је настало од немачког *bunt*, од чега је настало *йунӣ*, односно *йунҷа*, па *конђа*.¹⁸ Ј. Аранђеловић – Лазић повезује га са појмом *corn* – рог, што би ука-

зивало на подметаче који су коси, односно целокупном оглављу давали форму једног или два рога.¹⁹ Како ови подметачи имају велику старину на Балкану, а назив *конђа* налазимо у различitim облицима – *кунч*, *коња*, *conci* – код свих балканских и суседних народа, вероватно је ово друго тумачење ближе одговору.

Сасвим је сигурно да се овај појам првобитно односио на тврђи подметач од различитих материјала који је служио као основа око које се учвршћивала коса и који је одређивао облик горњег дела оглавља. У таквом облику и под тим називом имају га Шокци у Бачкој.²⁰ С краја 19. века и Срби у околини Кикинде користили су *конђу* – обруч од дебље жице око којег је умотавана коса, а затим прошивана иглом.²¹ За основни подметач за косу код Румуна је уобичајен назив *conci*, у различитим варijантама.²²

Касније се назив *конђа* са доњег подметача проширује на готово све категорије опреме за главу код удатих жена, од доњег подметача, доње капице до горње капе. Буњевке у Бачкој су *конђом* називале на одређени начин сплетену косу, али и доњу капицу која је повезивана преко косе и без које се удата Буњевка није појављивала у јавности.²³ Словакиње називају *kon't*, односни *kontik* један начин чешљања косе удатих жена који се данас сматра свечаним, при којем се умеће архаична врста подметача од метала – *ihlička*.²⁴ Русини су невести преко очешљане косе постављали *конђю*,²⁵ што је, вероватно, била платнена капица или марама. Мађарице из Дорослова и Богојева у Бачкој своје горње свечано оглавље називају *konty*.

Анализирајући подметаче за косу који се западно од Дрине називају *коврлак*, М. Гушић, подложке за косу какви су нама данас познати сматрају само остацима компликованијих конструкција које су садржали много више делова и чија је крајња форма подсећала на рог.²⁶ Са друге стране, она сматрају да је на целокупно обликовање оглавља која су жене носиле у сеоским заједницама од средњег века најважнији у великој мери утицала мода из виших друштвених класа. Он издваја два типа подложака, посвећујући им пажњу и њихово порекло налази у готској, односно ренесансној стилизацији.²⁷ Анализом *конђи* из збирке Музеја Војводине издвојиле су се две врсте предмета који су по свом облику одговарали типовима којима се бавила М. Гушић.

У групи конји старијег порекла могуће је распознати два основна типа, која се разликују како по материјалу и начину израде, тако и по облику: конје домаће израде и металне конје занатске производње. У збирци Музеја Војводине налази се више примрека оваквих подметача који припадају искључиво шокачкој и румунској етничкој заједници.

Старије врсте конји израђивале су саме жене – од расположивих материјала, а то је углавном било пруће, платно, кожа, па чак и коса. Основа конје био је затворени круг, који је добијан савијањем прућа или дугачких платнених ваљака, прављених од шивених платнених трака и пуњених меким материјалом, као што је сирова вуна и сл. Коначан облик конје су добијале опшивањем или омотавањем обичним платном, тракама и кожом, а понекад и косом. Карактеристично за овај тип конје је то да су оне постављане преко већ формираних коса, на тај начин што су привезиване за њу помоћу канапа.

Три конје бачких Шокица (кат. бр. 1, 2, 3) истог су облика и спадају у ону врсту подметача чије порекло је М. Гупшић видела у готици.²⁸ Њихов основни облик је овалан, али због једног извијеног kraja подсећају на седло, односно готски лук. Конје потичу из три суседна места југозападне Бачке – Бача,

Вајске и Бођана, где је ношња за главу истоветна. Тамо су невесте у свечаним приликама након свадбе носиле на глави компликовану конструкцију под називом *бурунџук*, коју су касније замењивале једноставнијим *синџем*.²⁹ Конје кат. бр. 2 и 3 су делови ових оглавља и чувају се као комплет са осталим деловима, осим конје из Бача (кат. бр. 1), за коју није везано неко одређено оглавље. Ове конје постављају се на потиљак са делом извијеним надоле, тако да се он нађе испод пунђе. **Ф01**

Конје Румуна разликују се међу собом, с обзиром на миграциону струју становника одређених места. Тако је конја – *conci* – из Месића (кат. бр. 5) због извијеног доњег лука слична шокачким, само што је он мањи. Становници Месића припадају миграционој струји Румуна која се из брдског дела румунског Баната насељила у околину Вршца. Њихова ношња је, по типу, ближа попњи становништва карпатских брегова.³⁰ **Ф02**

Из места Уздин потиче конја (кат. бр. 4) трапезоидног облика, начињена од косе и коже. Ово место насељавају Румуни Банаћани које јоп називају и Фратуци, а њихову ношњу М. Малуцков одређује као попњу банатског типа.³¹ Конја из Владимировца (кат. бр. 6) слична је са конјиј кат. бр. 5.³² Овим

Начин постизавања шокачке конје,
Сонија, Шокци, 1956.

Жена са конјом банатске шине,
Селеуци, Румуни, 1964.

конјама биле су сличне српске конје које спомиње А. Стефановић: „Конја је у ствари обруч од дебље жице пречника 12–15 цм. Овај обруч се омота крпом и стави наврх главе преко рашчешљане косе, те се затим коса подиже и умотава око обруча, па се онда прошире гајтаником који је увучен у иглу 'чувалдусу' (игла којом се крпе цакови)... Жене су ушивале конје суботом увече или недељом рано изјутра, док још сви спавају, и тако ушивене трајале су до идуће суботе или недеље...“³³

У ову групу конји може се уврстити и део конструкције оглавља Бугарки из Иванова у Банату који су оне називале *колбосиће* – хобасица (кат. бр. 8). Иако се носи са уметком новијег датума, тзв. *іребеном* – чешљем, материјал (старо платно) и начин израде (тканина чврсто савијена у ваљак који је формиран у полуокруг) говоре да је овај додатак вероватно старијег порекла.

Конја жена из румунског места Локве, тзв. *conci* (кат. бр. 7), специфична је по свом облику и материјалу у односу на конје Румунки у осталим местима. Формирана од картона, тако да подсећа на тврду капицу, и пресвучена платном, она се постављала на пунђу која је прављена на потиљку и давала је облик горњем повезу, док доњи повез није ношен. Ова конја, иначе новијег типа, нестале је из употребе током 50-тих година 20. века.³⁴ Локве су насеље у којем је већинско становништво олтенског порекла, чија је ношња, за разлику од ношње Румуна Банаћана, била под јачим утицајем средњоевропског типа ношње, те у њој налазимо и горње капице типа фићуле, које називају *качица*, а које нису карактеристичне за остале Румуне.

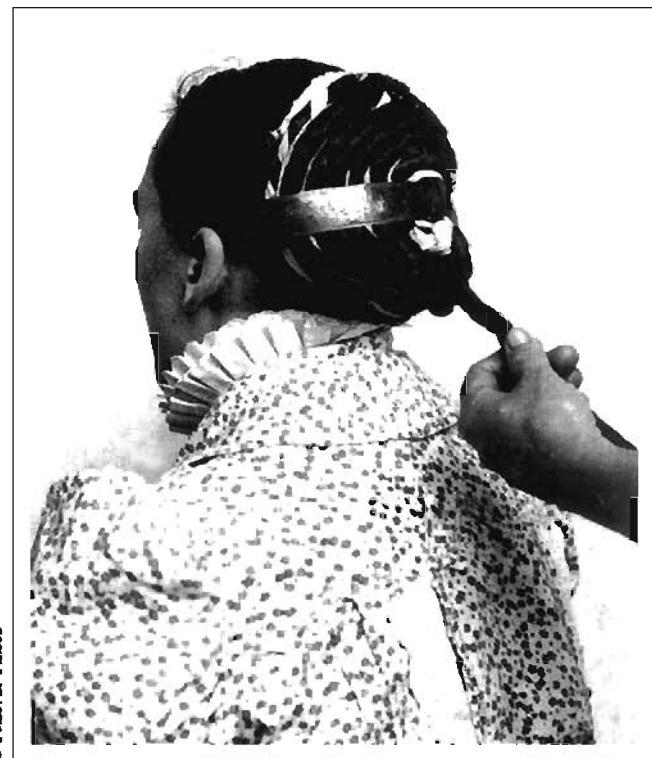
Металне конје од лима биле су производ сеоских занатлија, лимара или ковача. Начињене су у облику овалног обруча од метала који се накнадно омотавао тканином. Приликом постављања, конје су ушиване преко пунђе начињене од две штетенице, затим је читава конструкција прекривана основном кашицом – под називом *ciapsa*, преко које се стављала марама или капа.³⁵

Ова врста шлемских конји карактеристична је за румунско становништво досељено из Ердеља у Банат.³⁶ Конја из Малог Торка (кат. бр. 9) већих је димензија и изашла је из употребе још почетком 20. века, како у овом месту, тако и у већини румунских места са кришано-ердељским становништвом. У Глогочу, одакле је друга конја (кат. бр. 10), жене су

још у другој половини 20. века користиле ову врсту уметака. Млађе жене носиле су веће конје, а старије конје мањих димензија.³⁷ Ове две конје су значајне јер говоре о опстајању форми више од једног века. Становништво Малог Торка (средњи Банат) пресељено је у Глогоч (југ Баната) још 1812. године. Тада је пренет и овај тип конје, који је у Глогочу остао у употреби до друге половине 20. века.³⁸ Слојевима оглавља заптићесна од очију јавности, конја је преносена са генерације на генерацију, као наслеђе жене.

У групу металних конји старијег порекла спадају и ихличке – месингани лучни подметач око којег су се обавијали праменови косе. То је архаични додатак за косу који још увек употребљавају Словаки у Банату, док је у Бачкој и Срему изашао из употребе. Такозване двоструке тракасте иглице³⁹ део су културне баштине коју су Словаци донели са собом из матице. Изгледа да је двострана иглица, као занатски производ, наследила неки једноставнији подложак за косу, као што је, на пример, гушчије перо,⁴⁰ или дрвену кашику коју помиње Н. Johnová.⁴¹

Ихличке су код банатских Словака израђивали сеоски лимари по жељи наручиоца, углавном младожењињи родитеља; на њима су гравирани различите орнаменте, у којима препознајемо лунарне и

Плетење косе у контаку са *ihličkom*,
Арадац, Словаци, 1958.

соларне симболе. Често се гравирало и име невесте и година када се венчала (кат. бр. 11). Иначе, ихли-чка је служила као подложак за специфичан тип фризура који је називан *kon'č*, односно *konik*.

Додаци за косу старијег порекла одржали су се у срединама у којима етничке заједнице још увек негују ношње старијег типа, као што је то случај са Румунима и Шокцима. Са друге стране, сам назив конја задржао се и тамо где је ношња на глави одавно изгубила архаичан облик и попримила различите ретардиране модне облике.

Подметачи типа чешља

Утицај средњоевропске одевне културе је током протеклих векова био од непосредног значаја за обликовање сеоске традиционалне одеће у Војводини. Нови облици оглављају донели су и поједностављен начин чешљања и обликовања косе. Појавио се други тип подметача од метала, по облику врло сличан чешљу. Он је полукружан у основи, а дуж једне шире ивице има зупче који се убоду у косу.

Чешаль као подложак за формирање косе је производ 19. века. Био је у употреби код припадница свих средњоевропских народа.⁴² Подлоге типа чешља употребљавале су жене свих етничких заједница у Војводини. У збирци народних ношњи Музеја Војводине налазе се чешљеви које су користиле Словакиње из Бачке и Бугарке из Иванова у јужном Банату и један атипичан чешаль Хрватица из Старчева, такође у јужном Банату. Забележено је да су чешаль користиле Српкиње из околине Кикинде, које су га постављале преко фризура обликоване око овалне жичане конје.⁴³ Српкиње у околини Сомбора обавијале су плетенице око чешља дугог око 7 цм, који се забадао на потиљак.⁴⁴ Почетком 20. века код Русина се – на сличан начин, помоћу предмета који се назива *ћребенчок* – коса причвршћивала у обреду убрађивања невесте – зачепљоване млади.⁴⁵

Чешљеви – *ћребењи*, Бугарки из Иванова су једноставне израде, мада подаци из инвентарног картона говоре о томе да их је израдио сеоски лимар – *штенилер*. Основу овог чешља чини полуокруг од метала обавијен крпом, која истовремено има функцију да учврсти зубце начињене од пресавијене жице. Чешаль се поставља на тај начин што се причврсти у

►
Жена са хребеном, Пивнице, Словаци, 1974.

Фризура са чешљем – ћребеном, Иваново, Бугари, 1978.

Постављање додатка – колбосиће, Иваново, Бугари, 1978.

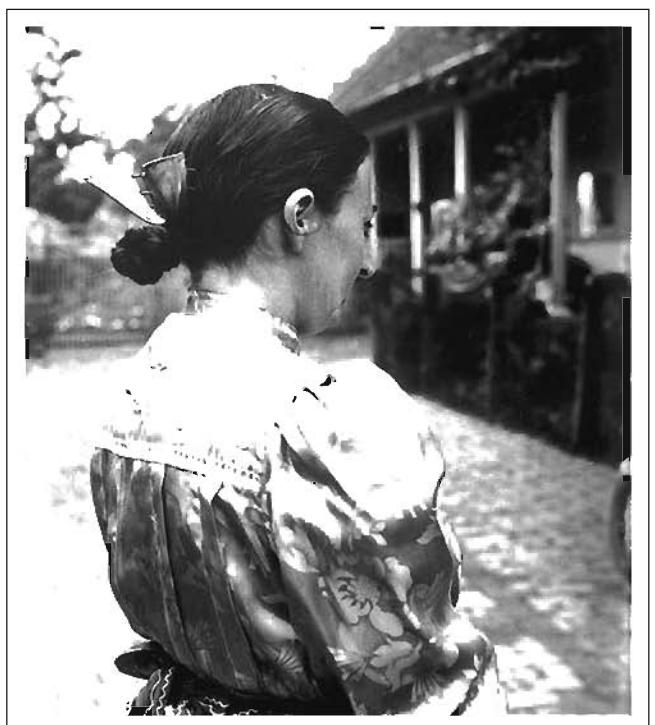

Фото: М. Ђорђевић

ратчешљану косу, а затим се око њега обавију плетенице, тако да он бива укомунионан у саму фризуру. Осим чешља, Бугарке из Иванова стављале су преко пунђе и један додатак о коме је раније било речи у овом тексту, тзв. *калбосиће*, полукружни платнени додатак који се качио за ивице чешља.

У збирци се налазе и два чешља – *hrebena*, из бачких словачких села Пивница и Гложана (кат. бр. 16, 17), чији је основни облик добијан искудавањем лима, док су се зупци заваривали. Словакиње у Бачкој су га, за разлику од Банаћанки које су носиле други облик хребена, постављале непосредно изнад пунђе или директно на њу, тако да су ивице чешља, које су извијене нагоре, давале облик оглављују.

Од претходних примерака разликује се чешаль какав су носиле Хрватице из села Старчево у јужном Банату. Чешаль, који су називали *шой*, одавно је изашао из употребе, а овај примерак је направљен за потребе фолклорне групе. Основу конструкције чини коштани чешаль за који је привезана пунђена четвртаста кесица од платна. Чешаль се забадао на потиљак, у пунђу, и на тај начин је давао облик марами⁴⁶ (кат. бр. 18). **Ф 45 б**

ДОЊИ ПОКРИВАЧИ ОД ПЛАТНА

Следећи корак у постављању оглавља жене је прекривање фризуре парчетом тканине како би се она учврстила и припремила за стављање горњег дела оглавља. У свакодневним приликама, за рад или по кући, доњи покривачи ношени су самостално. Жена се пред странцем није могла појавити само са доњим покривалом.⁴⁷ Такође, постојало је правило, присутно код свих етничких група у Војводини, по којем су доњи покривач светлих боја, најчешће првене, носиле само млађе жене, док су старије носиле црне и тамније.

Према начину њиховог обликовања, доње прекриваче за косу могуће је поделити у три групе: мараме, некројене капице и кројене капице (које су подељене на једноставне капице и капе са продужетком – фићуле).

Мараме

Мала троугластта марама представља једноставнији облик доњег покривача, мада не спада у некројени тип одевног предмета, јер се њен облик постиже исецирањем тканине. Основни кројни облик троугласте мараме била је четвртаста марама, за чију употребу

бу као доњег покривача за косу налазимо погрду у средњовековној одећи виших друштвених слојева: испод ћела племкиње су носиле мање четвртасто платнено савијено у троугао које им је придржавало косу.⁴⁸

У збирци се чува девет марама које су имале функцију доњег покривала. Све су малих димензија и троугластог облика, осим једне шокачке мараме, која је квадратног облика. Припадале су Српкињама, Шокицама и Румункама, а једна марама је русинска.

Мале троугласте мараме које су ношene испод горњег оглавља Срби у околини Кикиндје називали су марама по глави,⁴⁹ Словаци у Бачкој и Срему ги-ћиšk pod kitku,⁵⁰ а Шокци *шамија*. Ове мараме везивале су се тако што су крајеви обавијани око главе и везивани над челом или позади, а угао који виси на потиљку се подвлачио испод укрштеног дела.

С. Димитријевић указује на то да су *меје* – троугласте мараме, у околини Сомбора некада биле већих димензија и да су у потпуности покривале космати део главе. Међутим, како се мењала мода, а самим тим и однос према покривању косе, ћега је покривала само пунђу.⁵¹

Димензије марама из збирке управо указују на ову тенденцију у односу на косу жене. Најстарији примерци, српска марама од црног тила (кат. бр. 22)

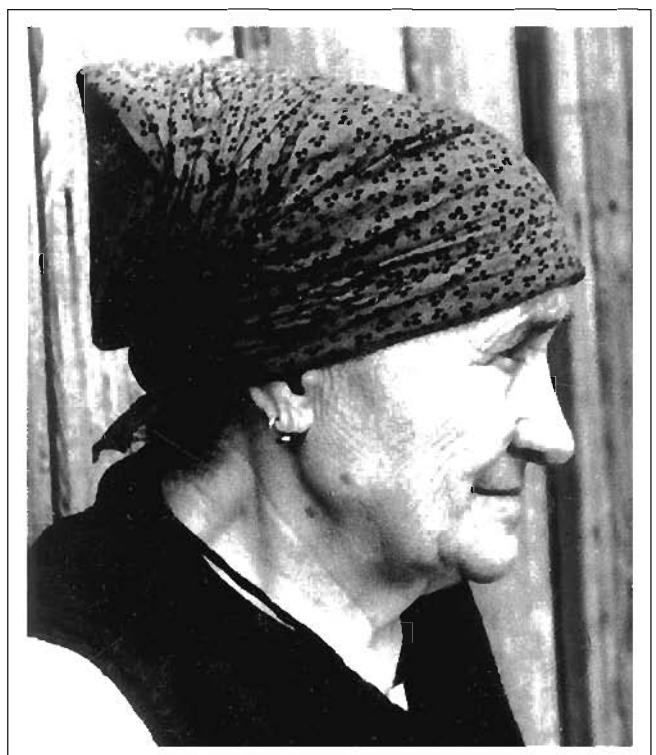

* Фото: М. Аћимовић

*Начин везивања мараме,
Селеуш, Румуни, 1964.*

и русинска од жутог платна, украпена златном чипком (кат. бр. 27), потичу из 1900. године и изузетно су малих димензија. Крајем 19. века дошло је до већих утицаја градске моде на женска оглавља у Војводини. Ово је био период када се у сеоској одећи, односно у свечаним невестинским оглављима појавило вишег типа ката насталих под утицајем градске моде.⁵² Нове врсте ката утицале су на промену свих осталих елемената женског оглавља – обликовање косе, облик подлошка и доње покриваче.

С почетка 20. века потиче и српска марама из Црепаје – *йолушина* (кат. бр. 23), која је служила за повезивање главе пре спавања.⁵³ У ову групу спадају и две мараме исте намене из Крушчице, датоване у 1925 (кат. бр. 24) и 1960. годину (кат. бр. 25). Овакве мале беле мараме биле су уобичајени део девојачке спреме код Српкиња у јужном Банату, а наручивање су од жење која се бавила машинским везом у Белој Цркви, мада је и у самом селу било жење које су се бавиле овим послом.⁵⁴ Марама набављена у Жабљу (кат. бр. 26) служила је за повезивање главе приликом мешења обредних хлебова. Власница ју је користила пре удаје, тако да она можда потиче из њеног родног места, о коме немамо података. Марама није датована, али је стилски близка оној из Цре-

Жена са шамијом,
Бач, Шокци, 1955.

паје с почетка века (кат. бр. 23), јер је украпена разнобојним перлицама од стаклене пасте, које су на исти начин учвршћиване уз ивице мараме.

Паралелу у стилском обликовању српских јужнобанатских марама за спавање налазимо код две мараме Румунки из села Локве (кат. бр. 20, 21), такође у јужном Банату. Обе мараме, тзв. *colji*, односно *legatorie*, датоване су око 1940. године и потичу од исте власнице.⁵⁵ Везене су на машини. Марама кат. бр. 20 – урађена у ришеље техници, концепт кајсија боје – одговара српској марами кат. бр. 24, урађеној у истој техници, белим концепт. Сличност између српске мараме кат. бр. 25 и румунске кат. бр. 21. је у везу у боји, те ивицама које су опшлинганс тамним концепт. Иако мараме не потичу из истог периода, њихово обликовање и украс указују на заједничке утицаје градских везилачких трендова и орнаментике.

За прекривање косе бачке Шокције користиле су душле мараме, тзв. *шамије*, које су добијале другог дана свадбе.⁵⁶ У збирци постоје две мараме за које, према подацима из картона, сигурно знамо да су биле доњи покривач. Шамија кат. бр. 29 одговара податку М. Босић да су мараме душле, што вероватно подразумева квадрат пресавијен дијагонално. У инвентарном картону мараме кат. бр. 28 стоји да су шамије за повезивање главе преко конје Шокција из јужне Бачке (у местима Плавна, Бођани, Вајска, Бач) биле препознатљиве по томе што су троугластог облика, односно, „када се каже шамија, зна се шта се под тим подразумева – троугаона прна марама са првеним шарама“.⁵⁷

Доње капице

Својим кројем капице прате облик доње конструкције оглавља. У Војводини је распрострањена употреба два назива за овај тип доњег оглавља – *капица* и *чейац*. Оба појма су старијег порекла. М. Гушић наводи да је капица један од мноштва оште-словенских назива за разне врсте женских оглавља.⁵⁸ Међутим, назив капица би се пре могао повезати са старобалканским називима *ciapsa*, *shaïsa*, *shaïche*, који се односе на исти тип доњег оглавља. Појам капица у Војводини употребљавају Шокци, Румуни (*ciapsă*, односно *șciapsă*)⁵⁹ и Бугари (*shaïche*).

Назив *чейац* раније су користили Срби у Срему и он се, изгледа, односио на доњу капицу која се везивала преко пунђе, док је касније постао општи назив за онај део горњег оглавља у облику капе који

се стављао преко пунђе.⁶⁰ Код Словака и Русина, код којих је појам чепац уобичајен, практиковао се обред *зачейоване млади*, о којем је раније било речи, те се, стога, поставља питање: Није ли назив чепац потекао од глагола чепчити, који се односио на обред приликом којег је невеста добијала атрибуте удате жене и који је везан за Словене уопште?

Ради лакшег сналажења у материјалу и одређивања типологије ове врсте доњих покривача, определили смо се за то да појмом капица означимо ону врсту покривала која је старијег типа, јер је некројена, а добијала се слагањем четвртастог парчета тканине и ушивавањем материјала. Појмом чепац означили смо капице компликованије конструкције, настале кројењем. Ова подела делимично подржава и народну терминологију. Наиме, група шокачких (кат. бр. 30–32) и румунских (кат. бр. 33, 34) капица некројеног типа има исти народни назив, о чему је било речи и раније. Са друге стране, назив чепац налазимо у језицима етничких заједница чија је традиционална одећа попримила облике градских одевних стилова ранијих епоха, као што је то случај са Словацима, Русинима и Србима.

Некројене капице

Некројене капице начињене су од једног правоугаоног комада платна који се пресавијао на пола, а једна од пресавијених страница се запивала тако да се добијало нешто налик капуљачи чији је шпиц слаган и пресавијан ка напред и ушиван. Овај део капе постављао се на потиљак, преко конђе. Уз доњу ивицу прошиван је гајтан којим се капа стезала око главе и у потпуности покривала њен космати део.

Овај тип капице користиле су Румунке из кришано-ердељских насеља и Шокице из Бачке и Срема. У овој групи је и један несвакидашњи примерак капице Русинке из Руског Крстура.

Две капице Румунки потичу из истих места одакле су и две металне овалне конђе које смо описали раније, из Глогоча (капица кат. бр. 33 и конђа кат. бр. 9) и Малог Торка (капица кат. бр. 34 и конђа кат. бр. 10). Иако не чине комплет, ови предмети представљају елементе истог типа оглавља.

Три шокачке капице, из јужне Бачке (кат. бр. 30, 31) и Срема (кат. бр. 32), истоветног су кроја као и румунске. Ношене су испод различитих врста оглавља, али увек са истом врстом конђе (кат. бр. 1, 2, 3). Капица из Бојана (кат. бр. 31) ношена је са оглав-

љем под називом *винаж*, док је капица из Гибарца (кат. бр. 32) ношена испод оглавља карактеристичног за то место, а познатог под називом *меја куба*.

Русинска капица (кат. бр. 35) несвакидашња је по украсу. Она је начињена од црног платна и украсена везом од разнобојне вунице, са биљним орнаментима. Обликована је слично као и остале капице из ове групе. Ушитак који се пресавија на врху капе је малих димензија, што указује на прелазни облик од капе ка чепцу. Овај *сгерес* из 1910. године спада у ретке примерке, с обзиром на то да су из женске русинске опреме за главу касније нестали чешаљ (*требенчок*) и чепац, а заменила их је препознатљива фићула, која је искључиво горње оглавље.⁶¹

Кројене капице – чепци

Капице, шивени покривачи за главу, појављују се у одевном инвентару грађанки западне Европе још од 15. века.⁶²

У Војводини се ове врсте капице називају *чепац*, *чепец*. У свим својим формама чепац представља тип капице која је или прекривала целу главу, или је ношена само на потиљку, преко пунђе, а кројена је од неколико делова. У рецентном етнолошком материјалу из Војводине, чепци као доње капице су

Начин везивања капице, Богојево, Мађари, 1953.

изузетно ретки. Они су много више присутни као горње оглавље, нпр. код Словакиња у Арадцу.

У збирци се налазе две кројене капице типа чепца. Једна је бугарска (Иваново у јужном Банату) и део је комплета са чешљем кат. бр. 15 и додатком под називом *колбосиће*, кат. бр. 8. Ова капица кројена је веома једноставно, тако што је правоугаоно парче тканине спојено дугуљастим уметком, који је долазио на потиљак. Будући да су снимљене и детаљне фотографије (укупно 22) на којима је приказан процес постављања оглавља Бугарки, документарна вредност ове капе и осталих предмета који служе за формирање оглавља је велика.⁶³ Овакве капице биле су типичне код повезивања главе удатих жена у Иванову све до средине 20. века, а израђивале су их или саме жене или покалне кројачице – шнајдерке.⁶⁴

За разлику од претходне капице једноставног кроја, капица – *жобић*, Мађарице из Војловице (такође у јужном Банату) много је комплексније израде. Направљена од свиленог броката и украпана квалитетном позамантеријском чипком, кројена је из три дела; бочне странице су издужене ка лицу, а средњи део, односно онај који спаја бочне стране је дугуљаст. Капица је с почетка 20. века, а носиле су је Мађарице од првог дана брака до старости.⁶⁵ У

места Војловица и Скореновац се 1883. године насељила група Мађара Секуљаца из Буковине. Они су са собом донели карактеристичну ношњу,⁶⁶ која се временом изгубила, али можемо претпоставити да је ова капица била део њихове ношње.

Кројене капице – ћуле

Други тип кројене капице је, очигледно, новијег датума јер својим обликом прати облик ћуле, горњег оглавља које потиче из новијег одевног инвентара, с краја 19. века. Појам *фиђула* – којим се означава одређени тип горњег женског меког покривала за главу – у Војводини користе Мађари, Русини, Буњевци и Бугари. Румуни и Срби у Банату користе назив *ћула*, који ће бити у употреби у даљем тексту.

Ћула је, по својим кројним карактеристикама, прелазни облик између мараме и капице, али и најраспрострањенији тип свечаног невестинског оглавља у Војводини од краја 19. века. Сачињена је из два основна кројна елемента: капице са тракама за везивање и *рођаља* – продуженог дела капе који има облик издуженог ромба или је напротив овалан.

Ћула је ношена високо на темену, покривајући својим кружним делом пунђу, око које су везиване бочне траке, док је рогаљ падао низ врат. Ове траке

Жена са капицам – шаће,
Иваново, Бугари, 1978.

* Фото: М. Магараш

Старија жена са капицам јобоћем,
Војловица, Мађари, 1956.

* Фото: К. Ковачевић

повезују ћулу са типом капице са бочним „крилима“, односно продужецима, из грађанског одевног репертоара, које су биле уобичајени део кућне тоалете грађанки од 18. века, а убрзо су их прихватиле и жене низих друштвених класа.⁶⁷

Док су капе типа фићуле као горње оглавље, крајем 19. века показивале модну разноликост у украсавању и кројевима, од друге половине 20. века оне попримају етничке одлике и постају део националних ношњи, али и фолклорних костима Срба, Мађара, Словака, Буњеваца, Русина, Румуна, Бугара.

Ово потврђују доње капице типа ћуле које се налазе у збирци. Осим једне румунске капице у форми ћуле – *ciulă* (кат. бр. 38), код ове врсте доњих покривача издвајају се две велике групе, које имају препознатљиве етничке карактеристике – буњевачке и словачке. Разлика у функцији између буњевачких и словачких доњих ћула је у томе што је код Буњеваца она део националног фолклорног костима, док их Словакиње, посебно оне старије, још увек користе као део своје народне ношње, свакодневне и свечане, док су за млађу генерацију ћуле постале елемент националног фолклорног костима.

Шест буњевачких капица је истог кроја као и њихове горње капе, али су начињене од једноставнијих материјала (кат. бр. 39–43). Откупљене су од исте особе. Ову врсту прекривача Буњевке су називале *конђа* или капица. После венчања, младожења – ђувегија скидао је невести венац и везивао јој конђу, коју она није скидала до краја живота. Удата жена се раније није могла појавити без мараме коју је везивала преко капице, али је по кући могла пословати у капи.⁶⁸

Другу групу капица типа ћуле чине препознатљиви словачки *čepriec*-и начињени од црног кашмира са утканим ружицама. Кројен је као дубока капица са ушицима са стране, који му дају дубину за пунђу (кат. бр. 44–50). Ову врсту капица почеле су носити Словакиње у Бачкој и Срему 30-тих година 20. века. Капице су својим обликом прилагођене ношењу металног чешља – *хребена*.⁶⁹ Ова врста капице развила се из малих марама од црног кашмира, тзв. *ručnjik pod kišku*, које су с почетка 20. века Словакиње користиле за покривање косе.⁷⁰

Карактеристика ових словачких покривача закосу је продужетак на задњем делу капе који пада низ врат, тзв. *rožok*, *halušok* или *čvost*, који је богато украшен разнобојним позамантеријским врпцама и чипкама, јер се види испод горње мараме.

Анализа предмета намењених опремању главе удатих жена из збирке народних ношњи Музеја Војводине, иако извршена на малом узорку, даје параметре за утврђивање основних карактеристика чешљања и покривања главе удатих жена у Војводини од краја 19. и током 20. века. Показало се да су ови предмети у одређеној мери задржали своју архаичност јер као део интиме сваке жене нису били видљиви оку јавности. Ипак, промене које су се дешавале у спољној средини утицале су и на њихово обликовање и прилагођавање, што је посебно уочљиво у смањењу површине косе која је покривана, а самим тим и величини доњих покривала – капица и марама. Ново стилско обликовање горњег оглавља довело је до промене облика подложака за косу, те архаичне конђе замењују занатски произведени чешљеви.

Посматрањем ове збирке још једном се потврђује правилност везана за целокупно обликовање ношњи у Војводини. Наиме, у ношњама које су задржале архаичне одлике панонских ношњи, што је случај код Шокица и Румунки Банаћанки, опстале су и веома архаичне врсте подметача и покривала за главу. Са друге стране, у ношњама које су се формирале под утицајем градских модних стилова 18. и 19. века, као што су српске, русинске, словачке, мађарске, буњевачке итд., јављају се нове врсте подложака и покривача за главу које одговарају облику горњег оглавља, а на које се и даље примењује старија терминологија (односила се на заборављене елементе опреме за главу), што указује на постојање континуитета у покривању главе удатих жена у прошлости и код наведених етничких заједница.

Слика коју нам даје анализирана колекција предмета намењених опремању главе удатих жена је, у неку руку, слика Војводине. Испод заједничких форми крије се разноликост садржаја који потичу како од етничке разноликости овог простора, тако и од општих тековина људске културе.

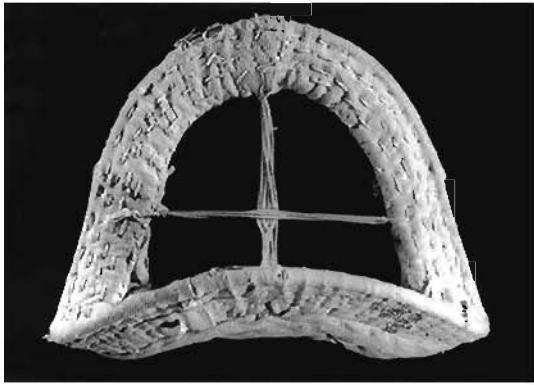
КАТАЛОГ

ДРЖАЧИ ЗА КОСУ

КОНЂЕ

КОНЂЕ ДОМАЋЕ ИЗРАДЕ

1. Конђа, Бач, Бачка, није датована, Шокци

Врбово пруће, домаће памучно платно, крпе, конач; савијање, шивење, пуњење/домаћи рад
Ш: 17,5 цм; В: 7 цм

Инв. бр. 474

Основна конструкција начињена је од врбовог прућа, пресвучена домаћим белим платном и добро ушивена. Основа конђе је овална, пресавијена и, ради стабилности таквог, седластог облика, учвршћена канапима који се пружају унакрст преко средине. На један део конђе са унутрашње стране дошивено је јастуче од платна, пуњено крпама.

2. Конђа, Бођани, Бачка, 1925, Шокци

Врбово пруће, домаће памучно платно, крпе, конач; ткање у две нити, усниванио и убирано, савијање, шивење, пуњење/домаћи рад
Ш: 19 цм; В: 11 цм

Инв. бр. 5851

Конђа је иста као претходна (инв. бр. 474).
Део је комплета конструкције невестинског оглавља званог *винац* који су носиле младе жене Шокице у Бачу и околним местима.

3. Конђа, Вајска, Бачка, није датована, Шокци

Врбово пруће, домаће памучно платно, крпе, конач; ткање у две нити, усниванио и убирано, савијање, шивење, пуњење/домаћи рад
В: 19 цм; Ш: 14 цм

Инв. бр. 1193

Конђа је иста као претходне (инв. бр. 474 и 5851).

Део комплета *буруникука* – оглавља младих жена Шокице из Бача и околине.

4. Конђа – *conci*, Уздин, Банат, 1890, Румуни

Платно, коса и кожа; обавијање, савијање и уплитање

Дим.: 13 x 17 цм

Инв. бр. 2268

Основу конђе чине два ваљка од платна, обавијена људском косом. Ваљци су кожом спојени на крајевима и средини, а ивице су им повезане тетивом од уплетене косе, тако да је конђа кружног облика.

5. Конђа – *conci*, Месић, Банат, 1900, Румуни

Жица, памучно платно, канап; савијање, шивење, увргање, омотавање/домаћи рад

Дим. страница: 17 x 15(2x) x 22 цм

Инв. бр. 2257

Конђа је трапезоидног облика, а најдужа страница је извијена као седло. Око жичане конструкције обавијене су две ваљкасте траке начињене

од платна. Извијена страница конје обавијена је, и тако додатно учвршћена, црним памучним платном. Конја је обавијена и тањим канапом.

6. Конја, Владимировац, Банат, 1958, Румуни

Платно, канап; савијање, увртање, обавијање

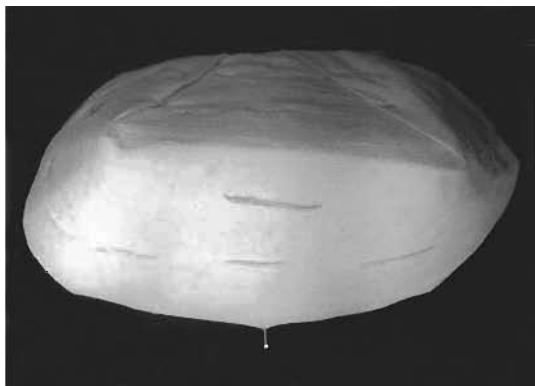
Дим: Р – 17 цм

Инв. бр. 3458

Конја је направљена у виду затвореног круга од платна и прућа и у потпуности је обавијена старим памучним платном које је додатно омотано тањим канапом.

Део је невестинског оглавља, тзв *сајја*, које је било у употреби половином 20. века.⁷¹

7. Конја – *сопси*, Локве, Банат, 1955, Румуни

Картон, бело домаће памучно платно;
савијање, шивење

В: 9,5 цм; О створа: 46,5 цм

Инв. бр. 2014

Картонска основа формирана је у облику капице са врхом на две воде. Цела конструкција пре-сунчена је платном и добро ушивена. Са унутрашње стране постоји петљица за коју се качи укосница помоћу које се конја причврсти за косу.

8. Део конје – *колбосиће* (кобасица, буг.),

Иваново, Банат, око 1940, Бугари

Тканина, канап; увијање, обавијање

Д: 30 цм; обим траке: 5 цм

Инв. бр. 10062

Платно чврсто увијено у ваљак савијено је у облику потковице и омотано канапом. На крајевима се налази по једна петља од канапа помоћу које се колбосиће причврсти на чешаль. Предмет је део комплета са инв. бр. 10061 и 10063.

МЕТАЛНЕ КОНЈЕ

9. Конја, Бегејци (Мали Торак), 1880, Румуни

Лим / занатски производ

Р: 21 цм; 17 цм

Инв. бр. 2246

Овални лимени оквир добијен је искуђавањем; неједнаке су ширине страница, од 1,5 до 4 цм на бочним странама.

10. Конја – *сопси*, Глогоч, Банат,

око 1920, Румуни

Лим, бело памучно платно са ружичастим каро дезеном, тањи канап / занатски производ

Р: 13,5 цм; 12 цм

Инв. бр. 2243

Овални лимени оквир добијен је искуцавањем; неједнаке су ширине, 1,5–2 цм. Око конје је омотана тканина и канап који придржава материјал.

11. Јелика, Арадац, Банат, 1898, Словаци

Месинг; савијање, искуцавање, урезивање / занатски рад

Д: 25,5 цм; Ш: 1,5–3 цм

Инв. бр. 4854

Танка полуокружно савијена месингана трака украсена је розетама и натписом: *Malo Marija roku 1898.*

12. Јелика, Арадац, Банат, 1910, Словаци

Месинг; савијање, искуцавање, урезивање / занатски рад

Д: 24,5 цм; Ш: 2,5 цм (на крајевима), 2 цм (у средини); В: 8 цм

Инв. бр. 4203

Украси који представљају соларне симболе изведени су техником искуцавања и зарезивања.

ПОДМЕТАЧИ ТИПА ЧЕШЉА

МЕТАЛНИ ЧЕШЉЕВИ

13. Чешаљ – ћебељ, Иваново, Банат, око 1930, Бугари

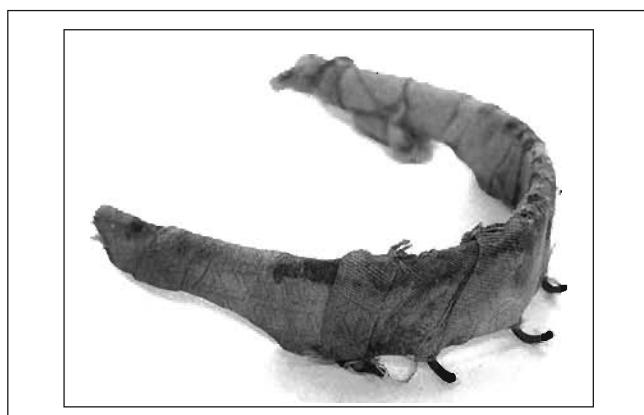
Метал, жица, памучно платно; искуцавање, савијање, омотавање / занатски рад

Д: 25 цм; Ш: 1 цм (ивице), 1,8 цм (средина); В: 9,5 цм

Инв. бр. 8670

Метална трака савијена је у облику потковице и чврсто омотана платном које придржава шест зубаца начињених од три једнака парчета жици (савијених у полуокруг и који формирају шест зубаца).

14. Чешаљ – ћебељ, Иваново, Банат, око 1930, Бугари

Метал, жица, памучно платно; искуцавање, савијање, омотавање / занатски рад

Д: 25 цм; Ш: 1,5 цм (ивице) до 2 цм (средина); В: 9,5 цм

Инв. бр. 8669

Чешаљ је сличан претходном; има четири зупца

**15. Чешаль – *ћребен*, Иваново, Банат,
око 1940, Бугари**

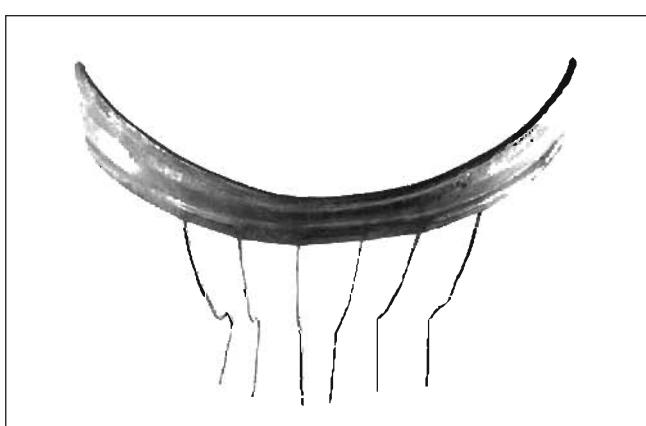
Метал, жица, тканина; савијање, искуцавање, омотавање

Д: 25 цм; Ш: 1,5–2,5 цм

Инв. бр. 10061

Чешаль је сличан са претходна два; има шест зубаца. Предмет је део комплета са инв. бр. 10062 и 10063.

**16. Чешаль – *hreben*, Гложан, Бачка,
1910, Словаци**

Лим, жица; искуцавање, варење / занатски рад
Д: 21,5 цм; Ш: 4–2 цм; В: 5,5 цм

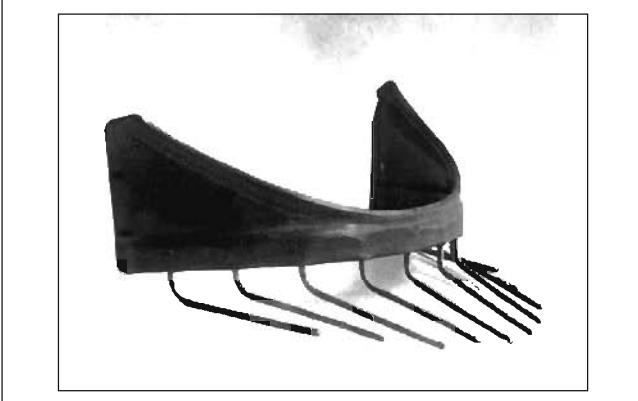
Инв. бр. 2906

Полукружно савијена трака искуцана је од валовитог лима. Крајеви чешља су извијени и шири, а средина ужа. Шест зубаца од жице (дуж. 7 цм) углављено је дуж средине једне од дужих ивица чешља.

**17. Чешаль – *hreben*, Пивнице, Бачка,
није датован, Словаци**

Лим, жица; искуцавање, савијање / занатски рад

Д: 20 цм; Ш: 1,2–4 цм

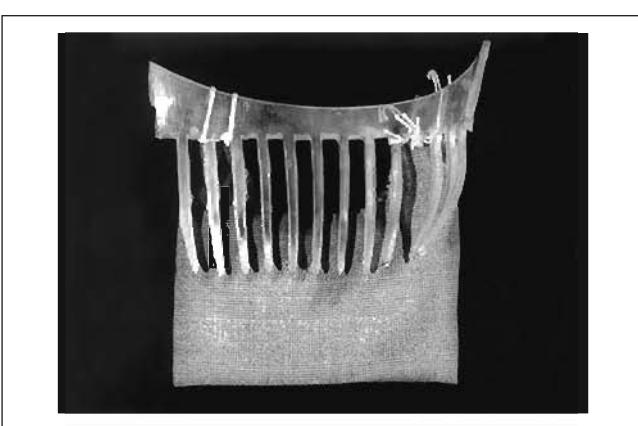

Инв. бр. 1039

Полукружно савијена трака искуцана је од валовитог лима. Крајеви чешља су извијени и шири, а средина ужа. Десет зубаца од жице (дуж. 4 цм) учвршћено је дуж једне од дужих страница чешља.

**ЧЕШЉЕВИ ОД ДРУГИХ
МАТЕРИЈАЛА**

**18. Чешаль са подлошком, Старчево, Банат,
Хрвати**

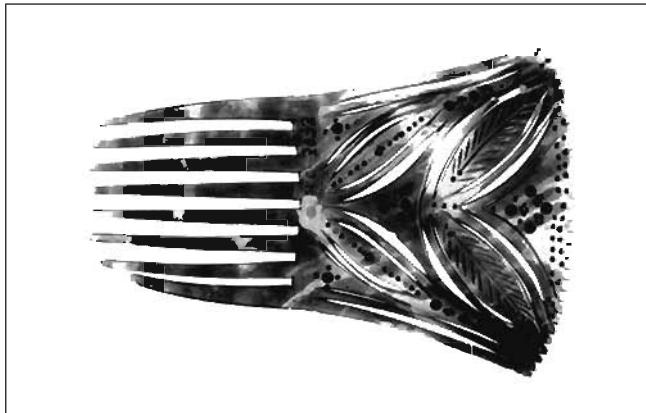

Рожина, шлатно, картон; дељање, шивење /
занатски и домаћи рад

Ш: 12 + 4 цм; Д (са зуццима): 7 цм;
дим, платненог додатка: 11 x 11 цм
Инв. бр. 8972

Чешаль за придржавање косе је занатски производ начињен од рога. На њега је јачим концем привезана четвртаста кесица од вунене фабричке тканине. У кесицу је ушивен четвртасти картон (?), који јој даје чврстину, и неко меко пуњење (вуна и сл.). Чешаль потиче из 20-тих година 20. века; подлошка је направљена 70-тих година за наступ фолклорне групе.

19. Украшни чешаљ за косу, Земун

Каучук, шљоцице; изливаше, лепљење

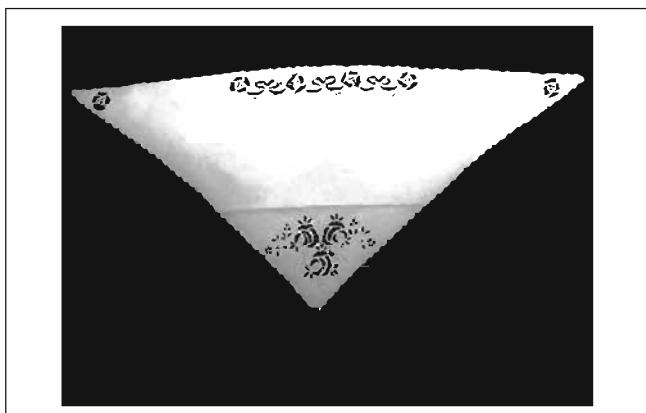
Дим.: 15 x 7 цм

Инв. бр. 3073

Узак дугуљаст чешаљ, са осам зубаца. Горњи део чешља је висок и мало савијен ка унутра тако да долазе до изражaja у виду четири извијена листа. Украшен је налепљеним шљоцицама.

ДОЊИ ПОКРИВАЧИ

МАРАМЕ

20. Марама – *coști*, Локве, Банат,
око 1940, Румуни

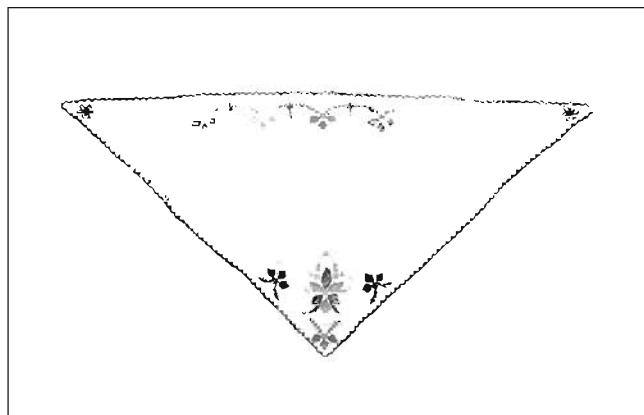
Бело ланено платно, конац за машински вез
боје кајсије; машински вез – изрезивање техником ришельеа и мадере, шлингање, сатен бод за попуњавање

Дим.: 97 x 67 x 67 цм

Инв. бр. 2012

Мала марама троуглластог облика. Све ивице су обрађене неправилним шлингама. Везени украс: на шпинцу је везена цветна грана, средином нај-

дуже стране мараме (део који се при везивању наје изнад чела) пружа се цветна лозица, а на шпицевима који се везују налази се по један цветић. Мотиви су стилизоване руже.

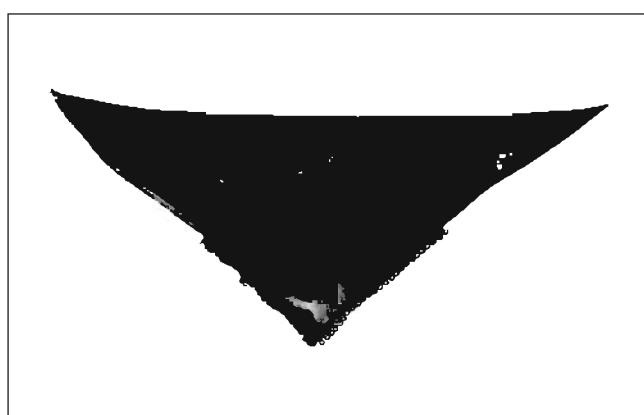
21. Марама – *coști, legatorie*, Локве, Банат,
око 1940, Румуни

Бело памучно платно, конац за машински вез првене, плаве, ружичасте, љубичасте, жуте боје и боје кајсије; машински везено – техником извлачења нити, шлингање, сатен бод за попуњавање, бод за иглу

Дим.: 97 x 66,5 x 66,5 цм

Инв. бр. 2013

Мала марама троугластог облика. Све ивице обрађене су шлингањем, концем првене и плаве боје. Везени украс: на шпинцу и средина најдуже стране мараме (део који се налази на челу). Мотив је стилизован, флорални и чине га цветне лозице.

22. Марама – *meia*, Мол, Бачка, 1900, Срби

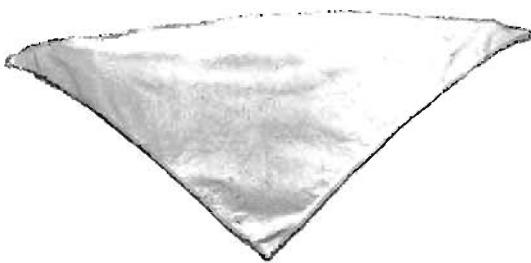
Црни тил, уска прна чипка; руком шивено,
шингана чипка

80 x 54 x 54 цм

Инв. бр. 1659

Мала марама троугластог облика, ручно порубљена. Око доњег шпица напивена је уска прна чипка израђена техником шлингања.

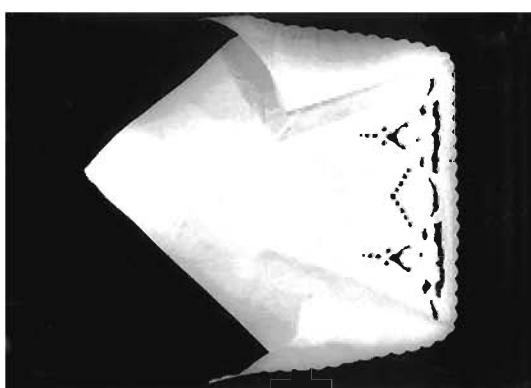
**23. Марама – Јолуштина, Препаја, Банат,
1900, Срби**

Бело индустријско платно – *шарфар*, конац за чипку, разнобојне перлице од стаклене пасте; машинско шивење, чипка на иглу, низање
Дим.: 99,5 x 64,5 x 64,5 цм
Инв. бр. 7369

Мала марама троугластог облика. Све ивице су порубљене машински, а затим је на њима урађена уска чипка на иглу, која се завршава густим низовима перлица. Марамом се повезивала глава приликом спавања.

**24. Марама – Шифршила, Крушчица, Банат,
око 1925, Срби**

Бело памучно платно, бели конац за машински вез; машински шивено, машински бели вез / техника рипшеље и шлинга, мадера
Дим.: 103,5 x 66,5 x 66,5 цм

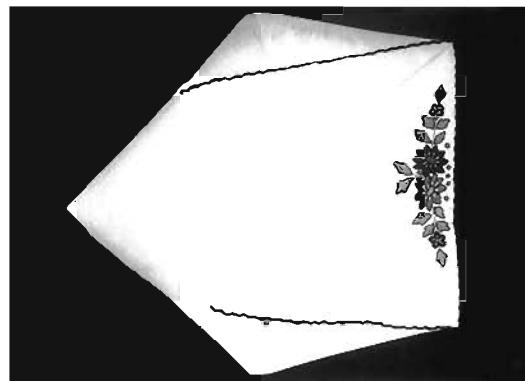
Инв. бр. 10271

Мала марама троугластог облика. Краће стране су порубљене. Најдужа страна је оивичена шли-

нгама; на делу који се при везивању нађе изнад чела везен је стилизован флорални мотив у техници ажура – изрезивања.

Марамом се повезивала глава приликом спавања.

**25. Марама – Шифршила, Крушчица, Банат,
око 1925, Срби**

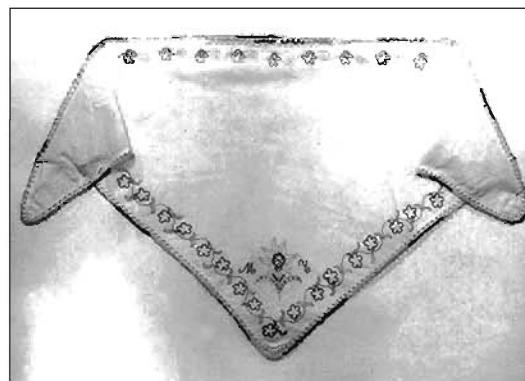
Бело памучно платно, разнобојни конац за вез; машински шивено, машински и ручно везено / техника шлинга, бод за иглу, косовски вез
Дим.: 106 x 49 x 49 цм

Инв. бр. 10293

Мала марама троугластог облика. Краће стране су порубљене. Најдужа страна је оивичена шлингама од црног конца. На делу који се при везивању нађе изнад чела везена је цветна грана коју чине два цвета и лишће.

Марамом се повезивала глава приликом спавања.

**26. Марама, Жабаль, Бачка (Шајкашка),
није датована, Срби**

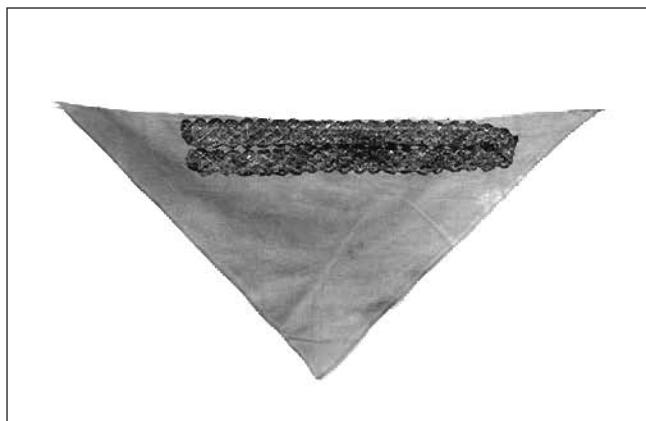

Бело индустријско платно – *шарфар*, памучни конац за вез ружичасте и светло плаве боје, конац за чипку, разнобојне перлице од стаклене

пасте; машинско шивење, чипка на иглу, низање, вез перлама; машински шивено, чипка на иглу, вез перлама и вез концем / техника бод за иглу
Дим.: 98 x 60 x 60 цм
Инв. бр. 9378

Мала марама троугластог облика. Ивице су порубљене машински, а затим је на њима урађена уска чипка на иглу, која се завршава густим низовима перлица, док су на делу мараме који се налази изнад чела урађена два низа чипке са перлама. На истом делу мараме везена је стилизована цветна грана коју чини низ цветића и спирала светлоплаве и ружичасте боје. Доњи угао је оивичен низом цветића и листића од светлоплавих и жутих перли, између којих се налази стилизован сунцокрет и иницијали М и Ч. Повезивала се при мешењу обредног хлеба.

27. Марама – *husioczka*, Руски Крстур, Бачка, 1900, Русини

Жуто памучно платно, широка срмена чипка (златка); сечено, машински шивено, ручно нашивано
Дим.: 80 x 57 x 57 цм
Инв. бр. 3616

Мала марама троугластог облика, порубљена. Уз ивицу дуже странице, која се налази око лица, пришивана су два паралелна реда срмене чипке.

28. Марама – *шамија*, Вајска, Бачка, 1930, Шокци
Капмир; фабрички рад
Дим.: 88 x 88 цм
Инв. бр. 1827

Квадратна марама већих димензија начињена од капмира црвене и прне боје. Основа мараме подељена је у четири квадратна поља у којима се налазе правилно распоређени стилизовани орнаменти.

29. Марама – *шамија*, Плавна, Бачка, није датована, Шокци
Фланел; штампање, сечење
Дим.: 95 x 64 x 64 цм
Инв. бр. 8757

Мала марама троугластог облика, није порубљена. Основна боја платна је црвена; са лица је штампан мотив црне боје – разбацани цветићи различитог облика.

КАПИЦЕ

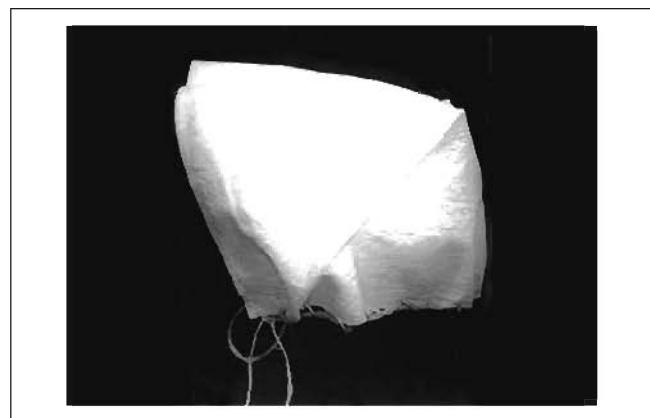
НЕКРОЛЕНЕ КАПИЦЕ

Све капице направљене су на исти начин. Основу чини дугуљасто парче тканине, обично ширине једне поле платна. Платно се пресавије по дужим страницима, од којих се једна сашије тако да се добије некија налик капуљачи. Штиц који се тако добије сложи се и савије преко шава – ка ивици капе, а затим ушије за капу. Сашивени део капе прекривао је потиљак, док је неашивена страница долазила око лица. Кроз задњи део капе провлачен је канал помоћу којег се она везивала за главу

30. Капица, Бач, Бачка, око 1940, Шокци

Бело домаће памучно платно, уска кепер трака; ткање у две нити, ручно шивено
Сложене капице има облик трапеза:
45 x 23 x 24 цм
Инв. бр. 471

31. Капица, Кукујевци, Срем, 1956, Шокци

Домаће бело памучно платно, тањи канал; ткање у две нити, машински шивено
Сложене капице има облик трапеза:
42 x 18,5 x 13,5 цм
Инв. бр. 2486

32. Капица, Бођани, 1925, Шокци

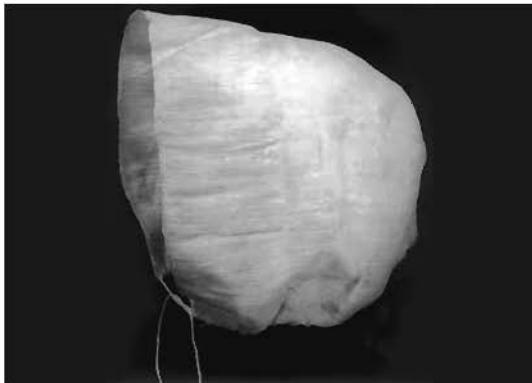
Грубље бело памучно платно „сади“; ткање у две нити, ручно шивено

Сложене капице има облик трапеза:

44 x 22 x 13 цм

Инв. бр. 5852

Капица је настављена комадом исте тканице ради добијања дубине дела који се налази око лица. Комплет је са оглављем винац.

33. Капица – *ciapsă*, Глогонь, Банат, 1956, Румуни

Домаће памучно платно, гајтан од памучног конца; ткање са усновицама, машински шивено

Сложене капице има облик трапеза:

49x21x20 цм

Инв. бр. 2242

Украс: усноване пруге

34. Капица – *ciapsă pe conci*, Бегејци (Мали Торак), Банат, 1928, Румуни

Домаће бело усниванио памучно платно, црни плот, прни конац за кукичаше, бели дебљи памучни конац; ткање са усновицама, машински шивена, кукичаше, провлачење

Сложене капице има облик трапеза

Инв. бр. 4681

Предњи део капице делимично је постављен ужим парчетом црног материјала (плот), а ивица је кукичана црним концем.

Преко ивице задњег дела капе увучен је дебљи памучни конац, кроз који се провлачи гајтан за затезање капе.

35. Капица – *czepiec*, Руски Крстур, Бачка, 1910, Русини

Црна рипс свила, првено памучно платно на црне тачкице, разнобојна вуница за вез (црвена, наранџаста, зелена, ружичаста, љубичаста), дебљи бели памучни конац за вез; ручно шивена, бод за пуњење и бод за иглу

Дим.: висина са бочне стране 25 цм

Инв. бр. 3615

Састављена је на исти начин као и остале капице из ове групе, али је пресавијени врх веома малих димензија (2,5 цм). Доњи део је продужен пресавијеним комадом црвеног платна на црне тачкице. Капица је украсена разнобојним флоралним орнментима везеним по ободу и потиљку. Технике веза су необичне и архаичне.

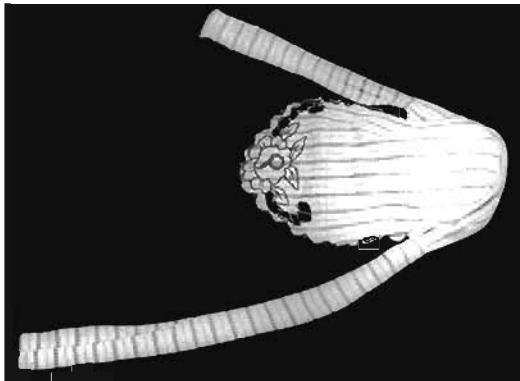
КРОЛЕНЕ КАПИЦЕ**36. Капица – *шайће*, Иваново, Банат, Бугари**

Бели циц са првеним каро дезеном, пругасто и црвено платно, гајтан за везивање; кројена, машински шивена

Дим.: 43 x 14 x 17 цм

Инв. бр. 10063

Потиљачни део капе је кројен у облику квадрата, у који је, на доњем крају, уметнуто парче пругастог платна. Горња ивица је са унутрашње

стрane учвршћена траком од првеног платна. Доња ивица је шире порубљена и кроз њу је провушен гајтан за везивање. Комплет са инв. бр. 10061 и 10062.

37. Младина капа, Војловица, Банат, 1900.

Црни свилени брокат са утканим првеним ружама и љубичастим и зеленим пупољцима, првена трака за обрубљивање, шарено памучно платно (постава), црна сатенска вршка, уска срмена чипка, широка црна чипка; кројено, шивено руком

Дим.: висина са бочне стране 22 цм,
дубина 20 цм
Инв. бр. 3281

Дубока капица са веома избоченим потиљачним делом. Кројена је из три дела; бочне странице су издужене ка лицу; средњи део је дугуљаст. Састави свих кројних делова прекривени су набраном црном вршком. Унутрашњост капе постављена је платном, а све ивице су обрублјене првено траком. Горња ивица оивичена је широком набраном црном чипком, у чијем је продужетку нашивена уска трака срмене чипке.

КАПИЦЕ СА ПРОДУЖЕТКОМ – ЂУЛЕ

38. Капица – *ciulă*, Влајковац, Банат, око 1940, Румуни

Плаво-бело усивано памучно платно, плави памучни конац за вез; ткано (основане уске плаве пруте), кројено, ручно шивено, везено техником шлингња, риштеље и сатен бода

Дим.: дужина капе 29 цм, предњи део са тракама 75,5 цм
Инв. бр. 10 325

Капу чине два основна кројна дела. Овални главни део капе је благо набран на врху и преши-

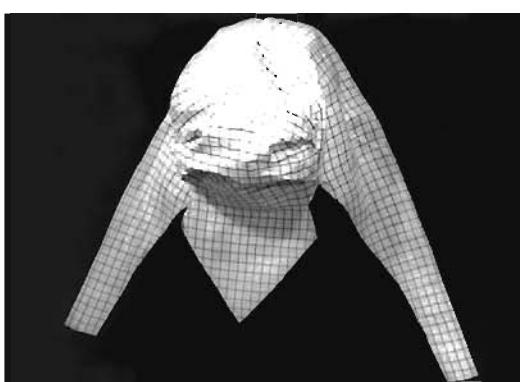
вен дугом уском траком од истог материјала, која се наставља у траке за везивање. Доња ивица овалног дела капе (рогаљ) извезена је плавим контем. Сама ивица је опшиљгана, а у централном делу је извезен мотив руже и два листа у техници исецања – риштеље и сатен бодом.

КАПИЦЕ – КОНЂЕ ИЗ ТАВАНКУТА израђене између 1910 и 1915. године

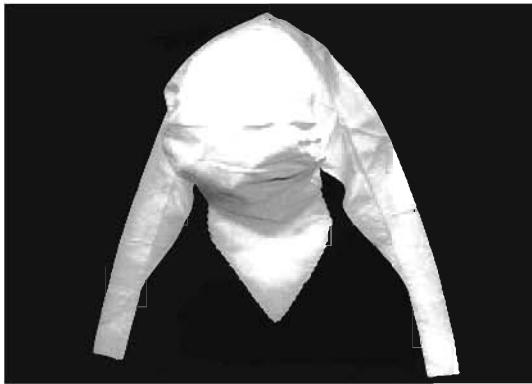
Група капица набављених у Таванкуту 1976. године. Све потичу од исте власнице – Буњевке и имају истоветан крој. Капице су шивене од памучног фабричког платна – пуштина; у основи имају крој троугаоне мараме чије су бочне странице засечене укосо ка средини. На овај начин су добијене траке којима се капица везује на потиљку. Кратак рогаљ делтоидног облика је посебно нашивен и пада низ врат. Уседи у марами се набирају и ушивaju, чиме се добија облик капице са комотним простором за пунђу.

39. Пуплин беле основе са каро дезеном од ружичастих и бордо пруга; кројена, машински шивена – кројачки рад

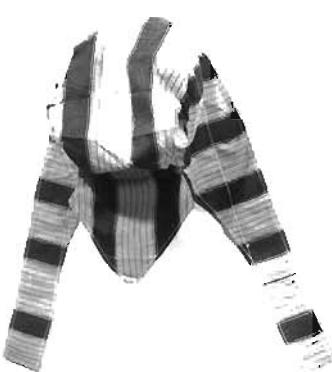
Дим.: дужина са тракама за везивање 95 цм
Инв. бр. 8615

40. Пуплин беле боје; кројена, машински шивена, шлинге око рогља урађене машински – кројачки рад
Дим.: дужина са тракама за везивање 100 цм
Инв. бр. 8616

41. Пуплин са ширим пругама сиве и зелене боје; кројена, машински шивена – кројачки рад
Дим.: дужина са тракама за везивање 102 цм, дужина рогља 29 цм
Инв. бр. 8617

42. Пуплин беле основе са ширим пругама ружичасте боје и ужим плаве; кројена, машински шивена – кројачки рад

Дим.: дужина са тракама за везивање 94 цм
Инв. бр. 8618

43. Пуплин беле основе са ширим ружичастим и разнобојним уским пругама; кројена, машински шивена – кројачки рад
Дим.: дужина са тракама за везивање 102 цм
Инв. бр. 8619

СЛОВАЧКЕ КАПИЦЕ ТИПА ЂУЛЕ – ЧЕПЦИ
од црног кашмира са ружичастим и првеним ружицама и рогљем (*rošňok*) украшеним разнобојним позамантеријским врицама

44. Čepiec, Бачки Петровац, није датована

Црни кашмир на ружице, дрно фабричко платно (глот) за поставу, обично платно за рогљ, свилене позамантеријске врице (роза, светлоплава, жута, бордо, беж), гајтан трака, срмена трака, роза гајтан трачице за везивање; кројење, машинско шивење, набирање – кројачки рад
Дужина предњег дела капе, заједно са тракама за везивање: $49 + 21 + 18$ цм
Инв. бр. 871

Дубока капица са ушицима са стране, који јој дају дубину за пунђу. Рогаљ делтоидног облика је дошивен и украшен низовима набраних позамантеријских трака и вршци које прате његов основни облик. На средни рогља причвршћена је машна начињена од ружичасте вршце. Капа се везује помоћу свилених ружичастих гајтанчића који су нашивни на кратке продужетке капе.

45. Čepiec, Бачки Петровац, 1976.

Црни кашмир на ружице, црно фабричко платно (глот), плаве и сребрне позамантеријске вршце; кројење, машинско шивење, набирање – кројачки рад

Дужина предњег дела капе: 44 цм

Инв. бр. 8593

Дубока капица са ушицима са стране, који јој дају дубину за пунђу. Већи део капе сашивен је од прног глота. Ужа трака кашмира написана је на предњи део, онај који се иначе види испод мараме. Рогаљ је искројен са капом и има облик делтоида. Уз саму ивицу пришивена су два низа набраних позамантеријских вршци, између којих је ушивена једна сребрна трака. На средини рогља је машна од исте светлоплаве позамантеријске вршце.

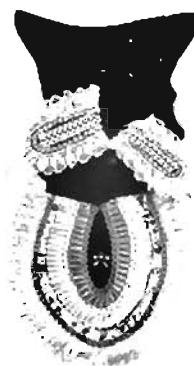
Капа је купљена од кројачице која их израђује.

46. Čepiec, Селенча, Бачка, 1950.

Црни кашмир на ружице, плаво бојено памучно платно (постава), ружичасте и плаве позамантеријске вршце и чипке, срмени гајтан, перлице, шљокице

Украс: површина рогља покривена је различитим позамантеријским тракама, у централном делу је нашивено пет металних перли

Инв. бр. 2065

Кројена је из једног комада платна, заједно са рогљем. Капа није састављена. Главни део капе кројен је као пресечен овал; рогаљ је овалан. На kraју трака за везивање налазе се овални додаци украшени позамантеријским тракама на исти начин као и рогаљ. Он је, уз ивицу, украшен набраном роза и плавом чипком, а затим срменим гајтаниом и набраним роза и плавим свиленим вршцима. На централном делу рогља пришивено је пет златних и сребрних перли.

47. Čepiec, Селенча, Бачка, 1957.

Црни кашмир на ружице, позамантеријска чипка ружичасте, светлоплаве и беле боје, сребрне и плаве шљокице, прозирне стаклене перлице; кројење, машинско порубљивање, набирање, напшивавање – кројачки рад

Дужина предњег дела са тракама за везивање: 80 цм

Дужина са рогљем: 54 цм

Инв. бр. 8001

Капа није сашивена, већ се по потреби слаже и везује на глави. Кројена је из три дела – квадрат чини централни део мараме и на њега је нашивен ужи правоугаоник са засеченим доњим

угловима на који је нашивен рогаљ. Капа је украплена на рогљу и овалним продужетима на крајевима трака за везивање. Украш чине наизменични низови светлоплаве, ружичасте и беле чипке око ивице. Централни део рогља и овалах продужетака прекривен је шљокицама и перлама.

48. Čepiec, Гложан, Бачка, 1960.

Црни кашмир на ружице, црно фабричко платно (глот), бело памучно платно за поставу, ружичаста свилена позамантеријска врпца, бела позамантеријска чипка; кројење, машинско шивење, набирање – кројачки рад

Дужина предњег дела капе: 77 цм

Инв. бр. 3396

Дубока капица са потиљачним делом кројеним у квадрат. Капа је у основи од црног глота; прни кашмир је додат као продужетак на предњој страни – део који се види испод мараме. Рогаљ је, такође, направљен од кашмира и нашивен на капицу; делтоидног је облика. Украшен је низовима ружичасте врпце и по којом белом чипком. На средини рогља пришивена је машница од ружичасте врпце.

Шивен је по поруџбини Војвођанског музеја.

49. Čepiec, Лалић, Бачка, половине 20. века

Црни кашмир, платно за постављање, ружичаста и плава позамантеријска чипка, првена и роза цикцак трака, жута трака, бели и плави гајтан, шире плава сатенска врпца; кројење, машинско шивење, набирање – кројачки рад

Дужина капе са рогљем: 47 цм

Инв. бр. 8592

Капа није сашивена, већ се по погреби слаже и везује на глави. Кројена је из три дела – квадрат

чини централни део мараме и на њега је нашивен ужи правоугаоник са засеченим доњим угловима на који је нашивен делтоидни рогаљ. Везује се помоћу плавих позамантеријских врпци. Рогаљ је оивичен набраним ружичастим и плавим чишкама, а затим низовима осталих разнобојних трака.

50. Čepiec, Ердевик, Срем, 1945.

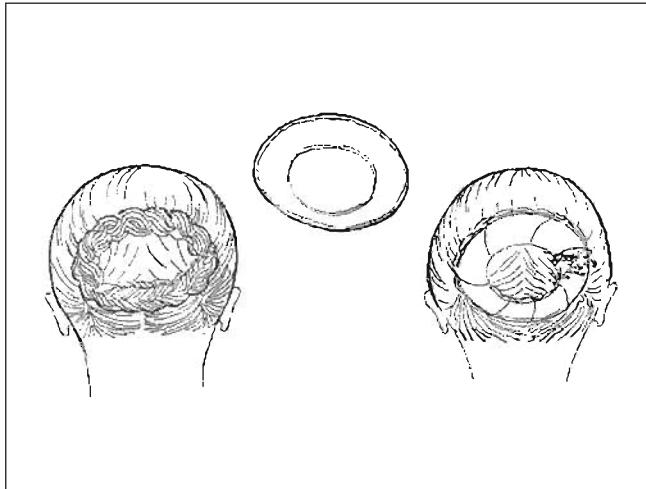

Црни кашмир на ружице, сиво памучно платно (постава), прни глог (рогаљ), бела позамантеријска чипка, сребрна трака, свилене позамантеријске врпце боје јорговане и кајсије и жуте боје; кројење, машинско шивење, набирање – кројачки рад

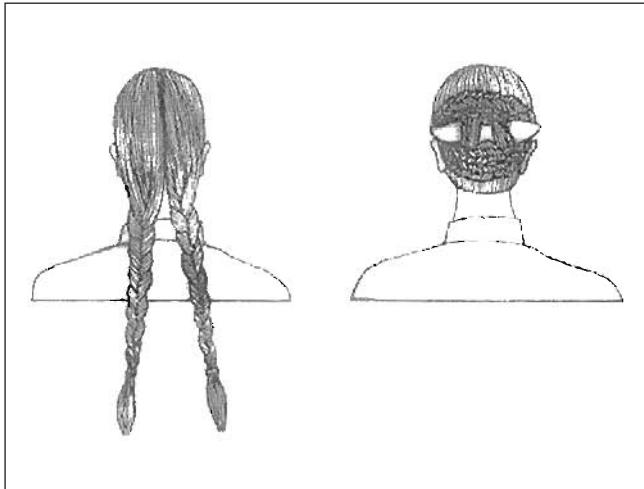
Дужина предњег дела капе: 71 цм

Инв. бр. 6797

Дубока капица са ушицима са стране, који јој дају дубину за пунђу. Траке за везивање од црног глота посебно су нашивене. Рогаљ делтоидног облика је допивен и украплен низовима набраних позамантеријских врпци које прате његов основни облик. Уз саму ивицу рогља налази се бела чипка, а затим се ређају врпце различитих боја, које су одвојене сребрном траком.

Прилог 1.
Начин ношивања конје – conci – Румунки
у Јанковом Мосту¹

Прилог 2.
Чешкање косе Словакиња из Ковачице
у куку ношњу ihlicke²

НАПОМЕНЕ

¹ Patricia Williams: "Slavic wedding customs on two continents", *Wedding dress across cultures*, Berg 2003, 178.

² М. Малутков: „Збирка женских оглавља у Војвођанском музеју“, Рад војвођанских музеја 30, Нови Сад 1986–87.

³ E. Lič, *Kultura i komunikacija*, Beograd 1983, 114.

⁴ P. Williams, нав. дело, 177.

⁵ М. Босић: „Женидбени обичаји Срба у Банату“, Рад војвођанских музеја 33, Нови Сад 1991, 154; М. Босић: „Женидбени обичаји Срба у Бачкој“, Рад војвођанских музеја 34, Нови Сад 1992, 154; М. Босић: „Женидбени обичаји Срба у Срему“, Рад војвођанских музеја 32, Нови Сад 1989–90, 273; Српске народне ношње у Војводини I, Нови Сад 1953, 13, 49, 71, 89, 117; Банатске Хере, Нови Сад 1958, 206.

⁶ А. Стефановић: „Српска народна ношња у Димитријту у другој половини 19. века“, Српске народне ношње у Војводини 1, Н. Сад 1950, 90.

⁷ M. Bosić: Ženidbeni običaji Šokaca u Bačkoj, Novi Sad 1992, 93–95.

⁸ Исто, 114.

⁹ Теренски податак из 1976 године који је забележен у инвентарним картонима за капе из Таванкута – бр. 8616 и 8617.

¹⁰ Atlas narodne kulture Slovaka u Jugoslaviji, Bački Petrovac 2002, karte br. 258 i 259.

¹¹ Напев добијен од колегинице Ане Сеч, кустоса етнолога у Музеју Војводине. „Изгубила сам парту, зелени венац, нашао ју је девер, наочит момак, а ја тебе девере лепо молим дај ми венац, волим да га носим...“

¹² П. Малашко: „Руска свадба у Руским Карестуре од конца XIX вику по початок XX вику“, *Studia Ruthenica* br. 9, Novi Sad 2004, 162–165.

¹³ М. Малутков: „Збирка женских оглавља у Војвођанском музеју“, Рад војвођанских музеја 30, Нови Сад 1986–1987, 205, 206; М. Малутков: Ношња Панчева и околине, Нови Сад 1995, 41.

¹⁴ П. Фрејзер, Златна грана 1, Београд 1977, 292.

¹⁵ P. Williams: „Protection from harm: The shawl and cap in Czech and Slovak wedding, birthing and funerary rites“, *Folk dress in Europe*, ed. Linda Welters, Berg 1999, 139.

¹⁶ Ј. Ђекић: „Српска народна ношња у околини Сремске Митровице“, Српске народне ношње у Војводини 1, Нови Сад 1951, 17.

¹⁷ P. Williams: „Protection from harm...“, 138. P. Williams: „Slavic wedding customs...“, 178; P. Williams: „Slavic wedding customs on two continents“, *Wedding dress across cultures*, Berg 2003, 178–179.

- ¹⁸ P. Skok: *Etimologiski rečnik*.
- ¹⁹ J. Аранђеловић-Лазић, нав. дело, 69.
- ²⁰ M. Bosić: *Ženidbeni običaji Šokaca...*, 93.
- ²¹ A. Стефановић: „Српска народна ношња у Диштирику у другој половини 19. века“, Српске народне ношње у Војводини 1, Нови Сад 1950, 89; М. Малуцков: „Збирка женских оглавља ...“, 205.
- ²² М. Малуцков: „Збирка женских оглавља“, 205; М. Малуцков, Ношња Панчева и околине, Нови Сад 1995, 24, 25.
- ²³ A. Sekulić: „Narodni život i običaji bačkih Bunjevaca“, *Zbornik za narodni život i običaje*, knj. 50, Zagreb 1986, 296.
- ²⁴ M. Bosić: *Narodna nošnja Slovaka u Vojvodini*, Novi Sad 1987, 127, 131.
- ²⁵ П. Малацко, нав. дело, 163, 165.
- ²⁶ M. Gušić: „Šta je coverçum kraljice Beloslave?“, *Balcanica IV*, Beograd 1973, 473.
- ²⁷ Исто, 480.
- ²⁸ Исто, 476.
- ²⁹ M. Bosić: *Ženidbeni običaji Šokaca...*, 94.
- ³⁰ M. Maluckov: *Narodna nošnja Rumuna u jugoslovenskom Banatu*, Novi Sad 1973, 14, 15.
- ³¹ M. Maluckov: „Obiecte românești din colecția etnologică a Muzeului Voivodieni din Novi Sad“, *Analele Banatului V, Etnografie*, Timișoara 2002, 189;
- М. Maluckov: *Narodna nošnja Rumuna...*, 18.
- ³² M. Maluckov: *Narodna nošnja Rumuna...*, 53.
- ³³ A. Стефановић, нав. дело, 90.
- ³⁴ M. Maluckov: *Narodna nošnja Rumuna...*, 87–88.
- ³⁵ Исто, 86.
- ³⁶ Исто, 83–86.
- ³⁷ Исто, 86. M. Maluckov: „Obiecte românești din colecția etnologică a Muzeului Voivodieni din Novi Sad“, *Analele Banatului V, Etnografie*, Timișoara 2002, 185.
- ³⁸ Податак добијен од др М. Малуцков.
- ³⁹ H. Johnová: *L'udové šperky na Slovensku*, Bratislava 1972, 86
- ⁴⁰ M. Bosić: *Narodna nošnja Slovaka...*, 131.
- ⁴¹ H. Johnová, нав. дело, 98.
- ⁴² Исто, 103, 107.
- ⁴³ A. Стефановић, нав. дело, 90
- ⁴⁴ С. Димитријевић, нав. дело, 50.
- ⁴⁵ П. Малацко, нав. дело, 163.
- ⁴⁶ Подаци из инвентарног картона 8972, обрађивач: др М. Малуцков.
- ⁴⁷ М. Малуцков: „Збирка женских оглавља у Војвођанској музеју“, 207.
- ⁴⁸ J. Kovacević: „Средњовековна ношња балканских Словена“, Београд 1953, 265.
- ⁴⁹ A. Стефановић, нав. дело, 90.
- ⁵⁰ M. Bosić: *Narodna nošnja Slovaka...*, 134, 137.
- ⁵¹ С. Димитријевић, нав. дело, 49.
- ⁵² K. Novaković: Свечана женска оглавља у Војводини, каталог изложбе, Нови Сад 2005, 21.
- ⁵³ Инвентарни картон број 7369, обрадила М. Малуцков.
- ⁵⁴ Инвентарни картони 10271 и 10293, обрадила М. Малуцков.
- ⁵⁵ M. Maluckov: „Obiecte românești din colecția etnologică...“, 186.
- ⁵⁶ M. Bosić: *Ženidbeni običaji Šokaca...*, 85, 94.
- ⁵⁷ Подаци из инвентарног картона 8757, обрадила М. Малуцков.
- ⁵⁸ M. Gušić: „Neki primjeri ženskog oglavlja u hrvatskoj narodnoj nošnji“, *Zbornik za narodni život i običaje*, knj. 46, Zagreb 1975, 405.
- ⁵⁹ M. Maluckov: *Narodna nošnja Rumuna...*, 84, 86.
- ⁶⁰ Р. Јованчић: Српска народна ношња у јужном Срему, Српске народне ношње у Војводини 1, 29.
- ⁶¹ П. Малацко, нав. дело, 163, 165; Люпка Варфа: „Руске народне облекиво“, *Studia Ruthenica*, бр. 6, Нови Сад 1998, 230, 231.
- ⁶² M. Lister: *Costume: An illustrated survey from ancient times to the twentieth century*, London 1974, 143.
- ⁶³ Фотографије је начинила др Мирјана Малуцков, која је набавила и целокупну опрему за главу удате жене из Иванова. М. Малуцков: Ношње Панчева...
- ⁶⁴ Подаци из инвентарног картона 10063, обрадила М. Малуцков.
- ⁶⁵ Подаци из инвентарног картона 3281.
- ⁶⁶ М. Малуцков: Ношња Панчева и околине, 18.
- ⁶⁷ M. Lister, нав. дело, 243.
- ⁶⁸ Податак из инвентарног картона бр. 8615, обрадила М. Малуцков.
- ⁶⁹ M. Bosić: *Narodna nošnja Slovaka...*, 137.
- ⁷⁰ Исто, 137.
- ⁷¹ М. Малуцков: *Narodna nošnja Rumuna...*, 56

Katarina Radisavljević

CHARACTERISTICS OF BRUSHING AND COVERING HEADS OF MARRIED WOMEN IN VOJVODINA

Elements of underlying equipment for Forming and Covering Heads of Married Women from
the Collection of Folk Costumes from the Museum of Vojvodina

Headwear – costume for the head – of married women in rural communities, in former times even in urban areas, was layered. It consisted of three layers:

I layer: hair and the supporters which gave it the desired form;

II layer: bottom cover made of soft fabric by which the basic form was fixed;

III layer: different kinds of coverings and caps- the top, visible layer the headwear consisted of.

The topic of this paper are those elements of costume on the heads of married women in Vojvodina, which were not visible to the public, but carefully hidden from the eyes of onlookers, i.e. the first and the second layer of the construction of the headwear. The processed objects are preserved into the collection of folk costumes of ethnological department of the Museum of Vojvodina. Out of about 300 objects that were consisting parts of women's headwears, about 50 objects belong to the category of underlying equipment for the head of married women which were divided according to the layer of the construction they belong to into two groups:

1. Bases for hair: scarves / combs – layer I
2. Bottom covers: scarves / small caps – layer I

ДВЕ ТРАДИЦИОНАЛНЕ ДЕЧЈЕ ИГРЕ ИЗ ВОЈВОДИНЕ: ЋУШКАЊЕ И ЧИЛЕГАЊЕ

Уводне напомене. Потреба за проучавањем дечјих традиционалних игара наметнута је због њиховог богатог програмског садржаја и изузетне дидактичке вредности у погледу одгајања и васпитања најмлађих нараштаја. Ову потребу, када је о српској етнологији и антропологији реч, продубљује специфична ситуација овог сегмента дечјег фолклора, бар из два основна разлога. Први разлог лежи у чиљеници да, поред богатог традиционалног педагошког искуства које поседују, традиционалне дечје игре не спадају у редово и на адекватан начин проучаваних етнолошких и антрополошких тема.¹ Други разлог је њихова перманентна трансформација, која стоји у тесној вези са општим процесом трансформисања југословенске државе и друштва у деценијама које су уследиле након окончања Другог светског рата и успостављања социјалистичког друштвеног поретка². Под дејством овог процеса, један значајан број традиционалних игара је у потпуности нестало из дечје игровне праксе током неколико послератних деценија, док су друге претрпеле извесне трансформације и/или модификације у покушају да своје игровне системе³ прилагоде новонасталим друштвено-економским условима. Дакле, баш као што су традиционалне дечје игре у потпуности кореспондирале са социо-економским и културним одликама традицијом усмерене сеоске средине, тако су и трансформисане и/или модификоване форме традиционалних дечјих игара своје игровне системе усклађивале са потребама „модерног“ села, да би помоћу њих деца усвајала друштвено пожељне моделе понашања, навике, и социјалне ставове.⁴ Проучавање традиционалних дечјих игара, као и њихових трансформисаних и/или модификованих облика омогућава упознавање игровних система, који садрже важне дидактичке и културне образце и играју значајну улогу у процесу социјалног развоја детета и подстицаја његових различитих способности.

Управо из наведених разлога, али и због не скривене љубави према дечјој игри, спровео сам

њихово истраживање у Товаришеву,⁵ деведесетих година прошлог века. У оквиру поменутог истраживања, посебна пажња била је усмерена на *шакми-чарске*⁶ традиционалне дечје игре, односно врсту дечјих игровних активности која кореспондира са доминантним вредносним оријентацијама српске патријархалне културе.⁷ У њима су долазиле до изражaja способности младића: физичка снага, брзина, спретност, сналажљивост, храброст, честитост, речитост и мотив за победом. Поседовање оваквих одлика обезбеђивало је младом човеку стицање друштвеног угледа у сеоској средини, а њихов недостатак онемогућавао је остваривање позитивне репутације. Уколико актери игре настоје да је окончају победом и на тај начин остваре њен крајњи циљ, они морају да покажу наведене способности и испоље карактерне особине које стоје у тесној спрези са доминантним пожељним особинама друштва.⁸

Овога пута определио сам се за то да прикажем две традиционалне дечје игре – *ћушкање* и *чиљање*, које су представљале расирене игровне активности међу децацима на војвођанском простору. Анализа ова два популарна игровна облика на упечатљив начин илуструје повезаност њихових игровних система и предоминантних социо-економских и културних модела карактеристичних за патријархално друштво.

Дескрипција ћушкања. *Ћушкање* је игра у којој учествују деца старија од десет година, а често су се у њој међусобно огледали и одрасли мушкарци. Ова игра се изводила током пролећа, лета и јесени, и то на слободној травнатој или земљаној површини, најчешће на пашњацима поред стоке на испаси.

Предмети који се користе приликом извођења игре су *шалица* (*шишай*) и *ћушка*. Оба предмета израђивана су од дрвета. Палица је једноделна и израђивана је дељањем грана и других дрвених материјала. Штап је савијен при доњем крају, тако да се, условно речено, могу разликовати дршка штапа и

његов врх. Док је дршка равна и дужа, врх представља краћи део штапа, закривљен је и њиме се удара *ћушка*. Висина палице је око 1,5 м, а дужина савијеног дела 35–40 цм. Штап има облик који веома подсећа на савремени хокејашки штап (било да је реч о хокеју на трави или на леду). *Ћушка* је углавном израђивана од корена винове лозе; валькастог је облика, пречника око 10 цм и висине 2–3 цм. Међутим, она је израђивана и од длаке домаћих животиња, добијене приликом чешљања говеда или коња. Од длаке добијене на тај начин формирана је лоптица, пречника између 5 и 6 цм. У циљу постизања њене чвртине и спречавања њеног распадања приликом ударања штаповима у току саме игре, животињске длаке су најпре потапане у смесу воде и брашна, а затим моделиране у сферичан облик.

Ток игре састоји се из две фазе. Прву чини такмичење у вези са заузимањем почетних позиција и улога у игри, а другу сама игровна активност. У игри обично учествује између 5 и 7 играча, који обележе круг у земљи, уцртавајући га штаповима или неким шиљатим предметима (ножевима), и ископају једну рупу мање од укупног броја учесника у игри. Рупе морају бити доволно широке и дубоке да се у њих може угурати *ћушка*.

Потом се сви играчи окупе у средини игровног простора, који чини замишљени круг; у којем је, такође, ископана рупа већих димензија од осталих рупа, најчешће толика да у њу могу stati врхови штапова свих учесника у игри. На дати знак, играчи три пута ударају штаповима о земљу, а затим трче настојећи да заузму једну рупу. Рупе се заузимају тако што сваки играч забада врх штапа у рупу до које први стигне. Пошто је једна рупа мање у односу на број учесника у игри, најспорији или, у том тренутку, најнесналажљивији играч постаје *свињар*.

Задатак играча којем је припала улога *свињара* огледа се у настојању да штапом угуре *ћушку* у централну рупу, при чему га, уз помоћ својих штапова, ометају остали игачи. Уколико у том настојању не успе, он може да искористи несмотреност противника и да постави врх свога штапа у њихову рупу.

У случају да *свињар* успе да убаци *ћушку* у централну рупу, ток игре се прекида и сви такмичари, осим њега, постављају врхове својих штапова у централну рупу, и не вадећи их из ње, окрећу се у круг око рупе и том приликом певају: *Кесли, кесли, Рома-не*.⁹ *Свињар* тада изненада удара *ћушку*, а играчи пре-

кидају кружно кретање око рупе и песму. Сви играчи, с изузетком *свињара*, трче настојећи да додирну *ћушку* (ма где да је одлетела) и да, након тога, себи брзо заузму рупу. Играч који остане без рупе постаје *свињар*, а такмичар у доскорашњој улози *свињара* одлази на његово место. Игра се, потом, наставља.

У случају да *свињар* убаци врх свога штапа у рупу неког од својих супарника, док је исти, ударајући штапом *ћушку*, рупу оставио напуштену, долази до промене између њих двојице. Наиме, играч који је изгубио рупу постаје *свињар*, а такмичар који је обављао ту улогу постаје чувар рупе.

Дакле, у оба случаја награда за успех у тим настојањима јесте остваривање инверзије с једним од својих супарника у игри, при чему доскорашњи *свињар* долази до своје рупе, а доскорашњи бранилац рупе постаје *свињар*.

Данас изобичајена, ова дечија игра је била веома раширена на подручју данашње Војводине. Упркос чињеници да је изобичајена, реч је о игри која је, под другим називима и у различитим варијацијама (како у погледу њеног извођења, тако и термина који се у њој користе), веома стара.

Ова дечја игра јавља се под различитим називима и у различитим облицима, на целокупном војвођанском простору, како у Срему, тако и у Банату и Бачкој. Опис варијације ове игре, раширене по Срему, под називом *кrmача* даје Вук Стефановић Караџић. Милићевић бележи њену варијанту под називом *кrmачица*. Шкарић је у Срему забележио варијанту ове игре под називом *кrmача* или *чулање*. Стефановић је бележи међу децом у Банату, под називом *велике ћушке*. Компарација и анализа наведених дескрипција јасно сведочи о томе да се овде, заправо, ради о јединственој игри, раширеној под различитим називима не само на војвођанском тлу већ и на простору целог динарског простора, односно Србије, Црне Горе, Лике.¹⁰

Чилејање је игра у којој учествује између 4 и 10 дечака старијих од десет година. Ова игра се изводи на пространој травнатој или земљаној површини, уз коришћење штапова и *чилеја*. Штапови су једноделни, обично добијени тесањем грана; дугачки су око 1 м, с изузетком штапа који носи *чувар чилеја*, чија дужина износи око 2 м. *Чилеј* представља дрвени трупчић који се усправно поставља на равном земљишту. Његова висина је око 50 цм.

Самој игри претходи одређивање улоге *чувара чилеа*, који заузима специфичан положај у играном простору, посматрано у односу на остале играче. Ова непопуларна игровна улога одређује се на тај начин што се поређају сви такмичари на штаповима или неким оштрим предметом (ножем) претходно обележену линију. Затим, сваки такмичар узима свој штап и приступа његовом бацању у даљ. Циљ је бацити штап што даље у односу на обележену линију, при чему такмичари стоје иза ње и не смеју је прекорачити (преступити преко ње). Бацање се врши тако што такмичар доњи крај палице постави на горњи крај ножних прстију, а шаком придржава њен горњи крај. Он, затим, избацује штап у даљ снажним замахом ноге.

Чувар чилеа постаје онај такмичар чији је штап пао најближе линији с које се изводило бацање. Уколико је неколико такмичара бацило штап на исту даљину, бацање се понавља, све док се не постигну различите даљине.

Након тога, на растојању од 10 до 15 м, у зависности од договора и у складу с физичким способностима играча, означе се две линије, на претходно описан начин. На једну од њих постави се чилег (дрвени трупчић или пањ мањих димензија), а на другу такмичари са својим штаповима. На основу раније утврђеног редоследа, они приступају гађању чилега својим штаповима у настојању да га оборе. Уколико то неком пође за руком, *чувар чилеа* га поново намешта, а остали такмичари могу неометано да уђу у простор између две линије, покупе своје штапове и наставе игру. Стога, најбољи стрелци последњи гађају да би обарањем чилега привукли пажњу његовог чувара и „запослили“ га поновним намештањем, те на тај начин створили могућност прикупљања свих штапова који су се нашли у простору између две линије. Задатак чувара чилеа је двострук. Он се састоји у намештању чилеа у случају да га неко од осталих такмичара погоди и обори, као и мотрењу на остale играче у циљу спречавања њиховог доласка до штапова преко обележене линије иза које стоје (иза које су вршили гађање). У случају да је чилеа само погођен, али не и оборен, палица остаје у забрањеној зони, а тај покушај сматра се промашајем.

Дешава се да ниједан играч не обори чилеа и све палице се налазе под контролом његовог чувара, а самим тим он контролише ситуацију у игровном

простору. Тада играчи морају да утравају у забрањени простор између две обележене линије који се налази под надзором чувара чилега и да преваром дођу до својих палица. *Чувар чилеа*, који у руци држи штап дужине око 2 м и уз помоћ којег настоји да додирне играче који утравају у поменуту простор, почиње да јури једног од њих, док остали настоје да узму палице и да рушењем чилега, смештеног на линији гађања, избаве прогоњеног играча. Уколико *чувар чилеа* успе штапом да додирне прогоњеног такмичара пре него што остали такмичари оборе чилеа, он га замењује. Наиме, тада долази до инверзије игровних улога и места међу њима. Игра се потом наставља.

Уколико је играч брз и спретан, нико не покушава да му украде палицу. Излаз из ситуације тада се тражи помоћу играча који најуспешније гађа чилеа. Најбољи играч тада од чувара тражи *масти*, односно одобрење за додатно гађање. У случају да обори чилеа, палице се враћају играчима и игра се наставља. Уколико не обори чилеа, он постаје чувар. Право чувара је да одлучи да ли ће и коме дати *масти*. У случају да чувар никоме од такмичара не да *масти*, а углавном је био случај да је да оном играчу који је био мање вешт у гађању штапом, један од такмичара мора да га замени. Такмичар који ће то учинити одређивао се путем договора, углавном добровољног пристанка, или, што је био најчешћи случај, путем разбрајалице.

Ради се о игри која је, под другим називима и с различитим варијацијама, како у погледу њеног извођења, тако и термина који се у њој користе, веома стара и била је раширена код многих етничких заједница на простору данашње Војводине. Данас је ова игра изобичајена.

За ову игру се јавља и назив *шушњика* у суседном Младенову (некадашњем Букину). У сличним варијантама била је распрострањена и у осталим деловима Војводине. Данас је игра изобичајена.

Весна Марјановић наглашава распрострањеност ове дејче игре међу свим етничким заједницама, али под различитим називима. Варијанту ове игре, под називом *велике чине*, забележио је и Александар Стефановић међу банатском децом.¹¹ У Младенову, селу смештеном близу Товаришева, ова игра се, такође, радо упражњавала међу сеоским децацима. На основу компарације презентоване дескрипције и изнетих података стиче се јасан закључак о томе да

је реч о варијантама исте игре, било да се ради о њеном извођењу унутар кружног или правоугаоног игровног простора.¹²

Формалне и функционалне карактеристике ћушкања и чилејања. Формалне карактеристике. Наведене дескрипције ћушкања и чилејања указују на то да је реч о дечјим играма изразито агоналне и колективне природе. Реч је о игровним активностима у којима, готово искључиво, учествују играчи/такмичари истог пола, тачније дечаци старијег узрасла, у циљу међусобног надметања у различитим вештинама. У овим играма деца не само да учвршћују свој сопствени его већ изграђују и алтер его кроз формирање мреже сложених интерперсоналних односа с другим учесницима и кроз поштовање правила, чиме испуњавају основни предуслов за развој сопствених социјалних бића. Осим тога, ћушкање и чилејање – као и остale такмичарске традиционалне игре – код деце задовољавају различите потребе, попут потребе за афирмацијом, дружењем, постигнућем, самопоштовањем и естетским задовољством.

Надметање, као основна карактеристика ових игара, испољава се у виду низа нападачких и одбрамбених активности, заснованих на тактичким поставкама које за циљ имају остваривање победе. Врста задатка постављеног пред играче одређује функцију игра, а начин његовог остваривања, добром делом, формира њихову структурну физиономију. У њиховом садржају уочљив је низ елемената сензо-моторичког карактера, који се остварују помоћу тактичких операција, односно офанзивних и дефанзивних радњи, у циљу остваривања победе над противником. Обе игре чине унапред одређена правила, а њихово поштовање јесте обавеза које мора да се држи сваки такмичар. Осим тога, у обе игре употребљавају се помагала за њихово извођење – дрвена ѡалица и ћушка у игри ћушкања, односно шашови и чилеј у игри чилејања, израђени од природних материјала. Ток игре може се понављати више пута узастопно, односно игре могу трајати онолико колико заокупљају дечју пажњу. Ритам смењивања победника и поражених веома је динамичан. Често се дешавало да победник из претходне партије буде поражен у наредној, што је код деце појачавало жељу за наставком игре, чинећи њихов ток неизвесним и веома занимљивим. Игре попут ћушкања и чилејања подстичу компетицију међу децом, подстичући осећање задовољства приликом остваривања

победе. Ово осећање изазвано је стицањем угледа и афирмацијом победника међу осталом децом. У исти мах, у њима се деца уче да достојанствено поднесу непријатност пораза.¹³

Функционалне карактеристике ћушкања и чилејања. С обзиром на то да су, као и све остале традиционалне дечје игровне активности, игре ћушкања и чилејања засноване на индиректним методама и техникама васпитања, оне се могу сврстати у категорију имплицитних облика социјализације. Ове игре истовремено врше *којништвну/сазнајну, едукативно-дидактичку/образовно-васијину, сензомоторичку/функцију физичког развоја и комуникациску функцију*, којима остварују различите циљеве социјализације у традицијом усмереном друштву, а које се, узимајући у обзир степен наглашености и уочљивости значења могу означити као манифестне или латентне.

Дакле, игровни системи ћушкања и чилејања, баш као што је то случај и са игром *ћинцике*,¹⁴ у себи садржи манифестна и латентна значења, помоћу којих локална заједница припрема децу за предстојеће учешће у друштвеном животу. Манифестни циљеви упознају се посредством анализе *сазнајне и образовно-васијине*, као и функције *физичког развоја*, док се латентни циљеви могу упознати једино кроз анализу њене *комуникациске функције*, односно упознавањем иконичког семиотичког система¹⁵ помоћу којег деца на симболичан начин присвајају друштвено пожељне социјалне ставове и друштве-не норме за одраслог мушкарца у патријархалном друштву.

Којништвна/сазнајна функција игра ћушкања и чилејања односи се на образовање личности детета, односно представе о себи као посебном биолошком бићу. Ова представа се заснива на утврђивању сопствених граница постављених према спољном окружењу, а огледа се у упознавању деце/такмичара са спољним светом и његовим општим карактеристикама, кроз игру. У том смислу, суштина *којништвне/сазнајне* функције игра ћушкања и чилејања може се означити као настојање детета да изврши афирмацију сопственог ега.¹⁶ Она представља припрему за дејство *едукативно-дидактичке* функције игре јер, како време одмиче и како се искуство детета временом гомила, на њу се одмах надовезује *едукативно-дидактичка (образовно-васијина)* функција.

Едукативно-дидактичка (образовно-васијина) функција игра ћушкања и чилејања. Њена природа у знатној мери одређује садржај обе игре, чинећи

их, у мањој или већој мери, спонтаним и индиректним инструментом социјализације у традиционалном друштву.¹⁷ Упркос чињеници да се на први поглед чини да дете у овим играма користи искључиво сензо-моторичке, чулне, интелектуалне и језичке способности у циљу остваривања њених задатака и циљева, оне се, заправо, користе у циљу изграђивања различитих облика сопственог идентитета, односно потпунијег развоја. Поштујући правила игре *ђушкања* и *чилеања*, такмичари усвајају и учвршћују заједнички систем вредности и тиме јачају кохезију своје игровне групе. Стриктним подвргавањем правилима заједничког понашања такмичари изграђују озбиљан и зрео однос, како према осталим члановима сопствене игровне групе/саиграчима, тако и према члановима противничких игровних група/екипа. На тај начин, игре *ђушкања* и *чилеања* доприносе развоју *социјалне интеграције деце*, јер се, придржавањем унапред договорених правила игре, деца постепено припремају за обављање одређених активности и суделовању у друштвеном животу сеоске заједнице. Упоредо са социјалном интеграцијом деце одвија се њихова *социјална стратификација*, јер се она кроз упознавање, на симболички начин представљених, социјалних улога упознају са представама друштвених класа и слојева и њихових одлика. Прихватањем хијерархије друштвених улога најмлађи чланови друштвене заједнице развијају друштвену диференцијацију, јер се сусрећу са моделом друштвене структуре карактеристичним за њихово друштвено окружење. Посредством ових игара одвија се и *йолна стратификација деце*, која је базирана на *диференцијацији љолних улоа*, а она се у извесном смислу може подвести под процес социјалне стратификације деце.¹⁸

Код дечака у Товаришеву популарност и раширеност *такмичарске* игре, у којима учествују искључиво мушкирци, односно групе вршњака, дугују не само њиховим занимљивим игровним системима већ и чињеници да, у њима, кроз сензо-моторичке садржаје, овладавају прелиминарним вештинама неопходним за обављање послова и задатака који се постављају пред сваког мушкирца у традиционалној сеоској заједници. Такав је случај са играма *ђушкања* и *чилеања*, најтипичним примерима полне стратификације мушких дела сеоске популације, у којима су дечаци усмеравани на усвајање важних маскулиних стереотипа. Осим тога, њихово изво-

ђење је у потпуности прилагођено сточарству, као основном облику привређивања, јер су је деца могла изводити у исто време док су чувала стоку, што представља важан предуслов за одвијање *јруине диференцијације* у њој. Наиме, група вршњака која проводи дуже време у овим играма (у континуитету), у извесном смислу, остварује сегрегацију сопствене игровне групе, како у односу на одрасле, тако и у односу на остале игровне групе. У игри дете изграђује и развија сопствени друштвени идентитет, који чини полазну основу за успостављање каснијих социјалних односа унутар сеоске заједнице.¹⁹

Према томе, дечје такмичарске игре *ђушкања* и *чилеања* представљају инструмент за формирање социјалних полних улога дечака. Они у овим играма, у исто време, упознају и усвајају садржаје који се односе на формирање њиховог полног идентитета, али и развијају сензо-моторичку спретност, јер су њихови игровни системи у складу с друштвеним улогама и задацима који се постављају пред мушкирца у патријархалном друштву. Наведене одлике игара *ђушкања* и *чилеања* говоре о њиховој израженој *образовно-васпитној* функцији.

Дакле, још једна од значајних одлика игара *ђушкања* и *чилеања* јесте та да оне доприносе *сензо-моторичком* развоју деце, кроз остваривање крећања и извођења одређених сензо-моторичких радњи. На тај начин се остварује *физички развој деце и задовољавање љошребе за крећањем*. Због тога, обе игре учесницима представљају забавну и пријатну активност, насталу сасвим спонтано и без претходног дејства спољних подстицаја, у којима деца развијају координацију покрета и телесну конституцију. У њима деца испољавају самосталност, стваралаштво, иницијативу и унапређују брзину, снагу, спретност, издржљивост и сналажљивост.

Моторика је регулисана правилима игре, из којих произлази природа препрека и карактер задатака постављених пред такмичара. Правила такмичења од играча захтевају придржавање договора постигнутих пре почетка игре, тако да она условљавају њихово понашање током извођења. Развијеност правила игре пропорционална је сложености њених садржаја и њене моторике.

Комуникајућа функција љинице. Полазећи од Личове идеје да је читава култура једне друштвене заједнице, са свим својим саставним деловима, један сложен комуникајући систем,²⁰ игре *ђушкања* и

чилећања представљају облике невербалне комуникације који садрже несвесне социјалне и психолошке садржаје у којима се изражавају дубоке потиснуте противречности социо-економског и културног система заједнице. С обзиром на то да је већ констатовано да се у традиционалним дечјим играма преносе имплицитни ставови друштвених заједница, у њима се могу препознати одређени културни садржаји, представљени на симболички начин.

Уколико се игре *ћушкања* и чилећања посматрају као форме невербалне комуникације, поставља се питање: „Које и какве информација оне преносе својим реципијентима?“ Да би се оне разоткриле, неопходно је упознати њихова имплицитна значења, која, „послагана“ у оквир њихових игровних система говоре о *друштвеној драми*,²¹ односно унутрашњим противречностима и сукобима локалне заједнице у којој се изводе. Наиме, општепознато је да се однос између старијих и млађих чланова у породичним заједницама овога типа може, у структурном погледу, представити на сликовит начин као кретање од периферије ка центру и обратно;²² на симболички начин представљен, он се препознаје у обе игре о којима је у овом раду реч. Наиме, ако се целокупан игровни систем *ћушкања* и чилећања посматра као сложен симболички систем, пажљивом анализом поједињих његових елемената откривамо да он симболизује кретање појединца у ужој и/или широј друштвеној заједници од периферије ка центру и обратно.

Тако, на пример, игру *ћушкања* карактерише настојање свих играча да осујете „свињара“ да на прописани начин, убацувањем „ћушке“ у централну рупу и/или побадањем свог штапа/палице у рупу коју сваки играч појединачно контролише на ободу игровног простора, оствари инверзију са њим. У овом случају, средиште игровног простора, кружног облика, чини рупа, која се може посматрати као симболички представљен центар села, а рупе које, при приферији игровног простора, контролишу играчи као центар породице. Такмичари их, у оба случаја, бране, како централну – од убацувања „ћушке“, тако и сопствену – од побадања „свињаревог“ штапа. Дакле, циљ игре је спречити остваривање замене улога међу њеним учесницима, односно борба која се води у њој има за циљ задржавање доминације над једним од њих, односно играчем који игра улогу „свињара“ и, самим тим, одржања „постојећег поретка“ у игри.

Такмичари који контролишу рупе, бранећи их штаповима/палицама и на тај начин доминирајући игром, могу се посматрати као симболички представљени представници породице, мужеви и очеви, чији је задатак да што је могуће дуже задрже свој положај у центру породичног и јавног живота. Као и у стварном животу, у којем је старешина породице или породичне задруге у прилици да, за време доминације, оствари економски и сваки други напредај, такмичар се у игри *ћушкања* налази у прилици да добром одбраном рупа и центра игровног простора увећа изгледе за остваривање личне или тимске победе у игри.

Супротно томе, *свињар* је такмичар који настоји да промени свој положај у игри.

У случају *ћушкања*, награда за успех јесте остваривање инверзије с једним од својих супарника у игри, при чему доскорашњи *свињар* долази до своје рупе, а доскорашњи бранилац рупе постаје *свињар*. Његова награда за убацување *ћушке* у центар игровног простора или рупе које контролишу његови супарници и ометају га у томе јесте остваривање инверзије с једним од њих, при чему доскорашњи *свињар* долази до своје рупе, а доскорашњи бранилац рупе постаје *свињар*. Дакле, у овом случају играч је остварио контролу над једном од рупа и партиципира у одбрани централног игровног простора, што на симболичком нивоу значи да је прешао пут од периферије социјалног простора до самог његовог центра и да се изједначио са социјалним и симболичким статусом осталих играча.²³ Дакле, положај *свињара* у игри *ћушкања* симболизује положај детета и/или сиромашног члана друштвене заједнице. Он се сопственим залагањем мора изборити за остваривање инверзије са неким играчем, баш као што дете мора остварити све задатке и обавезе које породица, односно шира друштвене заједнице поставља пред њега у процесу социјализације. Остварујући инверзију са неким од учесника игре, *свињар* исказује умешност и улаже одређени напор да би променио свој статус у игри, што симболички представља секвенцу из реалног живота, која јој је еквивалентна.

Такмичарска игра чилећања садржи слична имплицитна значења као и претходно описана игра. Наиме, њу карактерише настојање свих играча да својим штаповима погоде чилеј, који је у посебно обележеном простору чуван од стране *чувара*, и да

на тај начин остваре инверзију са њим. Тај простор се може посматрати као на специфичан начин представљен центар игровног простора, а *чувар чилеја* као симболички представљена глава породице. Успешном одбраном игровног простора, он задржава свој положај у њему спречавајући инверзију са осталим играчима, што читањем на симболичком нивоу говори о одбрани положаја у центру породичног и јавног живота. Успех играча у настојању да погоде *чилеј* доводи их до остваривања циља игре, до инверзије са *чуваром чилеја*, а неуспех у прилично непријатну ситуацију. Они морају да утре у обележени простор у којем се налази *чилеј*, покупе свој штап/палицу, који је у њој остао (након промашаја), ризикујући да их *чувар* дотакне врхом свога штапа и на тај начин зароби у за њих забрањен простор. Из овакве ситуације могу их ослободити једино играчи који успеју да оборе *чилеј*, а при томе и сами не буду заробљени. Према томе, контрола над *чилејом* чини, у ствари, симболички представљену доминацију стаreshине над породицом у сеоској патријархалној средини. Пред играча се, у исто време, поставља императив њеног очувања уколико он има улогу *чувара чилеја*, али и остваривања и очувања доминације над њом уколико покушава да обори *чилеј* и на тај начин оствари инверзију са својим противником.

Дакле, у оба случаја, у такмичарским играма *ђушкања* и *чилејања*, учесницима и евентуалним посматрачима њихова имплицитна значења говоре о улогама и задацима зрelog мушкирца у патријархалној породици. Те улоге често могу проузроковати супарништво међу члановима и опасно нарушити постојећи поредак ствари, доводећи до опасних сукоба у породици и локалној заједници.

Ова друштвена драма игара *ђушкања* и *чилејања* садржи следеће елементе: *лом*, *кризу*, *измирење* или *коначну йоделу* – обележену раздавањем заједнице на сукобљене делове.²⁴ *Лом* представља поделу игровних улога, путем првобитне поделе такмичара или путем договора, *криза* сам ток такмичења, неретко проткан неизвесношћу њеног исхода и њоме узрокованом нервозом такмичара, а *измирење* реинтеграцију манифестовану проглашењем победника и јавним награђивањем победника или кајњавањем губитника.

Симптоматично је то да у играма никада не долази до *коначне йоделе* заједнице на сукобљене групе. Према томе, игре *ђушкања* и *чилејања* не само што

стоје у тесној вези са социо-економским и културним одликама средине у којој су се изводиле већ у себи садрже друштвено прихватљива решења за превазилажење унутрашњих друштвених сукоба, како оних насталих између појединача, тако и оних насталих међу друштвеним групацијама. Оне представљају безболан начин да се сукоби унутар друштвене заједнице доведу под контролу и ускладе с њеним постојањем, као и да сваки члан пронађе своје место у њеном друштвено-културном координатном систему.

Закључак. На основу приказаних карактеристика дечјих такмичарских игара *ђушкања* и *чилејања* стиче се јасна представа о њима као значајним инструментима социјализације. У оба случаја реч је о агенсима социјализације са наглашеном когнитивно-едукативном, комуникационском функцијом и функцијом физичког развоја, посредством којих су деца формирали слику о сопственом окружењу и усвајали друштвено пожељне особине, иманентне одраслим мушкирцима у патријархалној средини и изграђивали своје социјално биће.

Период након Другог светског рата и успостављања социјалистичког друштвеног поретка обележен је продором бројних иновација, које се из урбаних центара преносе у руралне средине. Настале новине у друштвенополитичкој средини, мењају и модификују начин привређивања и доприносе подизању општег нивоа техничке културе и измена у домену породичне структуре у сеоским срединама. Наведене промене доводе до трансформације игровних система традиционалних игара, у првом реду *такмичарских*, односно до њихове редукције, нестајања или модификације и осавремењавања традиционалних игровних облика.²⁵ Временом нестају игровни облици који су кореспондирали са социо-економским и културним одликама традиционалног села, уступајући своје место онима који одговарају потребама „модерног“ села. Такав је случај и са дејчјим играма *ђушкања* и *чилејања*, које су постепено, седамдесетих и осамдесетих година, престале да се изводе, уступајући своје место игровним системима подржаваним од стране школског система, као што су фудбал, кошарка, рукомет и одбојка, атлетика и гимнастика.

НАПОМЕНЕ

¹ Види: А. Крел, *Og етнографској ка анатрополошком приступу проучавања дечјих игара у Србији*, у: Етнологија и антропологија: стање и перспективе, Зборник радова Етнографског института САНУ, 21, Београд, 2005, 273–279.

² Види: А. Крел, *Дечије игре*, Етнолошка библиотека, књига 13, Београд, 2005.

³ О појму игровни систем видети: А. Крел, *Пућеви трансформације традиционалних дечјих игара у Товаришеву*, Гласник Етнографског института САНУ, LII, Београд, 2004, 92.

⁴ А. Крел, *Традиционалне дечје игре као инструмент социјализације у Товаришеву*, Гласник Етнографског института САНУ, LIII, Београд, 2005, 351–365.

⁵ Товаришево се налази у централном делу јужне Бачке, на локалном путном правцу Бачка Паланка–Оџаци, важној регионалној саобраћајници Нови Сад – Сомбор. Припада територији општине Бачка Паланка. Смештено је на простору који се налази око 15 км северозападно од Бачке Паланке и око 6 км југоисточно од Бача. У непосредној близини Товаришева налази се значајан туристичко-рекреативни центар Карађорђево.

⁶ Током обимног истраживања традиционалних дечјих игара у бачком селу Товаришеву констатовао сам постојање две основне групе ових дечјих игровних активности: а) такмичарске; б) имитативно-драмске. У такмичарским традиционалним дечјим играма, које се могу изводити с коришћењем и без коришћења реквизита, уз поштовање претходно утврђених правила, унапред се одређују односи учесника у њој, њен ток и најважнији делови. У играма овог типа учествују готово искључиво дечаци, који се међусобно надмећу у остваривању задатака различите природе, с крајњим циљем побеђивања осталих противника, при чему критеријуми за остваривање победе и остваривање крајњег циља игре могу бити различити. Мотиви за ове игре „узимају“ се из свакодневног живота и непосредне средине у којима деца обитавају. Овај тип игара одликује колективни карактер. О комплексној класификацији тих игара опширније видети: А. Крел, *Дечије игре*, 87–89.

⁷ Три основне вредносне оријентације које добрим делом одликују патријархалну културу Срба су: колективизам, култ предака и херојска вредносна оријентација. Те вредносне оријентације уочљиве су и у садржајима такмичарских традиционалних дечјих игара.

Видети: Ж. Требјешанин, *Представа о дечјим у српској култури*, Српска књижевна задруга, Београд, 1991, 281–287.

⁸ Ж. Требјешанин, *Представа о дечјим... 281–287.*

⁹ Варијанта ове популарне дечије игре забележена у суседном селу Младенову, некадашњем Букину. С. Вукојев, *Narodne forme elementarnih igara kao sredstvo fizičkog vaspitanja*, (diplomski rad), Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet fizičke kulture, Novi Sad, 1996, 34.

¹⁰ О извођењу ове дечје игре на простору данашње Војводине постоје бројна сведочанства.

Видети: А. Стефановић, *Дечије игре*, 99–100; В. Стефановић Каракић, *Живот и обичаји*, 223; М. Ђ. Милићевић, *Живот Срба*, 224–225; М. Шкарић, *Живот и обичаји*, 236–237; М. Медић, *Одеј неколико народних игара*, Летопис Матице српске, књ. 153, Нови Сад, 1888; Z. Lončar, *Nožanje i prasičanje*, и: *Rađanje i odrastanje seoske dece u Vojvodini*, XVI knjiga, Kulturno-istorijsko društvo РСЕА, N. Sad, 2001.

¹¹ А. Стефановић, *Дечије игре*, 100.

¹² С. Вукојев, *Narodne forme elementarnih igara*, 18–21.

¹³ У највећем броју такмичарских игара, награђивање победника и кажњавање губитника, које је углавном симболичне природе, код њених учесника подстиче жељу за победом, што од играча изискује велики труд у циљу избегавања пораза. Дете победом остварује сатисфакцију за уложено време, енергију, ментални и физички напор; код њега то у великој мери подстиче жељу за надметањем. Кажњавање поражених такмичара може имати физички или етички карактер. У физичком смислу, кажњавање поражених актера такмичења извођено је ударањем штапом или бичем, убацањем у воду, блато, ударањем чврга и сл. Етичко кажњавање вршено је у виду давања погрдних надимака

пораженим учесницима игре, приморавањем на то да обаве неку недостојну радњу (такмичари су приморани на то да неким делом свога тела дохватали или подигну са тла одређену прљавштину, да опонашају неке од домаћих животиња итд.), забраном обављања неких радњи у наредном кругу такмичења. Све наведене етичке казне имају за циљ да морално понизе и за тренутак обесправе поражене играче. Ж. Требежанин, *Представа о дешету у српској култури*, Српска књижевна задруга, Београд, 1991, 335–336.

¹⁴ Види: А. Крел, *Формалне и функционалне карактеристике традиционалне дечје игре „Пинцике“*, Рад Музеја Војводине, 47/48, Нови Сад, 2006, 183–196.

¹⁵ Види: M. Duran, D. Plut, M. Mitrović, *Simbolička igra i stvaralaštvo*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988, 25.

¹⁶ Игра постаје дупликат стварности, а дете њен учесник на начин који није одређен улогом додељеном од стране одраслих, ни сопственим могућностима које се налазе у фази развоја, ни могућим непријатним последицама којима прети обичан живот уколико се одступи од конвенционалног понашања. Према томе, ова функција може се окарактерисати као специфичан облик спонтаног и самосталног учења деце. Мишљење створено том приликом води ка формирању сазнања у игри, које је више глобалног и метафоричког него аналитичког и рационалног карактера. А. Крел, *Формалне и функционалне карактеристике традиционалне дечје игре „Пинцике“*, 189.

¹⁷ Социјализација потомства у српској патријархалној сеоској култури састоји се од експлицитних и имплицитних облика социјалног утицаја на личност детета. За разлику од експлицитних облика, који су утемељени на директним облицима, имплицитни су базирани на индиректним методама и техникама васпитања.

Ж. Требежанин, *Представа о дешету...*, Српска књижевна задруга, Београд, 1991, 321–322.

¹⁸ О вези *природне љоделе рада* и дечјих игара видети опширније у: А. Крел, *Дечје игре*, 224–232.

¹⁹ Ж. Требежанин, *Представа о дешету...*, 331–332.

²⁰ Види: Едмунд Лич, *Клод Леви-Строс*, Дуга ХХ век, Београд, 1970, 34–37.

²¹ О друштвеној драми видети: V. Tarner, *Od rituala do teatra*, Ozbiljnost ljudske igre, August Cesarec, Zagreb, 1989, 153.

О вези друштвене драме и дечјих такмичарских игара видети: А. Крел, *Формалне и функционалне карактеристике традиционалне дечје игре „Пинцике“*, 191–192.

²² Види: Љ. Раденковић, *Центар и периферија у пајацијархалној Јородици*, Расковник, бр. 53–54, Београд, 1988, 90–93.

²³ Као што спретнији играч смењује такмичара који је контролисао центар игровног простора, тако у реалном животу млађи, способнији и предузимљивији члан породице преузима улогу породичног старешине. Старији чланови породице се, упоредо са редукцијом сопствених способности, повлаче на периферију друштвеног живота, исто као што се играч који је изгубио контролу над средишњим делом игровног простора повлачи на његов периферни део. Ово наизменично кретање у игровном простору, на релацији *периферија – центар – периферија*, у случају појединачног надметања је аналогно одбрани друштвеног простора од претендената на место породичног старешине, односно одбрани од спољног непријатеља или друге друштвене групе приликом групног надметања. А. Крел, *Формалне и функционалне карактеристике традиционалне дечје игре „Пинцике“*, 191.

²⁴ V. Tarner, *Od rituala*, 193–194.

²⁵ А. Крел, *Пућеви трансформације ...*, Гласник Етнографског института САНУ, LII, Београд, 2004, 91–108.

Aleksandar Krel

TWO TRADITIONAL CHILDREN'S GAMES FROM VOJVODINA: ĆUŠKANJE I ČILEGANJE

The aim of this paper is to show, through the analysis of the two traditional children's games from Vojvodina *ćuškanje i čileganje*, the way the traditional children's games functioned as an important instrument of socialization in the traditional society. Firstly, in this paper, the formal and functional characteristics of the games are established and presented and then their communicative analysis is done. We are dealing here with two very popular and widely spread children's playful activities, which corresponded largely with socio-economic and cultural characteristics of traditionally directed rural environment in which they were performed. Children, who took part in them, through their playful systems, learned quite easily and simply how to accept socially desirable models of behaviour, habits and social attitudes, so that we can rightly conclude that those children's games *ćuškanje i čileganje* were extremely important conveyors of explicit and implicit attitudes and orientations of valuation system in the traditional society.

Under the pressure of global, socio-economic and cultural transformations that marked the first decades of The New Yugoslavia, we can notice gradual disappearance of large number of traditional children's games, while certain number of them is being transformed and/or modified. Thus, some traditional children's playful forms are being modernized in newly arisen socio-economic, cultural and political situation, and those which have not succeeded in "reforming" their playful systems and therefore have not managed to answer the needs of "modern" village, simply disappeared. Playful systems of competitive games, such as *ćuškanje i čileganje*, have not managed to adopt to the challenges of "modern age", i.e. new needs of children in it, so gradually their place in children's hearts was replaced with some other new games. Now, no matter to the fact that competitive games of *ćuškanje i čileganje*, under different names were spread not only on the territory of Vojvodina, but also on wider geographical area, among different ethnic groups, which is testified by the comparison and the analysis of their descriptions, they completely stopped being performed.

НАСЛЕЂИВАЊЕ ИЗМЕЂУ ОБИЧАЈА И ЗАКОНА*

Етнолози и правници који су истраживали примену обичајноправне праксе у Србији констатовали су да је деловање обичајног права најшире, односно највеће у области грађанског, наследног и породичног права.¹ Показало се да су обичајноправне норме најдуже присутне и у највећој мери сачуване управо у установи наслеђивања.² Наведену констатацију потврђују и теренска истраживања која је ауторка спроводила у периоду од 1999. до 2005. године у појединим местима у Србији. Евидентно је да се појединци приликом расправљања оставине уз државноправна правила – у мањој или већој мери – придржавају и обичајноправних схватања која су присутна у социјалној средини из које потичу, односно у којој живе. Такво чињенично стање поставља пред истраживача низ питања. Нарочито интересантним се чини то да у садашњости, упркос томе што правници тврде да у Србији имамо модеран правни систем, долази до паралелне примене обичајноправних начела и нормативистике.³ Додатни подстрек за истраживање поменуте теме представља подatak да између једног и другог правног система постоји колизија.⁴

Истраживање, чији се резултати – једним мањим делом – износе у овом раду, обављано је са намером да се анализирају принципи којима се појединци руководе приликом регулисања наследних односа.⁵ Проучавање је било усмерено и у правцу сагледавања начина на који суд, као крајња инстанца у законодавном систему, омогућава примену обичајноправних схватања приликом наслеђивања. Да бисмо дошли до валидних података, неопходно је било анализирати један и други правни систем. Важно је напоменути да смо истраживању наследних односа приступили са етнолошког/антрополошког становишта.

У раду се, као што је речено, настоји – путем паралелне анализе обичајноправне и законодавне

праксе, која се тиче регулисања наследних односа – указати на основе на којима се заснивају један и други правни систем у Србији у другој половини двадесетог века.

Наследни односи у постојећем државно-правном систему Србије чине сегмент наследног права чији прописи уређују наслеђивање.⁶ До наслеђивања долази у случају смрти или у случају проглашења лица умрлим.⁷ Наслеђивање представља поступак у оквиру којег се врши распоред имовине, односно заоставштине декујуса између наследника. У правном смислу, предмети наслеђивања могу бити материјална покретна и непокретна добра, као и извесна права и обавезе.⁸

Наследна добра се, према етнолошкој концепцији наслеђивања, деле на материјална, социјална и духовна.⁹ Тако се испоставља да се разлика између правног и обичајноправног схватања наслеђивања испољава и код састава наследних добара. Презиме које се у оквиру обичајног права третира као основно социјално наследно добро представља најуочљивији пример такве дистинкције у садашњости. При том је важно истаћи да се презиме не наслеђује према одредбама Закона о наслеђивању, већ у складу са Законом о породици.¹⁰ Међутим, као што ћемо видети – проблем није у различитом одређивању састава наследних добара, већ у начину на који се она распоређују између наследника.

Прелазак заоставштине на наследнике подразумева примену прописа о стицању заоставштине и одрицању од наслеђа. Са стицањем заоставштине наследник постаје субјект имовинских права.¹¹ Међутим, заоставштина се не може стећи против воље наследника. Он има право да се одрекне наслеђа.¹²

* Рад је резултат истраживања на пројекту Између традиционализма и модернизације – етнолошке/антрополошке студије културних процеса у Србији (бр. 147020), који у целини финансира Министарство науке и технолошких живоишћа Републике Србије.

Закон познаје два вида наслеђивања – на основу закона и на основу завештања. С обзиром на то, говоримо о:

- а) законском, односно интестатском наслеђивању;
- б) наслеђивању по опоруци, односно тестаменталном наслеђивању.¹³

Важно је истаћи да „једно исто лице може један део заоставштине наследити на основу тестамента, а други на основу закона“.¹⁴ Закон не искључује могућност паралелне примене оба вида наслеђивања. У раду, ипак, разматрамо само наслеђивање на основу закона.

Постојање крвног или грађанског сродства између декујуса и наследника представља основни предуслов, који мора бити испуњен да би се извело законско, односно интестатско наслеђивање.¹⁵ Законски наследници су сврстани у наследне редове који се формирају с обзиром на близину сродства између оставиоца и наследника. Одређивање близине сродства зависи од сродничког система, односно од његових принципа који су заступљени у датом социјалном времену и простору.¹⁶ У први наследни ред закон убраја децу и брачног друга оставиоца. Деца (брачна и ванбрачна) оставиоца и брачни друг наслеђују једнаке делове.¹⁷ Оставиочеви родитељи, те њихово потомство (браћа и сестре оставиоца) улазе у други наследни ред.¹⁸ Уколико декујус није имао потомство – први наследни ред изостаје, односно брачни друг оставиоца у том случају прелази у други наследни ред. Он, у том случају, конкурише за наследство заједно са родитељима свог брачног друга. Уколико родитељи оставиоца више нису живи, брачни друг оставиоца конкурише за наследство заједно са браћом и сестрама свог покојног мужа или жене. Наравно, то се дешава само у случају када декујус није имао потомака. Трећи наследни ред чине оставиочеви дедови и бабе и њихово потомство,¹⁹ а четврти наследни ред – оставиочеви праједови и прајабе.²⁰ Закон о наслеђивању из 1995. (у даљем тексту ЗН) увео је могућност да оставиоца наследе и његове чукунбабе и чукундеде, као и даљи преци, али не и њихови потомци.²¹ Када декујус нема никог од законских наследника – наследник је држа ва.²²

Код законског наслеђивања постоји и право презентације; познато је као право представљања (*iust representationis*) и примењује се само код законског наслеђивања, и то најчешће у случају када но-

силац једног наследног реда умре пре оставиоца.²³ Важно је истаћи да лице које користи право представљања наслеђује оставиоца, а не свог умрлог претка чије је место у наслеђивању заузело. Према томе, наследни део брата или сестре оставиоца исти је делу који – по праву представљања – наслеђују деца оставиочевог покојног брата или сестре.²⁴ Право представљања се, сем у оквиру првог наследног реда, може појављивати и у оквиру другог и трећег наследног реда.²⁵

У погледу сродства као чињенице која служи при формулисању законског наследног реда постављају се три основна принципа. То су: врста сродства, обим сродства и распоред сродника.²⁶ У страном и нашем законодавству нарочиту пажњу изазвало је питање обима сродника који се могу јавити као законски наследници.²⁷ Постојање ограниченог круга сродника који могу доћи у обзир као законски наследници карактеристика је већине савремених права. У нашем наследном праву, деведесетих година двадесетог века, запажа се тенденција ширења ограниченог круга законских наследника, али само у случају праволинијских наследника, тј. предака.²⁸

Обичајно право познаје вертикалан, хоризонталан и коси ред наслеђивања.²⁹ Вертикалан ред управо је онај који се налази као примаран и код законског наслеђивања. Хоризонталан ред наслеђивања се у обичајном праву примењује „када се на једној страни јави недостатак мушких наследника“.³⁰ У ствари, говоримо о праву представљања и оно се, као што смо поменули, код законског наслеђивања најчешће примењује када један од наследника умре пре оставиоца (дете пре родитеља). Самим тим видимо да и обичајно право познаје право представљања. Међутим, разлика између обичајног права и нормативистике у том погледу јасно је уочљива. Наме, обичајно право по праву представљања признаје право наследства само браћи, односно њиховом мушком потомству.³¹ Закон све наследнике, независно од њихове полне/родне или старосне припадности, сматра равноправним при наслеђивању. У закону, за разлику од обичајног права, сродници по оцу (*consanguinei*) имају – по праву представљања – подједнака права као и сродници по мајци (*uterini*). Поменути принципи представљају основу од које се полази код наслеђивања при примени осталих законских прописа. Међутим, пракса коју бележимо на терену показује да се и код примене принципа

представљања неретко поступа у складу са општим обичајноправним начелом, које гласи – особе женског рода не наслеђују. Но, оне су свакако обавезне да се – у случају да дође до примене права представљања – појаве на суду, али се у том случају одричу наследног дела који би им по том праву припао. Одрицање од наслеђа представља могућност коју може да искористи сваки наследник приликом делације. Међутим, у пракси је најчешће користе управо особе женског пола. Оне се одричу – дајући негативну наследничку изјаву – свог наследног дела, или га пак уступају санаследницима мушких рода. Наведена пракса се, у домаћој етнолошкој литератури, најчешће описује реченицом: „Сестра оставила брату имање“. Из наведеног произилази да нормативистика – са правом представљања – омогућава примену хоризонталног реда код законског наслеђивања. Утицај правила сродничког система на регулисање наследних односа, како у оквиру државноправне, тако и у оквиру обичајноправне праксе – евидентан је. Међутим, у поменутом односу постоји и реверзијлан утицај.

Основни принципи према којима се одређују наследници и величина њиховог наследног дела у обичајном праву су: врста сродства, родна припадност појединца и линија сродничке повезаности. У обичајном праву, слично као и код законског наслеђивања, право на наследство – у првом реду – имају крвни сродници. Ближи крвни сродници су у предности у односу на оне који су у даљем степену сродства са оствариоцем. Међутим, обичајно право, за разлику од нормативистике, прави диференцијацију између патрилинеарних и матрилинеарних сродника. Прецизније је рећи да се у оквиру поменутих линија прави разлика између сродника на основу њихове родне припадности. Испоставља се да оствариоца – према обичајноправном схватању – наслеђују само агнатски сродници мушких рода.³²

Обичајно право – као битан моменат при одређивању наследника и величине наследног дела – узима у обзир и чињеницу да ли је наследник живео са оствариоцем у истој кући или не.³³ То значи да право на наследство очеве имовине имају само они синови који су живели са оцем у истој кући, односно у заједници. Синови који су иступили из заједнице немају право наследства због тога што нису – ни радом ни новцем – доприносили очувању и стицању заједничке имовине.³⁴ Поменуто правило се и

данас примењује у многим крајевима Србије, премда треба рећи да је оно у извесној мери модификовано и на тај начин прилагођено садашњим условима живота. Одлазак из куће родитеља у другој половини двадесетог века, нарочито седамдесетих и осамдесетих година, најчешће је био у вези са настављањем школовања и запослењем деце, и то изван места у којем су живели родитељи. Синовима који су се школовали и затим наставили да раде смањена је величина наследног дела. То је чињено са образложењем да су за њихово школовање потрошена извесна материјална средства.

Промене у примени претходно изнетог обичајноправног правила тичу се и оних ситуација када родитељи живе сами на имању или у кући, односно стану, тј. када нико од деце, након склапања брака, није остао у заједничком домаћинству са њима. У том случају – како пракса, коју затичемо на терену, показује – наслеђује онај син који је прихватио обавезу да се стара о родитељима док су живи и да их сахрани када умру. Ту се сада, у ствари, преплићу два обичајноправна начела – живот у заједници и старање о родитељима. Наиме, према правилима традицијског брачног и сродничког система, које бележимо на овим просторима, а чији су се принципи у основи очували до данас, син остаје у кући својих родитеља и након склапања брака. Говоримо о патрилокалном настањењу брачног паре. Тада син је – према идеалном моделу породичних односа – био дужан да се стара о родитељима и да их сахрани. На основу тога, он је стицао право да наследи покретну и непокретну материјалну имовину која се налазила у власништву оца. Уједно је наслеђивао славу, кумство и презиме. Временом је дошло до – свима нама добро познатих – промена у примени одређених правила брачног и сродничког система. Неолокално настањење брачног паре представља једну од најуочљивијих промена. Наведено је иницирало и промене у наследним односима. Приликом наслеђивања примат добија правило у вези са старањем о родитељима. Боље је рећи да то правило делује као самостално, односно оно у садашњости није – увек и обавезно – у корелацији са правилом о животу родитеља и деце која су у браку у заједничком домаћинству.

Поменути параметри представљају – уз близину и линију сродства – основне критеријуме према

којима се – у обичајном праву – одређују састав и висина наследног дела сваког наследника понаособ.

Наследницима који се налазе у истом наследном реду закон одређује исту висину наследног дела. То значи да наследницима истог наследног реда припада подједнак део наследства.³⁵ Заоставштина се дели на онолико делова колико има законских наследника. Одступања од правила има, и то нарочито у случају када – у оквиру регулисања оставине – долази до примене начела обичајног права. Наиме, редослед правила, која се поштују при одређивању величине наследног дела, другачији је у обичајном праву од оног који постоји у нормативистици. Чињеница је да – према обичајноправном схватању – сви наследници мушких рода имају право на подједнак део наследства, односно величину наследног дела. Међутим, као што се може закључити из претходно написаног, ретке су ситуације у којима су сви сродници мушких рода равноправни у наслеђивању. Наиме, приликом одређивања висине наследног дела сваког наследника понаособ узима се у обзир следеће: да ли је неко од наследника живео у заједничком домаћинству са оставиоцем или није, да ли се неко од наследника старао о оставиоцу, као и то да ли се неко од њих школовао. Имајући у виду поменуто, наследник који је живео у домаћинству са оставиоцем и старао се о њему, а уколико се уз то није школовао, наслеђује највећи, уколико не и целокупан део оставине. На имовину која је стицана у оквиру једне генерације, тј. на тековину већа права имају – како по обичајном праву, тако и по закону – они наследници који су доприносили њеном стицању и увећању.³⁶ Међутим, неретко је тешко прецизно одредити колика је висина тог стеченог дела и шта он конкретно обухвата. Стога, син, односно наследник који је стекао право на већи део заоставштине то своје право мора законски верификовати. То подразумева да – уколико не постоји усмени договор санаследника о подели оставине – наследник мора да захтева издвајање оног дела заоставштине за који сматра да представља његов допринос увећању породичне имовине.³⁷ На тај начин се испољава и разлика између наслеђених и стечених добара која се налазе у саставу породичне имовине, односно чије заоставштине.

Начин на који се врши распоред наследних добара у корелацији је са природом добара која се наслеђују. У том смислу, постоји веза између састава

добра која чине заоставштину и избора наследника. Непокретности наслеђују особе мушких, а покретна добра особе женског пола (gender). То, наравно, не значи да мушки род не наслеђује покретности, односно да наслеђују само непокретности. Утицај поменутог фактора – природа наследних добара – огледа се управо у томе да – од врсте покретних и непокретних добара која чине заоставштину – зависи да ли ће их наследити особе женског или мушких рода. Покретности од веће економске вредности – аутомобил, трактор, пљоопривредне машине и томе слично – по неписаним правилу, наслеђује син. Кћери, за разлику од синова, наслеђују покретности: штедну књижицу, намештај итд.³⁸ Укратко, то су она покретна добра која најчешће не улазе у састав заоставштине. Што се тиче предмета домаћинства, за њих важе посебна правила наслеђивања. Законом је одређено да их наслеђује онај ко је живео у домаћинству са оставиоцем. Обичајноправно начело налаже сличан принцип наслеђивања покућства, а пракса, на коју наилазим на терену, показује да се наслеђивање поменутих добара обавља по принципу – коме кућа, томе и покућство. Уколико се кућа дели између наследника, дели се и покућство. Подела истог, најчешће, зависи од усменог договора између санаследника.

Из наведеног произилази да категорија покретна наследна добра остаје као таква, али се мења њен садржај – у складу са социјалним временом и околностима у којем се наслеђивање одвија. Између осталог, то говори о обичајном праву као променљивој категорији.

Напоменули смо да је редослед наслеђивања, који постоји у оквиру традицијског обичајног права, у корелацији са линијом сродничке повезаности.³⁹ Наше обичајно право карактерише патрилинеарна линија трансмисије наследних добара, код које је заступљен вертикалан ред наслеђивања.⁴⁰

Патрилинеарна линија трансмисије подразумева пренос имовине и права декујуса на његове мушки потомке, а уколико их нема, онда најпре на оне сроднике мушких рода који се налазе на узлазно-силазној линији, а уколико таквих нема, онда на латералне сроднике мушких рода.⁴¹ Притом, искључује сроднике женског рода из наслеђивања. Другом речју женски сродници не наслеђују све док постоји мушки сродник, иако је он у најдаљем степену сродства са декујусом.⁴² Поменути редослед наслеђивања

даје предност линији сродства у односу на близину сродничке повезаности. Првенство мушких сродника над женским, при наслеђивању, омогућено је применом принципа патрилинеарности. У патрилинеарном систему „права и дужности која потичу од оца по својој друштвеној важности претежу над онима који потичу од мајке“.⁴³

Патрилинеарана редослед наслеђивања се само у одређеном друштвном уређењу, рецимо племену, може сматрати једнолинијским. У супротном, он је примаран, али не и једини важећи систем трансмисије.⁴⁴ Пример за то је наш обичајноправни систем наслеђивања који – сем патрилинеарног – примењују и неке од принципа матрилинеарног редоследа наслеђивања. Наведено се испољава код наслеђивања имовине која је била у својини жене, односно мајке.

Притом, не треба изгубити из вида чињеницу да патрилокалност и патрилинеарност представљају два узајамно повезана принципа. Они представљају основу за формирање обичајноправних правила која се примењују код наслеђивања. Постоји мишљење да је веза између њих нераскидива, односно да делују заједно и да промене код једног иницирају промене у оквиру другог принципа, па самим тим утичу и на трансформације у наслеђивању.⁴⁵ Међутим, изворна грађа, којом ауторка располаже, показује да промене у вези са настањењем брачног паре не иницирају промене код примене принципа патрилинеарности приликом наслеђивања. Значи, при наслеђивању се – и онда када нема патрилокалног настањења брачног паре – примењује патрилинеарна трансмисија наследних добара. Чињеница је да патрилинеаран редослед наслеђивања материјалних и социјалних добара изостаје првенствено тада, када нема мушких потомства. Пример одступања од поменутог принципа представљају и оне ситуације у којима жена очевом презимену додаје презиме мужа.⁴⁶ Али, она, упркос томе, не наслеђује непокретну породичну имовину. Много чешће су, свакако, обрнуте ситуације – када женско наследи непокретност, али не и презиме. То нас враћа на претходно изнету констатацију – оба поменута принципа могу одвојено да егзистирају. У том случају, и утичу самостално на обичајноправна правила наслеђивања материјалних и социјалних добара.

Оставински поступак завршава са доношењем судског решења о наслеђивању. У решењу се налазе подаци о томе ко су наследници и колики је њихов

наследни део. Међутим, да би се наслеђивање извело до kraja, потребно је извршити физичку деобу наследства.⁴⁷ Поменути поступак подједнако је важан, – као и расправљање оставине. Наиме, све док се он не изврши – наследници не могу да постану формално-правни власници имовине коју су стекли. Приликом физичке деобе наследства важно је да постоји сагласност и договор о распореду наслеђене имовине између наследника, односно сродника. Уколико тога нема – немогуће је конкретизовати решење о наследству. Самим тим, физичка подела наследства изостаје, односно не обави се дуги низ година након окончања оставинског поступка.

Испоставља се да нормативистика не поставља ниједан од поменутих принципа као услов за наслеђивање. То је посве разумљиво јер, у супротном, државноправни систем не би могао да подржи основно начело које је записано и проглашено од стране свих устава који су донети у другој половини двадесетог века у Србији. Мисли се на равноправност грађана по свим основама, па тако и по родној/полној припадности. Међутим, свесни смо да оно што стоји записано у законима представља идејни ниво, а да оно са чим се сусрећемо у пракси често одудара од записаног. Тако је и код наслеђивања. У том случају евидентно је постојање неравноправности по родној/полној основи. Међутим, она није искључиво последица тога што у пракси постоји паралелна примена законских и обичајноправних начела наслеђивања. Наиме, обичајноправна правила наслеђивања условљена су претходно поменутим принципима брачног и сродничког система; они условљавају и остале социјалне односе. Сроднички, породични и брачни односи условљени су патријархалном идеологијом, која је вековима присутна на овим просторима.⁴⁸ Она се испољава и одржава управо кроз поменуте односе.

Разлике између обичајноправне и законодавне праксе које се тичу наслеђивања последица су, између остalog, чињенице да нормативистика полази од индивидуе, а не од породице или неког другог облика крвно-сродничке заједнице, као што је то случај са обичајним правом. Тако се, у оквиру обичајног права, наследна добра третирају као својина колективна, тј. она су заједничка имовина свих чланова

породице, иако су – у формално-правном погледу – у својини појединца. Појединац, према обичајно-правним схватањима, представља само „карику у ланцу“. Притом, као што смо видели, највећу улогу игра – полна припадност. Она, како показује теренска грађа, представља најважнији критеријум приликом избора наследника породичне имовине. Наслеђивање, сагледано кроз призму обичајноправних схватања, која се вековима примењују на простору Србије, захтева вишегенерацијска мушких сродника, односно наследника. Стога, није реално очекивати да ће се било која врста промене, па тако и она која се тиче постизања равноправности полова приликом регулисања наследноправних односа, постићи само или примарно посредством нормативистике.

Уз све наведено, потребно је скренути пажњу на чињеницу да наведена правила понашања код наслеђивања често представљају само образац како би требало да се поступа у одређеним ситуацијама. Говоримо о идеалним моделима понашања, који постоје у свести појединца.⁴⁹ Упркос томе, не бисмо смели да их занемаримо приликом истраживања јер се појединци често понашају управо тако што следе идеални модел, односно настоје да га реализују у пракси. Чињеница је да од појединчевих личних настојања зависи у којој мери ће успети да се уздигне изнад колективне свести – било да се под тим подразумева она која се формира у оквиру сродничке, локалне или шире мреже социјалних односа. Следствено томе, могућност избора увек постоји, невезано за то да ли у држави имамо или немамо дуализам и паралелизам између обичајног права и легислатуре.

НАПОМЕНЕ

¹ Крстић, Ђурица, „Савремено изучавање обичајног права – принципи и методи“, *Arhiv za правне и друштвене науке, Проблеми републичке усавањости*, бр. 2, књ. XLV новог кола, Београд 1972, 205.

² Видети: Павковић, Никола Ф., „Традицијско право и савремена сеоска породица“, *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. XXXII, Београд 1983, 41–45.

³ При томе је неопходно напоменути да до паралелизма између обичајног права и нормативистике долази само на нивоу праксе, али не и на нивоу правне теорије. Под праксом – у овом случају – подразумевамо оставински поступак који се обавља на суду и у оквиру којег долази до распореда оставине наследницима. Закон наследницима пружа могућност да сами предложе начин расподеле наследних добара. Управо се у том погледу уочава примена обичајноправних схватања о наслеђивању покретних и непокретних добара.

⁴ У домаћој правној и етнолошкој литератури наилазимо на прилоге у којима се аутори, разматрајући поједине теме, на посредан

начин дотичу и питања паралелизма и дуализма између обичајног права и државноправног система. Овом приликом упућујем само на неке од тих радова: Лукић, Радомир, „Наше ново право и сељачко друштво“, *Глас САНУ*, CCLXXX, *Одељење друштвених наука*, књ. 15, Београд 1971, 145–159; Гавриловић, Љиљана, „Судска пракса као начин превазилажења колизије између обичајног и позитивног права“, *Етнолошке свеске* VIII, Београд–Крушивац 1987, 141–145; Стегфановски, Мирјана, „Кодификаторски рад Валтазара Богишића и Јована Хацића – сукоб закона и обичаја“, *Зборник радова – Стото љедесет љодина од доношења Српској трајанској законици (1844–1994)*, *Научни склопови Српске академије наука и уметности*, књ. LXXXI, *Одељење друштвених наука*, књ. 18, Београд 1996, 119–143.

⁵ Предмет истраживања се, у хронолошком погледу, односи на другу половину двадесетог века. Анализирана је, са једне стране, судска архивска грађа (оставински списи) која се односи на поменути историјски период, а, с друге, правни писани извори. Мисли се конкретно

на: *Закон о наслеђивању – са објашњењима и напоменама*, Архив за правне и друштвене науке, Београд 1955 (први савезни закон у бившој ФНРЈ); сада важећи *Закон о наслеђивању* из 1995. године (видети у: Тодоровић, Владимир, Кулић, Роса, „Наследно право и ванпарнични поступак у пракси, Закон о наслеђивању са објашњењима, Закон о ванпарничном поступку са објашњењима“, *Службени Гласник* са п.о. Београд 1996). Основу за извођење закључака у вези са обичајноправним схватањима и праксом која се обављала у том периоду представљају: оставински списи и искази испитаника.

⁶ Наследно право представља „скуп правних норми којима се у држави регулише област наслеђивања“ (*Pravni leksikon, Savremena administracija*, Beograd 1964, nasledno pravo, 502).

⁷ У *Грађанском законику Краљевине Србије* из 1844. године се као основ за позивање на наследство признавао и уговор о наслеђивању (видети: „*Enciklopedija imovinskog prava i prava udruženog rada*“ I–III, 2. том, *Službeni list SFRJ*, Beograd 1978, 44). Сада важећи закон о наслеђивању не признаје овај уговор као пуноважан основ позивања на наслеђе. Изнимку представља уговор о доживотном издржавању и уговор о расподели имовине за живота. Међутим, поменути уговори сматрају се правним пословима *inter vivos*, а не *mortis causae*. Из тог разлога се сматрају облигационим уговорима. У вези са тим, потребно је истаћи да су смрт и проглашење лица умрлим први и главни услови за наслеђивање у Србији (видети: *Enciklopedija imovinskog prava i prava udruženog rada*, Beograd 1978, 354; Тодоровић, В., Кулић, Роса, *Наследно право и ванпарнични посебни аспект у пракси*, Београд 1997, 30–32).

⁸ Према чл. 1 ЗН/95. (у: Тодоровић, В., Кулић, Р., 1997, 24).

⁹ Видети: Павковић, Никола, „Етнолошка концепција наслеђивања“, *Етнолошке свеске* IV, Београд 1982, 28–33.

¹⁰ Сада важећи породични закон објављен је у: „*Службени гласник РС*“, бр. 18/2005. Његове одредбе доступне су и на интернет страницама.

¹¹ Значи да је дао позитивну наследничку изјаву, тј. прихвата наследство (видети: *Enciklopedija imovinskog prava i prava udruženog rada*, 1978, 360–361).

¹² У том случају даје се негативна наследничка изјава. Сматра се да онај ко се одређао наслеђа никада није ни био наследник (члан 213 ЗН/95. у: Тодоровић, В., Кулић, Р., 1997, 296–297; *Enciklopedija imovinskog prava i prava udruženog rada*, 1978, 360–364).

¹³ Члан 2 ЗН/95. у: Тодоровић, В., Кулић, Р., 1997, 29–30.

¹⁴ Ibid, 30.

¹⁵ Законским наследницима – у првом реду – сматрају се лица која су „у крвном сродству, тј. сродству по рођењу са оставиоцем, затим лица која су у грађанској сродству, тј. сродству по усвојењу са оставиоцем, и такође брачни друг оставиоца“ (Тодоровић В., Кулић, Р., 1997, 45).

¹⁶ У праву се примењује принцип: "Сродник је онај који наслеђује; ближи сродник је пречи у наслеђивању од даљег" (Недељковић, Борислав, „Првенство мушких сродника над женским у српском наследном праву, Агнатски карактер српске породице“, *Правна мисао, Часопис за право и социологију*, септембар-октобар 1940, Београд, 432).

¹⁷ Према члану 9 ЗН/95. (у: Тодоровић, В., Кулић, Р., 1997, 48).

¹⁸ Члан 12 ЗН/95. (у: Тодоровић, В., Кулић, Р., 1997, 54).

¹⁹ Члан 16 ЗН/95. Овом члану одговарао је члан 17 ЗН/74. (у: Тодоровић, В., Кулић, Р., 1997, 58).

²⁰ Члан 19 ЗН/95. Овим чланом поново је у наследни право Србије уведен четврти наследни ред, како је било предвиђено чл. 20 и 21 ЗН/55. (у: Тодоровић, В., Кулић, Р., 1997, 61).

²¹ Члан 20 ЗН/95. Могућност наслеђивања и после четвртог наследног реда предвиђао је и члан 22 ЗН/55. (у: Тодоровић, В., Кулић, Р., 1997, 62).

²² Члан 21 ЗН/95. (у: Тодоровић, В., Кулић, Р., 1997, 62–63).

²³ Члан 10 ЗН/95. Посебне одредбе права представљања примењују се у случају искључења нужних наследника (члан 63 ЗН/95.), код недостојности за наслеђивање (члан 6 ЗН/95.) и код одрицања од наследства (члан 213 ЗН/95.); у: Тодоровић В. Кулић Р. 1997, 52-53.

²⁴ У том погледу постоји разлика у примени поменутог правила између сада важећег закона о наслеђивању и Грађанског законика из 1844. године. Примарна разлика из које потичу остале везана је за утицај и улогу родне припадности појединца у наследном праву (у вези са тим видети: Перић Живојин, Приватно право, Скупљене расправе из грађанског права, Београд 1912, 312-335).

²⁵ Члан 10 ЗН/95. у: Тодоровић В. Кулић Р. 1997, 52-53.

²⁶ Видети: Благојевић Борисав, Наследно право у Југославији, 1988, 83-87.

²⁷ У вези са формирањем законских наследних редова разликују се два схватања – неограниченост обима, односно удаљености сродничке повезаности декујуса и наследника и ограниченост обима, односно близине сродства декујуса и наследника (видети: Благојевић Б, Наследно право у Југославији, 1988, 83-85).

²⁸ Ауторка поменути закључак изводи на основу компарације закона о наслеђивању који су примењивани у Србији у периоду од педесетих година двадесетог века надаље.

²⁹ Видети: Pavković N, Etnološka koncepcija nasleđivanja, 1982, 33.

³⁰ Ibid, 33.

³¹ Примена принципа представљања у обичајно-правној пракси може се тумачити као тежња за очувањем породичне имовине у оквиру шире сродничке заједнице. Стојаковић Велибор, у вези са тим сматра да обичајни принцип представљања одређује формални карактер колективизма у задругама (видети: Funkcionalna i socijalna odrednica individualne imovine žena u odnosu na formalni karakter zadružne svojine, Etnologija, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Nova serija, Sveska 43/44, Sarajevo 1989, 49).

³² Агнатско сродство се према римском праву заснивало „квним сродством само преко мушке линије“ (Pravni leksikon, „Savremena administracija“, Beograd 1964, 14). Из тога произилази да „квно сродство, само за себе, није било довољно да заснује агнатио“ (Ibid, 14). Поменути израз се у нашем традицијском обичајном праву користи за изражавање

првенства мушких сродника и мушки линије сродства над женском (видети: Bogišić Valzazar, Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena, knjiga prva, Gragja u odgovorima iz različitih krajeva slovenskoga juga, Zagreb 1874, 319-352; Недељковић Б, 1940, 433-435).

³³ Реч је о обичајноправном правилу које – првенство при наслеђивању – даје оним сродници који су се – у моменту смрти оставиоца – налазили у кући, па макар они били женског рода (gender). Тако се доводи у питање примена основних обичајноправних правила наслеђивања – ближи сродник искључује даљег и особе женског рода не наслеђују. Сматра се да су различите судске одлуке о наслеђивању, а самим тим и несугласице између сродника – до којих је долазило приликом наслеђивања – у другој половини деветнаестог и на почетку двадесетог века, последица управо наведене неусаглашености. У вези са тим видети: Стефановски М. Кодификаторски рад Валтазара Богишића и Јована Хацића – сукоб закона и обичаја, Београд 1996, 119-143.

³⁴ Поменуто обичајноправно начело изазвало је на почетку двадесетог века бурне полемике код правника у Србији. У Србији је тада био на снази Грађански законик из 1844. године. А судска архивска грађа из тог периода бележи низ примера код којих је даљи сродник декујуса искључивао из наследства ближег сродника са образложењем да између декујуса и ближег сродника није постојала заједница живота и рада (видети: Стефановски М. Кодификаторски рад Валтазара Богишића и Јована Хацића – сукоб закона и обичаја, 1996, 119-143).

³⁵ За потпуније образложение утицаја близине сродства на одређивање величине наследног дела код законског наслеђивања видети у: Благојевић Б. 1988, 186.

³⁶ Према ставу 4 члана 1 ЗН/95. наследнику који је доприносио „повећању вредности оставиочеве имовине увећава се наследни део“ (Тодоровић В. Кулић Р. 1997, 25). Право на стицање привређивањем дефинисано је и чланом 232 ЗН/95. (у: Тодоровић В. Кулић Р. 1997, 327-328).

³⁷ Према ставу 4 члана 1 ЗН/95. Право на стицање привређивањем дефинисано је чланом 232 ЗН/95. (видети: Тодоровић В. Кулић Р. 1997, 25; 327-328).

³⁸ Овим желим да скренем пажњу читаоца на утицај економске вредности наследних добара на наследне односе и организацију породичних односа у целини. Утицај поменутог чиниоца посматрам у корелацији са осталим факторима и у контексту са друштвеним кретањима у датом социјалном времену и простору. Стиче се утисак да је утицај економије, у одређеном периоду најинтензивнији, али то још увек не значи, да је уједно, и најзначајнији.

³⁹ У вези са тим видети: Redklif-Braun A. R, *Struktura i funkcija u primitivnom društvu, Ogledi i predavanja, Biblioteka XX vek, br. 55, Beograd 1982, 65-66.*

⁴⁰ Видети: Pavković N, *Etnološka koncepcija nasleđivanja, 1982, 32-33.*

⁴¹ Ibid, 32-33.

⁴² Бранислав Недељковић, правник по вокацији, такво чињенично стање означава као „првенство мушки лозе и мушких сродника“ (у: Првенство мушких сродника над женским у српском наследном праву, Правна мисао, Часопис за право и социологију, IX-X, септ.-октобар, Београд 1940, 434-435). Сматрао је да је патрилинеаран редослед наслеђивања – општа појава у свим правима која се заснивају на одређеном типу породице. Он га назива „агнатско смесништво“ (Ibid, 435; 438).

⁴³ Redklif-Braun A. R, 1982, 56.

⁴⁴ У вези са тим видети: Redklif-Braun A. R, 1982, 52-56.

⁴⁵ Видети: Христов Петко, Конфликтът между обичайната практика и модерната законова норма в постсоциалистическото българско село, Всекидневната култура на Българите и Сърбите в постсоциалистическия период; Трета българо-сръбска научна конференция, София 2005, 186-196.

⁴⁶ Треба имати у виду да – могућност избора презимена приликом удаје, односно женидбе, постоји у закону, али не и у обичајноправном схватању. У том погледу задржавање очевог презимена од стране особа женског рода можемо да посматрамо као интервенцију закона у обичајну праксу.

⁴⁷ Физичка деоба имовине, поступак је, у оквиру којег се, у складу са наследним решењем, одреди – чији и колики је тачно одређени део наследства.

⁴⁸ О њеном утицају на формирање сродничких веза и односа у српском патријархалном друштву видети: Ивановић Зорица, На кога личе деца: сродство код Срба и принципи перцепције сличности међу сродницима, Обичаји животног циклуса у градској средини, Посебна издања ЕИ САНУ књ. 48, Београд 2002, 375-408.

⁴⁹ О односу између идеалних и реалних модела понашања, које затичемо у српском патријархалном друштву, видети: Гавриловић Љиљана, Појединац и породица, Гласник етнографског института САНУ LIII, Београд 2005, 197-212.

Jadranka Đorđević Crnobrnja

INHERITANCE BETWEEN CUSTOMS AND LAW

In this paper, through parallel analysis of rules and normativeness, which are applied on the occasion of inheritance, we analyze the bases onto which common legal and governmental legislative systems in Serbia are deceased in the second part of the 20th century. The research, whose results are, in the minor part presented in this paper, is undertaken in order to realize the principles certain individuals are guided by while regulating inheriting relations.

The ethnologists and lawyers, who researched the application of common legal practice in Serbia, in modern times – found out - that common legal principles are mostly preserved just within the institution of inheritance. At the same time, within this institution it has been applied for the longest period of time. This stated observation has been confirmed by terrain research, which was undertaken by the author of this paper in the period from 1999 to 2005 in several towns in Serbia. Evidently certain individuals during the inheritance proceedings, next to governmental legal rules, stick to – more or less – common legal ideas, which are present in the social surroundings they originate from, i.e. live. It seems quite interesting that, at the present moment, despite the opinions of certain lawyers that we have modern legal system in Serbia, we can notice parallel application of common legal principles and normativeness. It is also important to point out here that there is a collision between the first and the second legal system.

The difference between common legal and legislative practice, related to inheritance, are the consequence, among many other things, the fact that normativeness starts with the individual, and not with the family or some other form of blood-related community, as is the case with common law. Thus, within common law, heritable goods are treated as collective property, i.e. they belong to all members of the family, although they – in formally-legal aspect – belong to the individual. The individual, according to the understanding of common law is just “a link in the chain”. In spite of all that, as we have seen, the most important part in this matter, has the gender. It represents, as the terrain material shows, the most important criterion while choosing the heir of family property. The inheritance, seen through the prism of common legal understanding, in the way it has been applied in Serbia for centuries, demands more male relatives, i.e. heirs. Because of that, it is not real to expect that any kind of change can be achieved only or primarily through application of normativeness, as well as we cannot expect the changes in reaching equality between the genders while regulating property-right relations. The fact is that it depends on individual, personal strivings to what degree it will be possible for him or her to raise above the collective consciousness, no matter whether we understand the one as being formed within the cousin, local or wider network of social relations. As a consequence of that, there is always possibility to choose, no matter whether we have or not in our state, dualism or parallelism of common law and legislature.

ЗАНАТЛИЈЕ И ТРГОВЦИ У ПРОШЛОСТИ ЗРЕЊАНИНА (од XVI века до прве половине XX века)

Зрењанин – Велики Бечкерек – Петровград, лоциран у центру Баната, одувек је представљао важно политичко и економско средиште, у коме су се преплитали разни народи, културе и смењивала царства. У писаним изворима, Бечкерек се први пут спомиње 1326. године, на дипломи будимског каптола, да би већ 1331. године био забележен као место у коме се одржавају годишњи варшари. Годину дана касније у њему су боравили и скупљачи папског десетка. Судећи по величини десетка сакупљаног у периоду 1333–1335. године, Бечкерек је у том времену могао бити осредње село. Његово тадашње становништво чинили су мађарски јобаји (кметови), да би први већи талас Срба дошао за време Лajoша Великог (1342–1382). Када су Турци, већ крајем XIV века, почели да надиру и у подручје Баната, струјање Срба с југа се наставило, тако да је Бечкерек већ у XV веку постао претежно српско место.

Међу поседима које је деспот Стефан Лазаревић добио 1411. године од угарског краља Жигмунда налазио се и Бечкерек. У овој даровници Бечкерек је означен као трговиште,¹ што се може протумачити као слободан простор на коме се обављају трговачке и занатске делатности превасходно намењене промету, са утврђеним пазарним даном. По правилу, трговишта су настајала у економским центрима једног подручја и у подграђима утврђења.² Отуда се у једном документу будимског каптола из 1422. године Бечкерек наводи као варош.³ У мађарској терминологији насеља, варош је пре свега представљала подграђе, субурбијум једног града, али и отворено градско насеље.⁴ Наследници деспота Стефана Лазаревића изгубили су током времена неке поседе у Угарској, па је тако и Бечкерек, почетком 1458. године, поново постао угарско добро.⁵

Користећи несугласице између угарског и хабзбуршког двора, Мехмед-паша Соколовић је почетком августа 1551. године кренуо из Петроварадина у освајање простора између Тисе и Мориша. Последњих дана септембра напао је и освојио Бечкерек.⁶

За време „неверника“, како је забележио Евлија Челебија 1665. године, Бечкерек је био запуштена и безначајна паланка.⁷ Све до 1573. он је остао у рангу паланке,⁸ утврђен земљаним опкопима, палисадама и реком Бегеј.⁹ Тек нешто више од две деценије по освајању, Мехмед-паша је дао новац и упутио неимаре да у Бечкереку сагrade нову варош – „шхер“.¹⁰

Мехмед-паша Соколовић је проширио град како у војном, тако и у управном погледу, прогласивши га 1573. године за задужбинско имање. Тако је Бечкерек постао седиште суда, муфтије и емина. Мехмед Соколовић је у њему подигао ханове, цамије, купатила, школе, дућане ... (све од тврдог материјала, покривене оловом).¹¹ Захваљујући повластицима, Бечкерек се убрзо развио у занатски и трговачки центар. Ово потврђује и катастриг Пећке патријаршије из 1660–1666. у коме су забележени као приложници 19 занатлија и 9 богатих трговаца – хација.¹²

Ратови Аустроугарске монархије против Турске, започети крајем XVII века, завршили су се миром склопљеним у Сремским Карловцима 1699. године, да би Банат, а са њим и Бечкерек, коначно били ослобођени од турске власти 1718. године, након склапања Пожаревачког мира. Бечкерек је крај ратова дочекао разрушен и опустошен. Године 1717, када је пао под аустријску власт, имао је само 100 домаћина, да би, десет година касније, услед заразних болести које су харале, тај број пао на свега 37.¹³

Бечкерек је, као уосталом и цео Банат, ушао у склоп царског патента и колонизације која је започета већ 1718. године. Поред Немаца, насељавани су Румуни, Шпанци, Французи, Мађари, Словаци, Јевреји. Након развојачења Поморишке границе у град се населило и око 2.400 породица Срба, тако да је Бечкерек, све до средине XIX века, имао српски карактер. Крајем XIX и почетком XX века број католика – Мађара и Немаца повећао се преко четири пута, док је број Срба опао за нешто више од 20 %. Захваљујући осталог, новопридошлом становништву Бечкерек се у овом периоду нагло развијао

и проширивао. Упоредо са спровођењем планске колонизације, аустријска власт радила је и на привредном подизању Бечкерека. У ту сврху исушивана су мочварна земљишта, изграђен је канал који је повезао Бегеј са Тамишом, чиме је омогућена пловна веза са Темишварам, рађено је на регулацији тока Бегеја и унапређењу польопривреде.¹⁴ Поред тога, Марија Терезија је 1769. године издала привилегију којом Велики Бечкерек уздиже на степен трговија, са намером да у њему подигне не само рукоједство већ и занатство. Становништво је подељено у две класе: класу грађана коју чине занатлије и трговци, и класу обичних становника коју чине земљорадници. Бечкерек је добио и свој печат са сликом *Усјење Београдије* и натписом: „*Sigillum Liberi Oppidi Beckerek*“.¹⁵

Када је Бечкерек, након припајања Тамишког Баната Мађарској 1779. године, проглашен за средиште Торонталске жупаније, створени су сви предуслови да се развије у јак привредно-административни центар. Он је то убрзо и постао, упркос разним недаћама које су га пратиле. Једна од таквих недаћа био је и велики пожар из 1807. године, у којем је град веома страдао. Међутим, врло брзо се пришло његовој обнови: поред приватних стамбених зграда, подигнуте су и основне школе, парохијске зграде, нови мост на Бегеју и основана су нова насеља. Средином XIX века наставља се његово административно проширење. Он тада добија најпре покрајински, а затим општински суд, финансијску дирекцију и жандармерију. Једна од важних година у развоју Бечкерека је, свакако, и 1886, када он постаје град са уређеним саветом.¹⁶

Крајем XIX века извршена је и коначна регулација Бегеја, побољшан је друмски саобраћај, град је укључен и у железнички саобраћај. То је условило да Велики Бечкерек почетком XX века добије карактер индустријско-занатског и трговачког центра.¹⁷

Након Првог светског рата, 18. 11. 1918. године, сва управна власт Торонталске жупаније прешла је у српске руке. Бечкерек је ушао у ред градова Краљевине Југославије, под вођством династије Карађорђевића. Према попису становништва из 1931. године, Бечкерек је по величини заузимао петнаесто место у Краљевини Југославији, треће у Дунавској бановини и прво у Банату, са 32.831 становника.¹⁸ На седници градског већа, одржаној 18. 2. 1935. године, донета је одлука да се граду промени назив, да

му се да име краља Петра Првог Ослободиоца – Петровград.¹⁹ Ово име је задржано само до 1947. године, када је промењено у Зрењанин.

Иако га није мимоишла криза која је била последица Првог светског рата и друштвено-политичких превирања, Петровград је и у послератном периоду наставио да се развија. Многа мања предузећа су се, услед недостатка обртног капитала и изражене конкуренције, гасила, али су јача опстајала. У овом периоду су ницала и нова индустријска предузећа, захваљујући, у првом реду, домаћем и иностраном капиталу, али и јефтиној радној снази. Године 1936. Петровград је имао 20 разних индустријских предузећа, као и 4 велике циглане и 3 млина. У индустрији је било запослено око 2.000 сталних и исто толико сезонских радника.²⁰ Тих година је и трговина достигла видан напредак, нарочито увозна и извозна. Тридесетих година прошлог века у граду је било двадесетак увозних и извозних кућа и близу 600 трговачких радњи.

ТРГОВЦИ И ЗАНАТЛИЈЕ ЗА ВРЕМЕ ТУРСКЕ ВЛАСТИ

Најстарији писани извори који помињу Бечкерек потичу тек из XIV века. Наиме, године 1331. Бечкерек се помиње као место у којем се одржавао годишњи вашар. Иако о развоју трговине и занатства из овог периода нема података, може се закључити да су трговина и занатска производња, уколико су постојале, биле локалног карактера и незннатне. Овакав закључак проистиче из чињенице да су саобраћајне везе са околним мањим и већим местима биле веома лоше. Бегеј у то време није био регулисан ни подобан за промет, што је у великој мери утицало како на развој занатске производње, тако и на развој трговине.²¹

Први конкретнији подаци везани за трговце и занатлије потичу тек из XVI века. У то време у Бечкереку је била врло развијена златарска²² вештина. У првој половини XVI века у Бечкереку је радио Петар Смедеревац,²³ чије је дело оковано јеванђеље посвећено владици Максиму Бранковићу, ранијем српском деспоту (сл. 1). Оков је израдио 1543. по налогу игумана Силвестра, за манастир Крушедол.²⁴ Овај оков, рађен у сребру са јаком позлатом, представља један од најрепрезентативнијих радова српског златарства XVI века.²⁵ Петру Смедеревцу могао би се

приписати још један оков, који је само фрагментарно сачуван у Народном музеју у Пироту.²⁶

У бечкеречкој златарској радионици из XVI века израђен је и један панагијар манастира Праскавице 1594. године.²⁷ Традиција те вештине у племенитим металима настављена је и у наредном, XVII веку. Из тог времена познат је Вук Кујунција, који је 1662. године преправио оков јеванђеља у манастиру Хопову. Претпоставља се да је он оковао и панагијар Стевана Морачанина. У Бечкереку су, поред Вука, 1660. живели и радили Сава и Марко Кујунција.²⁸ Они се појављују као приложници Пећкој патријаршији, мада од њих није сачуван ниједан сигниран рад.²⁹ Бечкеречки златари су се бавили не само израдом нових већ и поправком златарских радова, тако да су често добијали поруџбине из других крајева.³⁰

У то доба град се, са трговином и занатима, већ уврелико одваја од свих забележених места у Банату. Ово најбоље потврђује катастиг Пећке патријаршије из 1660. и 1666. године, у којем је Бечкерек забележен као *вароши*.

Катастиг представља списак, попис оних који су нешто дали (насеља, појединци) по обавези, по дужности или по доброј вољи, Пећкој патријаршији. Иако је у катастигу бележено само место у којем су одседали људи који су у име патријархово вршили примања, затим из којих места су долазили приложници, обично само њихова имена, понекад је забележено и чиме су се бавили, а редовно – шта су прилагали, овај спис има изузетну историјску вредност. Тако, између осталог, из катастига сазнајемо да је у Бечкереку током 1660. године било 69, а 1666 – 110 приложника. Такође, по надимцима који су били у служби презимена (Сенђанин, Будимац, Карловчанин, Бешеновац) може се одредити порекло приложника и утврдити сеобе које су биле локалног значаја.³¹ Из катастига се такође, сазнаје да су у том времену у Бечкереку, поред Срба и Влаха, живели и Цинцири и Грци, што се може закључити на основу записаних имена: Фета, Јана, Јорго, Манојло, Пара-ско, Агурасто, Сотир, Фијакта, Манаки, па и Михаило. Као „Грци“ забележени су Коста, Тома и Димитрије, те и „Милош Грк“. Етноним „Грк“ значио је и обележавање занимања и идентификован је са „трговац“. Међу приложницима забележено је и девет особа са називом хација³² (Павле, Вујица, Маринко, Ђура...), што јасно показује да је Бечкерек у то доба већ био значајно трговачко и занатско место,

ним пре што су хације у већем броју забележене још једино у Темишвару.³³

Поред трговаца, у катастигу се као приложници појављују и занатлије. Иако се у њему не наводи свота коју су занатлије прилагале (за себе, своје родитеље – обично за помен), па се не може добити конкретнија слика о њиховом материјалном стању, али се може добити приближна слика о врсти и броју занатлија. Наиме, међу приложницима је забележено шест ћурчија (Сава, Андреј, Живко, Рака, Нестор и Радоје), четири терзије (Теодор, Радивој, Која и Ђура), четири чизмације (Миха, Живко, Џвеја и Пеја), двојица калаџија (Пана и Дмитар), двојица кујунција (Сава и Марко), један туфегџија (пушкар Максим) и један бозација (Илија).³⁴ Дакле, бечкеречке занатлије су се у то време бавиле старобалканским занатима које су Срби донели са собом приликом бројних сеоба од XIV до XVIII века. Из катастига се, такође, може закључити и то да Турци нису имали

Слика 1.
Оковано јеванђеље из 1543. године,
рад Пејра Смедеревца

монопол над неким врстама заната,³⁵ тј. да нису забрањивали хришћанима да се баве одређеним занатима, као што је, на пример, пушкарски занат.

У до сада објављеној литератури, бар када је Бечкерек упитању, врло је мало података који се односе не само на трговину и занатство већ и на опште прилике за време Турака. Међутим, из оно мало објављене грађе, као и на основу анализе података који се односе на друга већа места у Банату, могу се претпоставити неки моменти. У првом реду, ако се узме у обзир чињеница да је Мехмед Соколовић Бечкерек подигао у богату, уређену и велику варош тако што је, између остalog, у граду подигао ханове, цамије, школе, 22 дућана,³⁶ као и чињеница да су се, у овом периоду, највећи дућани и занатске радионице налазили управо око јавних зграда,³⁷ онда се може закључити да су веће занатске радионице биле концентрисане у главној улици – такозваној чаршији. Даље, муслимани су били већинско стаовништво по градовима. Такав је случај био и са Бечкереком. Главну чаршију насељавали су претежно, а можда и искључиво, Турци.³⁸ Пошто су Турци у Бечкереку држали сву власт, цео живот, укључујући и трговину и занатство, морао је течи на оријентални начин.

Занатијске радионице и трговачки дућани представљали су један од важних чинилаца развоја робно-новчаних односа тог времена. Иста улога се може приписати и вишарима где се народ сакупљао ради куповине и продаје најразноврсније робе европског и азијског порекла. Развој робно-новчане привреде, нарочито од друге половине XVI века, поред повећања оптицаја новца довео је и до појаве имовне неједнакости.³⁹

О бечкеречким занатлијама и трговцима из XVI века за сада нема расположивих извора. Неоспорно је да су били на услуги како турском тако и хришћанском живљу. Становништво ван градског зида бавило се у мањој мери пољопривредом, а у далеко већој – сточарством. Могућност откупна коже привукла је дубровачке трговце у Београду да преко својих и домаћих људи организују њихову набавку. Тако се 1589. године помињу извесни Микеле (Michele) и Лука, синови Јованови, који су трговали са београдским трговцем Антуном Петровим Клашићем, затим 1590. извесни Лука Павлов, а 1602. тамо је истим послом боравио и извесни Никола. Са београдским трговцем Јованом Ђурђевићем пословао је и Турчин Јусуф Караманли из Бечкерека, који је Јовану

1597. године остао дужан 315 аспри,⁴⁰ вероватно за набављене тканине.

Бечкерек је за време турске власти важио као значајан трговачки и занатски центар. У то време на Бегеју је било саграђено и пристаниште од камених коцки⁴¹ што наводи на закључак да је Бегеј представљао важну саобраћајницу. У недостатку бОљих копнених веза, Бегеј је иако још увек у потпуности нерегулисан, па самим тим ни подобан за промет већих товара, ипак много допринео развоју трговине и заната у Бечкереку.⁴²

ТРГОВЦИ И ЗАНАТЛИЈЕ ЗА ВРЕМЕ ХАБСБУРШКЕ МОНАРХИЈЕ (1718–1918)

Када су Турци крајем XVII (Карловачки мир, 1699) и почетком XVIII века (Пожаревачки мир, 1718) заувек изгубили покрајине северно од Саве и Дунава, трговина и занатство су наставили свој развој под новом аустријском влашћу. Додуше, у првим деценијама XVIII века још увек су објективне тешкотије (разорен град, десетковано становништво, упади банди) успоравале тај процес. Међутим, за Бечкерек је од изузетног значаја било то што је постао средиште Тамишко-банатског дистрикта. Сам Мерси је био надлежан за овај град. Под његовом управом отпочето је досељавање становништва, помогао је развој пољопривреде, отпочео радове везане за плантаџе индустријског биља, основао производњу свиле.

Досељено становништво је, поред својих обичаја, донело и одређено занатско умеће. Наиме, већ поред првих такозваних *царских занатлија* које су, додељене појединим пуковима, пратиле аустријску војску, у ово подручје, па и у сам Бечкерек, долазе и немачке грађанске занатлије: зидари, циглари, тесари, ковачи⁴³... Ове придошли занатлије су учествовале у изградњи града, тј. у поплочавању улица и поправкама мостова на Бегеју током 1753. године. Највероватније је да су ове исте занатлије учествовале и у изградњи јавних и општенаменских зграда, као што је, на пример, била касарна (1752) и станови за службенике.

Долазећи из земље у којој је занатска делатност била на далеко вишем нивоу, ове немачке занатлије су постале узор својим суграђанима. Тако је, у овом периоду, први мајstor који је израђивао предмете од сребра и калаја био Немац Бернард Кихофер, док је

предмете од месинга израђивао Симон Пост. Први шеширија у Великом Бечкереку звао се Јован Цехентер. Немци су били и Себастјан Кразеисен, који је подигао прву пивару, и Антон Милер, који је у граду подигао прву уљару.⁴⁴

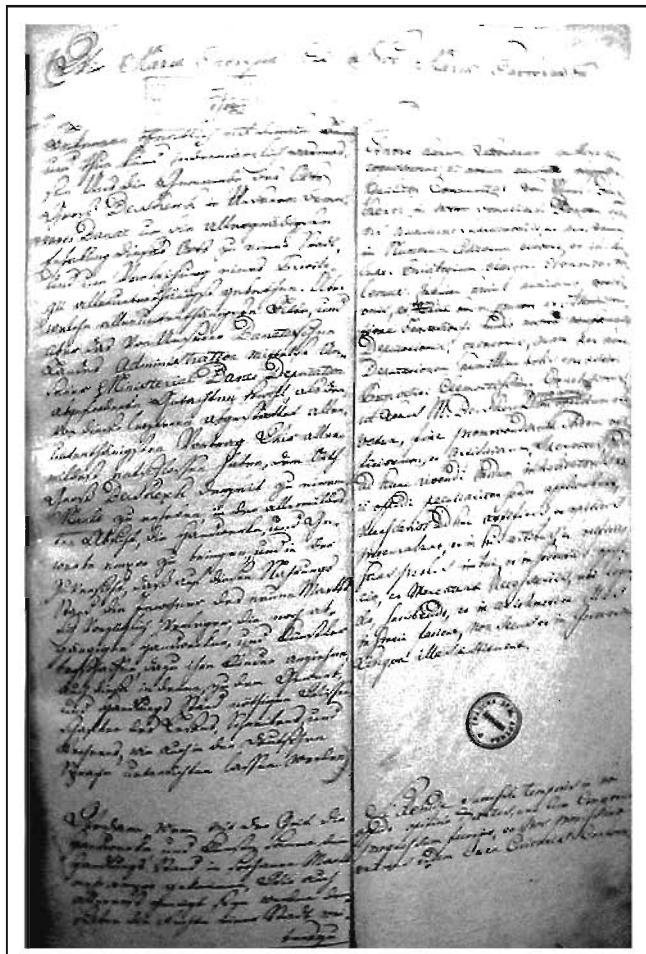
За разлику од Немаца и Мађара, који су се бавили пољопривредом и занатима, српско становништво се у том периоду углавном бавило трговином. Изградњом канала (1733) који је повезао Бегеј са Тамишем и на тај начин омогућио везу са Темишваром Бечкерек је добио транзитни саобраћај и постао значајан центар трговине. Највише се трговало коњима и брашном. У граду су постојали млинови и магацин за жито капацитета 3.000 мерова жита.⁴⁵

Град који се брзо развијао привлачио је становништво не само из околних већ и из удаљенијих места. Међу придошлицама је, врло често, било трговаца и занатлија. Понекад се дешавало да је њихов долазак стварао одређени проблем. Такав је случај био и са извесним Данијелом Митровићем – берберином, који је 1752. поднео захтев за настањивање и рад у Бечкереку. Градске власти су одбиле да му издају дозволу за рад уз образложение да у граду „већ постоје два берберина која су довољна за ослуживање ћрађана“.⁴⁶ Међутим, из пописа српских насеља и становништва у Банату током XVI и XVII века који је дао Душан Поповић,⁴⁷ а који представља изузетну грађу приликом проучавања заната у Бечкереку, може са закључити да је оваквих случајева било мало. Наиме, број становништва, бар када су Срби у питању, далеко је превазилазио број занатлија.

Дакле, у периоду између 1746. и 1773. године у Бечкереку је радило 116 српских занатлија. На основу ове објављене грађе може се не само утврдити структура тадашње културе у Бечкереку већ се могу и јасно сагледати ондашње потребе становништва за одређеним занатским производима. Наиме, поред имена занатлија срећу се термини турског порекла као што су: мумија – свећар, туфегџија – пушкар, абација, берберин, ћурчија, касапин, дунђер, кујунџија, капамација; термини мађарског порекла: сабов, чизмар, кочијаш; немачки: молер, биргаш, цимерман; словенски: воденичар, колар, сувачар. На основу ових назива може се закључити да је досељено становништво, заједно са својим обичајима, преносило и занате: терминологију, алатке, начин рада и начин организовања. У новој средини не само да су задржавали већ су и преузимали одређене занате,

прилагођавајући се потребама становништва. Какве су биле потребе становништва, најбоље говори подatak да су у овом периоду најбројније биле ћурчије (28), бербери (14), чизмари (11) и капамације (9). Занимљиво је да није забележен ниједан ковач, већ само један колар (Јован), иако се добар део не само српског већ и осталог становништва у Бечкереку још увек бавио пољопривредом и сточарством. Да је пољопривреда представљала једну од главних грана привреде, потврђује и подatak да су у том периоду забележени воденичари (Петар, Јован, Георгије), сувачар (Алекса), бостанџије (Радослав, Јанко, Јован, Петар и Симеон).⁴⁸

Када је у питању трговина и трговци, Душан Поповић наводи да је велики значај придаван трговини стоком, али да је она била изузетно слаба. У целом бечкеречком округу било је само 25 ових трговаца (целебџија), а у самом Бечкереку није се налазио ниједан.⁴⁹ Међутим, у његовом попису српских насеља

Слика 2.
Привилејја Марије Терезије из 1769. године, којом Велики Бечкерек уздиже на стајен ћрловишића

и становништва из 1765. године, у Бечкереку је забележено шест особа са презименом Грек (Стојан, Манојло, Христифор, Марко, Георгије и Михаил), на основу чега би се могао извести закључак да су то били трговци, с обзиром на то да је и у ранијим периодима реч Грк била синоним за реч трговац. У попису из 1772. године, Поповић наводи извесног Авакума Дучанд(жија).⁵⁰

Да се развије у значајан трговачки и занатски центар, од великог је значаја била и привилегија⁵¹ Марије Терезије из 1769. године, којом је општина Велики Бечкерек уздигнута на степен трговишта (сл. 2). У овој повељи, која садржи 15 тачака, наводи се, између остalog, следеће:

... Поводом ове најлонизније молбе ... као и њовојом најлонизније сачињеној уговора са банком, најблијонаклоније смо одлучили да месићу Велики Бечкерек засада уздигнемо на симејен трговишта у најблијонаклонијој намери да њодижемо рукоделство и занатсство ... А када временом занатсство и вештине, заједно са трговачким стапаљском у овом трговишту, буду већма уздигнути, бићемо у свако доба склони овом трговишту доделиши и права једнога трага ...⁵²

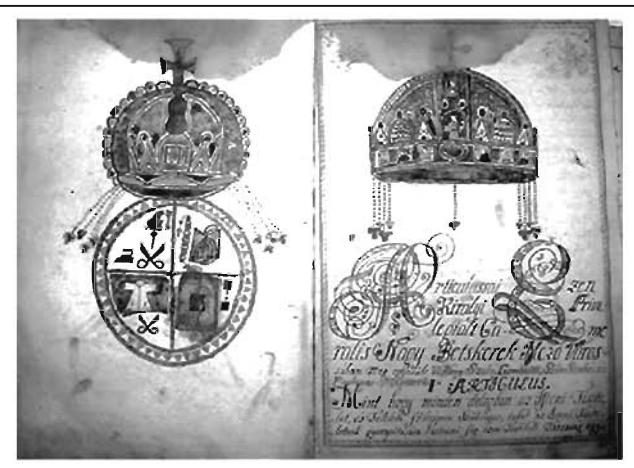
За даљи развој занатске и трговачке делатности у Бечкереку од значаја је било и то што је 1789. године ослобођен обавеза и потчињености жупанији и што је откупом од бечке градске банке, у чијем је био власништву, добио степен привилеговане вароши и право на магистрат.⁵³ Од значаја је била и Повеља Фрање I из 1832. године, којом су грађани ослобођени од рада (кулук) и која ... одобрава

трагу слободу држашања недељних тржишних дана, а њодишње тржишне дане ће прићи јућа у њодини.⁵⁴ Само две године касније Фердинанд I Великом Бечкереку до-дјељује још једну повељу којом одобрава: ... још један стапаљ, ће регу четврти љодишњи вашар са свим слободама и правима, са којима се одржавају љодишњи вазари у ослајим слободним краљевским ошићинама и традовима...⁵⁵

Годишњи сајмови, који су се са прекидима одржавали још од 1331. године,⁵⁶ били су од великог значаја не само за развој трговине већ и за развој занатства. Наиме, на овим вашарима, поред крупне и ситне стоке, као и свих врста трговачке робе, продавани су и занатски производи.⁵⁷ Значај ових сајмова је био изузетан. У то време копнене везе биле су још увек слабо развијене,⁵⁸ транспорт робе најчешће се вршио воденим путем,⁵⁹ што је у великој мери отежавало, а понекад чак и онемогућавало, чешће је комуникације не само између даљих већ и између суседних места. Управо из тог разлога, ови сајмови су били стецишта на којима се није само продавала роба већ су се и разменјивала искуства.

Роба која је изношена на ове сајмове подлегала је одређеној вашарској такси. На скупштинској седници Торонталске жупаније за Велики Бечкерек, одржаној децембра 1797. године, одобрена је вашарска тарифа која се односила не само на трговачку робу већ и на занатске производе. Из исте одлуке може се сазнати да су занатлије и трговци из других места долазили у Бечкерек не само у време годишњих вазара већ и за време недељних тржних дана. У оба случаја, месне занатлије и трговци били су ослобођени плаћања пијачне таксе.⁶⁰

Крајем XVIII века великобечкеречке занатлије постају толико јаке да оснивају своја удружења – цехове, према врсти заната којом су се бавиле. Цехови су имали своје статуте потврђене од самог цара. У овдашњем Историјском архиву налази се Уредба српској соединеној сабовској, сирсабовској, јомбарској и капамацијској⁶¹ цеха вароши Великој Бечкерека, из 1801. године (сл. 3). Уредбом су обухваћена сва питања везана за занатлије и њихов рад.⁶² Из тога се може закључити да је занатска делатност у то време имала већ изузетан значај и снагу. На основу спискова чланова руфета из 1820. године сазнајемо да је руфет мађарских сабова бројао 27 занатлија, сирсабовски 16, капамацијски 3 и јомбарски 5 занатлија.⁶³ Већ 1818. године, а на основу привилегија

Слика 3.
Прва страна уредбе сабовској, сирсабовској, капамацијској и јомбарској цеха из 1801. године

издатих у Бечу, Бечкерек је добио 9, а 1822. године још четири удружене цеха,⁶⁴ што јасно указује на већ увек разгранату занатску делатност и развијен привредни живот града.

Из регистра занатских радњи који је вођен о дозволама за рад издатим на основу привилегија, у времену од 1810. до 1884. године (до ступања на снагу Обртног закона), види се да је у Бечкереку издата 461 дозвола за рад српским трговачким и занатским радњама. На основу овог регистра јасно се види да су најбројније биле ћурчије, чизмари, пекари, кројачи и бербери. Од заната су још били присутни браварски, бачварски, обућарски, столарски, ковачки, алвацијски, сапунџијски, крзнарски, папучарски, стакларски, казанџијски, ковачки, коларски, кројачки.⁶⁵ Док су се у XVIII веку у Бечкереку занатима углавном бавили Немци и Мађари, а трговином Срби, на основу овог регистра може се извести закључак да у XIX веку све већу улогу у занатској делатности преузимају Срби. Наиме, попис занатлија из 1880. године бележи 573 занатске радње са око 60 врста заната.⁶⁶ Чињеница да је у периоду између 1810. и 1884. број српских занатских радњи износио 161 на очигледан начин потврђује овај закључак. Своју кулминацију великобечкеречко занатство достигло је у другој половини XIX века када се појављују и нови занати – браварски, машинбраварски, ливачки и механичарски.

У овом периоду долази и до експанзије трговине захваљујући изграђеној железничкој мрежи која је повезивала Бечкерек са осталим већим местима, затим Београду који је регулисан за нормалну пловидбу, град повезивао са Румунијом, а преко Тисе и Дунава са целом централном Европом где се налазило тржиште житарица. Тако је у последње две деценије XIX века у граду забележено неколико већих трговачких кућа чије се порекло и данас може видети у главним улицама Зрењанина. Поред трговине мануфактурне робе, која је била најзаступљенија, присутне су биле и трговина шпецерајском, колонијалном, гвожђарском, галантеријском и кожарском робом (сл. 4). Међу трговцима друге половине XIX века истицали су се Нестор Димитријевић, Хранимир Купусаревић, Јован Савић, Кирил Секулић, Јован Кокић, Арса Поповић, Игнац Ајзенштетер, Јован Штагелшмит, Самуило и Адолф Екштајн, Јулије Даун.⁶⁷

Већ је напоменуто да Срби у овом периоду док са једне стране, преузимају примат у занатској dela-

тности, а у трговини губе раније стечене позиције. Ово потврђује и један чланак у овдашњој штампи који обавештава јавност о одржавању „Српског трговачког збора“ у Новом Саду. На збору је требало да се расправља о овом проблему и да се дође до решења ... *Како обићши шуђинску навалу која нашај штровини поше прети... па како је то дошло да шуђинци не само што присвојише наше старије штровине, већ се осилише над нама, па нас сваком приликом ишишкују...*⁶⁸ Да је ситуација била алармантна за српске трговце потврђује и податак да су те исте године (1887) на главној улици отворене три велике трговине које су држали „странци“: Гринбаум – кројачка трговина, Берењи – трговина гвожђем⁶⁹ и Пира – шпецерајска, материјална и колонијална трговина.⁷⁰

Развој капиталистичких односа, интензивно насељавање које је за последицу имало не само повећање броја становништва већ и проширење града, тј. интензивирање градње,⁷¹ индустриска производња која је још увек била у благој експанзији, побољшање друмског, речног и успостављање железничког саобраћаја, као и доношење Обртног закона – учинили су да трговачка и занатска делатност у Великом Бечкереку доживи највећу експанзију у последње две деценије XIX века. Тако се за само 10 година, у периоду 1880–1890, број занатских радњи повећао са 573 на 589, а број врста заната са 60 на 66. Најбројнији су били обућари – 62, зидари – 48, чизмари – 41, столари – 33, бравари – 13 занатских

Слика 4.
Реклама штровца Александра Ленђела у локалном листу „Глас“, из 1887. године

радњи.⁷² Број занатлија у то време далеко је превазилазио број занатских радњи: 1890. године у Бечкереку је забележено 849 занатлија и 1.080 занатских помоћника, док се десет година касније овај број повећао на 1.042 занатлије и 1.502 помоћника. Као и током XIX века, 1900. године најбројније су занатлије текстилне (933), грађевинске и металске струке (267). Међутим, поред заната производне струке, у овом периоду се појављују, већ у великом броју, услужни занати. У овој области најзаступљеније су биле прехрамбене и угоститељске занатлије (462).⁷³

Упоредо са експанзијом заната текла је и експанзија трговине. Према *Монографији Торонайталске жупаније*, у Бечкереку је 1900. године било 766 трговачких радњи, док је по статистици Темишварске коморе тај број био далеко мањи и износио је 450⁷⁴. Могуће је да су обе ове цифре тачне из разлога што су многе занатлије, у то време, своје производе продајале у сопственим радионицама, заједно са другом робом. То је могло да доведе до забуне (трговина и занатство нису били јасно разграничени),⁷⁵ тј. да су у једном случају занатске радње регистроване као трговине, а у другом као занатске радионице.

Прве деценије XX века обележава даљи пораст занатске делатности, али у нешто блажем облику. Конкуренција индустрије (1900. године у граду је

било 18 предузећа⁷⁶) и индустриских производа постала је све израженија. Удружење занатлија, као и саме занатлије покушавали су на разне начине да ублаже овај удар и да се изборе за тржиште и купце. Чак су и градска власт, Министарство трговине и Темишварска индустриска комора,⁷⁷ схватајући да се развој и јачање града у економском погледу не може ослонити само на индустриску производњу, чинили све да помогну занатлије и оснаже занатску производњу. У том смислу, током 1907. године у Великом Бечкереку је отворен Шегртски дом у којем су сиромашни шегрти могли да слушају стручна предавања, организоване су локалне занатске изложбе,⁷⁸ бечкеречке занатлије су узимале учешће и на иностраним изложбама⁷⁹ како би потенцијалне купце што боље упознале са квалитетом и врстама производа локалних занатлија (сл. 5). Поред тога, организована су бесплатна предавања и курсеви из одређених области како за ученике, тако и за мајсторе.⁸⁰

Оваква улагања, како стручна, тако и материјална, у занатску делатност, резултирала су даљим повећањем броја занатлија. Што се тиче оријентације занатске производње, она је у односу на почетак века остала готово непромењена.⁸¹ Број занатлија једне струке био је директно подређен захтевима тржишта. Занатлије, за којима се осећала изузетна потреба,

постале су у неку руку носиоци прогреса. Као тражена радна снага, могли су да боре за боље услове рада, за бољи материјални и социјални положај.

Први светски рат се негативно одразио како на трговину, тако и на занатство. Рат је одвукao не само радну снагу већ и стоку и све вишкове производа. Промет је био усмерен на снабдевање фронта, а не на размену у циљу веће потрошње.⁸² Несигурно време, недостатак сировина, смањено тржиште створили су одређени застој у занатској производњи. Међутим, поред свих тих недаћа, у Великом Бечкереку су отваране нове занатске радње. Тако је 1915. године отворено 10 радњи, 1916. – 5, следеће године – 8, а 1918. само 1⁸³ занатска радња (сл. 6).

Слика 5.
Почасна диплома додељена лончару Ференцу Тойи
из Занатској изложби у Великом Бечкереку 1902. године

**ТРГОВИНА И ЗАНАТСТВО ЗА ВРЕМЕ
КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
(1918–1941)**

После Првог светског рата Велики Бечкерек је, заједно са Војводином, ушао у састав нове државе у којој нису били промењени производни односи, али је дошло до промене друштвено-економских услова производње и економске политике државе. Држава која се стварала није била у могућности да контролише увоз и извоз сировина и робе. Високе царинске тарифе и помањкање сировина, нестабилне валутне прилике, високе цене и слаба потражња довели су занатство у веома тежак положај. Међутим, трговина и у таквим условима, у првој послератној деценији доживљава експанзију. Разлог овоме лежи у стварању националних граница, услед чега се промет са Аустријом јавио као извоз и увоз. У размени са Аустријом и у мањем обиму са Мађарском, извозили су се пољопривредни производи, а увозиле машине и друга индустријска роба за широку потрошњу.⁸⁴ Сам извоз је био под контролом Централне управе Министарства за трговину и индустрију у Београду.⁸⁵ Из појединих дописа које је ова Управа достављала локалној власти сазнајемо да је поред извоза житарица⁸⁶ био дозвољен извоз вина, ракије, сувих шљива, пекмеза, сирових кожа.⁸⁷ Када су пак у питању трговачке радње у граду, њихово снабдевање је у великој мери зависило од потражње, тј. од потреба становништва за појединим производима. Тако се из појединих текстова објављених у тадашњој локалној штампи може сазнати да је постојала несташица основних животних намирница, као што су шећер, кромпир, сирће, брашно,⁸⁸ или и петролеја,⁸⁹ масне соде, конца,⁹⁰ угља и оревног дрвета.⁹¹ У време послератних несташица, месне власти и полиција чинили су све да се тржиште нормализује и да трговци не крше прописе. Свака злоупотреба, у смислу препродаје робе по вишим ценама или продаја неисправне робе, се строго кажњавала.⁹²

Послератна криза нарочито је била видљива у занатској делатности. Иако је била изражена потреба за занатским производима, високе цене и економска криза, која није мимоишла ни многе европске државе,⁹³ оставили су дубок траг на великобечкеречко занатство. Навешћемо пример који илуструје само један од проблема са којима су се овдашње занатлије сретале. Наиме, несташица основних сировина стварала је велике проблеме занатлијама. Такав је случај био и са концем, због којег се, како наводи овдашња штампа, ... *трајанско налази пред највећом ситуацијом. До једног калема конца се може доћи само прикривеним путевима, услед чеја трећи опасност ће наше занатлије које раде са концем, бити принуђене да обуставе рад, чак ће бити онемогућено и криљење у домаћинствима.*⁹⁴

Услови у којима су радиле занатлије погоршали су се нарочито током 1924/25. године. Поред високих цена и опште скupoће,⁹⁵ занатство су погађали и високи порези, што је доводило до презадуживања занатлија. Многи су били принуђени да отпуштају помоћнике, па чак и да затварају радионице, услед чега је створен слој такозваних бесправних занатлија. Не може се занемарити ни улога индустријских производа који су представљали велику конкуренцију занатским производима. Наиме, у том периоду,

Слика 6.
Женска кројачка радионица
у Великом Бечкереку из 1917. године

су поред постојећих, у Великом Бечкереку почеле са радом: фабрика шешира и туљака (1919), фабрика чарапа (1919), индустрија мрамора, гранита и вештачког камена (1923), фабрика стројева, котлова и термотехничких направа (1932).⁹⁶ Међутим, није само локална индустријска производња угрожавала рад и опстанак овдашњих занатлија. Велику конкуренцију је представљала и индустријска роба која се увозила у Велики Бечкерек.

Појава индустријске робе повукла је за собом и отварање првих индустријских продавница као што су продавница Индустирије одела д. д. из Велике Кикинде, продавница „Бате“ из Борова (обућа), и филијала фабрике месарско-кобасичарских производа Јулија Корхеца к. д. из Чоке.⁹⁷ Овакав развој трговине и све већи број трговачких радњи у граду погоршавали су стање у занатској делатности. Податак да

је 1925. године у Великом Бечкереку постојало већ 35 индустријских предузећа и 646 трговачких радњи⁹⁸ јасно говоре о томе са каквом су се конкуренцијом сусретале овдашње занатлије. Конкуренција индустријске и увозне робе постала је све погубнија за занатску делатност.

Упоредо са појавом нових трговачких радњи, у граду су се и даље одржавале пијаце и годишњи вашири, у тачно одређене дане. На њима су се продајвали занатски и пољопривредни производи (у првом реду житарице), ситна и крупна стока, индустријска роба. Трговци из различних крајева окупљали би се, по готово на ваширима, где су откупљивали велике количине житарица и стоке, затим их испоручивали већим млиновима у земљи и иностранству, а стоку кланицама. Ситно робни карактер пољопривредне производње, са једне, и утицај занатске производње са друге стране, утицали су на то да се доста дugo добар део промета обављао управо на ваширима и пијацама.⁹⁹

Да би опстала у условима конкуренције, занатска делатност се прилагођавала потребама тржишта. Наиме, улога заната у самој производњи постаје све слабија и ограниченија, док његова улога у пружању услуга све више јача. Тако је поред свих проблема, у овом периоду је присутно извесно повећање броја занатлија и занатских радњи. Услед економског и техничког напретка друштва, као и услед средњоевропског утицаја, у Великом Бечкереку се појављују и неки нови занати. Пример за то је и појава првих ауто-таксиста (Ладислав Сабо 1922, Јосиф Павловић 1923)¹⁰⁰ (сл. 7), модисткиња чији су се салони¹⁰¹ водили као занатске радње (Катица Шуберт 1921, Матилда Ковач 1923, Лаура Чуч 1925), затим појава штампарског (Микајло Белењи 1930), књиговезачког (Вељко Стошић 1926), електричарског (Андија Молнар 1926) и зуботехничког заната (Карл Милер 1928, Карл Холцер 1931).¹⁰² Дакле, улога заната у самој производњи постаје све слабија и ограниченија, док његова улога у пружању услуга све више јача.

Да би опстале у условима тешке економске кризе и јаке конкуренције, занатлије су се бориле на разне начине. Тако су, између остalog, тражиле да се донесе уредба о заштити занатлија, као и да се помогне пољопривреда, која је такође била захваћена кризом, јер земљорадници, као главни потрошачи, нису били у стању да купују занатске производе.¹⁰³

Слика 7.
Обртничка дозвола издана 1923. ауто-таксисти
Јосифу Павловићу из Великог Бечкerek

Такође, занатлије су тражиле да се смањи вашарска такса, да се регулише питање бројног односа ученика према броју помоћника,¹⁰⁴ да се занатлије ослободе плаћања таксе на сопствена кола¹⁰⁵ и да се пијачне таксе укину.¹⁰⁶

Банатска трговачко-индустријска и занатска комора, покушавала је такође да помогне занатску делатност у Петровграду. Она је од Градског поглаварства тражила да, у циљу унапређења пољопривреде, индустрије, занатства и трgovине, утиче на побољшање железничког, речног и друмског саобраћаја. Друмски саобраћај са околним местима је био и даље лош, летњи путеви нису могли да се користе током целе године, осећао се велики недостатак вагона и шлепова. Поред тога, саобраћај на Бегеју није одговарао тадашњим извозним и увозним потребама. Градски путеви су такође били у веома лошем стању. Акутан проблем је представљала и лоша веза са Бачком, па је Комора тражила да се што пре изгради мост на Тиси који би омогућио чешћу и бољу везу између ове две области.¹⁰⁷

Међутим, сва настојања, како појединача тако и Удружења, Коморе и градске власти да побољшају прилике у занатској делатности, у времену тешке економске кризе, која је нарочито дошла до изражaja неколико година пред избијање Другог светског рата – нису дала веће резултате. У овако тешкој ситуацији, занатлије су често биле приморане да привремено обуставе рад па чак и да затварају радње. Тако је у периоду између 1935. и 1940. године привремено обуставило рад преко 60, док је у потпуности затворило радњу око 550 занатлија.¹⁰⁸

За разлику од занатства које се у периоду између два светска рата константно сусретало са недаћама, трgovina је, након што је у првој послератној деценији доживела одређену експанзију, у другој пролазила кроз благу стагнацију, па чак, може се рећи, и пад. Опадање промета нарочито је било видно код увозно-извозних радњи. Тако је средином двадесетих година у граду постојало око 30 извозних и исто толико увозних кућа, да би десет година касније тај број опао за трећину.¹⁰⁹ Разлоге овоме треба тражити у неколико момената. У првом реду на смањење извоза утицале су сушне године. Наиме, Бечкерек је доживео пет сушних година заредом (1928–1932), што је довело до ниских приноса у ратарској и пољопривредној производњи. Незнатни тржни вишкови и су довели до драстичног опадања промета ових

производа.¹¹⁰ Многи трговци који су се бавили експортом житарица били су принуђени да *присујује ликвидацији* својих фирм.¹¹¹ На смањење трgovине утицале су и велике царинске дажбине као и подвозни трошкови. У којој мери и на који начин су тзв. подвозни трошкови имали удела не само при формирању цене одређеног производа већ и на обим трgovине и у локалним оквирима може да илуструје текст објављен у овдашњој локалној штампи: *Збој иловећања железничке тарифе за 50% (у јулу), вино¹¹² се слабо дистрибуирало и било је збој тојајко скујо. Једини кућици били су из околине (Бачка, Панчево, Кикинда – збој мале удаљености иреносна тарифа није мнојој поскујљивала вино.)¹¹³*

Последњих неколико година пред избијање Другог светског рата извозна трgovina доживљава експанзију. Тако се из извештаја Трговачко-индустријске и занатске коморе из 1934. године сазнаје да Бечкерек годишње „експортира“ близу 12.000 вагона пшенице, 20.000 вагона кукуруза, 30.000 вагона живине, 15.000,00 ком. јаја, 1.000 грла коња, 1.000 грла рогате марве и 2.000 свиња.¹¹⁴ Значајан је био и извоз вина, лековитог биља,¹¹⁵ паприке,¹¹⁶ свињске длаке¹¹⁷ па чак и пијавица и жаба.¹¹⁸ Извозило се највише у Аустрију, Италију, Чехословачку, Немачку, Швајцарску, Грчку,¹¹⁹ Финску, док се, када је у питању Африка, трговало са Алжиром и Мароком.¹²⁰

Када је у питању број трговачких радњи у Великом Бечкереку он је током тих међуратних година стално растао, без обзира на кризе које су повремено настајале. Тако је крајем 1937. године у граду постојало 594 трговачких радњи. Најзаступљеније су биле трgovine бакалском, мешовитом и колонијалном робом (140), затим трgovine јајима, живином и животним намирницама (122).¹²¹ О зарадама у трgovini у том периоду, нема података јер је то била приватно-сопственичка трgovina, која је своје зараде крила сматрајући их пословном тајном. Може се само претпоставити да је трgovina остваривала високу стопу профита која се, зависно од врсте робе, кретала између 20 и 50 %.¹²²

Пред само избијање Другог светског рата наступила је још једна криза која је имала утицаја како на занатство тако и на трgovinu. Наиме, током 1938. године појавила се сточна зараза која је обухватила велики број срезова. Због ње је било забрањено одржавање годишњих вашара, што је погодило велики број трговаца па и занатлија који су робу набављали

или продавали на вашарима.¹²³ Када се наведеноме дода знатан скок цена сировина, полу прерађевина и прерађевина, уздржавање сељака и грађана од набавки и поруџбина, превисоко пореско оптерећење, огроман конкуренцијски притисак великих индустријских предузећа, градска увозна такса, минималне наднице, високо осигурање радника у случају изнемогlostи, старости и смрти, тада се може створити јасна слика о трговачкој и занатској делатности у последњим предратним годинама.

ТРГОВЦИ И ЗНАТЛИЈЕ У ДРУШТВЕНОМ ЖИВОТУ ГРАДА

У нашој даљој и близкој прошлости није било ниједног националној, хуманој и културној појачаша у коме занатлије нису биле врло активни сарадници. Понекад су чак оваквим појачаштима они били вође.¹²⁴ Ове речи изговорио је Славко Цвејанов, секретар Удружења, на свечаној седници одржаној 31. 5. 1936. године, поводом прославе 50. годишњице Удружења занатлија за град и срез Петровград. Занатлије су организовале многобројне балове чији је приход ко-ришћен за оснивање болесничке потпорне благајне, за помоћ сиромашним занатлијама или ученицима; оснивали су занатске читаонице; из благајне Удружења додељивана је неповратна новчана или материјална помоћ као и зајмови без камате најугроженијим члановима. Великобечкеречке занатлије су оснивале и разне фондове, као што је на пример био и фонд *Краља Александра Првој*, из којег су помагане изнемогле и сиромашне занатлије.

Поред наведених примера, који говоре колика је била брига за чланове сопственог сталежа, занатлије су узимале учешће и у другим донацијама. Тако је на пример 1867. године, чизмарски цех доделио помоћ од 100 форинти Реалној школи.¹²⁵ Поред чизмарског, за подизање исте, знатне своте су поклонили и кожарски, зидарски, кројачки, пекарски и колачарски цехови.¹²⁶ 1891. године, овдашњи Ђурчијски помоћници су на дан свог патрона,¹²⁷ о св. Илији, организовали вечерњу забаву са игранком. Чист приход са ове забаве био је намењен „на сиромашку школску децу.“¹²⁸

Занатлије су учествовале и приликом подизања споменика Краљу Петру I Ослободиоцу 1924. године, са сумом од 1.000 динара. Међутим, међу најзна-

чајнијим је свакако била донација Цвејанов Душана, кабаничара из Великог Бечкерека, који је 1932. године подигао задужбину у Бањи Русанди, под именом *Задужбина Душана и Анке Цвејанов*. Задужбина, која је стајала око 400.000 динара, имала је дванаест соба потпуно снабдевених потребним намештајем и уређајима, тако да је служила као хотел за оне који долазе у Русанду на лечење. Од поменутих дванаест соба, три су се издавале бесплатно сиромашним занатлијама и кафацијама који су се лечили у бањи.¹²⁹

Трговци и занатлије су узимали учешће и у другим облицима културног и друштвеног живота у граду. Тако је на пример, један од најугледнијих трговаца мануфактурне, помодне робе и памучног конца – Ђока Ристић, био благајник Српске читаонице;¹³⁰ Трговац колонијалне и деликатесне робе – Жарко Грујин и Радован Ђурчин – мушки кројач, били су међу првим оснивачима Соколског друштва, 1912. године. Поред њих, као чланови овог друштва, које је у великом Бечкереку било веома активно, појављују се још и трговац Лаза Радичев, Божа Лекић – бравар и аутомеханичар и Стеван Аршинов – фризер.¹³¹ Не само да су трговци и занатлије били чланови Соколског друштва, већ је постојала и одређена сарадња између њих. Тако је на пример, великобечкеречко Занатлијско певачко друштво учествовало заједно са Соколарима на разним приредбама,¹³² занатлије су своју јубиларну скupштину посвећену 50. годишњици постојања Удружења одржали у Соколани¹³³ и сл. Трговци и занатлије били су и чланови *Тамбурашкој друштвама*,¹³⁴ основаног 1912. године; трговац Арса Поповић био је трећи председник *Српској црквеној певачкој друштвама*;¹³⁵ први председник Добротворног ватрогасног друштва био је Алajoш Харшањи, а заменик комаданта Игњат Роша – такође овдашњи трговци;¹³⁶ трговац Драгољуб Раданов – Радичев био је први секретар *Pošari клуба* основаног 1937. године...¹³⁷

Поред учешћа у културном (сл. 8) и спортском животу, занатлије су заузимале и угледне положаје у општинским установама. Тако су Немања Грунчић, механичар и Фрања Тот, лончарски мајстор, били чланови Градског већа 1936. године.¹³⁸ Трговац Јоца Глигоријевић, као члан тадашње Радикалне странке, био је активан учесник свих протеста и акција Срба против градске и жупанијске политике.¹³⁹

Ако се узме у обзир да су великобечкеречке занатлије и трговци већ од краја прошлог века биле

под притиском конкуренције индустрије, великих дажбина, касније општом економском кризом у којој су водили грчевиту борбу за тржиште и купца, онда се с правом може тврдити да је и овакво и оволовико ангажовање занатлија и трговаца у друштвеној животу града заиста изузетно. Сходно својим могућностима они су учествовали не само у пружању помоћи својим члановима, већ и у акцијама од ширег друштвеног значаја. Поред тога, заузимали су видна места у културним и спортским активностима, као и у политичком животу своје средине.

ЗАКЉУЧАК

Најстарији писани извори који помињу Бечкерек потичу тек из XIV века. Трговина и занатска производња из овог периода биле су незнанти и локалног карактера. Први конкретнији подаци везани за трговце и занатлије потичу тек из XVI века. У то време у Бечкереку је била развијена златарска вештина. У првој половини XVI века у Бечкереку је радио надалеко чувени кујунџија Петар Смедеревац. О бечкеречким занатлијама и трговцима из XVI века за сада нема расположивих извора. Неоспорно је да су били на услуги како турском тако и хришћанском живљу.

Када су Турци крајем XVII и почетком XVIII века заувек изгубили покрајине северно од Саве и Дунава, трговина и занатство су наставили свој развој под новом аустријском влашћу. Досељено становништво је донело одређено занатско умеће. Поред првих такозваних царских занатлија које су, додељене појединим пуковима, пратиле аустријску војску, долазе и немачке грађанске занатлије: зидари, циглари, тесари, ковачи. За разлику од Немаца и Мађара, који су се бавили пољопривредом и занатима, српско становништво се у том периоду углавном бавило трговином. Изградњом канала (1733) који је повезао Београд са Тамишем, Бечкерек је добио транзитни саобраћај и постао значајан центар трговине. Да се развије у значајан трговачки и занатски центар, од великог је значаја била и привилегија Марије Терезије из 1769. године, којом је општина Велики Бечкерек уздигнута на степен трговишта.

Своју кулминацију великобечкеречко занатство достигло је у другој половини XIX века, када се појављују и нови занати – браварски, машинбраварски, ливачки и механичарски. У овом периоду до-

лази и до експанзије трговине захваљујући изграђеној железничкој мрежи која је повезивала Бечкерек са осталим већим местима, затим Београду који је, регулисан за нормалну пловидбу, град повезивао са Румунијом а преко Тисе и Дунава и са целом централном Европом где се налазило тржиште житарица.

Развој капиталистичких односа, интензивно насељавање, индустријска производња која је још увек била у благој експанзији, побољшање друмског, речног и успостављање железничког саобраћаја, као и доношење Обртног закона – учинили су да трговачка и занатска делатност у Великом Бечкереку доживи највећу експанзију у последње две деценије XIX века.

После Првог светског рата Велики Бечкерек је, заједно са Војводином, ушао у састав нове државе у којој нису били промењени производни односи, али је дошло до промене друштвено-економских услова производње и економске политике државе. Држава која се стварала није била у могућности да

Слика 8.
Плакат за јпозоришуу представу из 1919. године

контролише увоз и извоз сировина и робе. Тако је локална индустријска производња и велика конкуренција увезене робе угрожавала рад и опстанак овдашњих занатлија. Трговина се, у Великом Бечкереку током тих међуратних година развијала, без обзира на кризе које су повремено настајале.

Баз обзира на све потешкоће са којима се сретала занатска и трговачка делатност, она је одиграла важну улогу у развоју града. Ово потврђује и чињеница да су сва послератна трговачка и индустријска предузећа данашњег Зрењанина изникла на темељима ранијих трговачких и занатских радњи.

НАПОМЕНЕ

¹ *Историја српског народа II*, Београд 1982, 322.

² Павао Анђелић, *Трновиште, варош, град у средњовековној Босни*, Гласник Земаљског музеја, Нова серија, XVIII, Сарајево 1963, 180-181.

³ *Историја српског народа II*, Београд 1982, 322.

⁴ Хазим Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, I/1, Београд 1964, XXVII

⁵ Историја српског народа II, Београд 1993, 329.

⁶ Исто, 182-183.

⁷ Хазим Шабановић, Евлија Челебија, *Путописи*, Сарајево 1964, 533.

⁸ У турској терминологији насеља, под паланком се подразумевало мање утврђење израђено од дрвета, земље и другог слабијег материјала. Оне су обично подизане на саобраћајним артеријама и друмовима који су обезбеђивали већи промет путника и робе. Хазим Шабановић, *Турски извори*, XXVIII.

⁹ *Историја српског народа III*, Београд 1993, 240.

¹⁰ Исто.

Под шехером се подразумевало веће отворено градско место насељено искључиво или претежно муслиманским становништвом са џамијом и другим установама које карактеришу муслиманско насеље: медресе, текије, ханови, каравансараји, мекбети... Хазим Шабановић. *Турски извори*, XXVIII.

¹¹ Хазим Шабановић, Евлија Челебија, *Путописи*, Сарајево 1964, 533; *Историја српског народа*, III, 240.

¹² Душан Поповић, *О Банату и стаповништву Баната у XVII веку*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, књига 4, Сремски Карловци 1931, 206.

¹³ Добривој Николић, *Срби у Банату у прошлости и садашњости*, Нови Сад 1941, 94.

¹⁴ Група аутора, *Зрењанин*, Зрењанин 1966, 57.

¹⁵ ИАЗ, Привилегија Марије Терезије којом уздиже општину Велики Бечкерек на степен трговишта 1769. године; Повеља Фрање I од 12. јула 1832. године, којом се потврђују привилегије Марије Терезије, Фонд: Збирка повеља 1765-1847.

¹⁶ Александар Станојловић, *Петровић*, Петровград 1938, 30.

¹⁷ Исто, 76,77.

¹⁸ Александар Станојловић, н. д., 28.

¹⁹ Исто, 24, 76.

²⁰ Исто, 278.

²¹ Група аутора, н. д. 23; Алаксандар Станојловић, н. д. 265.

²² Златарима су се називале кујунџије које су израђивале уметничке ствари од скупоценог материјала – злата или сребра.

²³ Ознака „Смедеревац“ упућује на његово територијално порекло. Могуће је да је већ Петров отац дошао у Бечкерек у сталним сеобама, групним и индивидуалним, с југа на север, „*када су мноћ Срби прелазили у банаћска села и градове услед турској надирања и освајања преостале Србије*“. Бојана Радојковић, *Старо српско златарство*, Београд 1962, 74.

²⁴ Овај оков се данас налази у Музеју српске православне цркве у Београду.

²⁵ Бојана Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, Нови Сад 1966, 58, 105.

²⁶ Исто, 108.

²⁷ Исто, 109.

²⁸ Св. Матић, *Кашасићи љеђки из 1660–1666*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, књига IV, Сремски Карловци 1931, 212.

²⁹ Бојана Радојовић, *Српско златарство XVI-XVII века*, 109.

- ³⁰ Бојана Радојковић, *Старо српско земљарство*, Београд 1962, 74.
- ³¹ Св. Матић, *Кашасий јећки из 1660-1666*, 211-213.
- ³² Хација-богати трговац, Хазим Шабановић, *Евлија Челебија*, 534.
- ³³ Душан Поповић, *О Банату и становништву Баната у XVII веку*, 207.
- ³⁴ Св. Матић, *Кашасий јећки из 1660-1666*, 211-213.
- ³⁵ Рајко Веселиновић, *Занатлије и преторци њој Војводини крајем XVII и првих ћодина XVIII века*, Матица српска, Зборник за друштвене науке 13-14, Нови Сад 1956, 121.
- ³⁶ Душан Поповић, *О Банату и становништву Баната у XVII веку*, 206.
- ³⁷ Душан Поповић, *Срби у Банату до краја XVIII века*, 44.
- ³⁸ Александар Станојловић, н.д., 45.
- ³⁹ Рајко Веселиновић, *Занатлије и преторци њој Војводини крајем XVII првих ћодина XVIII века*, 121.
- ⁴⁰ Тома Поповић, *Дубровачка архивска грађа о Београду II*, бр. 309, 30. 6. 1589, бр. 321, 6.6.1590; III, бр. 111, 25. 2. 1597, бр. 388, 6.11/1602, Београд 1976.
- ⁴¹ Александар Станојловић, н. д., 44.
- ⁴² Исто, 265.
- ⁴³ Павле Зубковић, *Крајак историјаји занатске радиосити и занатских организација*, Архивска грађа градске државне архиве у Зрењанину, година II, свеска 9-10, Зрењанин 1955.
- ⁴⁴ Александар Станојловић, н. д., 102.
- ⁴⁵ Samy Boroszky, *Torontál vármegye*, Budapest 1911/12, 567.
- ⁴⁶ Исто, 567.
- ⁴⁷ Душан Поповић, *Срби у Банату до краја XVIII века*, 237-281.
- ⁴⁸ Душан Поповић, *Срби у Банату до краја XVIII века*, 258-281.
- ⁴⁹ Душан Поповић, *Грађа за историју насеља Војводине*, Посебна издања Историјског друштва у Новом Саду, Нови Сад 1936, 19.
- ⁵⁰ Душан Поповић, *Срби у Банату*, 258-281.
- ⁵¹ Привилегија је у мађарској држави стара колико и сама установа мађарског краљевства. Краљ је, као неограничени носилац врховне власти и као власник највећег дела земљишног поседа државе, даривао земљишне поседе и разне повла-

стице појединцима, црквама, општинама, покрајинама па и читавим народима, уз извесне противуслуге и нарочито обавезе. На тај начин, владар се појављује и као оснивач и као уредјивач правних односа. Да би обезбедио извршење својих одлука, издавао је привилегије, на начин уобичајен у земљама западне Европе. Привилегије су повеље које су се односиле на извесне коначне одлуке, путем којих су давана нека вечита права или права са сталном важношћу. По својој правној природи, привилегије могу бити: потврђујуће, цеховске, искључиве, обичне, бесплатне (без противуслуге), вечите, личне... Привилегије су даване или ради стицања и активног вршења извесних права или овлашћења, као што је, на пример, право одржавања годишњих и недељних вашара, право на десетак, право на скеларење... или су даване ради ослобађања или изузетка од неких дужности и обавеза, као што је на пример ослобођење од царине. Поред тога што су привилегије морале да задовоље одређену форму, оне су морале да испуне још један услов: овлашћења која су потицала из привилегије нису смела да буду у супротности са општим правним правилима, са законом. Од 1852. године, новији закони су постепено почели да укидају привилегије а њихов утицај на јавна и приватна права су свели на минимум. (Павле Зубковић, *О привилегијама као правним изворима*, Архивска грађа градске државне архиве у Зрењанину, година II, свеска 8, Зрењанин 1955)

⁵² ИАЗ, Привилегија Марије Терезије којом уздиже општину Велики Бечкерек на степен трговишта из 1769. године, Фонд: Збирка повеља 1765-1847.

⁵³ *Историја народа Југославије II*, Београд 1960, 1088.

⁵⁴ ИАЗ, Повеља Фрање I од 12. јула 1832. године којом се потврђују привилегије Марије Терезије, Фонд: Збирка повеља 1765-1847.

⁵⁵ Павле Зубковић, Повеља краља Фердинанда I од 21. марта 1844. године, којом одобрава одржавање годишњег вашара, по реду четвртог, Архивска грађа градске државне архиве у Зрењанину, година II, свеска 3, Зрењанин 1954, 35.

⁵⁶ Александар Станојловић, н. д., 31.

⁵⁷ Исто, 213.

⁵⁸ Како би побољшао копнене везе Бечкерека са околином, цар Фрања II издао је патент под бр. 12 214/804, којим је граду Вел. Бечкереку одобрена наплата калдрмарине ради изградње и одржавања путева (1805). Као образложение ове одлуке, у повељи се, између остalog, наводи и следеће: ... ослањајући се на што да је овај праг у веома рђавом стању, да је услед овој у зимском и пролећњем времену врло тешко приступа- чан, те иошто има врло мнојо становништво... било би врло корисно за све заинтересоване странке да се изгради шемељни пут уместо госадашњих путева и цесија.

Препис ове повеље се налази у ИАЗ,
Фонд: Збирка повеља 1765-1847.

⁵⁹ Први записи о пловидби на Бегеју потичу из XVIII века, када се пловидба обављала малим дере- глијама и сплавовима. У првој половини XIX века на Бегеју је већ успостављен редован, врло жив саобраћај, да би средином XIX века постао главна претоварна станица у саобраћају низводно и узводно. Изградњом канала и устава, почетком XX века, пловним објектима на Бегеју је обезбеђен стални саобраћај.

⁶⁰ ИАЗ, Вашарска тарифа, Фонд I, арх. бр. 2/953.

⁶¹ Тумачење назива: сабовски - кројачки; сирсабов- ски - абацијски; капамаџиски - јорганџиски и гомбарски - дугметарски.

⁶² Александар Станојловић, н. д., 298.

⁶³ Павле Зубковић, *Списак чланова руфеша из 1820. године*, Архивска грађа, година II, свеска 9-10, Зрењанин 1955, 41.

⁶⁴ Samy Boroszky, н. д., 577.

⁶⁵ Павле Зубковић, Извод из регистарских радњи од 1810 до 1884, Архивска грађа, година II, свеска 9-10, Зрењанин 1955, 44-57.

⁶⁶ Група аутора, Зрењанин, 65.

⁶⁷ Александар Станојловић, н. д. 266.

⁶⁸ Глас, 28. март 1887, бр. 13, 2

⁶⁹ Да би се стекао увид шта је све једна трговачка радња садржавала, навешћемо пример Гво- жђарске радње Беренгије Бодога: осовине, ланци, ексери, окови за ветрењаче, гвоздени судови, кухињска опрема, алати за браваре, коваче, дун- ђере, столаре, коларе и сараже, ловачко оружје, разни окови, машине за кручење кукуруза, сечке, тријери и сва опрема која иде уз разне машине. Глас, 10. 1. 1887, бр. 2, 4.

⁷⁰ Глас, 10.1.1887, бр.2, 4;

⁷¹ Из једног податка Темишварске занатско-трговачке коморе из 1893. године, који се односи на грађевинску делатност у Банату, може се видети да је Бечкерек био други град по грађевинској делатности. Испред њега је био само Темишвар са 72 подигнуте зграде. Те исте године у Бечкереку су подигнуте 52 зграде, у Панчеву 34, Вршцу 27, Белој Цркви 16.

⁷² Група аутора, н. д, 65.

⁷³ Samy Boroszky, н. д. 577.

⁷⁴ Александар Станојловић, н. д. 266

⁷⁵ Група аутора, н. д, 302

⁷⁶ Исто, 65.

⁷⁷ Од 1850. године па до 1920. занатство и трговину у Бечкереку усмеравала је Трговачко-обртна комора у Темишвару, а од 1920. до 1946. године Банатска трговачко-индустријска и занатска комора из Великог Бечкерека. (Никола Гаћеша, Привредна комора Војводине 1919-1999, Нови Сад 1999, 57-95)

⁷⁸ Wochenblatt, бр. 15, 12.4.1902, 4.

⁷⁹ Торонтал, бр.193, 24.11.1900, 2.

⁸⁰ Торонтал, бр.15, 18.1.1907, 2-3.

⁸¹ Група аутора, н.д., 316-317.

⁸² Исто, 302

⁸³ АИЗ, Удружење занатлија за град и срез Зрењанин 1884-1953, Фонд 36, Регистар занатских радњи 1903-1932.

⁸⁴ Група аутора, н. д, 302.

⁸⁵ Торонтал, бр.102, 10. 5. 1919, 1.

⁸⁶ Торонтал, бр. 191, 26. 8. 1923, 2.

⁸⁷ Торонтал, бр. 102, 10. 5. 1919, 1

⁸⁸ Торонтал, бр. 247, 28. 10. 1918, 3: Торонтал, бр. 102, 20. 10. 1919, 1.

⁸⁹ Торонтал, бр. 34, 13. 2. 1920, 2.

⁹⁰ Торонтал, бр. 35, 25. 2. 1918, 2.

⁹¹ Торонтал, бр. 66, 20. 3. 1918, 2.

⁹² Торонтал, бр. 55, 8. 3. 1918, 3. Торонтал, бр. 179, 7. 8. 1918, 2.

⁹³ Љубица Шијачки, *Привреда Банатна између два светска рата*, Нови Сад 1987, 150.

⁹⁴ Торонтал, бр. 35, 12. 2. 1918, 2.

⁹⁵ Економска криза, која је за последицу имала и велику скупоћу, погодила је и Велики Бечкерек. Да би се скупоћа сузбила, подкупан Торонталско-тамишке жупаније је донео наредбу да се оформе апроверзациони одбори са задатком да

- раде на извршавању Закона о сузбијању скupoће.
У апроваизационе одборе су бирани чланови из реда потрошача, земљорадника, трговаца, индустрисалаца и занатлија. Занатлије су заступали Јефта Вуков – бачвар и Ђула Краус – бравар. Ова наредба под бр. 6060/1924, налази се у ИАЗ, Градско поглаварство, Социјална заштита, Фонд 97, адм. бр. 19526, арх. бр. 765.
- ⁹⁶ Александар Станојловић, н. д., 281-296.
- ⁹⁷ Група аутора, н.д. 303.
- ⁹⁸ ИАЗ, Извештај БТИИЗК у Великом Бечкереку за 1929. годину, Фонд 97, адм. бр. 17632/29, арх. бр. 1170.
- ⁹⁹ Група аутора, н. д. 303.
- ¹⁰⁰ ИАЗ, Градско поглаварство, Моторна возила, Фонд 97, адм. бр. 6577/922; Исто, адм. бр. 13259/23, арх. бр. 822.
- ¹⁰¹ У овим салонима се израђивало вештачко цвеће, перјанице и разни украси од вештачког цвећа и перлица.
- ¹⁰² ИАЗ, Удружење занатлија за град и срез Зрењанин 1884-1953, Фонд 36, Регистри занатских радњи 1921-1925; 1926-1932.
- ¹⁰³ ИАЗ, Удружење занатлија за град и срез Зрењанин 1884-1953, Записник са редовне скупшине од 29.3.1936, Фонд 36, Скупштински записник 1936-1949.
- ¹⁰⁴ ИАЗ, Удружење занатлија, Записник са 50-годишњице Удружења занатлија, Фонд 36, 1936, 49,50.
- ¹⁰⁵ ИАЗ, Градско поглаварство, Удружење занатлија, Фонд 97, адм, бр. 17496/1939, арх. бр. 885.
- ¹⁰⁶ ИАЗ, Градско поглаварство, Фонд 97, Удружење занатлија, адм.бр. 2291, арх. бр.72.
- ¹⁰⁷ ИАЗ, Извештај БТИИК у Великом Бечкереку за 1929. годину, Фонд 97, адм. бр. 17632/97, арх. бр. 1170.
- ¹⁰⁸ ИАЗ, Удружење занатлија, Записници са годишњих скупшине из 1936, 1937, 1938, 1939. и 1940. године, Фонд 36, Скупштински записник 1936-49.
- ¹⁰⁹ Александар Станојловић, н.д. 267.
- ¹¹⁰ Група аутора, 302.
- ¹¹¹ Хирадо, бр. 133, 7. 5. 1931, 2.
- ¹¹² Текст се односи на вршачко и белоцркванско вино, при.аутора.
- ¹¹³ Тороніал, бр. 186, 2. 8. 1922, 2.
- ¹¹⁴ Хирадо, бр. 159, 11. 7. 1934, 4.
- ¹¹⁵ Хирадо, бр. 42, 20. 2. 1936, 2.
- ¹¹⁶ Хирадо, бр. 86, 11. 4. 1936, 2.
- ¹¹⁷ Хирадо, бр. 202, 29. 8. 1937, 2.
- ¹¹⁸ Хирадо, бр. 186, 13. 8. 1932, 2.
- ¹¹⁹ Хирадо, бр. 159, 11. 7. 1934, 4.
- ¹²⁰ Хирадо, бр. 186, 13. 8. 1932, 2.
- ¹²¹ Александар Станојловић, н. д. 267.
- ¹²² Група аутора, н. д. 303.
- ¹²³ ИАЗ, Удружење занатлија, Записник са годишње скупшине одржане 26. 3. 1939, Фонд 36, Скупштински записник 1936-49.
- ¹²⁴ ИАЗ, Записник са прославе 50-то годишњице Удружења занатлија, Фонд 36, Књига 8. 16, 17.
- ¹²⁵ ИАЗ, Записник чизмарског еснафа са скупшине од 30. 5. 1867, Фонд, Великобечкеречки цехови.
- ¹²⁶ Александар Станојловић, н. д., 154.
- ¹²⁷ Занатлије су имале свог патрона-заштитника, тј. имали су своју славу. На дан свеца, који је изабран за заштитника, правио се славски колач и ишло се у цркву. Тако је на пример, заштитник Ћурчија био св. Илија (*Коло, В. Бечкерек, бр. 14, 1. 8. 1891, 3*); йайчара и чизмар - св. Сиријон (*НМЗ, Изв. бр. Е-2869*); кројача и кабаничара - Часне верије (*Банатски ласник, В. Бечкерек, бр. 20, 1. 2. 1920, 2*).
- ¹²⁸ Коло, Велики Бечкерек, бр. 14, 1. 8. 1891, 3.
- ¹²⁹ Александар Станојловић, н. д, 302.
- ¹³⁰ Исто, 271, 416.
- ¹³¹ Александар Станојловић, н. д., 404.
- ¹³² Тороніал, бр. 260, 19. 11. 1922, 2.
- ¹³³ Хирадо, бр. 128, 3. 6. 1936, 1,2.
- ¹³⁴ Александар Станојловић, н. д. 420.
- ¹³⁵ Исто, 422.
- ¹³⁶ Исто, 427.
- ¹³⁷ Исто, 440.
- ¹³⁸ Исто, 307, 308.
- ¹³⁹ Исто, 60

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

АРХИВСКА ГРАЂА

1. Историјски архив Зрењанин (ИАЗ)

Фонд Збирка љовеља 1765-1847.

Привилегија Марије Терезије којом уздиже општину

Велики Бечкерек на степен трговишта 1769.

Повеља Фрање I од 12. 7. 1832. године, којом се потврђује привилегија Марије Терезије

Повеља Фрање II из 1805. године којом се граду Ве-

ликом Бечкереку одобрава наплата калдрмарине

Повеља Фрање I издате сапунџијским, кујунџијским и казанџијским мајсторима у Великом

Бечкереку 1818. године

Фонд Великобечкеречки цехови 1817-1874.

Записници чизмарског еснафа 1851-1874,

Фонд 97 Градско љојлаварство

Занатлије и шегрти; Шегртски уговори; Радно време у занатским радњама; Штрајкови; Бесправан рад занатлија; Занатлиске зграде; Општи део о занатству,

Фонд 36 Удружење занатлија за ћраг и срез Зрењанин 1884-1950.

Записници

Записници са Скупштина из 1850; 1919; 1936-1949.

Записник са 50-то годишњице рада Удружења занатлија,

Именци:

Регистри занатлија 1884-1901;

Регистар занатлија 1932-1934.

Општа преписка,

Рејестири занатских радњи,

Регистри занатских радњи из 1810-1884; 1884-1901; 1903-1919; 1921-1925; 1926-1932,

Трјовачко индустиријска и занатска комора, Петровград 1932-1946,

Оишћа ћрејиска 1934-1940,

Фонд 33 Сиручна школа за ученике у индустирији и занатству 1881-1949,

Пријемна књига 1881-1889;

Уписнице за школску: 1890-1891, 1895-1896; 1902-1903; 1904-1905; 1910-1911; 192-1924, 1929-1930; 1931-1932; 1935-1936; 1940-1941,

Уписница завршних испита: 1937-1938;

2. Архив Војводине Нови Сад (АВНС)

Фонд 32 Градско љојлаварство, Краљевска банска утрава Дунавске бановине (штровина, занати, индустирија), Министарство љрловине, занати и индустирије

Занатство, школе, курсеви, помоћнички и мајсторски испити, занатске изложбе, *Фонд 111 Савез кредитних задруја*

3. Штампа

Wochenblatt, недељни лист, излазио од 1851. до 1918. године на немачком језику.

Torontal, најпре као недељни, а затим као дневни лист, излазио од 1871. до 1929. године (када мења назив у Хирадо) на мађарском језику. *Hirado*, дневни лист, излазио од 1929. до 1944. године на мађарском језику.

Глас, недељни лист на српском језику, изашло само 26 бројева током 1887. године.

Коло, недељни лист на српском језику, излазашло само двадесетак бројева током 1891. године.

Банатски ласник, лист на српском језику, излазио од 1918. до 2935. године, најпре као дневник, а од 1924. као недељник.

ЛИТЕРАТУРА

Samy Boroszky, *Torontál vármegye*, Budapest 1911/12.

Веселиновић Рајко, *Занатлије и љрловци љојловини крајем XVII и љрвих љодина XVIII века*, Матица српска, Зборник за друштвене науке 13-14, Нови Сад 1956.

Гаћеша Никола, *Привредна комора Војводине 1919-1999*, Нови Сад 1999.

Група аутора, *Зрењанин, Зрењанин 1966.*

Зубковић Павле, *Повеља краља Фердинанда I од 21. марта 1844. љодине, којом одобрава одржавање љодишиће вашара, љој реду чејеврићој*, Архивска грађа градске државне архиве у Зрењанину, Свеска 3, Зрењанин 1954.

Зубковић Павле, *Крајак истаројаји занатске радиности и занатских организација*, Архивска грађа, Свеска 9-10, Зрењанин 1955.

Зубковић Павле, *Списак чланова руфеша из 1820. љодине*, Архивска грађа, Свеска 9-10, Зрењанин 1955.

Зубковић Павле, *Извод из рејистарских радњи
од 1810 до 1884*, Архивска грађа, Свеска 9-10,
Зрењанин 1955.

Историја народа Јуославије II, Београд 1960.

Историја српског народа III, Београд 1993.

Станојловић Александар, *Петровград*,
Петровград 1936.

Матић Светозар, *Катастри њећки из 1660-1666*,
Гласник историјског друштва у Новом Саду,
Књига 4, Сремски Карловци 1931.

Николић Добривоје, *Срби у Банату у прошлости
и садашњости*, Нови Сад 1941, 9.

Поповић Душан, *Једна мусиманска задужбина
Мехмеда Соколовића у Банату*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, Књига 1/1,
Сремски Карловци 1928.

Поповић Душан, *О Банату и становништву Баната
у XVII веку*, Гласник историјског друштва у
Новом Саду, Књига 4, Сремски Карловци 1931.

Поповић Душан, *Срби у Банату до краја XVIII
века*, ЕИ САНУ, Посебна издања, Књига 6,
Београд 1955.

Поповић Тома, *Дубровачка архивска трађа о
Београду II*, Београд 1976, III, 1986.

Радојковић Бојана, *Старо српско златарство*,
Београд 1962.

Радојковић Бојана, *Српско златарство XVI
и XVII века*, Нови Сад 1966.

Шабановић Хазим, *Евлија Челебија*, Путописи,
Сарајево 1964

Шабановић Хазим, *Турски извори за историју
Београда*, I/1, Београд 1964, XXVII.

Rajka Grubić

CRAFTSMEN AND TRADESMEN IN THE PAST OF ZRENJANIN (from the 16th to the first part of the 20th century)

Veliki Bečkerek – Petrovgrad – Zrenjanin, located in the center of Banat, has always represented the important political and economic center in which a lot of nations, cultures and empires alternated. As such it had all necessary predispositions for early development of trade and crafts. At first craftsmen's and tradesmen's activities had local character. As the time passed, due to economic development, building the roads and rail, also thanks to the river Begej which connected the town with the whole central Europe, Zrenjanin became craftsmen's and tradesmen's center of Banat.

Trade and craftsmen's activities played very important role in the development of the town itself. This confirms the fact that all post war commercial and industrial companies of nowadays Zrenjanin arose on the foundations of the previous tradesmen and craftsmen shops.

РЕСТАУРАЦИЈА И КОНЗЕРВАЦИЈА МИТРОПОЛИТСКИХ КОЧИЈА

УВОД

Митрополитске кочије, репрезентативни предмет, рестауриране су за потребе изложбе „Патријарх Рајачић (1785–1861)“ одржане у Музеју Војводине 2004. године.

Вредне кочије годинама су стајале у подруму Дворца у Челареву, те је, услед неадекватних услова (влажног и мемљивог подрума), дошло до њиховог пропадања, деградације и поремећаја основне статике конструкције. Поједини делови су недостајали.

Конзервација и рестаурација кочија започета је 2004. године на салашу на Ченеју, постепеним сушењем на полу затвореном трему салаша, где је присутно стално струјање ваздуха. Тамо је урађено и њихово адекватно чишћење, које је било немогуће урадити у Музеју.

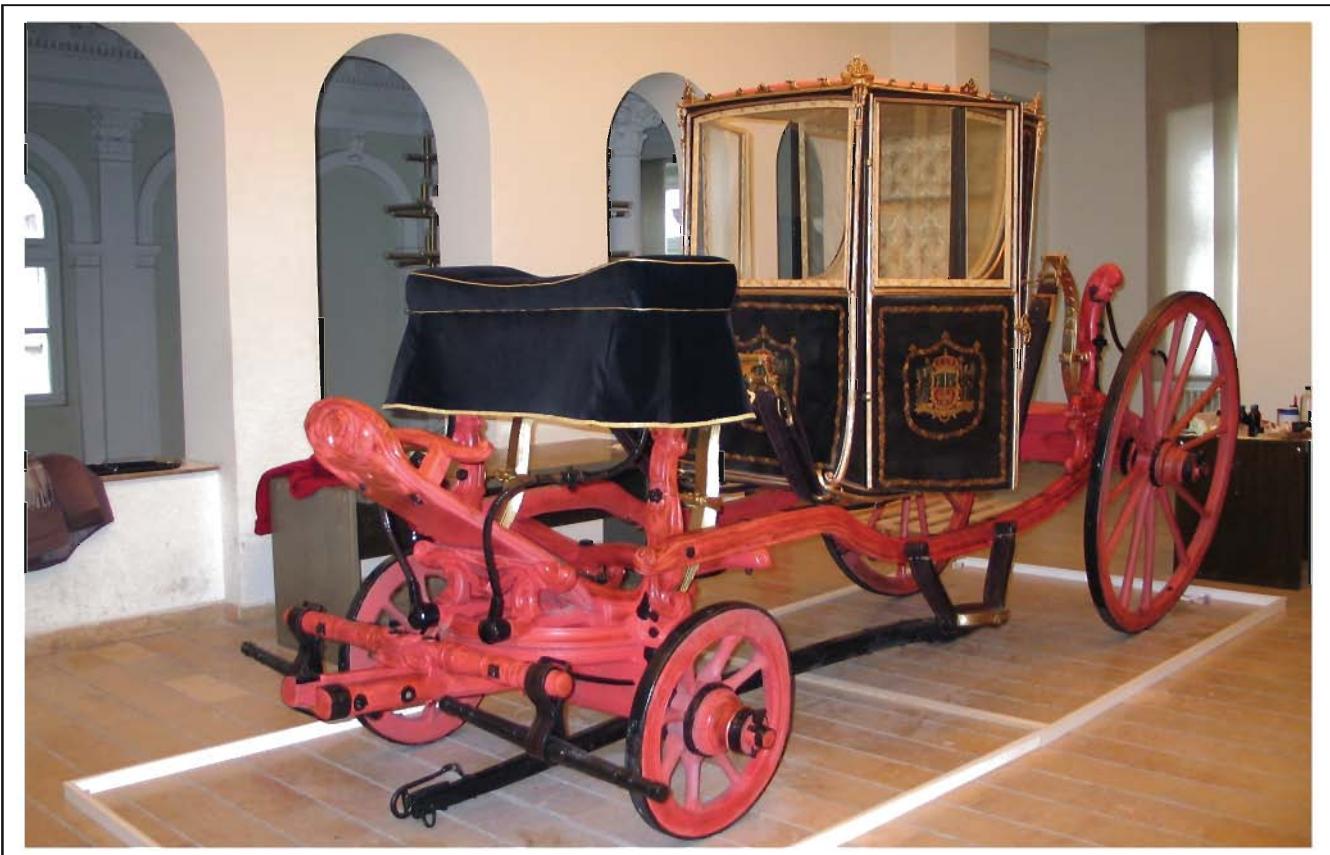
ОПИС

Кабину – једносед носе четири масивна дрвена точка са металном оплатом, који се налазе на крајевима срчанице. Системом суспензија кабина је окачена за конструкцију, тиме је омогућено њено кориговано вибрирање.

Она је богато декорисана: металним украсним круништем, осликаним деловима (доње зоне врата и прозора; грб Карловачке митрополије), развијеним дуборезом у доњем делу кабине, златном пастом, богато тапацираном унутрашњошћу (златни брокат).

Овај тип кочија има предње седиште за кочијаша. Основу седишта чини предња виљушка, на којој стоје два хоризонтална носача од кованог гвожђа.

Постолje и стајалиште за прatioца је од дрвета, а налази се иза кабине и задње виљушке, на задњим крајевима срчанице.

* Фото: М. Ђукић

Качење кабине, њена конструкција и израда

Кабина је качена системом кашева: четири масивна каша за суспензију (тзв. вешање) и четири бочна каша за фиксирање и бандажирање кабине (против превртања).

Оригинални кашеви рађени су системом сендвича, у четири слоја и шест слојева. Због издржљивости и оптерећења које трпе, кашеви су прављени од следећих материјала: синтетичког филца (због волумена), траке од цераде (због отпорности на тежину) и облоге од говеђе коже, која је извезена вишебојним флоралним мотивом (она даје чврстину и представља главни естетски део кашева).

Шнale на овим кашевима су, такође, масивне и израђене од месинга, док је игла гвоздена.

На задњој спољној страни кабине (на месту отвора за прозор) и на крову била је аплицирана говеђа кожа – саракчи блок, бордо боје.

Украсно круниште од лима било је причвршћено месинганим ексерима, који су, кроз саракчи блок, укуцавани директно у дрво.

СТАЊЕ

Под утицајем влаге, времена и инсеката кочија је пропала. Због колебања влаге и повећања температуре у летњем, као и због хладноће у зимском периоду, којем је материјал био изложен (овде говоримо о врсти материјала: дрво, кожа, метал), видан је утицај разарајућих дејстава воде (мењање агрегатног стања).¹ На то указује велики број пукотина и прскотина, искривљени дрвени делови прозора и врата, корозија свих металних делова и тотално уништени кожни делови. Код коже долази до тзв. корозије, која се огледа у губитку сјаја, масноће,² еластичности, тврдоће, разарању молекуларних веза унутар коже и њене тоталне деградације. Таква кожа се љуспа, тамни или светли (у зависности од врсте оксидацијских процеса и корозије), постаје веома крта и ломљива; склона је гљивичењу, те је погодно тло за насељавање инсеката. Крајња фаза пропадања је распадање у прашкасту материју.

Инсектофунгицидна зараза раширена је на све делове кочије (до 80 %). Ксилофагни инсекти са развијеним типом разгранатих канала праве улазне и излазне отворе, поготово у делу кабине израђеном од чамових даски. Бела буђ раширена је по дну кабине, у унутрашњим шупљинама, у деловима где има коже и заосталог старог текстила. Ова буђ задржава

се на местима где је топлије (у односу на остале површине) и где се влага повећава.

Поједини делови кочије недостају (временом су уништени или нестали), а неке оригиналне делове је, због тоталне деградације, неопходно заменити. Реч је о затеченом старом текстилу тапациране кабине и делу саракчи блока, кровне конструкције, као и точковима.

Осликане спољашњост је, под утицајем наведених разарајућих фактора, оштећена. Бојени слој је избледео и склон је отпадању, а поједине партије недостају (олуштене су). Велика деградација везана је за општу заразу инсектима, која је веома видна на бојеним површинама.

НАЧИН ИЗРАДЕ ОРИГИНАЛНИХ ДЕЛОВА ОД ДРВЕТА, КОЖЕ, ТЕКСТИЛА И МЕТАЛА

Дрво

На точковима је неопходно заменити један број спица, које су урађене комбинацијом храста и јасена, офорбане карминцрвеном бојом, и урадити парцијалну замену облоге.

Главна руда урађена је од јасена а срчаница комбинацијом јасена и храста, од којег су урађени и украси. Седишта за путнике и возача направљена су од јасена и чамових даски, које су употребљене за облогу кабине и осликане са спољне стране.

Кожа

Сви кожни кашеви су израђени тзв. сендвич системом (са 4, 6, 8 слојева). На овај начин повећана је отпорност на оптерећење. Кашеве чине траке од цираде, вештачки филц, неколико врста коже (по обради и квалитету), да би последњи слој – украсну облогу, чинила фина говеђа кожа, готово увек извежена. Вез је имао естетски карактер, а његово богатство зависило је од богатства власника кочија и њихове намене. Најчешће се појављује комбинација средишњих флоралних мотива уоквирених геометријским шарама.

Кожа је била саставни део облоге (унутрашњи део кабине, углавном под и кров) рукохвате, степеница за силазак и улазак у кочију, и седишта кочијаша.

Текстил

Избор текстила за облагање унутрашњости кабине уско је везан за опремање целе кочије, односно

њену намену и квалитет израде. Kochija је била тапацирана квалитетним свиленим брокатом, златножуте основе, са украсним гуртнама и дугмадима пресвученим истим материјалом. Споляна облога задње зоне и крова урађена је са рапчким блоком, бордо боје, а тамнозелена кожа постављена је на под кабине.

Квалитетна израда видљива је на остацима оригиналног текстила и у слојевима тапацирунга: расхар, свињска и коњска длака, морска трава у неколико слојева (чиме се постизала удобност и мекоћа седишта) и текстил.

Прозори у кабини спуштали су се помоћу гуртне и сигурносног дугмета. Гуртна је била ојачана трислојном траком и обложена текстилом. Често се у оваквим кочијама – једноседима налазило и мало јастуче, које није нађено у нашој кочији.

Метал

Метални делови круништа урађени су украсним резањем и искуцавањем у бронзи, док је један део украсних шарки и квака урађен у кованом гвожђу. Сви украси причвршћивани су месинганим ексерима са упуштеном главом. Ови ексери су ручно прављени, што се може видети по неправилностима реза на глави и неједнакости ексера. У ранијим периодима, ручице на вратима биле су причвршћиване месинганим или челичним тзв. убадачама, али су временом (крајем 17. и почетком 18. века) биле фиксиране ручно рађеним шрафовима или навртњима.

Копче на кашевима израђиване су у комбинацији месинга и гвожђа (јаче копче прављене су од гвожђа, а слабије од месинга; украси на шнالама развијали су се у складу са временом). Оплата на точковима је од гвожђа.

КОНЗЕРВАТОРСКО-РЕСТАУРАТОРСКИ ТРЕТМАН

Конструктивна санација

Главне радове на конструкцији кочије (точковима, срчаницама, руди, седишту за кочијаша, стајаћем месту за пратњу иза кабине) урадио је Младен Чобић, власник салаша на Ченеју. Ови радови подразумевали су: разстављање кочија и свих њених делова (дрвених и металних), чишћење, замену и надоградњу делова и инсектофунгицидну заштиту у комори. Сви ови радови изведени су у договору са Конзерваторским одељењем и унапред су испланирани. Због величине саме кочије и неопходне радне опреме

(машина), коју Музеј не поседује, радови су изведени на салашу. Један део радова извеле су многобројне занатске радионице које негују старе занате, скоро пред изумирањем.

Кабина је, након сушења и инсектофунгицидне заштите³ пребачена у Музеј Војводине, односно у атеље за конзервацију и рестаурацију материјала од дрвета.

Израда делова од коже и метала

Саракчи радови поверили су Сараккој радионици у Сомбору, власника Николе Ђурана. У Уметничкоковачкој радионици у Инђији (власника Предрага Лајовића) урађени су делови од кованог гвожђа. Део украса од бронзе са кровне конструкције (круниште) израдио је, према сачуваним оригиналама, Драган Радовановић, вајар – дизајнер, а изливени су у уметничкој ливници на Ченеју – Ливници „Станишић“. Уметничка ливница Павела Харвана из Старе Пазове помогла је у одливању месинганих делова (коришћена је стара технологија ливења у песку). Сви украси круништа који су били причвршћивани месинганим ексерима су, у процесу рестаурације, замењени хромираним самонарезујућим завртњима за дрво, са упуштеним главама.

Тапетарски радови

Према оригиналу, а у договору са Конзерваторским одељењем, тапетарске радове на кабини и седишту за кочијаша обавио је Драган Михајловић. Набављен је нови текстил: свилени брокат – златножуте боје, украсне златне гуртне (спирално увијене), златне свилене траке и танке филцане завесе и дугмад. Део оригиналног текстила је скинут и сачуван.

Лепљење и надоградња дрвене конструкције кабине

Одлучили смо да дубинско чишћење осликаных зона не радимо пре спајања и учвршћивања делова кабине.

Расушеност и ломови на кабини били су највећи проблем, јер су временом довели до тога да дрво заузме нову линију простирања (у односу на почетно стање). Стога га је, квашењем и грејањем, требало враћати у основни положај, при чему је постојао велики ризик од новог пуцања.

Прва фаза лепљења била је исправљање свих одступања од оригиналне осе простирања – квашењем,

грејањем и равномерним затезањем на свака 24 сата. За три месеца успели смо да исправимо око 70 % искривљених површина мањих димензија. Стеге са ових места скидали смо пред само лепљење, тако да смо тиме продужили њихово дејство.

Веома велику пажњу посветили смо вертикалном – правоугаоном облику саме кабине, те смо, у сарадњи са музејским столаром, одлучили да сва спајања и лепљења урадимо парцијално. Прво су лепљени и спајани делови сломљени по вертикалама а потом по хоризонтали кабине, чиме су избегнута нова пуштања и евентуални ломови.

Врата на кабини, која су претходно била скинута, рађена су посебно: прво су набијене попречне даске, које су са спољне стране осликане; у међупростор је, ради стабилизације, убачен фурнир (лепљен); даске су бандажиране са унутрашње стране; залепљени су сви изломљени углови страница око прозорских стакала; на крају су залепљена врата (у доњој зони).

Дрво је лепљено зечијим туткалом, на радној температури од 20°C ($\pm 2^\circ\text{C}$), уз константно затезање стега (на 24 сата, два месеца).

Изабран процес, као и темпо рада показао се изузетно ефикасним: није дошло до нових ломова; већи део искривљених површина успели смо да приближимо оригиналном стању; спојеви су успешно залепљени.

Надоградња делова, односно испупчених украса на сва четири угла урађена је помоћу лако обрадиве јеловине. Шпахтл-гитом урађене су све надоградње и обраде украсне дрвене пластике на кабини, као и украсни елементи.

Стабилизација, фиксирање и ретуш бојеног слоја

Претходним радовима на кабини, дезинсекцији, чишћењу, тапацирању и лепљењу пробијени су сви рокови везани за отварање изложбе. Услед тога, за обимне послове на конзервацији и рестаурацији кочије остало је само мало времена.

Са конзерваторског гледишта, најбитније нам је било да изаберемо квалитетну методу рестаурације, од које нисмо одступали.

Митрополитски грб осликан је у барокном стилу, са наглашеном употребом златних детаља. Од оригиналне сликарске декорације, изведене директно на дрвету, без препаратуре, сачувано је око 50 % површине, што је било недовољно за преношење мо-

тива и ретуш. Основни проблем осликаног дела била су љуспања и потклобучења, уз фину пулверизацију.

Након разматрања метода, одбачено је инфузиона натапање *Паралоидом Б 72* (због веома дугог процеса рада). Одлучили смо се за поступак импрегнације воштано-смолном масом. Пробе са повећањем температуре (загревање до 80°C) показале су да је бојени слој отпоран и да не долази до оштећења боје, нити површине дрвета.

Израчунато је да ће применом воштано-смолне масе укупна тежина кабине бити повећана за око 2 % до 3 %. То повећање укупне тежине неће реметити издржљивост кашева за суспензију кабине, а главна руда и точкови ће добро поднети оптерећеност (до 10 %).

Након темељних проба, воштано-смолном масом (восак–колофонијум, 3/1) премазане су и напољене осликане површине. Овом масом натапана су и врата у доњим зонама, предња и задња површина доње зоне кабине и то у неколико одвојених третмана:

- a. натапање воштано-смолном масом;
- б. третирање површина инфрацрвеном лампом (грејање, продирање масе у дубину дрвета носиоца бојеног слоја);
- в. последњи третман премазивања воштано-смолном масом;
- г. пеглање површине.

Воштано-смолна маса са површине скидана је финим шпахтлама и терпентином. Због пастуозности бојеног слоја, восак је, уз обраду, остављен на неким деловима, јер је пратио пастуозни нанос боје.

Током целог поступка није дошло до промене бојеног слоја.

Ретуш је урађен испошћеним уљаним бојама (палета – *Ferrario*), уз минималну употребу венецијанског терпентина, који је наношен директно на воштано-смолну масу. Не можемо говорити о некој посебној техници ретуша јер су поједине партије рађене техником тратеђа (углавном веће површине позадине), док су остале површине реконструисане (поготово грбова и анђела чувара) на основу сачуваних делова оригиналa. За златне делове ретуша употребљене су три врсте златних пасти: течна бронза (жута и зелена), злато (*Liquid Ferrario*) ретуш боје и ретуш златна паста – *Lefranc*. Одговарајуће пасте мешане су са нијансама печене умбре, жутог окера, сијене и карминцрвене. Ретуш је на крају заштићен са два слоја: *Ferrario – Finale damar lac i Vernice finale damar lac*.

Позлата

Оригинална позлата урађена је златном пастом, на подлози од црвеног болуса (оштећеној временом). На овај начин су позлаћене и украсне траке које уоквирују све осликане површине на кабини. Таква позлата стављана је као замена за златне листиће, који су били веома скучи и компликовани за аплицирање (била је неопходна добра припрема подлоге).

Због изузетне оштећености и немогућности чувања, одлучено је да се стара позлата скине, будући да није носилац оригиналности у том степену као осликани делови кабине; остављене су само здраве партије позлате.

Након чушћења (алкохолним и терпентинским тинктурама) приступило се стављању нове кредне подлоге за позлату и основне подлоге од црвеног болуса (*Assiette a Dorer Lefranc, extra fine, rouge red, Charbonnel, poliment*). Припремљена подлога (финим наношењем у два слоја и обрадом стакленим шмир-глама) била је изузетно добра за наношење пасти (*Restauro gold lift*) у две основне нијансе (тамнијој и светлијој); као заштита стављен је фини дамар лак (*Restauro final lac, Ferrario*).

Након сушења (десет дана), *Judejskim битуменом* урађено је патинирање, а његова трајност је обезбеђена танким слојем дамар лака у спреју (*Final Damar glass lac, Ferrario*).

ЗАВРШНИ РАДОВИ

Сви засебно урађени делови кочије спајани су у Музеју Војводине. Носиоци кабине, као и точкови урађени су у светлој нијанси карминцрвене, а патинирани су јудејским битуменом.

Овај сложен конзерваторско-рестаураторски третман обављен је у Музеју Војводине, у лабораторији за конзервацију и рестаурацију дрвета.

Зорана Ђорђевић, виши конзерватор-рестауратор и Драгана Живковић, конзерватор-рестауратор,

урадиле су највећи део послова на конзервацији и рестаурацији дрвених делова кабине, санирању и рептуирању оштећења осликаних делова и стављању позлате, уз велику помоћ музејског столара Миленка Дашића. Ана Олајош, конзерватор за метал и шеф Конзерваторског одељења, и Јован Димитријевић, конзерватор техничар за метал, радили су на обради и конзервацији мањих металних делова кабине.

Фото-документацију конзерваторско-рестаураторских радова водила је Милица Ђукић, фотограф Музеја Војводине.

Након овако великог захвата морали смо бити задовољни учинком и квалитетом рада. Колегијалност и тимски рад основа су рада на заштити великих предмета, а организација и редослед третмана главни је фактор који утиче на брзину и квалитет захвата. Стога се захваљујем свим колегама и сарадницима који су радили на описаном пројекту.

Митрополитске кочије су сада један од главних експоната сталне поставке Музеја Војводине у Новом Саду.

НАПОМЕНЕ

¹ Овде је реч о дугом периоду излагања неадекватним условима (период од најмање дводесет година).

² Основни састав коже је мрежа беланчевинастих влаканаца – протеина, звана колаген. Тај скуп колагенских влакана омотан је масном овојницом која кожи даје мекоћу и жилавост. Од врсте и структуре колагена и масти зависи масноћа коже. Та масноћа јој даје већу отпорност на спољне утицаје.

³ Инсектофунгицидна заштита урађена је угљен-дисулфидом (у комори), након чега је извршено премазивање и ињектирање средством на бази линдана.

* Фото: М. Ђукић

Изношење кочије из њодрума дворца у Челареву

Оштећења кровног дела кабине

Оштећења на сјолашњости кабине пре јочејка радова

Дешаљи оштећења кабине

* Фото: М. Ђукић

*Радови на лейљењу кабине**Лейљење кабине**Ређуши ћрба на вратима**Завршетак штапирања**Завршен ћредњи део кабине**Горњи део кабине са мештаним украсима*

Zorana Đorđević

CONSERVATION AND RESTORATION OF ARCHBISHOP'S COACH

Representative object, archbishop's coach, was restored for the need of the exhibition "Patriarch Josif Rajačić (1785–1861)", which was held in the Museum of Vojvodina in 2004. For years they stayed in the cellar of the Castle in Čelarevo, because of inadequate conditions the process of decay and degradation started and the coach was also attacked by insects.

Cabin-skiff is carried by four wooden, massive wheels with metal lining, which are at the end of sustain for the cabin. The cabin has been put up onto the construction by the system of suspension so that its corrected vibrating was enabled, it is very lavishly decorated: with metal decorating crown, painted parts (coat of arms of archbishop's residence), ornamented carving, inside part is luxuriously upholstered (in golden brocade) and gilt. Various materials were used for making the coach: leather, textile-golden, silk brocade, metal (brass and iron) and a few special kinds of trees; wheels and sustain for the cabin were made of combination of oak and ash, the main shaft is made of ash, the seats are made of fir-wood and ash wood. Buckles on the reins were made of combination of brass and iron. Metal parts of the crown were made by using the methods of decorative cutting and thumping in bronze. All gluing and adding were done by using hare's glue, easily processable fir trees and pieces of ash tree and oak, the stabilization was done by using vex, gummy substance. Retouch was done with oil palette-Ferrario damar lac and Vernice finale damar lac. Golden paste was inflicted as gild on the groundwork of red bolus which was protected by Judean bitumen and thin layer of varnish in the final phase of work.

БОРХЕС И МУЗЕЈ

Како један књижевник улази у музеј? Да ли као обичан туриста или трагач за интригантним причама о нестанку музејских експоната и мистеријама везаним за неке од њих? Има ли сличности у описима предмета појединих писаца и стручних описа музејских кустоса? Може ли књижевност обогатити музејско искуство и популаризовати посете музејима и обратно – могу ли музеји допринети афирмацији књижевника? Сва ова питања јављају се приликом размишљања о вези између музеја и књижевности, која ће тек добити целовитије објашњење. У овом раду се само наговештава могућност међусобног обогаћивања, кроз призму једног писца и његовог односа према музеју.

Предмете не можемо променити, али се начин презентације мења кроз време, како текстуални, тако и вербални начин интерпретације, који, у суштини, остварује везу између музеја и посетиоца. Са потребом за осавремењивањем музеја јавља се потреба за сталним напретком у интерпретацији музејских садржаја. Поред научне прецизности, треба задржати богатство и свежину у начину излагања, при чему је од драгоцене користи сваки опис музејског предмета настao као чисто књижевно дело. Могућност предмета да инспирише настанак уметничког дела може допринети начину на који ће он бити представљен посетиоцима музеја.

Хорхе Луис Борхес стварао је своје изузетно књижевно дело непрекидно путујући кроз вртове имагинације и непрегледна пространства светске књижевности. Слепило које је прогресивно почело да се развија око четрдесете године живота, након лакше саобраћајне несреће и услед генетске предиспозиције, није зауставило Борхеса да непрекидно путује и овоземаљским меридијанима. Његове импресије имале су велики интензитет, што се дубоко одразило на књижевност. Наталожено енциклопедијско знање приближавало му је свет који је видео у измаглици. Начин на који је доживљавао предмете био је

специфичан. Осећао је њихову вибрацију која траје кроз време и веровао у информације невидљиво забележене у њих.

Међу предметима који заокупљају Борхесову пажњу посебно место има оружје – као симбол хероја и ратника. Чест мотив у приповедању представља бодеж какав су са собом носили гаучи. Једном употребљен у обрачуну, он изазива нови окршај, а актери нису тога свесни. За писца је бодеж носилац информације и потребе за обрачуном, само његово присуство већ је потенцијална опасност. Такав је случај у приповеци *Хуан Мурања*¹. Бодеж чувеног гауча, који га је прославио у многим борбама, деценцијама стоји у дну фиоке, да би једне вечери поново блеснуо у крвавом обрачуну.

То специфично дејство предмета, препознатљиво у Борхесовој књижевности, он је, свакако, најдубље осећао у близини њему најдражих предмета које је човечанство изнедрило – књига. У својој изузетној беседи о књизи одржаној на Универзитету Белграно у Буенос Аиресу, Борхес се исповеда аудиторијуму: добивши енциклопедију *Брокхаус*, осетио је нешто попут пријатељске гравитације која је испунила његову кућу.² Тако је говорио човек чији је живот протицао у непрестаном додиру са књигом.

Музеј је у Борхесовом делу вишезначан: од правог, реалног музеја у који улази као посетилац до музеја као збирке омиљених успомена, асоцијација и рефлексија из књижевности. У сваком случају, његов избор овог термина је прецизан. На потпуно другачији аспект музеја наилазимо код Данила Киша. У *Лешчанику* се предмети описују као да су под скенером или пред кустосом који пажљиво проматра и попуњава музејски картон.³ Тиме је постигнут ефекат опристујавања стварности, односно представљање реалног света у што пластичнијој форми. У овом раду је реч о једном сасвим другом доживљају појма музеја. Борхес покушава да оживи невидљиво, да преко предмета осети време које је давна, несазнатљива прошлост. Његов метод није опипљив,

не може се ставити у концепт науке, али се може препоручити посетиоцима музеја као један од начина којим предмети у витрини постају приповедачи.

Збирка кратких прича и песама *Творац* први пут је објављена 1960. године.⁴ Једно њено поглавље носи назив *Музей*⁵ и састоји се од шест кратких али веома егзотичних цитата из светске књижевности (по два из арапске и шпанске, као и по један цитат из немачке и латинске књижевности). У питању су веома пажљиво одабрани текстови, који су кључно утицали на Борхесово стваралаштво. То је његов мали интимни музеј, довољан да га инспирише на писање нових дела. Од детињства посвећен књизи, он је, у правом смислу, израстао у писца који је пре-носио сећања човечанства јер су његова, за једног младића, била јако скромна. Стјајао је у башти родитељског дома окружен високом оградом и маштао о предграђима и пампама у којима су господарили гаучи. Са друге стране, у богатим библиотекама, он је био неприкосновени господар. Тако млади Борхес своја дела оживљава у свету јужноамеричких десперадоса или на средњовековном Северу уз хук ве-сале викиншког брода који наговештава неслућену и недоживљену аванттуру. У зрелом добу његов живот постаје далеко динамичнији. Захваљујући популарности књижевног дела, које је расло из године у годину, скоро непрекидно је у покрету и у прилици да склапа нова познанства.

Музей се завршава кратким есејом *У сномен Ц. Ф. К.* (инспирисан атентатом на Џона Фишералда Кенедија), оригиналним делом у којем је изражена Борхесова идеја о невидљивој нити која повезује предмете и људе кроз време. У свега неколико реченица, набрајајући атентате кроз векове и наводећи средства којим су почињени, он проналази везу између метка смртоносног за Кенедија и камена којим је Каин убио Авеља. Енергија и мотив којим су вођени увек су исти, закључује Борхес.

Приликом објављивања *Сабраних дјела Хорхеа Луиса Борхеса* у Загребу 1985. године у шест књига, Марко Грчић је у поговору, који садржи хронологију најзначајнијих датума из пишевог живота, навео и посету музеју у Јорку. Борхес је 1964. године боравио у Великој Британији. Када су га домаћини одвели у град Јорк, он је инсистирао на посети музеју у којем се чувају викиншки мачеви.⁶ Желео је да се приближи предметима којима су чињени подвизи опевани у њему омиљеним исландским сагама. Ко-

лико су само звучних имена викиншки песници употребљавали да опишу силину мача: палица беса, огањ кацига, трн боја, весло крви... Такве мачеве видео је и Борхес, упркос изолованости у витрини и неонском светлу.

Под утиском ове посете, Борхес је написао приповетку изузетног набоја – *Улрика*, објављену у збирци *Књига ог џеска* 1975. године.⁷ У обиласку енглеских старина срећу се колумбијски професор Хавијер и млада Скандинавка слободног духа – Улрика. Већ у првим реченицама које су разменили спомињу викиншке мачеве из музеја у Јорку и користе их као метафору невидљиве завесе која постоји између њих, али не задugo. Кад ишчезне сећање на мачеве, препуштају се љубави, изненадној и страсној.

Пред сам крај живота Борхес је саставио кратку збирку путописних есеја, изузетно сажетих и асоцијативних, под назловом – *Айлас*.⁸ Описујући градове које је пропутовао, на два места се зауставља пред музејским експонатима. Прва посета музеју (скоро са сигурношћу у Женеви) преноси импресије о галској богињи чија је фигура, изложена посетиоцима, само неми сведок једне непознате религије.⁹ Посвећен имагинацији, писац закључује: *Никада нећемо чути молитве њених верника, никада нећемо сазнати њене ријале*. Из ове реченице избија Борхесова потреба за тумачењем смисла постојања музејског предмета. У питању су доживљаји човека који не види, али не посустаје на путевима спознаје. Борхесови описи могу да нас инспиришу на покушај једног дубљег доживљаја предмета и његовог живота у прошлости. Наставивши кретање кроз женевске музеје, Борхес саставља сјајан опис галског чамца и пише да је од свих река којим је пловио најзначајнија Време.¹⁰ Остацију доследан свом методу, писац се препушта чамцу који га води од повика галског вође Брена *Vae victis! (Jao јобеђенима!)* до Калвинове проповеди о предестинацији. У краткој форми, која једва да испуњава једну страницу, галски чамац постаје медијум који се са лакоћом креће кроз историју. Обилазак музеја са особом попут Борхеса представља праву пловидбу кроз време и својеврсно интелектуално искуство.

Такође, у завршне потезе Борхесовог стваралаштва спада приповетка *25. авјус 1983.*¹¹ (Борхес је рођен 24. августа 1899). Наслов приповетке говори да је реч о аутобиографској приповеци замишљеној као сусрет са самим собом. Два Борхеса разговарају

о интелектуалним недоумицама које су и сачињавале пишчев живот. Кад Борхесов двојник изговара све оне појмове који заокупљају његов ум (у питању су препознатљиви појмови Борхесове поетике), онај прави одговара: *Taj mi je музеј ирилично йознай*. Опет се музеј појављује као сликовит опис унутрашњег пишчевог света, саздан од појмова над којима је писац, медитирајући, стварао своје дело: несаница, исландске саге, тигар, памћење, суфизам, пампа... остаје јединствен и непоновљив.

Остављајући двадесети век, остављамо и Борхесово дело. Начин на који се његов интелект развијао постаје ствар прошлих времена. Задатак музеја, као и онај лични, који је Борхес себи задао, донекле су исти: сачувати памћење човечанства. Ако прихватимо чињеницу да су сва средства (књиге, предмети,

институције) само медијуми настали у служби једног вишег циља, спознаје, лакше ћемо одговорити на изазове које доноси савремени свет. Већ је постало могуће обилазити светске музеје без напуштања сопствене собе. Време дигиталних информација утиче на прогрес у музеологији.¹² Приступ целокупном људском наслеђу је сваким даном све краћи, што неминовно води напретку цивилизације. Исто времено са брзином добијања информације и нестанком форме долази до губитка доживљаја који би осетили ушавши у мермерни хол музеја након дугог пута или листање страница књиге за којом је потрага трајала годинама. У свету у којем већину ствари сазнајемо са екрана све је мање јаких сензација. Читање Борхесових дела помоћи ће нам да не заборавимо могућност интелектуалног доживљаја.

НАПОМЕНЕ

¹ J. L. Borges, *Sabrana djela 1923–1982*, svezak V, Zagreb 1985, 31–35.

² Х. Л. Борхес, *Усмени Борхес*, Београд 1990, 14–15.

³ Л. Мустеданагић, „Трошност музеја или музеји Едуарда Сами“; *Улазница* 194–195, Зрењанин 2005, 63–71.

⁴ J. L. Borges, *Sabrana djela 1923–1982*, svezak IV, Zagreb 1985, 7–86.

⁵ Isto, 79–86.

⁶ О музејима Јорка погледати у: *Museums of the World/Museen der Welt*, München 1975, 213.

⁷ J. L. Borges, *Sabrana djela 1923–1982*, svezak V, Zagreb 1985, 119–121.

⁸ Х. Л. Борхес, *Атлас*, Београд 2006.

⁹ О музејима Женеве погледати: *Museums of the World/Museen der Welt*, München 1975, 354.

¹⁰ Према издању: J. L. Borges, *Urotmici/Atlas*, Zagreb 1986. Овај есеј преведен је као *Лађа*, док је према коришћеном издању (Х. Л. Борхес, *Атлас*, Београд 2006) преведен као *Чамаџ*.

¹¹ J. L. Borges, *Sabrana djela 1923–1982*, svezak VI, Zagreb 1985, 149–152.

¹² Погледати радове: Lj. Gavrilović, *Cyber-muzej: музејски простор и како га савладати*, Рад Музеја Војводине 47/48, Нови Сад 2006, 253–260. као и Б. Делош, *Виртуелни музеј*, Београд 2006.

Darijuš Samii

BORGES AND MUSEUM

Throughout his work great Argentinian writer Jorge Luis Borges reveals his own impressions towards the museum. Firstly, he sees the museum as an intimate collection of memories, segments of collective memory as well as notions that provoked his creativity. On the other hand, specific experience of certain objects made Borges give them importance as museum exhibits as well. He does not see them just as material remains but also as exponents of time information they come from and the situations whose silent witnesses they were. His visit to the museum in York and convergence to the real Viking swords inspired him to write exceptional story *Ulrike*, while after visiting the museum in Geneva he wrote the essay *Boat*. By reading Borges's work, we can discover how strong impressions he had during close encounter with particular objects, despite his extremely damaged eyesight. In the time that does not recognize the obstacles, on the path of cognition, his work helps us not to forget the opportunity of intellectual impression.

БИБЛИОГРАФИЈА ПУБЛИКАЦИЈА ПОСЕБНОГ ДЕЛА ФОНДА БИБЛИОТЕКЕ МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ

У овом прилогу дата је библиографија посебног дела фонда Библиотеке Музеја Војводине. С правом се може рећи да су у питању, ако не старе, засигурно ретке књиге, како због формата и опремљености, тако и због тога што су многе од њих штампане у малом тиражу. Стога сам одлучила да обрадим управо овај део фонда, те ову библиографију можемо назвати селективном.

При изради сваке библиографије јављају се известни проблеми, тако да их је било и овде. Неке публикације било је тешко обрадити јер немају потпуне податке.

Библиографија је сређена алфабетски. Постојала је дилема око тога на који начин је класификовати да би се читалац лакше снашао. Ово је општа библиографија (јер је у питању разноврсна грађа, и по облику и по садржини).

Обрађене су периодичне, монографске публикације, географске карте, мапе... Према начину обраде, можемо рећи да је ова библиографија примарна, јер је рађена „de visu“ (са књигом у руци).

Старија издања немају много података, док у издањима из 50-тих година XX века ти подаци постају обимнији, поготово када се ради о напоменама.

Као што је поменуто, због свог формата књиге су посебно смештене и инвентарисане и дата им је сигнатурा К IV (К – ознака за књигу, број IV – ознака за књигу великог формата).

Циљ објављивања ове библиографије јесте да се публикације представе и приближе читаоцима, а овај део фонда Библиотеке Музеја Војводине је, свакако, интересантан и могло би се рећи да су неке публикације биле далеко од очију јавности. Суштина сваке библиографије јесте управо то да из прашине и tame библиотечког депоа приближи књигу читаоцу и да она оде у праве руке.

Због тога ће у *Pagy Музеја Војводине* и у будуће бити објављиване библиографије осталих делова фонда библиотеке Музеја.

1. ANDREES allgemeiner Handatlas : in 126 Haupt– und 137 Nebenkarten nebst vollständigem alphabetischem Namenverzeichnis / Herausgegeben von A. Scobel. – 4. neubearb. Aufl. – Leipzig : Die Geographische Anstalt von Velhagen, 1899. – 179 str., 186 geogr. karata ; 45 cm.
2. L'ART de la Menuiserie par roubo. – Paris : Ch. Juliet, [s.a.]. – 111 listova s tablama ; 41 cm.
3. ASHMOLEAN Museum : Evans Collection. Part 1, Italy. – London : The British Academy, 1951. – [4] str., [17] listova s tablama ; 42 cm. – (Sylloge Nummorum Graecorum ; vol. 5)
Str. [3]: Predgovor / D. B. Harden.
4. BARABAS, F.
Menuiserie d'Art nouveau : devantures et installations de magasins / F. Barabas. – Paris : Ch. Juliet, [s.a.] . – 15 str., 36 listova s tablama ; 43 cm.
5. BASCHET, Jacques
Tapisseries de France / Jacques Baschet. – Paris : Nouvelles Éditions Françaises, 1951. – 93 str. : ilustr. ; 40 cm.
6. DEUTSCHE ARCHITEKTE– UND INGENIEURVEREINE (Dresden)
Das Bauernhaus : im Deutschen Reiche und in seinen Grenzgebieten. Teil 1, Atlas / [herausgegeben vom Verbande Deutscher Architekten– und Ingenieurvereine im Verlag Gerhard Küthmann]. – Hannover : Curt R. Vincentz, [s.a.]. – [4] str., 120 listova s tablama ; 49 cm.
7. DEUTSCHE ARCHITEKTE– UND INGENIEURVEREINE (Dresden)
Das Bauernhaus : im Deutschen Reiche und in seinen Grenzgebieten. Teil 2, Textband. – [s.l.] : [s.n.] , [s.a.]. – [9] str. : ilustr. ; 33 cm.

8. DAS BAUERNHAUS in Kroatien : kroatische Bauformen. Heft 4. – Zagreb : Der kroatische Ingenieur- und Architekten Verein ; Dresden : Gerhard Kühtmann, s.a. – 32 – 40 listova s tablama ; 49 cm.
9. DAS BAUERNHAUS in Kroatien : kroatische Bauformen. Heft 5. – Zagreb : Der kroatische Ingenieur- und Architekten Verein ; Dresden : Gerhard Kühtmann, s.a. – 41-50 listova s tablama ; 49 cm.
10. BOŠKOVIĆ, Đurđe
Градац / Ђурђе Бошковић, Слободан Ненадовић. – Београд : Просвета, б.г. – 10, 11 стр., 35 листова с таблама ; 46 см.
Текст на срп. и франц. језику.
11. DEUTSCHER Schulatlas. – Berlin : Deutscher Schulverlag, 1942. – 34 str. : geogr. karte ; 32 cm. Na nasl. str.: Herausgegeben von der Reichsstelle für das Schul- und Unterrichtsschriftum.
12. ETNOGRAFICKÝ Atlas Slovenska : mapové znázornenie vývinu vybraných javov l'udovej kultúry = Этнографический атлас Словакии : картографическое изображение развития выбранных явлений народной культуры = Ethnographischer Atlas der Slowakei : Karten-darstellung ausgewählter Erscheinungen der Entwicklung der Volkskultur / [autori tematického obsahu Mojmír Benža,... et al.] ; ilustracie Arne B. Mann; ruský preklad Viktoria Darot Jaková, ...[et al] ; nemecký preklad Mária Horáriková, Frank Förster : anglický preklad Eva Salnerová, ...[et al.]. – 1. vyd. – Bratislava : Národopisný ústav Slovenskej Akademie Vied ; Slovenská kartografia, 1990. – XX, 123 str. : ilustr. ; 49x46 cm + [2] grafofolije, [2] lista s tablama.
Tekst na slovačkom, rus., nem., i engl. jeziku. – Str. III: Predgovor / Božena Filova, Pavol Kmetko. – Str. X: Uvod / Soňa Kovačevičová, Zdenko Matula. – Registar.
13. ETNOLOŠKI atlas Jugoslavije : karte s komentarima. sv. 1 = Etnologischer Atlas von Jugoslawien : Karten mit Kommentaren. Heft 1 / [autori Vitomir Belaj, Vlasta Domaćinović,...et al.]. – Zagreb : Filozofski fakultet Sveučilišta, Centar za etnološku kartografiju ; Hrvatsko etnološko društvo, 1989. – 30 str. ; 40 cm + [7] etnoloških karata.
- Uporedni tekst na hrvatskom i nem. jeziku. – Bibliografija: str. 30.
14. FESZTY, Árpád
A magyarok bejövetele / [Feszty Árpád]. – Budapest : Magyar Kereskedelmi Közlöny, [s.a.]. – [8] str., 1 višestruko presav. list ; 43 cm. Podatak o odgovornosti preuzet sa korica. – Uporedni tekst na mađ., nem., franc. i engl. jeziku.
15. GEOGRAFSKI INSTITUT JNA (Beograd)
Istorijski atlas oslobođilačkog rata naroda Jugoslavije : 1941-1945 / [crtano i reprodukovano u Geografskom institutu JNA], 1952. – [82] lista : geogr.karte ; 41 cm.
Tiraž 1000.
16. GIRARDI JURKIĆ, Vesna
Spomenici Istre = Monumenti dell' Istria = Monuments d'Istrie. Vol.1, Pula / tekst Vesna Girardi Jurkić ; [prevodioci Maria Čakić, Miloš Bukovac]. – Pula : Arheološki muzej Istra ; Povjesno društvo Istre, 1981. – [6] str., 10 listova s tablama ; 42 cm.
Tekst na hrv., ital. i franc. jeziku.
17. LE GRAND ATLAS des Religions / conseiller éditorial Jacques Bersani ; conception et mise en oeuvre éditoriales Charles Baladier. – [Paris] : [Encyclopaedia Universalis] , [1988.]. – 413 str. : ilustr. ; 37 cm.
Registar.
18. GROTE, Ludwig
Albrecht Dürer : die Apokalypse / [Ludwig Grote]. – München : Prestel-Verlag, 1970. – 12 str., [15] listova s tablama ; 48 cm.
Na gl. nasl. str. : Faksimile der deutschen Urausgabe von 1498 „Die heimlich Offenbarung Johannis“. – Podatak o odgovornosti preuzet sa korica.
19. GUŠIĆ, Marijana
Starinsko žensko oglavlje u hrvatskoj narodnoj nošnji / znanstvena obrada i propratni tekst Marijana Gušić ; ilustracije Greta Turković. – Zagreb : Spektar, [s.a.]. – [50] str., [12] listova s tablama : ilustr. ; 46 cm.

20. HAMMOND'S World Atlas and Gazetteer. – New York : C.S. Hammond, [1952]. – 48 str. : geogr. karte ; 31 cm.
Registri.
21. HRVATSKI građevni oblici. Sv. 1. – Zagreb : Hrvatsko društvo inžinira i arhitekata (Zagreb: „R. Mosinger“), 1905. – 10 listova s tablama ; 49 cm.
22. IZVOADE de crestături ale căranului român. Part. 1 = Modèles de sculpture du paysan roumain. Par. 1 = Kerbschnittmuster des rumänischen Bauern. Teil 1 / adunate și lămurite de Al. Tzigara-Samurcaș. – Bucuresti : s.n., 1928. – 40 str. ; 41 cm + 50 listova s tablama.
23. JAMIN, Léon
Les profils de style : du X^{ie} au XVIIIe siècle : d'après les objets et les monuments authentiques : relevés, dessinés et classés / Léon Jamin. – Paris : Bibliothèque de l'enseignement professionnel, 1899. – VIII, 24 str., 123 lista s tablama ; 39 cm.
24. DIE JOHANNESKIRCHE. Band IV, Heft 3. – Wien : Das Österreichische Archäologische Institut, 1951. – 308 str., LXV str. s tablama, LXVI – LXXIX presavijenih listova s tablama : ilustr. ; 40 cm. – (Forschungen in Ephesos)
Str. 3: Predgovor / Josef Keil. – Registrar.
25. JUGOSLAVIJA : srednjovekovne freske / [uredili i objavili Peter Bellew, Anton Schutz]. – Greenwich : New York Graphic Society, [1955]. – 29 str., [32] lista s reprodukcijama : ilustr. ; 48 cm. – (Serija Unescovih publikacija iz svetske umetnosti ; knj. 4).
Str. 5-11: Predgovor / Talbot Rice. – Bibliografija: str. [33].
26. KERTÉSZ, Róbert K.
A magyar parasztház. Füzet 1, 2 / [Kertész K. Róbert, Sváb Gyula]. – [Budapest] : A Magyar Kir. Vallás és Közoktatásügyi, [s.a.]. – [22] lista : ilustr. ; 50 cm.
Podaci o naslovu, izdavaču i podatak o odgovornosti preuzeti sa korica.
27. KIEPERT, Heinrich
Atlas antiquus : zwölf Karten zur alten Geschichte : mit Namen – Verzeichnis / entworfen und bearbeitet Heinrich Kiepert. – Berlin :
- Geographische Verlagshandlung Dietrich Reimer, [s.a.]. – 27 str. : [24] lista sa geogr. kartama ; 37 cm.
28. KLIČKOVA, Vera
Македонски народни носии = Les costumes National en Macedoine = The national dresses of Macedonia / [средила, извршила подбор на материјалот Вера Кличкова ; превод на текстот на француски јазик Зое Личеноска ; превод на английски јазик Џемс Лич, Владо Костров ; цртежите од таблите Марија Малахова, Олга Бенсон]. – Скопје : Етнолошки музеј, 1963. – XIV, 41 стр., XLVI листова с таблама ; 50 cm.
Подаци о одговорности преузети из колофона.
– Текст на мак., франц. иengl. језику.
29. KOJIĆ, Branislav
Архитектура српског села : Шумадија и Поморавље : развој од XVIII века до данас / Бранислав Којић. – Београд : Технички факултет Универзитета, 1941. – 26 стр. : илустр. ; 45 cm.
30. KRIŽKO – KARDOSSOVÁ, Drahotína
Vzorník krížikávho vyšívania ľudového v Honte na Slovensku / [sobierala a sostavila Drahotína Križko – Kardossová]. – 2. vyd. – Banská Bystrica : Majer, 1927. – 18 listova : ilustr. ; 44 cm.
Naslov i podatak o odgovornosti preuzet sa korica.
– Na poleđini korica : Modèles de broderie nationale au point de croix du comitat du Hont en Slovaquie.
31. KROATISCHE Bauformen. Heft 2. – Zagreb : Der kroatische Ingenieur- und Architekten Verein, 1904. – 11-20 listova s tablama ; 49 cm.
32. KROATISCHE Bauformen. Heft 3. – Zagreb : Der kroatische Ingenieur- und Architekten Verein, 1905. – 22-30 listova s tablama ; 49 cm.
33. M.M.
L'ameublement moderne : prignot liénard coignet. Par. 1 / M.M. – Paris : C.Claesen, [s.a.]. – 3 str., [50] listova s tablama, [10] presav. listova s tablama ; 46 cm.
34. M.M.
L'ameublement moderne : prignot r.pfior coignet. Par. 2 / M.M. – Paris : C. Claesen, [s.a.]. – [3 str.], [62] lista s tablama ; 46 cm.

35. MAGYARORSZÁG történeti emlékei : az 1896. évi ezredéves országos kiállításon. Resz 1 / szerkeszt Czobor Béla. – Bécs : Gerlach Márton és Társa, 1897-1901. – 200 str., XL listova s tablama : ilustr., 36 cm.
36. MAGYARORSZÁG történeti emlékei : az 1896.évi ezredéves országos kiállításon. Resz 2 / szerkeszt Szalay Imre. – [Bécs] : [Gerlach Márton és Társa], 1902-1903. – 203-458 str., XLI-XC listova s tablama : ilustr. ; 36 cm.
Podaci o izdavaču preuzeti sa nasl. str. prvog dela.
37. MATIĆ, Vojislav
Литографије фрушкогорских манастира / Војислав Матић ; превод резимеа Катарина Поповић, Оливера Штетин-Стојић, Драгана Антонијевић. – Београд: Друштво историчара уметности Србије ; Крагујевац : Каленић, 1986 (Крагујевац: „Н. Николић“). – 66 стр. : илустр. ; 40 cm. – (Посебна издања ; 1)
Резиме на енгл. нем. и рус. језику.
38. MEISTERWERKE der Malerei. – [s.l.]: [s.n.], [s.a.]. – 23 lista s reprodukcijama ; 47 cm.
Gl. stv. naslov preuzet sa korica.
39. NOUVEAU traité théorique& pratique de l'ébénisterie d'apres Roubo / sous la direction de J.T. Verchere. – Paris : Ch. Juliet, [s.a.]. – 112 str. listova s tablama ; 43 cm.
40. PRASCHNIKER, Camillo
Das Mausoleum von Belevi. Band VI / [Camillo Praschniker, Max Theuer]. – Wien : Das Österreichische Archäologische Institut, 1979. – 210 str. : ilustr. ; 40 cm. – (Forschungen in Ephesos)
41. RACINET, Auguste
The complete costume history : from ancient times to the 19th century = Vollständige Kostümgeschichte = Le costume historique / Auguste Racinet. – [reprint] ed. – Köln : Taschen, 2003. – 636 str. : ilustr. ; 45 cm.
Na spor. nasl. str.: „This reprint of Auguste Racinet's Le Costume historique of 1888 is based on a copy,... The original volumes of Le Costume historique were digitally reproduced by the Digitalisierungszentrum des Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen“. – Upor. tekst
- na engl. nem. i franc. jeziku. – Bibliografija: str. 636.
42. SCHRADER, Hans
Auswahl archaischer Marmor-Skulpturen im Akropolis-Museum / Hans Schrader. – Wien : K.K. Österreichisches Archäologisches Institut, 1913. – 56 str., [2] lista s tablama : ilustr ; 44 cm.
43. SIČ, Albert
Narodni okraski na pipnih in kožuhih / Albert Sič. – Ljubljana : Kr. Zaloga šolskih knjig in učil, 1992. – [6] str., 31, 10 listova s tablama ; 40 cm. – (Zbirka narodnih ornamentov ; zv. 1)
44. SIČ, Albert
Narodni okraski na orođu in pohištvu = Les ornements sur les ustensiles et les meubles. 1 / Albert Sič. – Ljubljana : Kr. Zaloga šolskih knjig in učil, 1923. – [3] str., 16 str. s tablama ; 40 cm. – (Zbirka narodnih ornamentov = Collection d'ornaments nationaux Yougoslaves ; zv. 2)
45. SIČ, Albert
Narodne vezenine na Kranjskem. Del 1, Vezenine z Gorenjskega / zbral Albert Sič. – Ljubljana : Ig. Pl. Kleinmayr : Fed. Bamberg, 1918. – 17 listova : ilustr. ; 41 cm.
46. SIČ, Albert
Narodne vezenine na Kranjskem. Del 2, Belokranjske vezenine / zbral Albert Sič. – Ljubljana : Ig. Pl. Kleinmayr : Fed. Bamberg, 1918. – 14 listova : ilustr. ; 41 cm.
47. SIČ, Albert
Narodne vezenine na Kranjskem. Del 3, Bele vezenine / zbral Albert Sič. – Ljubljana : Ig. Pl. Kleinmayr : Fed. Bamberg, 1918. – 35 listova : ilustr. ; 41 cm.
48. SIČ, Albert
Narodne vezenine na Kranjskem. Del. 4, Pisane vezenine / zbral Albert Sič. – Ljubljana : Ig. Pl. Kleinmayr : Fed. Bamberg, 1918. – 20 listova : ilustr. ; 41 cm.
49. A SZÍNEK MESTEREI : modern festők. – Budapest: [s.n.], [s.a.]. – 30 listova s reprodukcijama ; 46 cm.
50. ШКОЛСКИ АТЛАС / [уметничка обрада и сенчење Јосип Ј. Ухлик]. – Београд : Геокарта, 1950. – [18] листова : геогр. карте ; 33 cm.
Податак о одговорности преузет из колофона.

51. THEINER, Augustino
Vetera monumenta slavorum meridionalum : historiam illustrantia. Tom 2 / Augustino Theiner.
 – Zagrabiae : Academia Scientiarum et Artium slavorum meridionalium, 1875. – XVI, 345 str. ; 40 cm.
 [Str. V-VI] : [Predgovor] / Fr. Rački.
52. UNGER, Franz
Die fossile Flora von Sotzka / Franz Unger. – Wien : Die kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1850. – 67 str., XLVII listova s tablama ; 40 cm.
53. ZBIRKA jugoslavenskih ornamenata = збирка југославенских орнамената. Sv. 1. – Zagreb : Etnografski muzej, 1925. – 4 lista s tablama ; 35 cm.
 Gl. i upor. stv. naslov preuzeti sa korica.
54. ZBIRKA jugoslavenskih ornamenata = збирка југославенских орнамената. Sv. 2. – Zagreb : Etnografski muzej, 1926. – 5-8 listova sa tablama ; 35 cm.
 Gl. i upor. stv. naslov preuzeti sa korica.
55. ZBIRKA jugoslavenskih ornamenata = збирка југославенских орнамената. Sv. 3. – Zagreb : Etnografski muzej, 1927. – 9-12 listova sa tablama ; 35 cm.
 Gl. i upor. stv. naslov preuzeti sa korica.
56. ZBIRKA jugoslavenskih ornamenata = збирка југославенских орнамената. Sv. 4. – Zagreb : Etnografski muzej, 1930. – 13-16 listova sa tablama ; 35 cm.
 Gl. i upor. stv. naslov preuzeti sa korica.
57. ZBIRKA jugoslavenskih ornamenata = збирка југославенских орнамената. Sv. 5. – Zagreb : Etnografski muzej, 1931. – 11 str., 17-20 listova sa tablama ; 35 cm.
 Gl. i upor. stv. naslov preuzeti sa korica.
58. ZBIRKA jugoslavenskih ornamenata = збирка југославенских орнамената. Sv. 6. – Zagreb : Etnografski muzej, 1934. – 8 str., 21-24 lista s tablama ; 35 cm.
 Gl. i upor. stv. naslov preuzeti sa korica.
59. ЗНАМЕНИТИ Срби XIX века. Год. 1 /
 уредник Андра Гавриловић. – Загреб : Српска штампарија, 1901 (Загреб : Српска штампарија).
 – VII стр. ; 37 cm.
60. ЗНАМЕНИТИ Срби XIX века. Год. 1, св. 1 /
 [уредник Андра Гавриловић]. – Загреб : Српска штампарија, [1901] (Загреб : Српска штампарија).
 – 8 стр. ; 37 cm + 3 листа с репродукцијама.
 Гл. ств. насл. преузет са корица. – Податак о одговорности преузет из год. 1.
61. ЗНАМЕНИТИ Срби XIX века. Год. 1, св. 2 /
 [уредник Андра Гавриловић]. – Загреб : Српска штампарија, [1901] (Загреб : Српска штампарија).
 – 9-16 стр. ; 37 cm + 6 листова с репродукцијама.
 Гл. ств. наслов преузет са корица.
62. ЗНАМЕНИТИ Срби XIX века. Год. 1, св. 3 /
 [уредник Андра Гавриловић]. – Загреб : Српска штампарија, [1901] (Загреб : Српска штампарија).
 – 17-24 стр. ; 37 cm + 5 листова са репродукцијама.
 Гл. ств. насл. преузет са корица.
63. ЗНАМЕНИТИ Срби XIX века. Год. 1, св. 4 /
 [уредник Андра Гавриловић]. – Загреб : Српска штампарија, [1901] (Загреб: Српска штампарија).
 – 25-32 стр. ; 37 cm + 4 листа с репродукцијама.
 Гл. ств. нас. преузет са корица.
64. ЗНАМЕНИТИ Срби XIX века. Год. 1, св. 5 /
 [уредник Андра Гавриловић]. – Загреб : Српска штампарија, [1901] (Загреб: Српска штампарија).
 – 33-40 стр. ; 37 cm + 6 листова са репродукцијама.
 Гл. ств. наслов преузет са корица.
65. ЗНАМЕНИТИ Срби XIX века. Год. 1, св. 6 /
 [уредник Андра Гавриловић]. – Загreb : Српска штампарија, [1901] (Загреб : Српска штампарија).
 – 41-52 стр. ; 37 cm + 6 листова са репродукцијама.
 Гл. ств. наслов преузет са корица.
66. ЗНАМЕНИТИ Срби XIX века. Год. 1, св. 7 /
 [уредник Андра Гавриловић]. – Загreb : Српска штампарија, (Загреб : Српска штампарија). – 53-60 стр. ; 37 cm + 5 листова са репродукцијама.
 Гл. ств. наслов преузет с корица.

67. ЗНАМЕНИТИ Срби XIX века. Год. 1, св. 8 / [уредник Андра Гавриловић]. – Загреб : Српска штампарија, [1901] (Загреб : Српска штампарија). – 61-68 стр. ; 37 cm + 6 листова са репродукцијама.
Гл. ств. наслов преузет са корица.
68. ЗНАМЕНИТИ Срби XIX века. Год. 1, св. 9 / [уредник Андра Гавриловић]. – Загreb : Српска штампарија, [1901] (Загреб : Српска штампарија). – 69-76 стр. ; 37 cm + 7 листова са репродукцијама.
Гл. ств. насл. преузет са корица.
69. ЗНАМЕНИТИ Срби XIX века. Год. 1, св. 10 / [уредник Андра Гавриловић]. – Загreb : Српска штампарија, [1901] (Загреб : Српска штампарија). – 77-84 стр. ; 37 cm + 6 листова са репродукцијама.
Гл. ств. насл. преузет са корица.
70. ЗНАМЕНИТИ Срби XIX века. Год. 1, св. 11 / [уредник Андра Гавриловић]. – Загreb : Српска штампарија, [1901] (Загреб : Српска штампарија). – 85-96 стр. ; 37 cm + 5 листова са репродукцијама.
Гл. ств. наслов преузет са корица.
71. ЗНАМЕНИТИ Срби XIX века. Год. 1, св. 12 / [уредник Андра Гавриловић]. – Загreb : Српска штампарија, [1901] (Загреб : Српска штампарија). – 97-116 стр. ; 37 cm + 12 листова са репродукцијама.
Гл. ств. наслов преузет са корица.
72. ŽIVKOVIĆ, Siniša Jugoslovenske zemlje na starim geografskim kartama : XVI, XVII i XVIII vek / Siniša Živković. – Beograd : Jugoslavija Eko ; Narodna biblioteka, 1990 (Beočin : Efekt). – 99 str. : ilustr. ; 38 cm. – (Biblioteka Svet umetnosti)
73. WEBER, Ekkehard Tabula peutingeriana : codex vindobonensis 324 / kommentar Ekkehard Weber. – Graz : Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, 1976. – 67 str. : ilustr. ; 28 cm.
Tekst na nem. jeziku. – Bibliografija : str. 32-37. – Registar.

СУДСКИ ПРОЦЕС ПРОТИВ ТЕОДОРА АВРАМОВИЋА ТИЦАНА У ВЕЗИ СА ПОБУНОМ У СРЕМУ 1807. ГОДИНЕ (превод архивске грађе)

Поводом двесијогодишњице Тицанове буне

У Срему, на румском властелинству грофа Пејачевића и на илочком властелинству кнеза Одескалија, избила је 3. априла 1807. године буна српских сељака – кметова због тешких намета од стране власника поменута два властелинства и њихових чиновника. Велики намети и „регулисање“ сељачких земљишних поседа, приликом чега је број сесија повећаван, а њихова површина смањивана (како би се од сељака могао тражити већи кулук), одузимање права на бесплатну испашу по властелинским шумама и права на дрво за огрев, свакодневне злоупотребе од стране властелинских чиновника и друге неправде довеле су до побуне. У њој су се истакли vogањски кнез Теодор Аврамовић Богањац, Пантeliја Остојић, Димитрије Димић, Стеван Малешевић, Јован Анђелић, као и Теодор Аврамовић Тицан, послужени војник који је више од 17 година за аустријског цара ратовао по Немачкој, Швајцарској и Италији. Због ратног искуства, Тицан је изабран за војног команданта устаника. Ангажујући војне снаге, односно готово целу једну армију, Аустрија је угушила побуну у року од десетак дана.

После сукоба са војском код Бингуле, тачније код пустаре Лице (9. априла 1807.), побуњеници су се повукли. Тицан је ухваћен 12. априла и спроведен у Ириг где је био заточен у касарни. Успео је да побегне 1. маја и крене ка Сави, намеравајући да се пребаци у Карађорђеву Србију. Већ 4. маја је ухапшен у Грабовцима и спроведен у Руму, а касније у Вуковар, где му је и суђено.

Иако је организатор буне био Теодор Аврамовић Богањац, на суд је изведен и осуђен на смрт Теодор Аврамовић Тицан, по коме је буна и добила име. Приликом хапшења Тицана, нађена су извесна писма и документа насловљена на Богањца, но суд је сматрао да се она односе на Тицана. Иако на суду

није доказано да је био организатор побуне, у децембру 1807. године суд у Вуковару осудио је Тицана на смрт мучењем на точку и ломљењем тела. Цео случај је, на захтев адвоката одбране Антонија Крајчовића, послат Банском суду у Загребу који је одлучио да се казна пооштри, да се Тицаново тело рашчеречи и изложи (на точку) на четири места која су била значајна за побуну: Раваница, Богања, Јазак и пустара Лице. Пресуда је послата у Пешту, а потом у Беч, да би 24. октобра 1809. аустријски цар Франц I наредио да се изврши смртна казна над Тицаном. Смртна казна извршена је крајем 1809. или почетком 1810. године, али до сада није познато како и где.

Оригинални записник са судског процеса против Теодора Аврамовића Тицана одржаног 9. маја 1807. године пред Жупанијским судом Сремске жупаније у Руми написан је на латинском језику. Циљ овог рада је да јавности пружи превод оригиналног латинског текста на српски језик. Превод је сачињен према тексту из публикације: Гавриловић, Славко, *Грађа о Срему и његовим везама са Србијом 1804–1815*, Историјски архив Аутономне Покрајине Војводине, Сремски Карловци, 1965, 112–127. У моменту писања поменуте књиге оригинал се налазио у *Државном архиву СР Хрватске у Зајребу, фаџ. DCCCXXIII; „Tumultus Avramović-Tican“* нереј. Више о Тицановој буни можете видети у литератури наведеној на kraju рада.

Превод

9. маја 1807. године, пред Жупанијским судом достојанствене Сремске жупаније, у славној вароши Рума
 покренута је парница
 од стране жупанијског правозаступника горепоменуте
 Сремске жупаније, као тужиоца
 против

заточеног Теодора Аврамовића, другачије Тицана, становника славног села Јазак, оптуженог за подизање побуне и изазивање немира, који је доведен на суд.

Михајло Слабур, у својству жупанијског правозаступника и тужиоца, врховни жупанијски тужилац горепоменуте Сремске жупаније, чврсто инсистирајући на праву да први добије реч, изнео је оптужницу рекавши следеће: „Пошто је гореименовани заточеник,¹ угледајући се на примере из суседних области, а нарочито на примере из краљевине Србије, био организатор побуне како би срушио уређење и законите установе ове достојанствене краљевине Славоније, у том циљу се 6. априла ове године састао са другим извесним вођама (који су касније сви до једног получили најблагонаклонију милост Његовог светог царско-краљевског и апостолског величанства те им је поштећен живот) у селу православног манастира Раваница, у горепоменутој достојанственој Сремској жупанији. Како би што брже и поузданје остварили своју злочиначку намеру, изговарајући се на насиље које су овде присутни властелини тобоже чинили – а познато је и очевидно је да је краљевина Србија заражена овом погубном кугом, служили су се најприкладнијим средствима како би постигли циљ и подбунили народ: позивали су народ на побуну и немире шаљући гласнике, разне дописе и расписе; састали су се под барјацима и том приликом положили заклетву обавезујући се на послушност Тицану, који се тада посебно истакао. Побуњеници су под барјацима окупили велики број наоружаних људи из различних села, хватали су властелинске службенике, везивали их и везане водили са собом, чак су и пуцали из пушака на војника стајаће војске који је носио службено писмо са собом, а чинили су и разне друге преступе и штете. Док су, у раније именованом манастиру, високодостојанствени властелин, архиепископ, митрополит карловачки,² а касније и достојанствени представник органа власти подстицали те народне одреде на мирно решење и смиреност, супротставио се Теодор Тицан, на ког нису деловале ове спасоносне опомене, већ га је обузeo безбожнички дух, те је, заборављајући на дужну веру и верност Богу, као и врховном владару државе и отаџбине, немајући страха од Бога и људи, као ни од строгости закона и не марећи за јавне и пастирске опомене раније насловљеног митрополита, пропагирао побуну чак и у горњој Славонији и у достојанственој Краљевини Угарској. Пошто је под својим барјаком недавно сакупио мноштво народа снабдевеног турским оружјем,³ упутио се према вароши Илоку, која се налази на обали Дунава, како би ову кугу⁴ пренео у Бачку жупанију; у селима кроз која је пролазио подбуњивао је народ и сакупљао људе под свој барјак. Кад је стигао до брда које се зове Лице, одакле је чета народа лако могла, за један сат, да допре до вароши Илок, на том месту је барон коњичког одреда Фримонт опоменама и подстицањима препоручивао народу да положи оружје и да се врати својим кућама. Он је пак, пошто је заслепео народ жељом да се властелини збаце са власти, а том жељом је био потпуно опседнут, користио дато му поверење, али не онако како му је било пружено: желео је да се тај првобитни план збацивања властелина прошири. Била му је намера да држко и подмукло, из заседе, напада војску, да безобзирно рањава војнике и коње, јер у отвореној борби никада не би могао да се супротстави војсци и да је нагна у бег. Пошто је, напокон, био ухваћен и заточен, направивши отвор у зиду⁵ затвора, побегао је заједно са својим друговима и опет се докопао слободе. Како би га лишила слободе, Жупанија је била принуђена да из своје благајне издвоји утврђену суму као награду за његово хватање. О свему горе поменутом јасно сведоче приложена документа под А. В. С. Д. Е. Ф. Г. Н. И. К. Л. М. Н. О. и Р.

Сва та недела била су уперена против постојаности Краљевине и њених установа, била су вешто смишљена у намери да се оствари завера, а има још недела која су почињена и нису призната. Пошто је позывање на побуну и немире прекршај следећих чланова отаџбинских закона – 20. члана из 1622, 12. члана из

1625, 76. члана из 1655, 7. члана из 1715, као и многих других, за те преступе, на основу цитираних чланова закона, следује смртна казна чије извршење треба да буде сурово.⁶

Пошто је жупанијски правозаступник затражио да се овај безбожнички злочин казни највишом краљевском заповешћу, захтевао је да се донесе одлука на основу које ће се из заточеникове имовине исплатити не само новац за извршење смртне казне над њим него и 100 дуката – колико је исплаћено на име накнаде за његово хватање. Затражио је да се у овој жупанији, која је најближа Србији, сатру сви такви дрски безбожници, да се бесрамници који чине таква злодела зауставе на сваки могући начин. Како би се дао застрашујући пример, жупанијски правозаступник затражио је да се пре извршења смртне казне заточеник спроведе по свим срезовима Жупаније, особито кроз село манастира Раванице, кроз село Богањ, кроз село Јазак и место Лице, и да пре тога буде иштипан ужареним кљештима. Кроз прва два места треба да се спроведе зато што су се у њима зачели побуна и немири и прво ту узели маха, кроз друга два зато што се у Јаску заточеник родио и у њему пребивао, а кроз Лице јер је ту, нападнувши војску, очигледно покушао да пренесе побуну у друге жупаније. Пошто...

У име одбране заточеника који је изведен пред суд, адвокат горепоменуте достојанствене Жупаније, поштовани Антоније Крајчовић, изложио је следеће. Покрет народа ове жупаније, који је изазвао немире, а у којем је учествовао и заточеник, угущила је војска. На основу достављених докумената који се односе на ову парницу, општепознато је и посведочено да су побуњеници имали за циљ елиминацију властелина земљопоседника, као и јавних органа власти, отцепљење ове жупаније од Свете круне Краљевине Угарске, као и увођење неке нове и стране управе; желели су да се сруши уређење Отаџбине и уништи ова жупанија. Тиме су, очигледно, починили злочин. Сам жупанијски правозаступник, волјан да се казни овај безбожнички чин, засновао је своју оптужницу на законским члановима који се односе на увреду величанства. На то се, особито, односе чланови отаџбинских закона 20 из 1622. и 7 из 1715, као и други чланови закона које је цитирала супротна страна. Стога, кажњавање овог злочина није у надлежности Жупанијског суда, већ Краљевског суда,⁷ те је за подизање оптужнице надлежан краљевски правозаступник, а не жупанијски правозаступник. Стога, одбрана захтева прекид оптужнице и суђења пред Жупанијским судом, које, у складу са раније споменутим законима, треба прогласити неважећим, и остаје при свему што је изнела.

Потом је жупанијски правозаступник и тужилац изнео следеће. Његово најсветије царско-краљевско величанство је, у својству врховне власти – посредством добротворног дворског декрета, са којим је адвокат одбране добро упознат, и документима, који ће, уколико буде потребно, бити приложени – злочин који је починио овај заточеник упутио на решавање Краљевском суду. Овај злочин је очигледна увреда величанства, о чему сведоче како приложена документа тако и околности у којима се догодио. Пошто у правној пракси слични огавни случајеви никада нису били решавани пред Краљевским судом, величанство је увек благоизволевало да се исти решавају у ванредном поступку.⁸ Стога, ако узмемо поменуте разлоге у разматрање, јасно је да Краљевски суд није надлежан за овај случај. Ако би одбрана заточеника користила нека друга средства, а не јединствену краљевску милост, онда би били недостојни раније поменутог добротворног декрета. Стога, адвокат одбране не би успео да обрани клијента ни пред Краљевским судом, нити неком другом инстанцијом. Уколико друга страна нема шта да каже у вези с овим питањем, тужилац нема више шта да дода и враћа реч.

Адвокат заточеног и пред суд доведеног рекао је следеће. Као прво, Најсветије царско-краљевско величанство својим добротворним декретом, који је поменула друга страна,⁹ по извештавању тижиоца, није доделило злочин који је починио заточени на решавање овој жупанији, већ је наредило да се решава у складу са законима Отаџбине. Закони налажу и то у надлежности којег суда је решавање овог злочина, као и какву осуду треба донети; одређују како треба да се поднесе оптужница везана за овај случај. Прве речи оптужнице су *да је заточени био организатор побуне са намером да сруши уређење и законите установе ове дистанционе краљевине Славоније* итд. Пошто тужилац сматра да у ово не треба сумњати, онда оптужницом везаном за овај случај треба да тражи казну због увреде величанства. Као друго, сама оптужница заснива се на законима о увреди величанства. Као треће, у реплици датој на поменуто питање јасно се каже да се оптужница а односи на увреду величанства. Не може се порећи да је оптужница а у овом случају заснована

на преступу увреде величанства. Стога је јасно да су случајеви који су покренути како би се казнила увреда величанства у надлежности Краљевског суда, пошто се, очигледно, међу толико закона који се могу пронаћи у нашим зборницима законодавства не може пронаћи ниједан који би омогућио изузимање од овог правила.

Оштепознато је да се у историји Угарске могу наћи многобројни примери за то да су прваци сељачких побуна и немира, због разних околности, били кажњени, а да им није било суђено пред Краљевским судом. Међутим, осим тога што нико у тим случајевима није осуђен редовним судским путем, ниједна од ранијих сељачких побуна у Краљевини Угарској се, с обзиром на свој циљ, не може да пореди са овом недавно умиреној побуном. Најнесрећнија је била она која је букнула 1514. године под вођством Ђерђа Доже,¹⁰ а која је, с обзиром на последице, била страшнија од свих осталих. Ипак, узроци и циљеви Дожине побуне и ове побуне не могу се поредити. Пошто је острогонски надбискуп Тома Бакач примио од папе Лава X достојанство апостолског легата, тада је наредио да се објави да ће опроштај грехова добити сви који узму оружје против Турака. Мноштво сељака се том приликом, без обзира на године, скupило под оружјем, тако да су многе њиве и кметске сесије остале напуштене. Властелини земљопоседници су своје кметове, употребљавајући силу, одвраћали од бекства и опозивали их кући. Пошто су то чинили, многи сељаци су решили да не узму у разматрање црквено доброчинство које је требало да прихвate. Властелини земљопоседници су својим поступцима изазвали мржњу сељака, који су носили оружје којим је по налогу власти требало да победе непријатеље Отаџбине и хришћанства, окренули против властитих господара и оставили потомству ужасну успомену на своја дела. Други разлог подизања ове недавне побуне – чије су вође биле под утицајем многих умова, међусобно се саветовале, сачиниле план побуне у сарадњи са поданицима Србије и дигле се на оружје – био је како да се сруши и уништи уређење Отаџбине тако и римокатоличка вера. Ово су, дакле, били узрок и циљ побуне. У пређашњем случају, она штета је, иако забрањена светом одлуком коју је требало следити, омела многа добра дела сељака која је требало да се догоде. Та штета је била узрок, а не циљ побуне. Иако нам историја показује многе случајеве побуна и немира у којима кривци нису били кажњени одлуком Краљевског суда, а у толико тих случајева није било ни формалног судског поступка, пошто се ниједан од до сада познатих случајева сељачких побуна не може поредити са овим, не могу се узети ни као пример за то како донети пресуду у овом случају.

Због тога, ако, не пропуштајући ништа што је изнето, узмемо да је заточеник био организатор побуне, као што оптужница сматра, и ако се сви злочини који су изложени у оптужници припишу заточенику – премда то није могуће доказати, будући да на основу оптужнице произилази ко су стране у парници, који је суд надлежан, као и о ком облику парнице ће бити реч – претходно тужилаштво и суд који је узео случај не могу бити надлежни за овај процес, утолико пре што члан 20 из 1622. године јасно описује случај на који се односи оптужница. Стога, држећи се претходног захтева, адвокат одбране моли да се поменуто питање размотри пре него што се пређе на одбрану заточеника.

Жупанијски правозаступник и тужилац је изнео следеће. Пошто се преступ на који се односи оптужница заснива на увреди величанства, што се види како из приложених докумената тако и из сведочења заточеног Теодора Племечковића, који је, зацело, у овој ствари ухода поданика Србије, а против кога је исто започет судски процес, чије се сведочење може доставити као прилог овом процесу, веома је очевидно, на основу ових и других околности које су предочене вишим инстанцима, да су вође побуне у Срему, међу којима је, на основу сведочења првог сведока, заточеник заузимао врховни положај, у сарадњи са вођама побуњених Срба из Србије, усмерили своје напоре ка томе да ову жупанију, као и њој суседне укључе у састав краљевине Србије. Није ли у том случају заточеник следио идеју да се сруши уређење и законите установе? У историјским документима, који сведоче о довољном броју сличних огавних примера, када се није радило само о увреди него и о повреди величанства, нигде се не помиње да је у сличним случајевима, у којима се ради о сељачкој побуни, пресуду донео Краљевски суд. Стога, казну за преступ на који се односи ова оптужница не треба да донесе Краљевски суд, већ актуелни суд и тужилаштво. Зашто адвокат одбране не би размотрio ово питање на следећи начин: да нико од побуњеника није добио амнистију, сигурно се том побуњеном делу народа не би судило пред Краљевским судом. Сходно томе, ни заточенику не треба судити пред тим судом. Уколико пак адвокат одбране има штогод што је противно правилима а могло би да донесе

спас злочинцу оптерећеног сопственим признањем, нека то наведе. Може да очекује да се тако нешто деси уколико остаје при томе.

Адвокат заточеног и пред суд доведеног рекао је следеће. Да ли је заточеник својевољно следио вође побуне, или је био ухваћен снагом побуне која се распламсала? Да ли је, пошто се прикључио побуњеницима, учинио више добра или зла? То је од значаја за парницу. Да ли је преступ увреде величанства који су починили сељаци у надлежности Краљевског или жупанијског суда? Закони јасно одређују да се међу особама које су починиле претуп увреде величанства не прави никаква разлика, да им, лишенима могућности да различито буду третирани или да искористе свој положај у друштву, суди Краљевски суд и наређују како да се такви преступници казне. Нема тог специјалног закона који би био изнад ове законске санкције и могао да је обеснажи. Нема случаја да је сељацима судио Краљевски суд. Ако није било прилике да применимо закон на неки случај, то не значи да се одузима сила том закону, а ни каквој привилегији, уколико се о томе ради. Узимимо, на пример, право о одређивању живота и смрти¹¹ које се не може некоме одузети због тога што вековима нема злочинаца на које би се то право применило. Осим тога, ако би неки племић због оваквог преступа морао да буде изведен пред Краљевски суд, тада би суштина процеса покренутог због увреде величанства била потврђивање племства, а такав пример се никде не може наћи. Стога, инсистирајући на ранијем захтеву, адвокат одбране враћа реч.

Жупанијски правозаступник и тужилац изнео је следеће. Како је – на основу претходно наведених мотива и изнесених чињеница, тако и доброворних наредби палатина које су утемељене на царско-краљевској заповести, и овде изнесеног прилога под Q. – јасно да је за парницу надлежан овај суд, а да тужилаштво треба да заступа жупанијски правозаступник; пошто је у прикљученом спису под бројем 1, који је у вези са овим процесом, изнесено мишљење да се сумња у надлежност суда и тужилаштва, ... (жупанијски правозаступник предлаже суду) да се нареди прелажење на главни предмет расправе и, остајући при свему што је изнео, враћа реч.

Oдлучено је

Пошто је размотрен текући случај, а и слични случајеви, и узета у обзир одлука Његовог највишег и најсветијег величанства у вези са овим случајем, која се налази у прилогу под Q. и милостиво је достављена овом суду, а коју је помоћник правозаступника предао на разматрање, и пошто се не уважава захтев за изузеће тужилаштва, позивају се стране у спору да пређу на главни предмет расправе. Потписано на седници кривичног већа славног Жупанијског суда достојанствене Сремске жупаније у Новом Вуковару 7. новембра 1807. године.

од стране Игњација Рижофија,
жупанијског подбележника
(својеручан потпис)

Горенаведене године и датума настављена је парница. Жупанијски правозаступник и тужилац изнео је следеће. Жупанијски правозаступник остаје при својој оптужници и свему што је у прилогу изнесено, а од одбране очекује да пређе на главни предмет расправе.

Адвокат заточеног и пред суд доведеног, онај који је и раније бранио заточеног, украсио је одбрану следећим речима: У време избијања побуне у селу Богањ, заточеник није учествовао у немирима. Док се мноштво побуњеника кретало ка Раванице, а потом ка селу Јазак, нико им се није добровољно прикључивао, нарочито зато што су властелинског пандура Владислава Нинковића и сеоског кнеза, употребом сile, приморали да им се прикључе. Сам заточеник био је приморан да се прикључи чети побуњеника, што је општепознато је и то да су многи, из једног те истог разлога, били присиљени да следе побуњенике. Осим из сведочења заточеника, то се може видети и из расписа које су слали побуњеници (то су прилози под K. L. M. N. O. P.), у којима све позивају да им се придрже, под претњом смрћу и ликвидацијом породице. Међу оне који се нису својевољно придржали побуњеницима, него су то учинили

из нужности, пошто беху присиљени, такође треба убројити и заточеника, што очевидно потврђује раније поменуто сведочење под А., из којег се види да су раније поменути Теодор Аврамовић и Пантелија Остојић били приморани да прате побуњенике. Они су, ипак изразили своје противљење и опоменули побуњенике на то да добро размисле о тежини учињеног и да опет промисле о неком трећем решењу, изузев тог због којег ће бити осуђени на вешање о ужету. Побуњеници нису имали ниједног тако искусног, испуњеног војника, сем Тицана, те су му запретили и он је био присиљен да им се прикључи. Из раније поменутог сведочења заточеника види се да је он 17 година службовао у војсци и да се том приликом истакао, тако да је знао каква казна следује онима који током ратног стања учествују у побуни или се супротстављају органима власти. Из тог сведочења се, такође, види да се заточеник 11. априла текуће године, када је са делом побуњеника ишао ка вароши Илоку, налетевши на месту званом Лице на царско-краљевске војнике, није усудио да их нападне. Његово опомињање да се окану идеје да нападну царске војнике није помогло пошто су Илија Беркић и Лазар из Гргуреваца у више наврата из пушака пущали на војнике, не узевши се у памет. После тога, напустио је ову чету побуњеника. Ухваћен у Лежимиру, вероватно је неко време био заточен – пошто не постоје докази који потврђују супротно; ово се пред судом може узети за истинито. Но, сигурно је да заточеник ништа није знао о припремању побуне, будући да му намере организатора побуне нису биле стављене на знање. Пошто је, на основу свих овде приложених сведочења организатора побуне, који су осмислили како ће и ко започети побуну и потом је спровести, очевидно да је све то било учињено уз највећу могућу опрезност и у највећој тајности, не може се прихватити то да су организатори побуне тако нешто могли саопштити заточенику, који је био човек без куће и породице, а касније их следио зато што су га присилили. То је још мање могуће зато што је заточеник увек био изузет из учествовања на тајним састанцима побуњеничких воја, што је очевидно на основу приложених докумената. Узимајући све то у обзир, право је закључити то да се заточеник не може убрајати у воје побуне, као што то оптужница захтева. Разлози за то су следећи: 1) У расписима, посредством којих су општине позиване на побуну, никада се не налази потпис заточеника. На већини расписа налази се потписано име вогањског кнеза, или Димитрија Димића, или Пантелије Остојића, или Јована Анђелића. 2) Сва писма која су или из села или из неког другог места била слана побуњеницима нису била упућена заточенику, него горепоменутим војама. 3) Заточеник је добијао наређења од горепоменутих воја. 4) Заточеник је био изузет из учествовања у тајним састанцима воја побуне. 5) У сведочењима која су приложена под бројем 2, 3 и 4 налазе се имена свих воја и организатора побуне, док о имену заточеника нема ни помена. Исто тако, име заточеника не помиње се ни у сведочењу Теодора Племечковића, уходе кога су поданици Србије послали у ове крајеве, а који је, такође, заточен и саслушан. Ни сам Теодор Аврамовић,¹² вогањски кнез и главни организатор и воја побуне, у свом добровољном исказу, који је у оригиналу достављен вишео инстанци, не саопштава да је заточеник један од воја побуне. Пошто заточеник није био воја побуне, већ је био приморан да се прикључи недавној побуни по њеном избијању, обузет страхом због претњи, како оних које су му лично упутиле воје побуне, тако и због оних које су воје побуне изразиле у својим расписима, био је лишен сваке слободе. Стога је очигледно да, пошто му се прилагање побуни због недостатка слободе не може урачунати у преступ, не може ни бити подвргнут икаквој законској казни. Стога треба тачно одредити кривицу заточеника и степен његовог преступа, испитујући његове поступке које је учинио од момента приступања побуни па до његовог хватања и видети какву казну ти поступци заслужују.

Први преступ за који оптужница терети заточеника је тај што је са собом одвео управника властелинства и властелинског правозаступника властелинства Илок, који су ухваћени код Ирига на путу за Крушедол.¹³ Међутим, кад се добро размотри, овај преступ не треба приписати заточенику зато што је, као и други који су стражарили на осталим путевима, извршавао наредбе вогањских воја, чијим су заповестима били дужни да се покоравају, него, из претходно поменутих разлога, војама побуне. Пошто, према правном пропису¹⁴ број 169, присиљеност на чињење нечега искључује сваку кривицу, очигледно да је заточеник био жестоко присиљен да учини тај преступ – воје побуне биле су господари његовог живота и смрти. Како их за то, заиста, терети 10. тачка добровољног исказа, хтели су да заточенику ишчупају утробу, те је исти, стога, без икакве кривице. Уосталом, пошто су побуњеници донели такву одлуку да се горепоменути управник

властелинства и властелински правозаступник ухвате где год да се упунте у бег, то што су налетели на ону чету која је била под командом заточеника, чиста је случајност. Било би, стога, неправедно да заточеник, који је извршавао заповести вођа побуне, сноси њихову кривицу.

Други преступ који, по тужиоцу, захтева највећу казну, а због којег је заточеник проглашен недостојним да га Његово најсветије величанство милостиво помилује, као и остале побуњенике, тај је што је према високодостојанственом властелину и митрополиту карловачком, који се ради смиривања побуне појавио у Раваници, изразио своје супротстављање. Да је ко од сељака православне вере његовом високодостојанству властелину и митрополиту, коме, као врховном старешини њихове цркве, исказују највећу покорност и послушност, када је обећао да ће им испословати краљевску милост,¹⁵ исказао трвдоглавост, за шта се заточеник оптужује, тај би требало да се нада великој користи и добитку јер би тиме осигурао наставак побуне којој је био привржен. О томе колико је заточеник био заинтересован за дотичну побуну сведоче његови поступци током исте, који треба да су нам пред очима: шта је све чинио током похода на Илок; како је, бежећи од побуне, изнео молбу управнику властелинства да му на име заслуга да било шта да му се нађе на путу, како је пак први напустио побуну. Заиста, понашање заточеника пред његовим високопоштованим високодостојанством не може оценити никако друкчије него као држко. Такво понашање може се објаснити тиме што је заточеник био мртав пијан, а општепознато је да су све побуњеничке чете, током читаве побуне, стално пијанчиле. Чак и када је део побуњеника под вођством заточеника ишао ка Илоку, готово сви су били пијани. Други могући разлог оваквог понашања заточеника је тај што се vogањске вође, које су имале материјална добра и породице, због неизвесног исхода побуне нису усудиле да отворено изразе његовом високодостојанству своје противљење и намеру да спроведу своје планове које су одавно сmisлиле и на чијем извршењу су радиле. Стога су заточеника, који је без куће и породице, или обећањима и уверавањима у добар исход побуне, или пак претњама, навели да исказује њихову намеру и жељу да се побуна свакако настави, како би у случају несрћног исхода сва кривица пала на њега. Сада заточеник и поседује такво тужно искуство. Разлози због којих је очигледно да је заточеник био оруђе у рукама вођа побуне су следећи: 1) Ако је његово високодостојанство наговорима придобило вође побуне на покајање, свакако су могле, као што су и чиниле у осталим приликама, присилити на покорност заточеника, који је од њих зависио. Тако су том приликом могли да га присиле на послушност и попустљивост према његовом високодостојанству, или пак да га одстрane како не би присуствовао састанку са митрополитом. 2) Да је заточеник, као што није, на своју руку кренуо са четом побуњеника на варош Илок, вође би могле да га спрече у томе. Није заточеник био тај који се залагао за наставак побуне, већ ће то пре бити Пантелија Остојић, који се са највећим делом побуњеника упутио према Карловцима како би код Банстола онемогућио прелазак царско-краљевске војске из Угарске и Баната преко планинских обронака. Ово је учинио како би побуњеници, кад их се скupи довољан број, отворено ушли у сукоб са војском. Пантелић је тај који, уистину, није распустио своју чету пре него што је заточеник, вративши се из свог несрћног похода, дошао у Раваницу, побуњеничко гнездо, и разгласио вест да је његова чета разбијена и да су се његови људи распршили, као и да се приближава голема царска војска. Кад је заточеник пронео ову вест, већина побуњеника се уплашила и разбежала, као и саме вође. Иако им је властелин митрополит обећао да ће им испословати милост Његовог најсветијег величанства, вође, ипак, нису хтели да се врате својим кућама, већ су, као што је општепознато и посведочено, делом похватане од војске, а делом су побегле у српске крајеве како би се, највероватније, посаветовале и ковале нове планове за побуну. И до дана данашњег налазе се онде, презревши већ двапут им објављену највишу краљевску милост. 3) Не може се поверовати у то да су се вође побуњеника, које су, у свом тако брижљиво сачињеном плану, у случају срећног исхода побуне обећавале златна брда и намете од стране властелинства узимали као изговор за своја дела, тако лако одрекле тих својих унапред смишљених идеја. Стога, ако је заточениково иступање према властелину митрополиту било онакво каквим га приказује оптужница, то је било зато што су га вође побуне приволеле на то. Сходно томе, и овај преступ, за који заточеника терети оптужница, не треба толико приписати њему, колико вођама побуне.

Трећи преступ за који оптужница терети заточеника је његов покушај похода на Илок. Осим тога што га заточеник није подuzeо на своју руку и што га је, прихвативши се његовог извршења, окончао онако како је

то описао у 11. тачки свога сведочења, не треба занемарити чињеницу да је заточеник учинио велико добро и овој жупанији,¹⁶ а и читавој Краљевини. Претпоставимо да је неко други, дрскији и без икаквог страхопштовања према царској војсци, као вођа побуне преузео власт у овој жупанији, видећи незнатни број војника како бежи пред гомилом коју он предводи, своје људе, иначе наоружане пушкама, надахнуо на напад на војску. Потом не би заповедио ништа друго него да се војници разбију и растерају, а онда би заузео Илок, који је одатле био удаљен бар сат времена, као и прелаз преко Дунава код њега. Тиме би себи обезбедио најпогодније место за одбрану, могућност да му се придружи народ из Бачке и био би у стању да спречи прелазак царске војске преко Дунава. Чак и у случају доласка већих војних снага, побуњеници не би могли бити потучени без великог проливања крви. У том случају, за неколико дана не би била побуњена само Сремска жупанија, него и суседне Вировитичка и Бачка жупанија, које би биле преплављене том побуњеничком кугом, као што је и био план побуњеника.

Последњи, четврти преступ за који се терети заточеник је тај што је побегао из затвора у Иригу. Природна је особина људи да настоје задобити изгубљену слободу, те је заточеник бегом желео да се спасе од смрти која му је претила. Што се овог преступа тиче, остаје једино да се пресуди то колика казна треба да буде.

Пошто су размотрени ови међусобно повезани поступци заточеника, без оклевања се може закључити да је он био или крајње наиван и бојажљив, или се пак прикључио побуни само тобоже, како би избегао неправде којима су му претили побуњеници, а себи је одредио посебан циљ – немарно извршавање додељених му задатака како би ревносно ометао успех побуне. Немогуће би било сматрати да је заточеник био наиван и богобојажљив јер, као прво, заточеник који је ратовао 17 година и под командом имао 400 људи не би допустио себи да се уплаши 28-орице војника, осим ако је био вођен поштовањем према војном сталежу, чији је члан и сам био 17 година. Као друго, заточеник је током побуне починио и друга добра дела. Није ли?! Добро је учинио заточеник што је раније поменуте – управника властелинства и властелинског правозаступника, које је Теодор Аврамовић¹⁷ желео да погуби, спасао од смрти. Узимајући у обзир ове разлоге, наведене у корист заточеника, ако поступци заточеника с пуним правом јемче Његовом најсветијем величанству да заточеник заслужује милост пре него сви остали, раније поменути адвокат одбране моли да се заточенику додели пресуда одговарајућа степену његовог преступа¹⁸ и остаје при свему што је изнео.

Жупанијски правозаступник и тужилац изнео је следеће: Као што побуна за коју се овом оптужницом захтева казна није започета оног тренутка када су се Богањци побунили, него је, природно, пошто је била од велике важности покретачима, много раније започета и пропагирана, и пошто је организовање побуне захтевало размештање раније поменутих вођа, а и осталих учесника, у већи број места у неколико крајева, тако се, због тога што заточеник, као што је било речено, тобоже није био заједно са побуњеним Богањцима, не може се закључити то да он није био један од вођа побуне. Такође се не може тврдити да се заточеник касније прикључио побуни, будући да ту чињеницу потврђује само његов добровољан исказ, док других доказа за ту тврђњу или против ње нема, те је очевидно да из саме природе раније приказане побуне, као и поступака заточеника произилази супротно. Уосталом, начела ове нечуvene побуне није осмислио ни Теодор Аврамовић Богањац, ни Димитрије Димић, ни Панта Остојић, нити ико од оних који су потписани у прилозима К. L. M. и N.; порекло начела побуне треба тражити на неком сасвим другом месту. У прилог томе, очигледно, говоре чињенице и околности о којима су извештене више судске инстанце, пошто је заточеник, као саучесник у побуни за коју је оптужен, имао вољу и жељу да пропагира иста та начела, а исто то потврђују и сама оптужница и документа приложена уз њу, а нарочито документ под А. и недавно прикључени документи под R. и S. Поставља се питање ко се од тих којима је било поверено спровођење ове побуне истакао у пропрагирању и ширењу исте? Ко се показао као најсуројији, било лично, било преко себи подређених? Ко је, онда када су побуњеници и њихове вође почели трезвеније да размишљају и испољили жељу да се врате својим кућама, не само кренуо у даље злочине него је настојао да распламса побуну далеко више него онда када је она избила и тражио од побуњеника да му се закуну на послушност, а потом, пошто су се заклели, још окрутнијим и суројијим средствима приморавао их на покорност? Ко је, спроводећи побуну, покренуо ову безбожничку гомилу и увећавао њену бројност сталним спровођењем врбовања, користећи се силом и самовољом? Ко је, онда када се она зличиначка чета код места Лице сукобила са

царско-краљевском војском, одбацио од стране командата поменуте војске упућене му опомене – да се припадници побуњеничке чете врате кућама, исту ту чету придобио за свој став и подстакао је на борбу, као што их је током побуне подстакивао на разне сличне ствари? Сигурно је да је вођа ове побуњеничке чете, тј. заточени Тицан све ово учинио у циљу, слободно би се могло рећи, васпостављања краљевине његових прадедова, борећи се и дајући све од себе.

Није ли тај заточеник окаљан злочином раније ратовао у војсци Његовог царског краљевског и апостолског величанства како би под његовом срећном владавином стекао искуство у ратовању и то умеће искористио како би се остварила утврђена начела побуне због које га терети оптужници? Као што раније описаны циљ и раније поменути злочиначки поступци сведоче о томе да заточеник није био приморан да се приклучи побуњеницима, наводно због његовог претходно стеченог ратног искуства у војсци, тако и његово сведочење, било да са отвореним неваљањством износи у своју корист тврђе против сопствених безбожничких и јавности познатих поступака, поменутих током суђења, а и осталих, било да се његове тврђе односе на оне околности кад је, наводно, опомену остале да треба добро да размисле о тежини свог поступка, као и то да промисле о неком трећем решењу, изузев оног због којег ће бити осуђени на вешање о ужету, чиста је лаж. Исто тако, лаже тај безбожник и кад тврди да је одвраћао своје присталице од отварања ватре када је дошло до сукоба са царском војском на месту Лице и да је, пошто га нису послушали, напустио чету. Ко ће, наиме, уверити себе у то да би то грешно људско тело као што је заточениково, тај смртник који је искусио сваку врсту злочина, у коме је без сумње тињала жеља да се оствари утврђени циљ, и то не само онда када је побуњеничка гомила на горепоменут начин била стављена у покрет – ништа мање није у њему тињала та жеља током напредовања саме побуне, а ни у периоду који је претходио побуни – да би тај кога је побуњеничка гомила сматрала за вођу, пророка и ослободиоца, тако брзо напустио свој циљ и изненада почeo да наговара друге на супротно од онога за шта се залагао. Против тога говори раније приложени документ под R. који треба приписати не побуњеничкој гомили већ овом заточеном вођи, против тога говори и 18 тачка добровољног сведочења заточеника: пошто се код Лице распршила побуњеничка чета и том приликом заточеника захватио страх од лошег исхода побуне, исти, се пошто је био побеђен и бачен у окове, ипак није опаметио – заточен у затвору, развалио је шипке и ослободио не само себе него и своје присталице, одбијајући тако од себе сву милост судских инстанци. Пошто су, напокон, злочиначки поступци заточеника у раније приложеном акту под S., са свим околностима, изашли на светлост дана, из тих поступака и околности се, као у огледалу, види његов¹⁹ злочиначки карактер, а на основу тога се да одмерити казна за право обиље разних безбожних злочина које је починио. Из истог акта се види да су амнистирани, делом због тежине почињеног злочина, а делом због велике царско-краљевске милости, после саме амнестије схватили шта су починили. Пошто самом народу све до дана данашњег, што потврђују околности, није изашао из душе безбожнички преступ, пошто највиша царско-краљевска милост, изгледа, није осујетила напоре народа за које се он срчано залаже, пошто се народ може обавезати на веру и верност ничим другим но страшном казном и пошто заточеник, ваистину, заслужује одговарајућу казну за своје грехе, које писаљка не може довољно добро описати, жупанијски правозаступник и тужилац захтева да се у оптужници раније затражена казна пооштри, измени и прошири, тако да се заточеник, пошто у четири места поменута у оптужници²⁰ буде мучен ужареним клештима, веже коњима за репове и рашчеречи док не умре, а да се потом његово рашчерено тело раскомада на четири дела и стави на точак у четири раније поменута места. Жупанијски правозаступник и тужилац остаје при свему што је до сада изнео.

Адвокат заточеног и пред суд доведеног рекао је следеће. Као што се не може порећи да узроке побуне на коју се односи оптужница треба тражити у крајевима преко реке Саве,²¹ као ни то да је ова побуна тамо и скована, тако супротна страна не може порећи да су појединци у овим крајевима,²² примивши оданде идеје, много пре избијања побуне расправшivalи семе устанка у овим крајевима и у потаји и далеко од очију јавности радили на томе да се стекну услови за покретање побуне и њено избијање. Ово су учинили Богањци поменути на 13. страни записника парнице. Ови су, наиме, како сведоче приложена документа, често прелазили у Србију да би тражили савете и извештавали о свом напретку. Они су спроводили побуну од почетка до kraja, a неки од њих се сада налазе у Србији. Дакле, они су праве вође побуне која је задесила нашу

краљевину, за коју их терети оптужници, а не заточеник, за кога нема доказа да је походио Србију. Он чак није походио ни Богањ, то истинско врело побуне, шта друго да кажем! Није имао разлога да жуди за тим да ова жупанија падне под власт Србије, будући да у овим крајевима није имао ни куће ни породице, те је могао у сваком тренутку онамо да пређе. Заточеник је сазнао циљ побуне уочи доласка архиепископа у Раваницу; пре тога је, као и сви остали побуњеници, био залуђен идејом да је отров ове побуне усмерен не против краља и краљевине него само против властелинства. Приложена документа предочавају да је у почетку побуне био надређени десеторици људи, а касније је, пошто је био искуснији у ратовању од свих осталих њему равних, одређен за команданта једног одреда побуњеника. Стога се, ако се размотре ови, а и у претходној реплици наведени разлози, лако добијају одговори чак и на питања које је поставила супротна страна. Предочени документ под R. не може се узети пред судом у разматрање због тога што се у њему излаже претерана тврдња да су на месту битке остала тела дванаесторице побуњеника, а јavnosti је познато да је каснија истрага утврдила да на месту поменуте битке није пронађен ниједан једини леш, као и да седам месеци касније на том месту није пронађена никаква одећа. Толико што се тиче сведочења под S. које је приложио тужилац. Пошто оно што садржи тачка 1 и тачке од 3 па до краја овог сведочења властелин²³ није посвездочио на основу свог личног искуства, него је чуо како побуњеници и други причају о томе, то се не може искористити као доказ против заточеника. Утолико пре што су они подмукли, који су уобичавали да причају сличне ствари против заточеника, између осталог причали и то да је заточеник послao људе да убију сведока²⁴ са његовим сином, а то се не може прихватити као истина зато што би заточеник, да је заиста желeo да их убијe, то и учинио јер је често имао прилику. Из приложених докумената се пре може доказати то да нема сумње да је, када је Богањац Тодор Аврамовић желeo да сведока погуби заједно са сином, заточеник заједно са Пантелијом Остојићем то спречио. Заточеник је, према последњим редовима сведочења истога, ушао у собу у којој је био чуван сведок са сином и онде, несумњиво, обећао да ћe, уколико раније поменути Аврамовић можда покуша да пошаље некога да их потајно убијe, он то спречити. Неки, а нарочито Јашчани,²⁵ причали су сличне ствари сведоку да би, пошто су већ предвиђали несрћан исход побуне, створили утисак да су га, тобоже, они спасили од смрти, како би касније обезбедили себи милост управника властелинства. Створивши код сведока утисак да му прети опасност од заточеника, чували су га у шуми и по колибама. Међутим, свако би лако могао увидети да је разлог био тај да, пошто су се уплашили чувши вест да је војска растерала њихове другове, спрече да их војска по доласку затекне како држе сведока. Тако им је било заповеђено да поступају са сведоком, што су они и чинили. Колико кривице на терет заточенику ставља оно што је сведок причао у вези са својим хватањем и начином на који је тада са њим поступао заточеник, расветљено је у претходној реплици, а к томе треба додати и чињеницу да је заточенику било најстроже наређено како да сведока ухвати и држи у притвору тако и да обезбеди строгу стражу над њим и да је контролише. Адвокат одбране изјављује да остаје при свему овоме, као и ономе што је претходно изнео.

Жупанијски правозаступник и тужилац изнео је следеће: Против документа под R. у основи се не може ништа приговорити. Пошто заточеник као вођа побуњеника није без љутње одбио и презрео опомене војног комandanта и пошто су побuњеници на војнички начин напали војску која је била у борбеном поретку и касније се, давши се у бег, са својим вођом, тј. заточеником, налазили у шуми и шипражју, логично је да је том приликом више побuњеника послato на онај свет. То што је касније истрага утврдила да није било губитака међу побuњеницима, не значи да их није било. Наредба за спровођење истраге стигла је превише касно и није обухватила само становнике Жупаније него и граничаре, јер је извесно да је овај олош, који се усудио да уђe у сукоб на војнички начин, био сакупљен из великог броја места. Ако је било рањених војника и њихових коња, како је могао тај олош, потпуно невичан ратовању, остати неозлеђен? Ко може да поверије у то да овај олош касније не би заборавио своја тобоже јуначка дела и да би током истраге признао нешто што би се могло употребити против њега? Отуда раније поменути документ под R. треба прихватити као потпуно веродостојан и, поврх тога, очито је да из два овде приложена документа – под T. и U. – који су не-посредно у вези са претходним излагањем о погинулима код места Лице, не произилазе никаква неслагања о томе шта се десило и колики је био број погинулог олоша. Ако се бар површно размотре таленат и безбожнички поступци заточеника, онда је јасно да њему пристаје да ради о глави властелина који је сведочио у

документу под S. и не може се сумњати у то. Наиме, заточеник је толико окаљан мноштвом злочина да прети да угрози и постојање самих врлина.²⁶ Од осталих доказа у документу под S. који се односе на поменуту тврђњу најизвеснији је тај да није нико други него заточеник хтео да направи поколь на обе стране, а то се види из чињенице да тај поколь није донео никакве значајне последице. Ово је сведок врло добро знао; он је најбоље знао заточеников карактер и стога није пропустио да, због околности, придобије благонаклоност заточеника. Пошто, дакле, у изложеном нема ништа што би се могло употребити или што би послужило у одбрани заточеника, неумитна последица тога је да се не може пронаћи ништа што би бар ублажило досад затражену казну или казну која би касније била затражена. Пошто ће ова оптужница због побуне, током које је заточеник присвојио своју „славу“, по свему судећи, бити обзнаћена вишим судовима, жупанијски право-заступник прилаже расписе под V. X. Y. и Z., као и друге акте који су кружили међу побуњеницима и којима су се шириле идеје побуне, све у циљу потпунијег разумевања предлога казне због побуне. Наглашавајући све оно што садржи оптужница, као и сва остале приложена сведочења и документа, жупанијски тужилац, с једне стране, захтева да се, разлучујући оно што је истинито од онога што би неко желео да је истинито, за заточеников грех досуди страховита казна, а, с друге, да се становништву ових крајева, од којих већина и данас чува слатку успомену на минулу побуну, пружи делотовран пример који ће их уплашити и који ће стално имати пред очима. На крају, милостиво молећи да се донесе пресуда, тужилац враћа реч.

Адвокат заточеног и пред суд доведеног рекао је следеће. Приложени документи под T. и U. не садрже ништа у корист, а ни против заточеника – извештавају о томе да су коњи војника повређени у неком другом догађају, те из њих не произилази да их је све ранио заточеник. У њима се наводи, а и међу народом кружи прича, да је заточеник, напустивши на месту битке себи подређену чету, први био побегао, а да су главни подбадачи били раније поменути Илија Беркић и Михајло из Гр缕реваца. Због тога, премда је другом приликом заточеник стварно био потучен и већина побуњеника била поражена, за то не треба кривити заточеника, него поменутог Беркића и Михајла из Гр缕реваца. Да ли је неко остао мртав на месту битке, или није, није од великог значаја за главни предмет расправе – довољно је то што до дана данашњег није пронађена одећа некога ко је тамо можда погинуо. Тврђња да је заточеник властелину који је сведочио у документу под S. желео да нанесе смрт јесте лукав потез тужиоца. Да се закључити, што је и сам властелин рекао у свом сведочењу, то да је касније у веома поштованом манастиру Раваница обедовао заједно са заточеником, који је том приликом заједно са великим делом присутних дизао здравице у здравље Његовог најсветијег величанства и многих других особа, искусио велику човечност заточеника. Нека се упореди тренутак приликом којег су испијане здравице од стране вођа побуне у здравље заточеника и победу његовог оружја са оним тренутком када је заточеник извесно побегао са похода, и, вративши се у собу где је био сведок, властелин ушао не само ненаоружан, већ окружен стражом као последњи који је остао од побуњеничког одреда, или боље речено уведен. Ако се правилно размотре ова два дијаметрално супротна поступка, свако би, чак и против своје воље, дошао до закључка да су сви преступи, за чијег извршиоца треба сматрати заточеника, почињени од стране осталих побуњеника, а нарочито вођа, а не од стране одреда којим је он командовао. Постоји велики основ за тврђњу да је Јашчанин Димић са исуканим мачем „отпратио“ ненаоружаног заточеника до себе сведока властелина, како се овај не би усудио открити влателину истину – да је његов одред разбила војска. Разлог због којег је на тај начин спровео заточеника довољно показује колики је углед и ауторитет заточеник уживао код побуњеника. Расписи приложени под V. X. Y. Z., као и препоруке показују да заточеник није био вођа побуне, као и да није био војни заповедник побуњеничке гомиле. У већ поменутој препоруци под Z., као војни заповедник потписан је Пантелија Марковић. У вези с оним што је, када је његово митрополитско високодостојанство покушавало да смири поменуту побуну, заточеник учинио испољивши обест и велику дрскост (премда је то учинио из разлога наведених у 16. и 17. тачки записника парнице), јасно је, што се види из сведочења, да се заточеник одмах покајао. Исто то се види и из сведочења заточеника, приложеног под бројем 5, које тужилац жели да оспори, а адвокат одbrane захтева да се потврди његова веродостојност. Нема сумње да је одмах после одласка његовог високодостојанства у манастир Раваницу заточеник охрабрио људе да изаберу неколицину између себе и да их пошаљу у манастир да пред његовим високодостојанством изложе своје жалбе. Он сам се понудио, а вероватно је тако добио наредбу, да

одмах са својим одредом крене ка Илоку, тако да није могао присуствовати том састанку. Остајући при овоме и свему што је већ рекао, адвокат одбране милостиво враћа реч.

Жупанијски правозаступник и тужилац изнео је следеће. Из ког разлога је могуће да против тих и таквих доказа, који су прибављени званичним путем, на основу веродостојних докумената, као и сведочења заслужних сведока, чија је веродостојност поуздана, као јаче стоји сопствено признање заточеника и сведочења оних којима је поменута побуна била веома на срцу и оних који су, у најмању руку, били наклоњени поменутој побуни (наравно, из раније наведених докумената јасно се види да се још није угасила успомена на побуну) и да се то признање и сведочења узимају у разматрање, а нису прихватљива? На основу оптужнице и њој приложених докумената, раније поменути злочини заточеника су сасвим јасно наведени и доказани. Против оних тврдњи које се тако јасно произносе у сведочењу под бројем 5 (уосталом, пракса је кривих сведочења да се ослањају на појединости из којих би се, наводно, могла извршити корист) жупанијски правозаступник свечано улаже протест. Чврсто остајући при свему што је изнесено у оптужници и приложеним документима, тужилац враћа реч.

Адвокат заточеног и пред суд доведеног рекао је следеће. Све оно што је о поменутој побуни званично утврђено на основу оптужнице потврдила су сведочења истих онаквих сведока који су поменути у сведочењу под бројем 5. Зар није таква сведочења побуњеника користила страна која је подигла оптужницу? Ако се верује онима који су сведочили против заточеника, онда се не могу одбацити поменута сведочења. Само његово архиепископско високодостојанство могло је тако веродостојно известити о оним догађајима у којима је лично учествовало. Тако су и раније поменути сведоци говорили о догађајима који су се десили после одласка његовог високодостојанства у манастир. Премда постоји могућност да су ове околности непознате његовом високодостојанству, ипак се не може закључити да те околности, које потврђују ова сведочења, нису истините. Захтевајући да се ова сведочења сматрају веродостојним, адвокат одбране остаје при својој ранијој молби и враћа реч.

Oдлучено је

Пошто су узете у обзир са обе стране опширно изнесене тврђење и размотрене на теразијама правде, и ма колико да се може поверовати у какво такво оправдање заточеника и олакшавајуће околности у вези са поменутим свирепим злочином, као и због тога што је заточеник у вези са стварима које се тичу побуне требало да се окрене подређенима а не војама, због тога што је исти насрнуо на Жупанију која је требало да му буде драга, истрајавајући да нанесе оправдани страх од наношења смрти сваком достојном човеку, зато што је мноштво поверилих му наоружаних људи, иако је био одговаран од тога да употреби оружје против царско-краљевске војске, приволео свом мишљењу упркос последицама, зато што није хтео да се окане да буде учесник у радњама чије су последице биле опасне (о томе сведочи документ под бројем 5), због тога што жупанијски правозаступник заснива своју оптужницу износећи на видело поједине разлоге заточениковог понашања и детаљно описује његове поступке, поткрепљујући то приложеним веродостојним документима, због тога што из процесуираног документа под S. јасно види да је, онда када је побуњени народ хтео да пристане на мирно решење и да се смири, само и једино заточеник не само изразио своје супротстављање него се и јавно и наочиглед свих на све могуће начине супротставио свакоме ко је тражио начин да се побуна мирно оконча и, дошавши до самог kraja svoje obesti, јавно приволео народ на верност екстремном заклетвом, привукавши га на своју страну лукавим наговорима, а да је било тако својим речима јасно износи у приложеном под S. веродостојном сведочењу управник властелинства Илок који је све то својим очима видео и својим ушима чуо, а исто то потврђује и веродостојни извештај његовог високодостојанства властелина архиепископа и митрополита Његовом најсветијем величанству, одакле се види да исти тај заточеник није тобоже против своје воље пришао побуни, него да је, као неко дотад вичан умећу ратовања, дао себи за право да буде главни у Жупанији и покушао да то оствари и да је његова непријатељска душа не доволно но и превише изразила свој неосновани отпор, стога је лако докучити да се није бојао да део народа који је био наклоњен мирном решењу примора на супротно, да готово мало пре тога скупљене наоружане

људе одмах поведе ка Илоку, да током свог напредовања једне силом, а друге различитим наговорима приволи на наношење још веће неправде држави, да на пустари Лице изазива царско-краљевске војнике који су му ишли у сусрет и да их властину нападне, због тога што се касније његова чета расула а он се дао се у бекство и спремао да пређе у турске крајеве, због тога што ту његову осуђену намеру да се утврди на Дунаву и да касније границе, у оквиру којих би живео раније поменути српски народ, прошири од Дунава све до Драве и учини их сталним, тако јасно и очевидно предочавају сведочења под бројевима 2, 3 и 4, као и расписи Е. F. G. па све до Р., као и само његово добровољно сведочење пдо бројем 5 комбиновано заједно са документом под S., тако јасно предочавају да је очевидно да нема више места сумњи да је његово делање било опасно за државу и читаву отаџбину, због тога што је заточеник када је напустио манастир Раваницу покушао да изврши ново врбовање и присиљавање људи како би пореметио и уништио унутрашње уређење једне жупаније, и пошто је оптужница предата на решавање суду, овај случај ће у складу са законом бити размотрен тако, да уколико је тако злобан и непријатељски настројен човек желео да удари на државу, онда сходно томе овај по својој сущтини ужасан злочин у складу са одредбама оштег права повлачи ужасну казну коју прописује одговарајући законски члан 7. из 1715. године. Но и сваки поједини који ради о смрти царско-краљевских војника, као да ради против легитимног владара државе у коме почива спокој читаве земље; пущњи из пушака које је онамо на раније поменутој пустари Лице испалио људски олош на заповест заточеника као свог вође, не обазируји се на спасоносне опомене војног команданта, о чему сведоче одговарајући документи изнесени пред судом, не могу бити доведени у питање. Потврде пак под бројем 5, које обухватају сведочење људи исте сорте као што је и заточеник, никако не могу прибавити корист добровољном исказу самог заточеника наступајући веродостојног сведочења управника влателинства, зато што не предочавају ништа друго него оно што се десило убрзо после његовог напуштања манастира тј. његов безбожнички одлазак и напредак даље, пошто је привукао к себи одред побуњеника. На основу законског члана 7 из 1715. године и других закона, раније поменути заточеник се, као кривац за повреду величанства и велеиздају, ради спаса осталих и како би послужио као пример, осуђује на мучење на точку до смрти, а казна се приде, због његовог ниског порекла, пооштрава ломљењем тела. Овај процес је вођен на седницама кривичног већа славног Жупанијског суда, дана 30. новембра и следећих дана у децембру 1807. године у Новом Вуковару.

Прочитано од стране Јосифа Салаја,
жупанијског срског начелника
достојанствене Сремске жупаније и
вршиоца дужности жупанијског бележника

Пошто адвокат одбране није задовољан претходном пресудом, налазећи да је одвећ неповољна за заточеника, он улаже правни лек позивајући се на добротворни краљевски декрет приложен под бројем 6, и учтиво моли да се цела ова парница преда на решавање високодостојанственом Банском суду.

Oдлучено је

Пошто је данас примљена апелација на одлуку суда, у складу са раније поменутим одредбама и повластицама које пружа закон, доноси се одлука о томе да се читава парница преда на решавање високодостојанственом Банском суду, заједно са оригиналним документима. Потписано на седници кривичног већа славног Жупанијског суда достојанствене Сремске жупаније 18. марта 1808. године у Новом Вуковару,

од стране Јосифа Крајчовића,
жупанијског подбележника раније
поменуте жупаније (својеручан потпис)

НАПОМЕНЕ

- ¹ У даљем тексту се под заточеником подразумева Теодор Аврамовић Тицан.
- ² Мисли се на Стефана Стратимировића (1757–1836), карловачког митрополита од 1790. до 1836. године. Он је 1791. године основао Карловачку гимназију, а 1794. године Карловачку богословију. Радио је на угушењу Тицанове буне.
- ³ *Armis Turris*. Вероватно треба да стоји *armis Turcis*.
- ⁴ Мисли се на побуну.
- ⁵ Извалио је решетке.
- ⁶ *Cum exasperatione*.
- ⁷ *Forum Tabulari*.
- ⁸ Тј. не решава их Краљевски суд.
- ⁹ Тј. тужулац.
- ¹⁰ Устанак угарских и трансильванских сељака антифеудалног карактера под вођством Доже Ђерђа избио је 1514. године. Угашен је после четири месеца, а Дожа Ђерђ је после тешког мучења спаљен.
- ¹¹ *Ius gladii*.
- ¹² Теодор Аврамовић Врбавац, вогањски кнез, био је један од организатора побуне, а током њеног угашења је нестао. Пошто је требало наћи кривца за побуну, најлакше је било окривити особу истог имена и презимена, тј. Теодора Аврамовића Тицана.

- ¹³ Антоније Фелкиш, управник илочког властелинства, и његов син, који је био на положају властелинског правозаступника, и сами су били властелини. Тицан их је ухватио у покушају бекства 6. априла 1807. године.
- ¹⁴ *Regula juris*.
- ¹⁵ Митроплит Стефан Стратимировић је 9. априла 1807. године у манастиру Раваница, где је проговарао са побуњеницима, обећао да ће се побуњеницима дати генерална амнестија, да ће цар одредити објективну комисију која ће испитати њихове жалбе, као и становништво неће бити терано на кулук док комисија ради.
- ¹⁶ Сремској жупанији.
- ¹⁷ Мисли се на Теодора Аврамовића Врбавца.
- ¹⁸ Адвокат одбране сматра да, због поменутих олакшавајућих околности, Тицану треба одредити умерену казну.
- ¹⁹ Тицанов.
- ²⁰ Мисли се на следећа четири места: Раваница, Богањ, Јазак и пустара Лице.
- ²¹ Мисли се на Кађорђеву Србију.
- ²² Мисли се на Срем.
- ²³ Мисли се на Антонија Фелкиша, управника илочког властелинства.
- ²⁴ Мисли се на Антонија Фелкиша.
- ²⁵ Становници села Јазак.
- ²⁶ Претеривање тужиоца.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гавrilović, Славко, *Грађа о Срему и његовим везама са Србијом 1804–1815*, Историјски архив Аутономне Покрајине Војводине, Сремски Карловци, 1965, 112–127.
2. Гавrilović, Славко, *Ешилој сељачке буне у Срему 1807*, п. о. из „Задружног архива“ књ. 3, Нови Сад, 1955.
3. Гавrilović, Славко, *Теодор Аврамовић–Тицан*, у: Рад војвођанских музеја, Војвођански музеј у Новом Саду, Нови Сад, 1954, 107–118.
4. *Знаменије личносћи Срема од I до XXI века*, Музеј Срема, Сремска Митровица, 2003.
5. Поповић, Душан Ј., *Срби у Војводини*, књ. 3, Матица српска, Нови Сад, 1963,
6. Сечански, Живан, *Грађа о Тицановој буни*, у Срему 1807. године, Научна књига, Београд, 1952.
7. Томић, Владимира, *Уз јодишњицу Тицанове буне*, у: Зборник I, Завичајни музеј Рума, Рума, 1997, 57–77.

Vladislav M. Todorović

**COURT PROCEDURE AGAINST TEODOR AVRAMOVIĆ TICAN
RELATED TO THE REBELLION IN SREM IN 1807
(the translation of archive material)**

On 3rd April 1807, on the landed estate of the count Pejačević in Ruma and on the landed estate of prince Odeskalki in Ilok there was a rebellion in Srem of Serbian peasants-vassals for severe taxes. By recruiting military forces on the level of almost the whole army, Austria quelled a rebellion within about ten days. After suppressing the rebellion Teodor Avramović Tican was taken to the court and sentenced to death as the organizer of the rebellion. The rebellion got its name after him.

The original minutes from the court procedure against Theodora Avramović Tican which was held on 9th May 1807 in front of the district court of the district of Srem in Ruma was written in Latin. In the paper there is the translation of the already mentioned minutes.

ОГЊИШТЕ И ОЦАК У НАРОДНИМ ВЕРОВАЊИМА И ОБИЧАЈИМА СРБА У НОВОМ САДУ

УВОД

Огњиште, кућно, у противном „обична“ ватра, било је најважније, чак свето, култно место Срба. То потврђују многи народни обочаји и веровања.¹ Временом је део тих представа (веровања) и радњи (обичаја) пренет на оцак, чиме је донекле промењен, прилагођен.

Данас је огњиште, старо, отворено и ниско,² присутно само симболично, у спомен-парковима народног градитељства (етно паркови) какав је у Сирогојну (планина Златибор). Среће се и у неким кућама проглашеним за споменике културе, нпр. у Нештину (сремско Подунавље).³

Отворено огњиште које је високо, на банку, производ је вишег цивилизацијског ступња и неизбежан пратилац „народне војвођанске куће“. Битне одлике те куће су: од набоја је (набијене земље), под трском (тршчара), са одељењима у низу – соба-кујна (дводелна) или соба-кујна-соба (троделна). На спољној страни-подужној дворишној има широку стреју или настрешницу која, ако је подупирана стубови (drvени или зидани), образује отворени ходник (гонак, конак). Одатле се улази у кућу – „отворену кујну“, која у задњем делу, уместо таванице, има отворени, широки оцак и испод њега, на поду, високо, отворено огњиште – банак (општи назив за клупу на којој се седи и/или ради, па и ложи ватра). Огњиште на банку је претеча камина, полуузатвореног огњишта. Огњиште у облику квадра (као астал – висине струка, од набијене земље, „патосан“ цигљом. Стране – зидови су од ћерпича или цигле. Како је у једној соби или обе собе ћећка, јросића, јаорска, сељачка, то се банак „продужи“ (или направи засебан мањи) испред врата (ложишта) пећи где има улогу (и) пепельаре (собна пећ/ка/ – јросића, сељачка, јаорска – ложи се из кујне; она је од земље – блата и сламе, тј. ваљкова).

На банку, као на претходном, ниском огњишту, ватриште је отворено са свих страна, без непосредне везе са отвором за излаз дима – отвореним оцаком (то није случај код камина).

Отворени оцак састоји се из два дела: доњег и горњег. Доњи је широк, у виду свода; изидан је у тавану, најпре од прућа и блата или ваљкова, а касније од ћерпича и цигље. Темељи се на зидовима куће и на слемену (локални назив за подужну греду окагачу која је, заједно са попречним *тредицама*, одлика тог типа градње). На врху (своду) прелази у четвороугаони димњак (канал) који изнад тршчаног крова има главу са *бацима* и *кайом*. Ако овде додамо чињеницу да се у њему, у сезони ложења (зима), димило месо, јасно је колико је и народна кућа Војводине осмишљена, прилагођена природним и друштвеним чиниоцима (пример је кућа проглашена спомеником културе у Сибачу – доњем Срему – порушена средином деведесетих година 20. века).⁴

Отворено огњиште почетком 20. века све више бива потискивано затвореним огњиштем, које је средином истог века преовладао (шпорет). Тиме је означен крај обичајима и веровањима везаним за огњиште и оцак, па и оним претежно о *Белој* и *Чисијој* или Т(е)-*одоровој недељи*, првој седмици Ускршњег поста.

Како сам имала за циљ да реконструиши дата веровања и обичаје искључиво по казивањима компетентних људи са терена (казивачи, информанти), то је њихов говор пренет дословано (косица, курсив, италик). Такав приступ теми (метод) „оправдава“ чињеницу да су осамдесете године прошлог века (1986. и 1987) биле „крајње“ за проналажење правих, аутентичних саговорника и с фактографске и с језичке, лингвистичке стране.

Казивачи су углавном *староседиоци* (старинци у Новом Саду), Срби православне вере, већином рођени и/или настањени на Салајци.⁵ Активно су (мање/више), учествовали у обичајима, и/или су о њима сазнали из прича својих старијих: Смиља (Брзак) Пашћан (шпицнамет тих Пашћана је Илинин), рођена 1908. и настањена на Салајци у улици Ђорђа Зличића 42; Кристина (Бегојев) Влаовић Гароња рођена на Салајци

1914, где се удала и где живи, у улици Ђорђа Зличића 19 (та улица је једна од најстаријих на Салајци); Милица Говорчин, девојачки Милић, звана Мица Шумарева, рођена 1912. и удата на Салајци (мати јој је Стојшићева, са Ченеја); Исидора Исаковић, рођена 1910. на Ченеју, пресељена (1917) и удата на Салајку (1946), у Шајкашку улицу 19а; Десанка Сервијанац, рођена 1905. у Крчедину, удата 1932. Думић (шицидамет Думића је Бункошеви) из Салајке.

Тему излажем календарски, временским редоследом, уз кратке и спорадичне осврте на порекло и смисао датих обичаја и веровања: прехришћанску прославу (пролећног) ускрснућа природе хришћанство слави као ускрснуће Исуса Христа.

БЕЛЕ ПОКЛАДЕ

Последњи дан Беле недеље (седмице) јесте сама Бела недеља или Беле покладе.⁶ Тада се предузимају разне магијске радње, користе најмоћнији заштитници (апотропејони): бели лук – због лековитости и јаког мириза, метал – због реткости (касно пронађен и био скуп); поштују се неке препоруке и забране итд. Све то се користи ради заштите људи и стоке од вештица и других нечистији, нарочито опаких на „прагу“ Ускршњег поста.

Зато што вештица иде увече Поклада - кад је њомрчина онда се не иде у њосиће. А да не уђе вештица, у њозоре стављају мешавице (мале мешавле). (Окрене се на јако). А велика мешавла иза врати! Онда, виљушке и/или нож - у врати и њозоре задевају, забодеду - кад оћеду да ставаду (забоде у/на врати доле, ги може, најбоље која излазе најоље; у њозоре - не сиоља, већ са унутрашње стране).

Маже се белим луком – браве – мало, само да мириши, свуда, сиоља. И јео се бели лук – штитиши од нечистији, духови.

У недељу, на Беле йокладе, за ручак већином, прву вишишку крофне и коле (се) кокош – да се замене домаћици плава, да у тој години не умре. (Клање кокошке, као и клање петла на Св. Илију у замену за домаћинову главу остатак је некадашњег жртвовања најстаријег члана заједнице?).

За вечеру баре јаја и месе крофне (крофне су достигнуће „вишег степена културе“). И, комшиница комшиници носи љуске од јаја, оставља их на њозор са улице или баџи у дворишће (изазе да их нико не види). Сваки од њих то чини да бува пређу њој (другој). Постоји и објашњење: Да нама буде празна

срећа као што су празне љуске. А ми однесемо, бачимо на ћуприја. Кад се сутрадан комшинице виде: „...А сирела ће у срце ударила, донела си ми љуске“. „Нисам, ћвоје буве носи. Твоје буве ћвојој кући“. (Има, неки ћућ се неке заваде, а неке се смеју, од ћуприја праве шалу).

УСКРШЊИ ПОСТ

Сам појам поста изведен је од прилога после, касније – у односу на Покладе, период обиља јела, пића... (према могућностима сваког појединца). Пост је присутан у најранијим цивилизацијама и прихваћен од монотеистичких религија, које га тумаче и обогаћују на свој начин.

Симболиком и садржајем, пост је жртва коју „овострани“, видљиви свет приноси иностраним, невидљивом. Уз то, настало је и из свести, схватања о јединству, неотуђености од природе: човек се не поставља „изнад“, не сматра се изабраником, господарем видљивог света, већ је само јединка у заједници – род, племе... Постом се искупљује за „грех обиља“ – трошење природних добара – биљног и животињског света ради очувања екосистема (еколошка свест). Наука то тумачи као забрану једења тотема (животиње или биљке) са којим је повезан опстанак јединке и заједнице. За монотеистичке религије пост је искључиво жртва, одрицање, тј. потврда вере у Христа, Мухамеда.

Порекло поста се, тако, „губи у тами прошлости“. Постојао је и пре монотеистичких религија у филозофији, схватањима, веровањима: аниматским, анимистичким, временом „прераслим“ у тотемизам, многобоштво и, најпосле, монотеизам.

Теодорова недеља

Т(е)одорова или Чиста недеља (седмица) следи после Беле недеље и, како смо навели, прва је у Ускршњем њосићу.⁷

Обичај да се све ојосићи, очисти (искуваду судове) прег јочејак њосића нестао је у Новом Саду почетком 20. века. До тада, Чисти јонедељак кад сване, у кући судови се ојосиће: „Ома чим затосиће, кували (су) цећ и сијали у судове,⁸ и кријом и ћрали“. (онда су били земљани судови). Сијреми се њосићан доручак: кисели кујус и јечени кромпир у рерни. (И, после, седам недеља њосно се једе).

Неки запосте касније: На Тодорову суботу се све јаје, риба, њеру судови, и држи њосић (шесић недеља

го Ускрса). Раније је овај пост почињао већ *почетком Беле недеље!*).⁹

Ускршњи *йост* је, седмонедељни, најдужи и, поред Божићног, најзначајнији у години. Почетна недеља назива се и по св. Теодору Тирону, великому ченику и ратнику, пострадалом за хришћанство 306. године. Српска православна црква тог свеца слави 17. 2. (непомични датум, по старом календару), док народ сва веровања и обичаје (и ношење колива у цркву) обавља прве недеље Ускршњег поста (помична као Ускрс), углавном Теодоровог петка и суботе.

Култу св. Теодора знатно су допринеле његове мошти које се чувају у фрушкогорском манастиру Ново Хопово. За њих се верује да лече душевно оболеле – бесне. Такво веровање није новог, хришћанског порекла, већ је преузето из прехришћанских веровања и праксе предвиђања, гатања (дивинације) из костију. Срби су гатали из десне плећке божићне печенице – жртве у част младог Сунца, што је потврда култа Сунца.

Посебно важни дани у Теодоровој недељи су понедељак, петак и субота. Изузетно је ризична ноћ *Теодоровој чејвртка у Теодоров јејшак*. Сучељавање два јака „датума“ не пролази без „потреса“. Зато, обавезно, на *Теодоров јејшак, деци у њеј бела лука* (стави га мати или мајка...).

На Тодор(ов)ски јејшак и субобију не сме се ђакашти. Ни радиши ништи. То жене page. (Оне до ђојаче држе). А девојке моју. Девојка је ђуђник, девојка никаквој треша нема; она мора да ради увек; њој се све оирашиша. Мора радиши – и ждребе дара ишиће. А дије дар ждребеју, ишиће је. (О томе колико се некад радило види се из следећег: Нисмо ми зору одсјавали. Никад).

Уздржава се и од осталих већих послова: *Како и свакој дана када неко умре у кући (гомаћинству) – не ради се, не ватрају се коњи у кола. Ако неко увашти на *Теодоров јејшак*, ризикује да настрада.*¹⁰

У цркви, на *Теодоров јејшак* буде јутрење; прве службе зване вечерње бденије која (увек) буде на свеце. (*И данас се задржао ћај обичај*).

Ипак, нису сви придавали значај Теодоровом петку као Великом петку: *Теодоров јејшак није супротни јејшак. То је Велики јејшак, дан када је Христос разајеши. На велики јејшак се ђости, а на *Теодоров* ко ђости сваки јејшак. И ватрају коње, велика ђијаџа.*

Св. Теодор се у цркви слави и следећег дана, у суботу, што је, такође, доказ да његово прихваташе

није само хришћанске природе, да битне атрибуције тог култа потичу из неког знатно старијег времена.

На Теодорову суботу, служба у цркви почиње у 9,30 или нешто касније и траје до 11 или 11,30, па и 12,30. *Како кад. Кућама се разилазе ђосле ђодне. За време службе, моли се боја за Теодора. Њему за душу, за спасење њејове душе, носе колива и погаче. У народу се сматра да је на ћај дан, а не 17. фебруара, дана озваниченог од цркве св. Теодор ђођубљен.*

Коливо и погаче већином донесу бојомольке – жене које иду више у цркву, које су више прегађаје боју; неке ђевају у хору. И ми ђоред њи. То нам је прегађају у аманет – од наши стари осстало. О моралу, етичности, поштовању традиције и старијег, тј. родитеља сведочи исказ једног казивача: Заверио ме, осТАВИО МИ У АМАНЕТ МОЈ ОШАЦ да будем ђошићен човек. И ја сам љему ђврду веру дао.

Нека донесе ђојачу, нека коливо, а нека и једно и друго. Буде ћари, чејшири, ђејш колива и оштирилике ђолико ђојача. Коливо се најправи од скуваној, очеђеној, самлевеној јасића (ишенице) у које се дода шећера, ораја, сувој трожђа, ванилин шећера, циметија. На њега се, као за коливо намењено ђарасијосу, стави крст, на средини, од језира ораја и крунију зрна трожђа, док за славу се ђрави ружа. Све (жене) коливо најправе у чејвртак, а ђојаче у јејшак, рано ујутро. Уситајају се кад сване, око шес, да се испече погача, ђосна или мрсна – с машином (најпре масти у брашно). Претходно се ђодмеси квасац с водом па се замеси ђојача (брашно) и стоји мало, да кисне. Кад крене...

Коливо носе у ћајијру, ђокривено целофаном, а ђојачу умотају у салвешић или ђешкирић.

Кад се служба заврши ђоја освећи коливо и ђојаче. Преломи ђоја кад је ђарасијос. Онда се ђојаче (с)крљају. Погача се из културних разлога крља: И на ђробље..., не сече ногтем већ ломи. Узму ђослужавник је л' ђејсију и ђрисућинима деле (парчиће погаче). Као и коливо. Љега делију ђо кашикију – једну.

Донесу и деци, мало колива – у њејницу ил у ђаћир(ић). То је коливо св. Теодора. И ђојаче, залојај, два (партиципација светиње као у хришћанству нафора).

Било је уобичајено да се тог дана *иде у цркву: Девојке иду у цркву ђо коливо. И која сањају ћу ноћ – онда ће се удаши за ђоја.*

Гатање упућује на св. Теодора као наследника сила, бића (умрлих предака, тј. митског претка) које (из света мртвих) делује на свет живих. Мртви имају

моћ предвиђања. Поседују посебна знања јер су „на другој страни“ по свему другачијој, па и безвременој. Јављају се у сну и откривају будуће догађаје.

Кольво је дар, принос, жртва умрлим. Етимолошки, као и глагол клати, та именица изведена је од глагола дати, изнети, (за)клати, даровати храну (пре свега) животињског или биљног порекла. У овим обичајима, „прелаза“ пасивног дела године (јесен, зима) у активно (пролеће, лето), преко св. Теодора оно је да свим прецима куће, рода, племена.¹¹

Teodor и дањива и ноћива ио оџаци

У Новом Саду, на Салајци, верује се да Т(е)одорске недеље *Teodor и дањива и ноћива ио оџаци*, одакле излази ноћу. Али, о његовом делању једино се зна то да *игде и ошине койшићом!*

Одређивањем оџака за Теодорово станиште наставља се „праисторијски континуитет“ из времена када је огњиште (пре него што је оџак постао саставни део станишта) било боравиште митских предака, тј. сакрално, средишње место у кући. На њему су донедавно (до Другог светског рата) обављане обредне, магијске радње од којих је, свакако, најзначајније налагање бадњака. Учвршењем хришћанства, оџак „настањују“ разна, па и зла бића (духови) за које народ, под утицајем нове, хришћанске вере, има општи назив нечисти. „Старо огњиште“ је тога поштеђено. Светост му је сачувана.

Веровање у огњиште (потом оџак) као боравиште предака, па и Теодора, има извор у стварсноти – остарели или умрли укућани, за живота чувари ватре у дому, кући (као весталке – чуварке свете ватре у грчким храмовима!), сахрањују се поред огњишта или под прагом. Да ли је то последица некадашњег жртвовања, па и антропофагије из култних или неких других разлога, нпр. глади? Ако се прихвати постојање антропофагије у било ком облику, тј. из било којег разлога, следи закључак да је на одређеном цивилизацијском ступњу она потиснута, замењена жртвовањем животиња, плодова. Археолошки налази који потврђују сахрањивање унутар станишта (кућа) не морају да се тумаче као последица антропофагије, већ као потреба да се одржи близкост потомака са прецима, да се наставе међусобно штитити и помагати.¹² Сахрањивање под прагом дugo је обичавано код Малоруса, тј. Русина. Србима је та-коће праг светиња.

НЕЧИСТИ У ОЏАКУ

Осим Теодора, који у оџаку борави само једном годишње, у оџаку током целе године „столују“ и ода-тле делују бића, духови, силе – нечисти.

Верује се да може *да дође кроз оџак нечишић – ђаво и ђаволов браћи, вештици, змај или вила*. Каже се: *Има нечишићи духови – кроз оџак ће доћи.*

*Децу су љлашили вештицом, Бабаројом, Цијаном ... „Ево иде вештица; бежи, ено је у оџаку; изаће вештица из оџака юа ће вас њојестић.“ Плашили су дете и *кад неће да слуша: Немој биши щако неваљао ево иде/долази Бабароја да ње однесе, зираби; саће из оџака Бабароја; саће Бабароја из оџака доћи юа ће ње однећи; ено, у оџаку, чека ње Бабароја.**

Баба уопште Јага, Коризма, Марта, Рога – симбол је Месеца, Луне, женског принципа наспрот мушкију (Сунцу) и реликт, супституција Велике мајке (Магна матер).

У циљу застрашивања спомињан је и *Морац – нечишићи неки* (пандан Мори?), док *Гвоздензуба* има парњака у Гвозденцу: *Ево, саг ће доћи геда Гвозденаци юа ће вас однећи – кад нисиће добри.* Такође и „*црни Цигани*“: *Там, у оџаку, има баба Фрола (Цијанка) юа ће доћи, юа ће ње мешући у мак, юа ће ње однећи ког Цијана; саће доћи Цијанка – ома со њим каштићијује.* Ако *деше неће да јеђе, да слуша: „Ево, има неки Цијан, види, види, како је црн. Ено юа за врати. Ево чика иде, са(g) ће ње њојестић. Ево иде Мракан (мрак).“¹³*

БЕБА ИЗ ОЏАКА

„Спуштање бебе из оџака“ такође није ограничено временом. У вези са тим веровањем је и рода – симбол лета, плодности, рађања. Кад је деца виде вичу: *Pogo, pogo, донеси нам јасићо. Нама јасићо и њојача, щеби змија и корњача.*

Добар знак за житеље неког места је кад га посећују роде, као и за укућане на чијем оџаку праве гнездо. *Децу су родићељи ћоворили да роде доносе бебе. Мама је стала њог оџак юа чекала да роди јусти бебу. Зато су деца кад уледају роду викала: „Рого, рого, донеси нам бебу.“* Никола Никица Јоцић (1930) из Буковца то потврђује: *Роде донашају децу юа сијушају у оџак.*¹⁴

ОЏАК – ТЕЛЕФОН

Употреба оџака као „претече“ телефона такође није временски ограничена.

Оцац, као „надградња“ огњишту, усмерен на горе, код словенских народа је добио трансмисиону улогу, улогу посредника, медијатора између блиског и далеког, доњег и горњег, овога и онога света:

У *Кумани(ма)*, по казивању Радојке Михајлов (рођена Радишић, Кумани, 1916, удата у Бечеј) укућани када сазнају да ће им неко њихов, ко је у војсци, доћи на урлаб (одсуство), кажу неком од деце, оном које ћа највише воли, да стане *йод оџак* (ојворен) и да ћа дозива: „*Ajg', goћe Бачика за Божић. Иди јод оџак ћа ћа вичи.*“ (Бачиком га је само Радојка звала). Обичај да се властитим именом не назива блиска особа је магијске природе: у вези је са чувањем њене приватности, идентитета, неоткривањем суштине ради заштите од злих сила, урока, учина. Истовремено, то је гест благости, милости, поштовања: *Зашто што на шај начин даје му чесни.* (То није штица-меш). Њећа јонесу и унци и праунци, што са именом од миља није случај). Обичај је био општи: *Дејше никој старајет не зове јод имену. Као и снаја. И она даје, измишља сваком укућанину име.* (Дете је мало и незрело, а снаја је нова у кући, те они немају право осталих – (патријархални ред, правда!) Тако је Радојка викала: *Бачика доћи за Божић – из свеј љаса, заредом, јод неколико јута. Као им њено дозивање досади кажу:* „*Досада. Чуо је он већ.*“

Није битно у које доба се дозива: *Кад њима ћагне на ум и кажу да ћа вичем. Или кад знају да ће доћи. А кад дође рекну:* „*Ешто, видиш, да ниси ишла да вичеш не би дошо*“.¹⁵

АЈДЕ ПОД ОЦАК

Веровало се да бића и духови из оџака имају моћ заштите од урока.

Под оџак уведе мајка дејше: „*Ajge, љегај љоре.*“ *Да ћа не урекнеду они који имају урочиве очи. Треба кроз сијо да јојлега. Зли очију било – деца су ћашила ој урока.* Тако је *кад оће нејде да ћа мајки води, у друштво, ш њоме, мејше сијо дејешу на очи – да кроз сијо јојлега у/кроз оџак.* (Држи му сито изнад главе).

На Салајци, при сваком сусрету детета са спољним светом, ма у аулији, стављало се сијо јред очи: „*Ја сам била као дејше здраво урокљива. Како ја излазим (из собе на двориште), она (мати) сијо ћа јриг мене. 'Е, да ће не урекну', рекла би. А на ћашање да ли ме сијо шиши ој урока, рекла би: да ме љегају кроз сијо!*“

На Видовданском насељу (Нови Сад) *јод оџаком, мало, јостоји дејше. Као и(х) мајки обуче, да и(х) нико не урекне. И који ћаје ој главе. А јо су, ојеш, највише деца.*

У Старом Футогу (старинци Футог деле на Стари и Нови), *кад мајки дејше обуче да води на Врбицу* каже: „*Ajg' јод оџак.*“ И оно јојлега љоре, да ћа не моћу ниједне очи јрострелиши. Дејше урокљиво, а очију има свакаки. (Није љегало кроз сијо).

И у Срему (Ириг) *Новосадкињу, Рошваркињу,* удату тамо, свекрва је упућивала на то како да штити дете од урока. – *Кад је обучем у леју аљиницу свекрва* каже: „*Иди, одведи је у кујну, прво нек јојлега у оџак.*“ „*Што да је водим јод оџак, да јој ћада чај.*“ „*Само је води. Неће је нико урећи.*“ Још *кад има само једно дејше мушко (у кући), сви ћа љугаду јод оџак: кад ћолази на улицу да љега кроз оџак да ћа не може нико урећи.* „*Aj, љегај кроз сијо.*“ Дејше љугаду јод оџак. (Лејо обучено дејше). Он јојлега љоре. Онда може ићи.

У Срему је био обичај да мајка умије судојером дејше, обрише ћа судојером или носи јод оџак, кад ћолази на улицу.

Све наведено ради се због злих, урокљивих очију које узрокују болести, скраћују живот и толико су моћне да и смрт могу изазвати. Зато су и ћелене сијоља кад се донесу међали јод оџак. Само уће јод оџак држечи ћелене. (Нису дали да уважи јодне ћелене. Вијори, вештице ћада се обично јојављују). *Кад окућаш дејше со ћим вешом, обриши. Обрише ћа да ћа не уреку бабе – да ћа не боле глава.*

Подвођењем под оџак, дете се штити – показује митском претку заштитнику куће и/или свим умрлим укућанима, да га виде и у случају потребе, не-вое препознају и заштите.

Сито је реквизит симпатичке магије, за шта га препоручује његова прозирност („прелазно стање“ између материје и нематерије): кроз њега се види нејасно, што ствара дистанцу, умањује учинак урокљивих, злих очију. Није искључено ни да се употребљава услед страха од претка/предака и/или из поштовања које му се указује: у светињу, божанство не гледа се директно, јасно, чак се не сме ни гледати. Његова примарна намена јесте да одваја потребно, корисно од непотребног, некорисног. Оно симболише имање, плодност, ситост и напредак те и тим својствима представља супротност добру (зли учини, глад и уопште свако зло).

Уз све наведено, сито је било врло распрострањено и у свакој кући домаћици при руци.

Сито се, најпосле, „препоручило“ и *кад зајасиваду уљевље: Кад ћасе уљевље ставе сићо изнад штоа (суга) да иде йара троз сићо.*

Дете су штитили не само подвођењем под оџак и „умивањем“ и „брисањем“ судопером већ и грављењем, „чађом“. Неке мајке само *најаре деше – или мал на браду, или мал на нос – да онај ко има уроцљиве очи не гледа у њећа, већ у што.* Значи, увек се од

првог, најјачег, најразорнијег, најопаснијег погледа урокљивца у очи потенцијалне жртве она чува скретањем тог погледа на нешто друго – необично, недолично; у овом случају на нагарањено место. Урок-љивац обично каже: *Виг, лей и лейо обучен, а вид шта му што стоји на (челу, образу, бради...)*

Несавршеност је, значи, заштита од урока, те су зато што је све лепо подложно уроку, старији подучавали млађе: *Не мораши се баш шако намесити да сви гледају у шебе. Мало се насакаћури, накаради се.*

НАПОМЕНЕ

¹ Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Нолит, Београд, 1970, с.в. огњиште 220-221, Св. димњак 106-107.

² Данка Вишекруна, „Из прошлости Новог Сада“, *Польојривредни календар 2007*, 26, Дат је опис првобитног огњишта, које је у кулачи (врста колибе), временом преобраћено у место за седење приликом јела.

³ Мирјана Ђекић, *Кућа као симбол културе*, Покрајински завод за заштиту споменика културе, Нови Сад, 1994, 54 – 56.

⁴ Исто, 118 – 120.

⁵ Поред центра, Алмашки крај (сада Подбара), Роткварија или Светојовански крај и Салајка најстарији су делови Новог Сада. Осим центра, где је живело мешовито становништво, остали крајеви били су српски. У Роткварији и Салајци су нпр. све до после Првог светског рата – живели претежно Срби. *Ту и шамо нађе се један Словак, је лједан Русин.*

⁶ Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић и Н. Пантелић, нав. д. с. в. покладе 236-237 с.в. покладни сватови 237–238.

⁷ Софија Димитријевић, „Етнолошка истраживања у околини Сомбора“, *Банатске Хере*, Нови Сад, 1958, 303.

⁸ *Отворено оћишиће, а на њему касирола, шучана и сацак.*

⁹ *Цео Божићни љосић траје 6 недеља, Ускршњи 7 недеља, Пећарски 4 недеље, Велико љосић-јински 2 недеље. (У старије време Новосађанима је Ускршњи љосић починјао почетком Беле недеље или њеним крајем). Такође, Преображење, Крстовдан, Секованије – љосићи...*

¹⁰ Мила Босић, „Коњи у обичајима и веровањима Срба у Војводини“, *Пролеће на ченејским салашима*, Пчеса, књ. 3, *Коњи врани*, 1987, 94-101.

¹¹ Миленко С. Филиповић „Трачки коњаник“, *Научна издања*, Матица српска, књ. 4, Нови Сад, 1950, 7, 29.

¹² Веселин Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Београд, 1973, 100-107, *Словенска митологија*, енциклопедијски речник, Zepter book World, Београд 2001, 400.

¹³ Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић и Н. Пантелић, нав. д. св. баба, Баба Јага и сл. 10-13.

¹⁴ Словенска митологија, енциклопедијски речник..., 153.

¹⁵ Исто.

ШАЧИЦА СВЕТА: ПОКЛОН ЗБИРКА ТИБОРА СЕКЕЉА

Почетком 2006. године у галерији Градског музеја у Сенти отворена је изложба под називом *Шачица света*. Повод за то било је приказивање једне веома интересантне и сложене збирке. Начин и пут којим је она доспела у сенђански музеј доследан је његовом првобитном власнику, светском путнику и путописцу, истакнутом есперантисти и музеологу – Тибору Секељу.

ЖИВОТНИ ПУТ ВЕЧИТОГ ЛУТАЛИЦЕ

Тибор Секељ (Székely Tibor) родио се 14. фебруара 1912. године у Спишкој Соботи (данас Словачка). Међутим, убрзо после рођења породица се преселила у Чене (данас Румунија). Гимназију је похађао у Кикинди (1922–26), док је матуру положио у Никшићу 1929. године. Права је студирао на Универзитету у Загребу (пошто, како је једном у шали написао, за луталице ни онда није постојао факултет) где је и дипломирао 1934. године. Потом је радио у Загребу као филмски драматург, а истовремено је учио сликарство и вајарство; уз све то, бавио се и новинарством.

Као новинар, а по налогу једног листа, године 1939. путује у Аргентину. Због рата, остаје 15 година у Јужној Америци где у потпуности долази до изражавања његов авантуристички дух, жеђ за упознањем других култура, откривањем непознатих географских предела. Он, стoga, почиње да организује експедиције: два пута се пење на Аконкагву и обилази источни – прашумски – део Боливије. Годину и по дана живи у Венецуели, Гватемали и Мексику, а боравак у тим земљама користи за проучавање културе Инка, односно Маја. Већ тада га не задовољава пуки аматерски приступ, па две године студира етнографију и антропологију на универзитету у Буенос Ајресу.

Затим се враћа у Југославију (1954), одакле ће кренути на нова путовања. У том раздобљу највише ради на популаризацији и ширењу есперанто језика

и покрета: путује по Кини, Јапану, Непалу, Индији, Шри Ланци и Мароку. Са међународном експедицијом коју је сам организовао, а која је носила име „Караван пријатељства“, у периоду између 1962. и 1963. године борави у неким земљама Африке. Током 1970. шест месеци борави у Аустралији, Новој Гвинеји и на Новом Зеланду, где му је циљ упознавање са домородачким становништвом. Између 1972. и 1976. године директор је Градског музеја у Суботици; у међувремену студира музеологију у Загребу и стиче титулу магистра. У музеолошким круговима ужива прилично велики углед. Његова путовања су у то време више стручне, музеолошке природе.

Почетком осамдесетих година 20. века поново се активније окреће есперанто покрету, па су његова следећа путовања најчешће везана за ову делатност. Године 1983. оснива Светски савез есперанто писаца. Светски савез есперантиста бира га за почасног члана 1986. године у Кини, а исте године постаје и члан Есперанто академије. Морамо истаћи да је, поред есперанта, разумео још 25 језика, а девет од њих је говорио, читao и на њима писао. Објављено је 30 његових књига, углавном путописа, које су преведене на многе језике.)

У августу 1988. године учествује на светском конгресу есперантиста, што је и његово последње путовање у иностранство. Богат и садржајан животни пут Тибора Секеља завршава се у Суботици 20. септембра 1988. године.

ЗБИРКА

Не жалећи ни време ни новац, Тибор Секељ је на својим путовањима покушао да сакупи што више предмета који су побудили његово интересовање, јер је мислио да их вреди имати у трајном власништву. Мада је био поборник есперанто језика, сматрао је да вреди научити и друге језике, јер то олакшава склапање нових пријатељстава. Такво схватање му је, несумњиво, помагало да преbroди тешкоће приликом путовања, али и у сакупљачкој делатности; о

тome сведоче и неки предмети, које није купио, већ су му поклоњени.

Нажалост, немамо увид у почетне фазе формирања збирке, па не знамо да ли су предмети у то време сакупљени нагонски и стихијски или пак стручно. Знамо само то да је предмете сакупљене од 60-их година прошлог века већ брижљиво унео у инвентар, а касније је формирао и стручну картотеку, по узору на музејску. Захваљујући томе, о већини предмета знамо најосновније податке: где, када и под којим околностима су набављени, којој култури припадају, да ли су били у употреби у време набавке итд. У том погледу, ради се, заиста, о стручно вођеној збирци.

Осим на предмете, морамо обратити пажњу и на вредну збирку аудио и филмских снимака, која је, такође, настала на његовим путовањима и која сведочи о обичајима појединачних народа или племена, у међувремену можда већ несталим.

ОД СУБОТИЦЕ ДО СЕНТЕ

Пре него што је умро, Тибор Секељ је неколико пута изразио жељу да своју збирку поклони граду Суботици, односно Градском музеју у Суботици. После Тиборове смрти, његова удовица поновила је ову великорушну понуду, која на крају није прихваћена. Тако се родила идеја да се она понуди сенђанском музеју. Зашто баш нама?

Веома давно, приликом једне посете Сенти, он је, разгледајући сталну поставку музеја, изјавио да му се свиђа то што је скоро сваки изложени предмет пропраћен фотографијама које их приказују у фази употребе. Његовој супружи ове речи остале су у сећању и стога је помислила да, ако већ Суботичани нису заинтересовани, збирка буде поклоњена Сенти, тим што она није далеско од Суботице. Друга веза био је есперантго. Треба, наиме, знати да је данас Тибор Секељ својеврсна култна личност за есперантисте; удружење суботичких есперантиста носи његово име, а Сенђани сваке године обележавају његов рођендан. Једном таквом приликом (тачније 2005. године), њиховим посредовањем, удовица славног путника, Ержебет Секељ, понудила је Градском музеју у Сенти део целокупне збирке. Убрзо су уследили и директни контакти, па су у јесен исте године

Маска (Папуа Нова Гвинеја, Банинги)
Mask (Papua, New Guinea, Baining)

Маска (Папуа Нова Гвинеја, Елема) ►
Mask (Papua, New Guinea, Elema)

Фото: А. Дерјин

▲
Маска (Папуа Нова Гвinea, Калабу)
Mask (Papua, New Guinea, Kalabu)

Фото: А. Дерјин

дотични предмети преузети од ње. Да бисмо право- времено отклонили неке евентуалне неспоразуме, ми смо пре тога контактирали са колеге из суботичког музеја. Они нису били против тога, односно ни су се предомислили у вези са збирком. Тако је наш град, баш непосредно пред свој велики јубилеј (средњовековна варош Сента је 1506. године добила од Владислава II привилегије краљевског града), добио вредан поклон.

ЗБИРКА: ДРУГИ ПУТ

Првом приликом преузели смо 86 предмета, а накнадно још десетак, заједно са монтираним и немонтираним филмовима са путовања. По бројевима са музејских картона, ми можемо да видимо да се првобитна збирка састојала (или састоји) од преко 700 предмета, но удовица је изразила спремност да, након коначног сређивања збирке, још који предмет дода првобитном контингенту. На основу њене изјаве знамо да и досад преузети предмети у великој мери презентују целу збирку.

У највећем постотку то су шепири (Индонезија, Перу), маске (Мексико, Нова Гвinea), музички инструменти (Африка, Индонезија) као и оружје (Австралија, Нова Гвinea, Африка, Индонезија). Дакле, ради се о егзотичној збирци, која је прилично занимљива и вредна, како у детаљима, тако и у целости. Уз сваки предмет имамо музејски картон са потребним подацима и фотографијом, што је умногоме превагнуло кад смо одлучивали о томе да ли да прихватимо понуду или не, као и чињеница да су предмети углавном очувани у одличном, или барем у задовољавајућем стању.

Наравно, поставља се основно питање: Шта даље са збирком? Сенђански музеј је, наиме, комплексног карактера, који је, на основу ранијег међумузејског договора, али и због састава збирки, примио на себе задатак да прикупља и презентује етнографске предмете Мађара из ових крајева. Попут немамо могућност да се, унутар адаптиране зграде, даље ширимо, тренутно нема шансе да Тибор Секељ добије сталну поставку, нарочито сада, када се (као и у свим напим музејима) увелико ради на реновирању зграде, сређивању и осавремењивању депоа и обновљању сталне поставке. Но, зна се и то да смо ми,

◀ Слика на кори (Австралија, Манингрида)
Painting on the Bark (Australia, Maningrida)

музеалци, вечити оптимисти па се потајно надамо да ћемо, с временом, пронаћи место где ћемо поставити сталну поставку ове збирке, која, поред своје егзотичности, поставља споменик једном веома интересантном, узбудљивом и више но садржајном животном путу. У том погледу дароватељка није поставила никакве услове и ми смо јој веома захвални због тога, али не бисмо желели да злоупотребимо ову слободу, јер њен гест треба да ценимо.

Било како било, све што зависи од нас урадићемо. Планирамо, наиме, израду музејског веб-сајта који, зависно од могућности, неће бити пукав презентација, већ желимо да прикажемо што више детаља. Планирамо, између осталог, да целу поклон-збирку Тибора Секеља прикажемо на том сајту, а упоредо

намеравамо да дигитализујемо и преузете филмове. На овај начин, збирка ће имати барем вир-туелну сталну поставку.

Благо које нам је поклоњено тако неће остати само наше, музејско, већ ћемо га поделити са свим Сенћанима, па и свим путницима-намерницима, помало сличним Тибору Секељу, светском путнику чији делић блага, сакупљеног на путовањима, почива код нас. Нека то буде шачица света, и то не само Тибора Секеља, јер се ова шака отворила овде, у Сенти. На нама је да понуђени делић света – наше снове о путовањима из детињства – прихватимо, присвојимо али и да их поделимо са свима онима који на врате код нас.

Atila Pejin

A HANDFUL OF THE WORLD: GIFT COLLECTION OF TIBOR SEKELJ

In the autumn of 2005 The Town Museum was granted a part of private collection of deceased Tibor Sekelj (1912, Spiška Sobota – 1988, Subotica), world traveller, travel writer, museum expert, prominent representative of Esperanto movement. It consists of the objects which were collected during his journeys. They are mainly hats, masks, music instruments and weapons from different continents. As experienced museum expert, Tibor Sekelj made museum record for each of these objects. Besides, all the objects are in a pretty good condition, so we can say that the collection is expertly organized. Therefore, this collection, that possesses some other qualities as well, is worth seeing both by experts and public as well.

If the museum in the foreseeable future finds adequate place for it, this interesting, exotic collection will get permanent exposition; at the moment its presentation is planned on the web-site of the museum, which is, however, still in the process of production.

ГРАДСКИ МУЗЕЈ ВРШАЦ – АПОТЕКА НА СТЕПЕНИЦАМА

Тридесет година поставке „Сећање на Пају Јовановића“

Обележавање годишњице смрти Паје Јовановића ове 2007. године обавезује нас да се и сада са неизменним пажњетом сецимо овог сликара светског формата. Поред чињенице да је Јовановић од 1940. године почасни грађанин Вршца, становници овог града су се на још један достојан начин одужили славном сликарју.¹ У простору који припада Градском музеју Вршца, у једној од најстаријих зграда подигнуту у самом центру, отворена је поставка слика и цртежа овог великана уметности. Реч је о једној од најстаријих зграда у старом језгру Вршца, популарног имена „Апотека на степеницама“, која је подигнута у другој половини XVIII века за потребе прве апотеке. После Другог светског рата постаје имовина државе. Здање је, због своје архитектуре и значаја за историју аптечарске активности, стављено под заштиту државе (1970). Апотека је једно време била и приватно власништво Александра Јовановића, брата Паје Јовановића. Ова чињеница допринела је покретању иницијативе да се, на предлог Музеја, део зграде преуреди у, како је тада формулисано, Меморијални музеј Паје Јовановића. Савет за културу општине Вршачки прихватио предлог па су године 1964. обезбеђена средства за откуп, а Музеју је на коришћење уступљен репрезентативни простор за изложбену делатност. Међутим средства за адаптирање зграде нису истовремено прибављена. Реконструкција и уређење стварог здања су због тог проблема трајали мало дуже.²

Стална поставка „Сећање на Пају Јовановића“ отворена је за посетиоце 16. јуна 1977. године. За прву верзију ове спомен-собе, Музеју су помогле установе културе – Музеј града Београда, Галерија и Библиотека Матице српске, Градска библиотека у Вршцу и Народни музеј у Панчеву. „Овај град се одавно спрема да се на достојан начин одужи свом великом и познатом суграђанину и да очува успомену на његов уметнички рад“, рекла је том приликом Мирјана Мареш, аутор изложбе и кустос Народног музеја.³ Пред многобројном публиком, свечаним говором поставку је отворио историчар уметности и сликар др Павле Васић.⁴

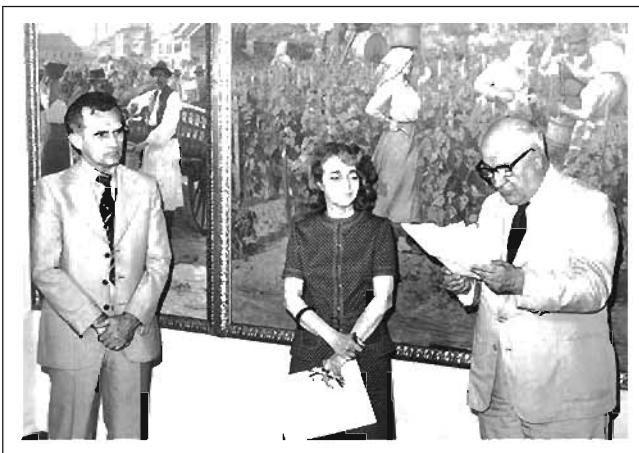
Изложени радови Јовановића потичу из периода студентских дана до времена тридесетих година XX века. У Музеју се налази укупно 12 дела Јовановића, која су путем откупова или поклона прикупљана у временском интервалу од 1896. до 1975. године.⁵ Љубазношћу колега Музеја града Београда, ову поставку привремено допуњују три рада из збирке Легата Паје Јовановића – *Камена кућа, Кућа са доксалом и Прегео са Кавказом*. У спомен-соби је изложен и *Портрет Паје Јовановића* из 1885. године, сликан у Бечу, рад Рудолфа Свободе, где препознајемо коректно дат профилни лик сликара у младости.⁶ Овај портрет, по подацима документације, године 1908. породица Јовановић поклања Музеју.

▲
Рудолф Свобода: Портрет Паје Јовановића, 1885.
Rudolf Svoboda, Portrait of Paja Jovanović, 1885

▲
Данашићи изглед зграде „Аптеека на ступеницама“
Nowadays appearance of the “Pharmacy on the Stairs”

▲
Са отварања јосијавке 1977. године
Opening of the exhibition, 1997

▲
Данашићи изглед јосијавке
Nowadays appearance of the Exhibition

Колекција представља скроман број радова високе уметничке вредности. На основу посматрања и анализе ових слика и цртежа, не може се, можда, у потпуности сагледати раскошан опус Јовановића, али се са сигурношћу наслућује представа о његовим ди-мензијама. Овде се могу видети радови из најранијег времена школовања на ликовној академији, скице будућих жанр-композиција, портрети... Сазнања о околностима под којима су настали делом говоре о условима и времену њиховог стварања, као и афинитету сликарa и његових савременика.

С обзиром на то да се на поставци налази мањи број радова, отвара се могућност да се они и појединачно помену.

Цртеж јо јипсаном моделу (сл. 1), школска студија главе античког гипсаног модела, изведен је педантним, готово невидљивим потезом, који доследним решавањем односа светlostи и сенке савршено материјализује облике копије скулptуре. Идеал античке лепоте, оличен у појму склада, хармоније и пропорције, стајао је у старту строго класичног образовања бечке Академије. Студија, убедљиво довршена, пртана у току школовања у Бечу, под будним оком професора, најбоља је пример савршено научених лекција младог студента.

Арбанас (сл. 2), постављен у профилу, цртеж из периода студентских дана, потиче са путовања, односно боравка у Подгорици 1879. године. На полеђини је цртеж Трогира (сл. 2а), скениран 2005. године, који је сада први пут видљив и за публику. Рад потиче из времена Јовановићевих истраживања по земљама Балкана, са којих и доноси прегршт скица и цртежа, које ће касније употребити као предложак сложенијих композиција.

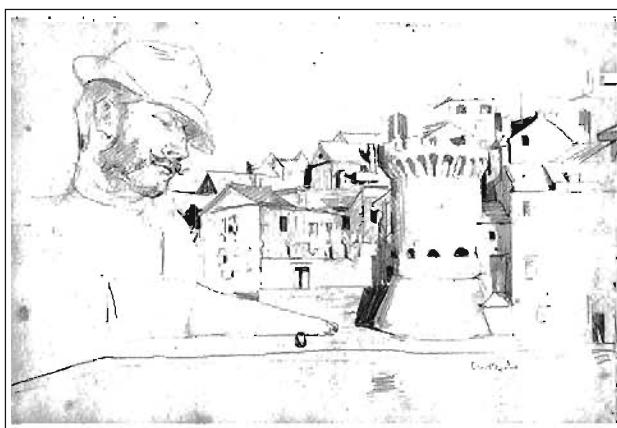
Цртеж Портрет мушкарца (сл. 9) сигниран је и допуњен посветом – Мом Ђури и Мици од Паје. Лик старијег човека, изведен као у једном даху, зрело и сигурно, задржао је свежину брзо реализоване првобитне идеје.

„Гешко је целовито приказати сликарство једног уметника без коришћења цртежа као изворних докумената, који често говоре непосредније и убедљивије о стваралаштву од његових репрезентативних уметничких дела. Доживљај уметника у цртежу је непосредан, изворан и више од других ликовних дисциплина помаже бољем и целовитијем упознавању његове личности.“, закључила је Стаменковић у тексту каталога, анализирајући суштину студије и функцију цртежа Паје Јовановића.⁷

Групу студија из времена од 1897. до 1910. у техники уља на платну и дрвету, чине *Слиудија за Борбу ћејшлова* (сл. 3)⁸, *Читање судбине* (сл. 4) *Слиудија за композицију* (сл. 5) и *Четири дахије* (сл. 6). Четири скице које су, заправо, идејна припрема за будућу слику стоје на поставци као самостална дела. Ту препознајемо скице из живота народа са простора Балкана, оријенталне теме, популарне у Јовановићевом опусу, од времена студија до почетка XX века. Сликане су делимично пастозно, нервозним гестом у алтернацији са лазурним партијама, са намером да потез четкице прати у реализацијању брзе, основне замисли. Композиције су, у потпуности, аналитички једноставне и лишене сувишних детаља. Топла гама сведена је на неколико варијанти тамних смеђих боја док се из атмосфере мрачног простора издвајају светлији акценти појединичних ликова, или група фигура. Популарност жанра из живота балканских народа нашла се на тематском репертоару Јовановића још у доба студирања. Тада је, подстакнут профе-

сорском подршком, исказао интерес за жанр овог типа, што је године 1882. резултирало освајањем награде за слику *Ранjeni Црнојорац*, на годишњој изложби Академије. Убрзо затим, по уговору, започиње сарадњу са лондонском галеријом Френч, за коју по поруџбини слика мотиве из живота Црногорца, Херцеговаца и Албанаца.

По речима Радмиле Антић, трећа фаза Јовановићевог рада може се охарактерисати као портретна.⁹ Она се интензивира на почетку самог XX века и траје до краја уметниковог живота. На портретима који се, после својевременог напуштања барокних стандарда димензија у корист шаблона класицизма и бидермајера, сада поново јављају у већем формату, представљени су композитор Урош Џимић (сл. 10) и Лазар Дунђерски (сл. 11). Портрет Џимића, означен атрибутима професије композитора – клавиром и нотама, настао је у периоду Јовановићевог боравка у Америци, почетком XX века. То је снажна фигура средовечног мушкарца, енергичног и одлучног изгледа,

Слика 2а. Ведућа Трогира
Vedutta Of Trogir

▲ Слика 1.
Paja Jovanović, Drawing after the plaster model, 1878-1882

Слика 2.
Paja Jovanović, Arbanas (At the back)
Vedutta of Trogir - Above, 1879

Слика 9. ▲
Paja Jovanović, Study for "Cockfight", around 1897

посматрана је са нешто повишеног ракурса. Модел израња из мрачне позадине просторије и третиран је ликовно у широким потезима светлих и тамних површина. Промишљено одабран став и покрети чине дискретно напету, складну игру вијугавих, барокизираних линија. Интензивније осветљено, лице композитора је сликано са више прецизности, разумљиво као центар пажње како посматрача, тако и сликара. Портрет је од 1908. године, као лични поклон уметника, нашао своје место у Градском музеју Вршца.¹⁰

Портрет Лазе Дунђерског откупљен је од породице, тачније, унука Гедеона, године 1973.¹¹ Решен је у ликовном смислу на начин сличан претходном, тако да лик портретисаног, на светлим истакнутим деловима лица, руку и детаља, израња из простора мрачног салонског интеријера. Сликарски третман у извршавању задатка је виртуозан, академски тачан у свим елементима ликовног израза. Свечани тон и ласковаnota појашњавају нам визију о моделу из

света високог друштва. Портрет је сликан у Челареву 1916. године.

Редуковани одабир мрких боја, пригушена палета, стапање модела и позадине одлике су ова два портрета. Режиране позе и контролисана салонска атмосфера доносеју нам у потпуности улешашану слику монденских друштвених кругова, из чијих се редова, углавном, издвајала елитна клијентела Паје Јовановића.

У овом збирку слика и пртежа својим значајем, ликовним или документарно-историјским, истичу се два дела. То су, свакако, чувени *Вршачки триптихон* и *Портрет краља Александра Карађорђевића*.

Прича која прати судбину и настанак Вршачког триптихона (сл. 7) посебно је интересантна. Слика је била намењена излагању на „Миленијумској изложби“ у Будимпешти, поводом прославе хиљаду година од долaska Мађара на простор карпатско-панонског терена.¹²

◀ Слика 3.
P. Jovanović: *Study for "Cockfight"*,
around 1897

Слика 4. ►
P. Jovanović:
Reading of destiny

Слика 5. ►
P. Jovanović: *Study for
the composition*, 1910

◀ Слика 6.
P. Jovanović: *Four
Turkish Governors*

Припреме за ову гигантску манифестацију трајале су неколико година, а изложбу је видело скоро биљкона посетилаца. Прослава је обухватала свечаности широм државе, док су се централни догађаји врменски уклошили у термин од маја до новембра 1896. године, планирали за простор Будимпеште. Комплексност и свеобухватност идеје прославе указивали су на садржај који се огледао у разноликости програма. Он је подразумевао манифестације у распону од спортских активности, презентације народне радиности, индустријских производа, занатства, пољопривреде, виноградарства до уметности.

Наравно, политичка и идеолошка потка налазила се у основи замисли да се обележи један овако важан датум. Укупљивањем националних мањина, њихових представника у слојевима власти, парадом о друштвено-привредном просперитету било је по жељно показати између осталог, идиличну слику живота у једној тако шароликој заједници каква је била Угарска.

Но, приоритет је, разумљиво, припао Мађарима. У оквиру уметничког дела програма, тим поводом је и угарски Сабор код славног Михаља Мункачија поручио композицију историјско-политичког фона, под називом *Arīag osniva Mađarsku državu*.¹³ На овај начин, у визуелној форми, пласирана је потврда о правима стеченим у освајачком походу на ово подручје.

С друге стране амбициозна српска црквена власт свој положај, обезбеђене привилегије и војни статус становништва жели да у композицији *Сеоба Срба* представи као интегрисану националну идеју. Слика

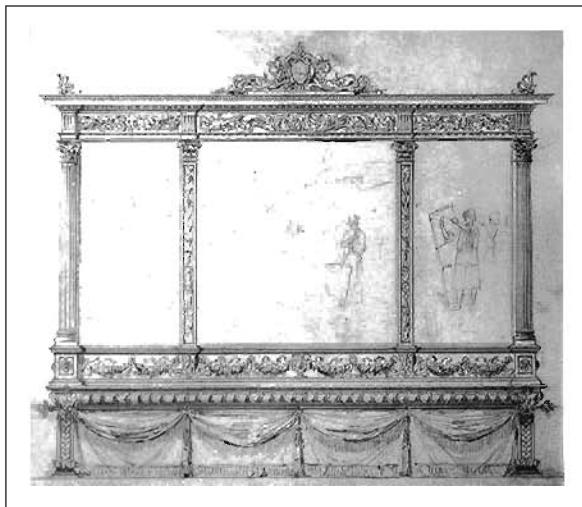
је представљала долазак Срба на територију северно од Саве и Дунава, у једном од таласа досељавања 1690. године.¹⁴ Случај је хтео да обе слике – *Сеоба Срба* Паје Јовановића као и *Arīag osniva Mađarsku državu* Михаља Мункачија – доживе у време миленијумске прославе готово истоветну судбину. Концепцијски третмани тематског садржаја утицали су на маргинализацију оба ова дела. Убрзо, поред свих проблема који су пратили ово дело, *Сеоба Срба* достиже велику славу у широким круговима наше популације, која је слику доживела емотивно, едукативно и, пре свега, патриотски. „Слава“ ове слике уследила је захваљујући и њеном брзом умножавању и дистрибуцији путем олеографија Петра Николића.¹⁵

Паја Јовановић се на овој важној манифестацији, уместо *Сеобом Срба*, представио другим радом. За „Миленијумску изложбу“ у Будимпешти предаје слику *Вршачки триптихон*, коју поручује градска управа. Почетак и припрема скица за ову популарну слику бурно је пропраћена у локалној штампи. За изложбу Миленијума Паја Јовановић приhvата поруџбину слике за коју му је град понудио 5.000 форинти, коментаришу новине.¹⁶

Такође, извештавају се читаоци да је сликар из Париза, писмом од 21. јануара 1895. године, обавестио градоначелника да прима сликање *Триптихона* за прославу Миленијума, са обећањем да ће је завршити у августу.¹⁷ „Г. Паја Јовановић, академски сликар, стиже данас у нашу варош да покупи мотиве за слику коју ће варош Вршац 1896. године приликом Земаљске изложбе изложити“, наводи *Будућнос*.¹⁸

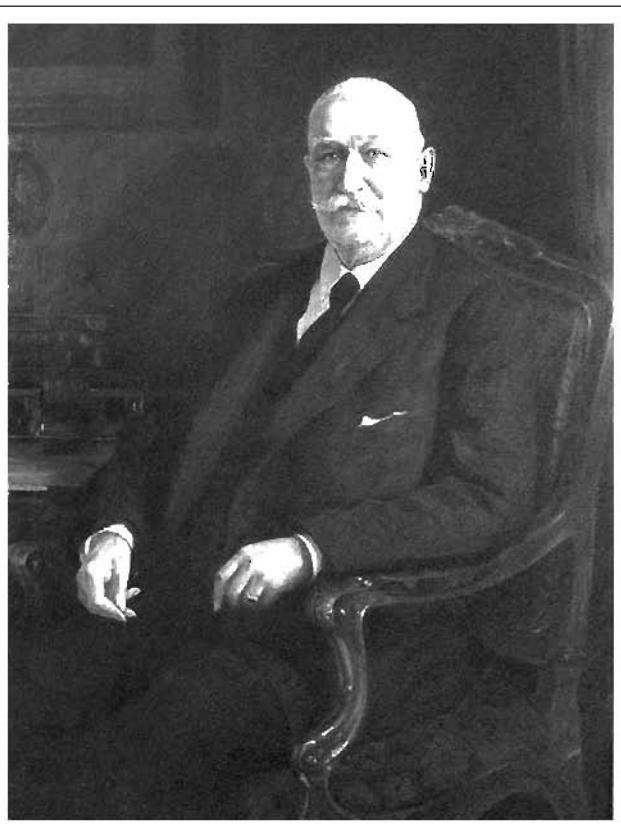
▲ Слика 7.
Паја Јовановић: Вршачки триптихон, 1895.
Pađa Jovanović, Triptych of Vršac, 1895

Слика 8. ▲
Нацрт за оквир „Вршачкој триптихону“, 1895.
Sketch for the frame of the „Triptych of Vršac“, 1895

▲ Слика 10.
Паја Јовановић: Портрет композитора
Уроша Џимића, 1902.
P. Jovanović, *Portrait of a composer Uros Džimić*, 1902

Идејни садржај Вршачког триптихона савршено је одговарао наручбини и идеолошко-политичкој наземи. Слика, завршена 1895. године, поручбина је вршачке Муниципије и, за разлику од *Сеобе Срба*, односно намера српске прквене организације, има сасвим други карактер. Састоји се од три паноа, под називима *Трговина (Пијаца)*, *Виноградарство (Берба)* и *Рашарство (Жетва)*, засебних тема, односно представа привредних грана Вршца. Трговина, као жива слика пијачног дана у Вршцу, у метежу региструје безброј људи на главном градском тргу. У даљини се запажају обриси торњева католичке цркве, зграда општине, камени крст... У првом плану, пред очима посматрача, у атмосфери јутарњег светла, издавају се ликови босоноге жене, леђима окренуте, у сободно осмишљеној (можда румунској) народној ношњи и двојице трговаца житом. У појединим детаљима идиличне слике града, дискретно је подвучена идеја о мултиетничком и мултикультурном миљеу овог краја Угарске; ништа чудно ако се само сетимо да се *Триптихон* са одређеном наменом и спремао за изложбу у Будимпешти, па је, осим културне и привредне, имао и политичку поруку о идејном суживоту народа у овом граду. „Поменуту тројну слику израдио је г. Јовановић по наруџби вршачке муниципије: на којој је насликао баш вршачки предео. Жетву представљају Срби ратари вршачки у народном оделу; бербу представљају Срби и Немци, а сајам је слика вршачке недељне пијаце; то су типови из вршачке околине. Овога ради знања.“¹⁹ Берба грожђа, као најпознатији и најуноснији посао овог подручја, својеврсна светковина која се данима припремала, којој се и данас радују грађани Вршца, представљена је у централном делу слике. Целокупни начин старинске организације овог виноградарског рада приказан је пажљиво у доњем и средишњем делу композиције – путуњари који носе дрвене посуде, кола са лотвазом за прикупљање штода, мульјање грожђа помоћу штапа, такозваног кљукала... Горња партија слике остала је резервисана за доминацију Бресга, средњовековну Кулу на врху узвишења и поглед на бескрајне винограде. По мишљењу Дејана Медаковића, *Берба* грожђа је у ликовном смислу најуспелија партија *Вршачког триптихона*.²⁰ Ратарство,

◀ Слика 11.
Паја Јовановић: Портрет Лазе Дунђерски, 1916.
Paja Jovanović, *Portrait of Laza Dundarski*, 1916

односно косидба жита приказана је у непосредној околини града. Косачи у свакодневној одећи, типичној за овај равничарски крај, по врелини летњег дана, обављају послове жетве. Иза њих, у даљини, поново се јавља неизбежни Вршачки брег са Кулом, као симболом овог краја.

Ова слика великих димензија остварена је у „импресионистичко-поентилистичкој техници“.²¹ Сам Паја Јовановић бележи да је овај *Триптихон* насликан „модерном техником“.²² Већ су савременици приметили ове новине. „Све три слике су подједнако карактеристичне и бравурне. Јовановић је међу друговима својима прави мајstor у поузданом цртању и овог пута је и у употреби *plein air* толико вештине показао, да његове слике могу с правом за узор и пример послуже млађој генерацији.“, преноси „Српство“ превод текста Тома Сане, из мађарског листа „Fővárosi Lapok“.²³ Он сада почиње храбрије да истражује савремене технике и моделе ликовне интерпретације. Иако се и касније није одвајао од принципа академског реализма у континуитету, очигледно је његово интересовање за плениеризам, симболизам или сецесију.²⁴ Анализирајући опус Јовановића, са другог становишта долази се до коректнијих вредновања и новог момента у погледу на ову слику. „Тумачећи сам рад на Триптихону, Јовановић је откривао свест о томе куда иде авангардно схваћена уметничка слика – јасно је знао шта значи применити модерну технику, колико је важно како, а не само шта сликачи. Вршачки виногради, пшенична поља и пијаца, купају се на овим slikama у плениеристички радосном доживљају сунчеве светlosti.“²⁵ Свој суд о овој слици Лазар Трифуновић бележи речима: „Јовановић се у триптиху први пут упустио у обраду светlosti и зато је у Пијаци и Жетви слобода спутана традицијом, док се у Берби појавио нов рукопис, ново струјање ваздуха и нова палета.“²⁶

Триптихон је заузео запажено место на изложби. Нашао се, заправо, у централном делу Уметничког павиљона. Такође, мало се говорило о чињеници да је репродукован у пратећој публикацији.²⁷

Композиција великих размера узбуђује јавност и скреће на себе пажњу у штампи која коментарише догађаје везане за миленијумску прославу. Вршачко „Српство“ доноси вест о успеху: „Изложбена порота досудила је награде многим вршчанима, међу њима и овим Србима: велики сликарски уметник г. Паја Јовановић добио је миленијумску медаљу...“²⁸

Чињеница је да се *Вршачки триптихон* није реалицирао, као што је то случај са многим Јовановићевим slikama популарног садржаја.

Дела сличне намене и карактера поседују и други градови, као што су Суботица, или Велики Бечкерек (Зрењанин). За потребе Суботице на „Миленијумској изложби“ била је то слика *Пројашење Суботице слободним краљевским ћадам*, аутора Мађаша Јанјика (1896).²⁹ Као успомену на већ завршену прославу, уметник Пал Ваго слика *Дефиле банајске власијеле прег царем* (1898), по наруџбини жупаније Великог Бечкерека.³⁰

Причу о *Вршачком триптихону* комплетира цртеж Најпрт за оквир слике Вршачки триптихон (сл. 8), који бележи идеју о предлогу за првобитни, оригинални украсни рам.

Слика 12. ▲
Паја Јовановић: Портрет Александра Карадорђевића
Paјa Jovanović, Portrait of Aleksandar Karadoršević, 1930

Репрезентативни портрет краља Александра Карађорђевића (сл. 12) уступљен је Градском музеју Вршац из заоставштине Трговачке банке, приликом њене ликвидације по ослобођењу, 1945. године.³¹ Слика из 1930. године, изведена у техници уља на платну, представља владара у пуној, стојећој пози, готово у природној величини. Краљ, фронтално окренут посматрачу, по свим захтевима протокола, позира сликарку у свечаној просторији двора, окружен луксузним стилским намештајем. Одевен је у униформу коњичке гарде, окићен гајтанима и ордењем. Признања у виду ордења које краљ истиче и поседује су: Орден Карађорђеве звезде са мачевима III степена, Орден Кнеза Лазара, Звезда ордена белог орла I степена, Орден Карађорђеве звезде I степена, грана са одликовањима – домаћим и страним, Орден Карађорђеве звезде са мачевима IV степена, енглески Орден купатила, румунски Орден Михаила Храброг и друга знамења. Сабља са лављом главом, симбол части, поклон је Херцеговаца из 1920. године.³² Лице и руке владара осликани су маестрално, изузетно пажљиво. Условљен ванредним респектом и дистанцом Паја Јовановић на одлучном, строгом лицу Карађорђевића, непогрешивом анализом, налази готово идеалну психолошку студију, која се савршено уклопила у представу о величини владарског достојанства.

Слика је колористички богато решена, за разлику од два раније поменута портрета. Ћирилично потписана и датована, ова репрезентативна представа

владара један је од најбољих примера портретне уметности Паје Јовановића.

Овај портрет, изузетних вредности и посебног значаја, само је један у низу портрета из породице Карађорђевића. Јовановић слика и портрете других крунисаних глава или чланова владарских кућа. Од познатијих портрета истичу се *Портрет црногорске принцезе Милице*, као и *Портрет цара Фрање Јосифа*.

Садржајно и свеобухватно вредновање, покушај лоцирања дела Јовановића на нашој и европској ликовној позорници покушали су да одреде и дефинишу многи историчари уметности. Можда је то најсрећније, давно, закључио Дејан Медаковић: „Сигурно је једно: Паја Јовановић је један од првих српских сликара, који је прераставши завичајне прилике, стекао знање и вештину да се, с тако много успеха, огледа скоро искључиво на међународној ликовној позорници. Академски печат његовог школовања, а то значи владање многим занатским знањима, убедљиво је јасан у његовом плодном и дугом стварању. И српски портрет и српски жанр, и српско историјско сликарство, прихватио је он и продужио на начин који значи убедљиво напуштање разних провинцијализама, у којима су те гране нашег сликарства тако често биле заробљене. Повезивао нас је с европском уметношћу одређеног историјског тренутка, а у том размишљању завичајних међа незадржivo је померао и границе нашег ликовног укуса.“³³

НАПОМЕНЕ

¹ Сликар Паја Јовановић рођен је у Вршцу 4. јуна 1859. године.

² Г. Милетић, С. Михајловић-Радивојевић, *Апоштака на ситејеницима*, Вршац 1991.

³ „Отворена спомен-соба“, *Политика експрес*, 6. јул 1977.

⁴ Документација ГМВ. „Сећање на Пају Јовановића“ и „Сликар европског нивоа и гласа“, *Вршачка кула*, јун 1977, бр. 30.

⁵ Инвентарна књига Уметничког одељења ГМВ.

⁶ Рудолф Свобода, *Аустрија 1859–1941*.

⁷ Славица Стаменковић, *Паја Јовановић – цртежи*, Музеј града Београда, Београд 1988.

⁸ Финалне верзије *Борбе љелова* у техници уља на дасци, односно платну налазе се у Народном

музеју у Београду и Галерији Матице српске у Новом Саду. Прва носи датум 1897, а друга потиче из времена 1920–1926. године.

Два цртежа на исту тему поседује Музеј града Београда.

⁹ Радмила Антић, *Паја Јовановић*, Музеј града Београда, Београд 1970, 13, 20.

¹⁰ Инвентарна књига Уметничког одељења ГМВ.

¹¹ Инвентарна књига Уметничког одељења ГМВ.

¹² Тибор Пал, *О односу народности Ујарске према праслави Хиљадуодишињије доласка Мађара у Панонску низију*; Група аутора, *1100 година досељавања Мађара и Војводина*, Београд, Нови Сад 1997, 303.

¹³ Наведено дело, 305.

- ¹⁴ Радмила Антић, наведено дело, 16; Никола Кусовац, *Слике и цртежи Паје Јовановића*, Галерија Матице српске, Народни музеј Вршац, Народни музеј Београд, 1984; Миодраг Јовановић, „’Миленијумска изложба’ у Будимпешти“, *Сенђандрејски зборник 2*, Београд 1992, 171.
- ¹⁵ Дејан Медаковић, *Паја Јовановић*, Народни музеј Вршац, 1959, 14.
- ¹⁶ *Werschetzer Gebirgsbote*, 1894, бр. 80.
- ¹⁷ *Werschetzer Gebirgsbote*, 27. 1. 1895, бр. 8.
- ¹⁸ *Будућност*, 7. мај 1895, бр. 9.
- ¹⁹ Коментар „Српства“, од 28. маја 1895. односио се на белешку пештанској листа „Fővárosi Lapok“, где се призори *Триптихона* карактеришу као сцене из мађарског народног живота.
- ²⁰ Дејан Медаковић, *Паја Јовановић*, Народни музеј Вршац, 1959, 15; Д. Медаковић, *Српски сликари XVIII–XX века*, Матица српска, Нови Сад 1968, 345.
- ²¹ Радмила Антић, наведено дело, 17.
- ²² Радмила Антић, наведено дело, 17, 28.
- ²³ „Нове слике Павла Јовановића“, *Србство*, 12. мај 1895, 20.
- ²⁴ Снежана Лазић, *Акција у делу Паје Јовановића*, Вршац 1994.
- ²⁵ Миодраг Јовановић, „Сликарство Паје Јовановића у знаку Минхена, Триптихона и мемоара“, *Годишњак траја Геограда*, књ. XXXI, Београд 1984, 191–194.
- ²⁶ Лазар Трифуновић, *Српско сликарство 1900–1950*, Београд 1983, 29.
- ²⁷ Миодраг Јовановић, „’Миленијумска изложба’ у Будимпешти“, *Сенђандрејски зборник 2*, Београд 1992, 161.
- ²⁸ „Одликовања“, *Србство*, 17. новембар 1896, 47.
- ²⁹ Мирко Грлица, *Прослава Миленијума у Суботици 1896. године*; Група аутора, *1100 година досељавања Мађара и Војводина*, Београд, Нови Сад 1997, 348, 349.
- ³⁰ Ференц Немет, *Миленијум у Банату – Банаћани на Миленијуму*; Група аутора, *1100 година досељавања Мађара и Војводина*, Београд, Нови Сад 1997, 344.
- ³¹ Инвентарна књига Уметничког одељења ГМВ.
- ³² Срдачно се захваљујем колегиницама Војног музеја у Београду, Бранки Милосављевић, музејском саветнику, и Душанки Маричић, вишем кустосу, на помоћи коју су ми пружиле при идентификацији и тумачењу значења ордења и врсте униформе које краљ носи.
- ³³ Дејан Медаковић, *Српска умешност у XIX веку*, Београд 1981, 203.

ЛИТЕРАТУРА

Радмила Антић, *Паја Јовановић*, Музеј града Београда, Београд 1970.

Мирко Грлица, *Прослава Миленијума у Суботици 1896. године, 1100 година досељавања Мађара и Војводина*, Београд, Нови Сад 1997.

Миодраг Јовановић, „Сликарство Паје Јовановића у знаку Минхена, Триптихона и мемоара“, *Годишњак траја Геограда*, књ. XXXI, Београд 1984.

Миодраг Јовановић, „’Миленијумска изложба’ у Будимпешти“, *Сенђандрејски зборник 2*, Београд 1992.

Никола Кусовац, *Слике и цртежи Паје Јовановића*, Галерија Матице српске, Народни музеј Вршац, Народни музеј Београд, 1984.

Снежана Лазић, *Акција у делу Паје Јовановића*, Вршац 1994.

Дејан Медаковић, *Паја Јовановић*, Народни музеј Вршац, 1959.

Дејан Медаковић, *Српски сликари XVIII–XX века*, Матица српска, Нови Сад 1968.

Дејан Медаковић, *Српска умешност у XIX веку*, Београд 1981.

Г. Милетић, С. Михајловић-Радивојевић, *Айошека на скупштинама*, Вршац 1991.

Ференц Немет, *Миленијум у Банату – Банаћани на Миленијуму, 1100 година досељавања Мађара и Војводина*, Београд, Нови Сад 1997.

Тибор Пал, *О односу народности Угарске према прослави Хиљаду годишњице доласка Мађара у Панонску низију, 1100 година досељавања Мађара и Војводина*, Београд, Нови Сад 1997.

Славица Стаменковић, *Паја Јовановић – цртежи*, Музеј града Београда, Београд 1988.

КАТАЛОГ

- Паја Јовановић, Цртеж по гипсаном моделу, 1878–1882.
Угљена оловка на папиру, 48,7 x 34 цм
Сигнатура д. д. лат: P. Joanowits
Инв. бр. 158
- Паја Јовановић, *Арбанас* (на полеђини *Begumica Trojicra*), 1879.
Оловка на папиру, 22,4 x 15,4 цм
Сигнатура г. ћирилица: Подгорица 1879
Инв. бр. 163
- Паја Јовановић, *Сцена из Борбе џејлова*, око 1897.
Уље на платну, 61 x 50 цм
Сигнатура д. л. лат: P. Joanovitch
Инв. бр. 164
- Паја Јовановић, *Чиђање судбине*, почетак XX века
Уље на платну, 38 x 52,3 цм
Сигнатура д. д. лат: P. Joanovitch
Инв. бр. 166
- Паја Јовановић, *Сцена из комозиције*, 1910.
Уље на платну, 66 x 38,5 цм
Сигнатура и датум д. д. лат: P. Joanovitch 1910.
Инв. бр. 160
- Паја Јовановић, *Чејири гахије*,
Уље на дрвету, 34,7 x 46 цм
Инв. бр. 162
- Паја Јовановић, *Вршачки триптихон*, 1895.
Уље на платну, I 200 x 100 цм, II 200 x 200 цм,
III 200 x 100 цм
Сигнатура на средњој табли д. д. лат: Joanowits P.
Инв. бр. 168

- Паја Јовановић, Нацрт за оквир слике „Вршачки триптихон“, 1895.
Оловка на папиру, 25,3 x 29,4 цм
Инв. бр. 167
- Паја Јовановић, *Портрет мушкарца*,
Оловка на папиру, 25,8 x 18,6 цм
Сигнатура д. ћир: Мом Ђури и Мици од Паје
Инв. бр. 929
- Паја Јовановић, *Портрет комозитора Уроша Ђимића*, 1902.
Уље на платну, 110 x 85 цм
Сигнатура д. д. лат: P. Ivanowitsch
Инв. бр. 161
- Паја Јовановић, *Портрет Лазе Дунђерског*, 1916.
Уље на платну, 130 x 90 цм
Инв. бр. 159
- Паја Јовановић, *Портрет Александра Карађорђевића*, 1930.
Уље на платну, 112 x 215 цм
Сигнатура д. д. ћир: Паја Јовановић 1930
Инв. бр. 430
- Рудолф Свобода, *Портрет Паје Јовановића*, 1885.
Уље на платну, 60,6 x 47 цм
Инв. бр. 165

МУЗЕЈ ВИРТУАЛНЕ ИМОВИНЕ

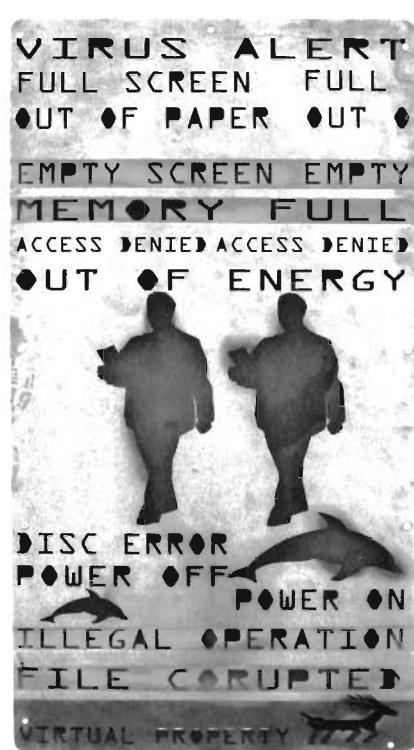
Изложба Душана Тодоровића у Музеју Војводине

Изложбом која је одржана у Музеју Војводине у новембру 2006. Душан Тодоровић је још једном показао доследност у настојању да своју идејну и тематску опсесију реализује аутентичним ликовним језиком, препознатљивим последњих година, и зато његов уметнички ангажман и ову изложбу можемо сматрати драгоценом и тешко поновљивом.

Своју уметничку биографију је до сада остварио кроз више развојних периода. Током последње три деценије, изграђујући своју сложену и разуђену аутопоетику, допринео је дубљем разумевању авангарде, или боље рећи неоавангарде у нашој средини. У његовом делу нема квазимодернизма, модернизма ради, јер је увек полазио од убеђења да форму треба функционално прилагодити основној ликовно-естетској идеји садржаја. Међутим, неспорна је чињеница да је Душан Тодоровић у нашој средини један од пионирских утемељивача неоавангардних облика сликарског израза. Тада речник и бројне феномене неоавангарде на време је препознао и настојао да их у многим разуђеним сликарским пројектима продуби и уметнички афирмише, а право значење и објективан вредносни суд о Тодоровићевом месту у оквиру историје уметности, крајем 20. и почетком 21. века препуштамо ретроисторијским истраживањима и тумачењима.

Досадашњи Тодоровићеви пројекти, као и овај садашњи, представља посебну врсту поетике синтетизоване уметности. Полимијске структуре подразумевају интегрисање различитих модела и разних уметничких облика чијим се стапањем и новим међудносом добија и изменењени смисао. То је синтетизована уметност различитих медија, најчешће визуелних и светлосних. Како сам аутор каже „објединивши светлост и слику-објекат у галеријском простору, приближио сам ликовну уметност новим медијима, а у исто време померио угао гледања класичног ликовног дела, вративши му значење непролазног“. У основи, мисаони контекст Тодоровићеве уметности садржан је у трагању за „новим и другачијим визуелним знаковима природе“.

Уметник таквих ставова постаје творац и теоретичар сопственог сликарства, који стварајући сна-

гом и свешћу брани и успоставља његов смисаони ауторитет, у упорном настојању да оно постане макар део свести и савести времена у којем живимо. Он у свом сликарском опредељењу и ставовима истрајава већ око 30 година, а таква доследност увек је обележје истинских уверења, која на најбољи начин тумаче уметников поглед на свет и скалу вредности сопствене поетике и уметничких начела. Тодоровићево сликарство представља мозаик инспирација, интелектуалних изненађења и идеја које истовремено подстичу посматрача на размишљање, а вишезначном слојевитошћу утиру пут ка новим ритмовима мисаоности у разумевању савременог света. Пошто је уметничко дело облик мишљења, како визуелног тако и симболичког и структура којом се оперише идејама и са другим системима сазнања, позиција њиховог ствараоца је да буде сведок, саучесник и тумач и онај који провоцира и изазива друге да мисле. У метежу савремених цивилизацијских токова, улога ствараоца разапетог на размеђи уметности и стварног живота, свакако није ни мало једноставна, а процес ликовног сазревања крање је

неизвестан. Систем политичке, економске и културне глобализације модерног времена наметнуо је и нова правила друштвених односа и система комуникације. Реч и људски говор замењени су сликом а функција медија је изменењена, јер је некада медиј преносио информације, а сада је постао информација са неограничено диригованом моћи која прети да дехуманизује човеков духовни простор и да доведе у питање његову способност самосталног расуђивања и одлучивања. Нови систем масовне комуникације заправо обесмишљава човека као јединку, намећући му власт над сопственим идејама и осећањима и промовишући једну другу, виртуелну стварност, постављену између човека и стварног живота.

Запажања и рефлексије Тодоровић превод и на језик ликовне уметности, остварујући у континуитету један целовит, модеран и потпуно аутентичан програмски концепт, ослањајући се притом, углавном на елементе неопходне сваком аутентичном уметнику: на облик, мисао (идеју) и хармонију у ширем значењском смислу. Њиховом спрегом с идејом човековог отуђења као опредељења сопственог уметничког стварања, уобличио је једну потпуно нову стварност у којој хуманистичка визија уметника може значити упозорење, али и вапај за човечношћу. Пројекат настало вишегодишњим сакупљањем идеја уобличен је „полисинтетичким и рециклажним ансамблажом“ у амбијент који је назван „Музеј виртуалне имовине“. Да би изразио свој уметнички став Тодоровић је ушао у процесе рециклаже, редимејда и редизајна „у намери“, како каже, „да преко визуелних порука буде учесник у променама савремене свести, преплављене ПОТкултуром“. Реалне чињенице, прајезички искази, симболи свесног и подсвесног у смислу архетипских знакова и трансцендентог значења, постају мисаона конструкција у оквиру које настаје простор за потпуно другачије иновативне ликовне исказе.

Иако у његовом уметничком ангажману, почев од ранијих радова до најновијих, постоји одређен континуитет, пре свега у мисаоном концепту он ипак, никад није исти и увек је различит. Сензибилитетом расног ствараоца увек је на време реаговао на актуелне програмске изазове код нас и у свету. У прилог оваквом мишљењу иде његово активно учествовање у заговарању различитих концепата постмодерног сликарства. По начину обраћања уметничком делу може се временски поделити на три периода:

први је препознат по активном односу према стварносној збиљи. То је уметнички ангажман на почетку високе модерне и може се дефинисати као сликарство „сувише стварног“ и „проширене реалности“. У том периоду настало је циклус ЗИП, у којем је концепт био цибзар, што је за Тодоровића имало значење симбола „разапетог човека у захукталом и потрошачком друштву“.

Други период подразумева истраживања примарних, односно визуелних пластичких структура, пре свега материје. То је период примарног сликарства и афирмације графичких елемената: форме, линије итд. Шта више, његов уметнички ангажман, на известан начин, значи и супротстављање „традиције и постмодерне“ и може се разумети као одговор на изазове модерне после постмодерне, односно друге модерне. То се најбоље види у серијама објекта луминокинета, а пре свега у концепту амбијенталног сликарства, јер слика која је била условљена зидом сада егзистира слободно у простору измењене и проширене функционалности као објекат и као амбијент. Луминокинети ефекти тамног светла, ултраљубичастог и неонског, настали су као резултат истраживања овог феномена који у простор рефлектује трепераво светло са честица флуоросцентно обожене површине.

Последњих неколико година, у свом трећем периоду, одлучује се за изазове видео арта и веб арта, односно дигиталне уметности изразито друштвено ангажованог карактера. То је ангажовано сликарство постмодерне у којем је конвенција пластичког подређена критичком у изразито реторичком значењу. Оно подразумева непосредну реторику слике-предмета којом се објашњава уметнички став и посредна реторичност која значи самоодређење и самообјашњење аутора и тумачи уметника и друга догађања у збиљи времена.

Иако је свака Тодоровићева изложба другачија од претходне и представља, у програмском смислу, дисконтинуитет ликовних концепција, ипак се у осврту на целокупно дело назире јасна и логична развојна нит континуитета. Врло необично, али за њега се може рећи да је успео да помири токове континуитета и процес дисконтинуитета јер непрекидно и упорно преиспитује сопствено схватање бића слике и пластичке слике света. Зато је разумљива слобода у тумачењу коју себи дозвољавам када кажем да је Душан Тодоровић сликар дисконтинуитета у

континуитету. Мада изразити представник мултимедијалне праксе који је дубоко и радикално закорачио у подручја блиска у видовима примарног и елементарног сликарства, Тодоровић се не одриче излета у тзв. „номадизам“, на чијем се идејном фону преплићу елементи различитих поетика модерне и постмодерне, почев од бројних видова реализма, новог експресионизма, геометризма, концептуализованих садржаја и просторних инсталација. Коришћени елементи скоро традиционалне организације пиктуралне целине, ситуирани у циклусима ВРТОВИ и ВИРТУАЛНИ ПРОЛАЗНИК, као израз субјективних рефлексија, афирмишу ликовни контекст стварног и могућег. Крајњи пластички утисак фрагментираних ликовних записа на сликама и дигиталним графикама, обогаћени садржајима различитих менталних и визуелних значења, постигнут је дејством светлосног озрачења, мењајући слици-објекту дубину и првобитни смисао.

Централно место у Тодоровићевој уметности заузима полимедијални концепт заснован на синтези више поетика, који је изникао на различитим пар-

доксима времена, али и на филозофемама, религијским начелима и друштвено критичкој ангажованости. Резултате „тог дугогодишњег сакупљања идеја и уметничког сазревања“ уобличио је у амбијент који је назвао МУЗЕЈ ВИРТУАЛНЕ ИМОВИНЕ, а „виртуални пролазник“, како каже, „постаје симбол великог вође ... који управља светом изван реалности, светом у којем владају: профит, екран, мобил и реклама“. Зато у контексту његове реторичности, самообјашњења и самоодређења, цитираћу на крају Душана Тодоровића, чије речи најбоље илуструју овај програмски и ментални исказ: „Моћ промена лежи у човеку и проширењу свести о космичком складу. Шаљући, преко уметности, поруке високе осећајности о светлости, миру, разумевању и љубави, добићемо најснажније оружје које може да победи похлепу, охолост, мржњу и агресију која влада светом. Зато, победимо таму у себи и из дубина повратимо божанску светлост у нам“!

Миље Ићњаšовић

СУКЊА – ТРАДИЦИОНАЛНИ ХАЉЕТАК НАРОДНЕ НоШЊЕ КРУШЕВАЧКОГ КРАЈА

Изложба Народног музеја Крушевца, Музей Војводине, Нови Сад 2007.

Музей Војводине је имао част да 20. фебруара 2007. године отвори гостујућу изложбу из Народног музеја Крушевца. Репрезентативне музејске предмете из Збирке текстила Народног музеја је обрадила и припремила тематску изложбу ауторка Зорица Симић, кустос-етнолог, а изложбу је отворила Живка Ромелић, музејски саветник Народног музеја Крушевца. Гостима на отварању обратио се директор Музеја Војводине проф. др Ранко Кончар и Ема Радуловић, директор Народног музеја Крушевца.

Народни музеј у Крушевцу основан је 1951. године као завичајна музејска установа комплексног типа са територијалном надлежношћу за област Радинског округа. Народни музеј поседује фонд од приближно 23 000 музејских предмета разврстаних у седам збирки у оквиру четири матична одељења.

Збирка текстила Народног музеја је једна од најбогатијих и најразноврснијих етнографских збирки у том музеју. Изложба *Сукња – традиционални хаљетак крушевачког краја* обухвата само један сегмент – колекцију сукања, а припремана је са циљем да прикаже дела народног стваралаштва и плод традиционалне културе крушевачког краја, као и да се најшираје упозна са разноврсним фондом Народног музеја.

На изложби је приказано 86 сукања, 1 дечија сукња, 13 ролни примерака тканог платна припремљеног за израду сукњи као и хоризонтални разбој који приказује добијање материјала за израду сукања. Комплетна ношња крушевачког краја приказана је на луткама – две ношње младих жена и једна ношња старије жене. Изложене сукње су домаће израде и

* Фото: Ј. Кук

потичу из околине Крушевца тј. из крушевачког краја из села: Текије, Пепељевац, Беласица, Каоник и других. Изложба је допуњена фотографијама које потичу с почетка 20. века.

На постављеној изложби посетиоци су имали прилику да виде најстарије сукње крушевачког краја као и њене варијанте, које су се носиле, а спорадично се јављају до данашњих дана. Најстарија варијанта сукње је *завијача* распрострањена пре свега у сливу реке Расине. Позната као сукња расинка представља најлепши део народне ношње крушевачког краја почев од 19. века. Препознаје се по једноставности у изради и хармоничним, складним бојама. Дужине је до чланака, састављена од две поле које су спојене попречно и по дужим ивицама. Расинке су шивене ручно, у струку повијене са провученом врпцом – учкуром. Учкуром се сукња набирала, обавијала и причвршћивала око тела, по чему су и све сукње са отвореним крајевима називане *завијача*, *зивјача*. Расинке ношене у свечанијим приликама украсене су по доњој ивици гајтаном у боји, црном сомотском или сатенском траком при дну сукње. Временом сукња добија појас, када се слаже у фалте, а не мењајући основни крој. За израду сукњи, које су представљене на изложби, употребљаван је доступни материјал домаће радиности – вуна, памук, ко-

нопља, ређе лан, или комбинација више предива, а почетком 20. века у употребу је ушао индустријски материјал. После ткања платна за сукње, следећи корак у изради сукње је шивење, најпре ручно, а потом и машинско, као и плисирање помоћу парења и притискања. Сукње су састављене од две поле, док су сукње новијег датума од једне поле. Код украсавања сукње мотиви се изводе техником на даску или на пребир изводе се уздужне шире или уже пруте. За бојење пређе користиле су се боје биљног порекла, тако што су прављени различити раствори у које се потапала пређа. Почетком 20. века биљне боје замењене су анилинским, које су интензивније од биљних, па су и врло брзо прихваћене. Најчешће боје заступљене на сукњама су: у основи црна, тегет, бела, бордо са вертикалним разнобојним пругама складно укомпонованих боја.

Пратећи основни каталог изложбе, штампан је на 31 страници, са фотографијама, цртежима и пресавијеним листовима са шемама, садржи уводна разматрања која се односе на опште напомене о одевању, опште карактеристике крушевачког краја ради бољег разумевања порекла и развоја традиционалне сукње. Посебна пажња посвећена је изради сукања и изгледу, као и њиховој типологији. За потребе гостовања изложбе у Музеју Војводине штампан је пратећи материјал – флајери и плакати.

Ауторка изложбе и каталога Зорица Симић наводи неколико варијанти сукње: сукње расинке, изливарке, тежане, памучне, мелеске, пресоване, нетипичне сукње и дечија сукња. Типологија ових сукања подразумева варијанте, карактеристичног типа сукње крушевачког краја – завијаче, које су изведене на основу различитих врста сировина коришћених за

њихову израду. Ауторка базира каталог и изложбу на типологији према сировинском саставу сукње као и разним географско-климатским условима, привредним, друштвеним и економским приликама. То значи да, примећује се разлика у сукњама које се ноше у планинским и равничарским селима, ношена у зимским и летњим периодима као и свакодневним и свечаним сукњама. Лети је ношена тзв. тежана док у зимском периоду ношена је сукња *изливарка* чија је потка од вуне. Памучна сукња ношена је како у свакодневним тако и свечанијим приликама. Беле памучне сукње носиле су девојке и младе жене на разним свечаностима. Када су сукње ткане комбинацијом више врста предива, називане су *мелеским*, а носиле су се углавном у свечанијим приликама.

Приређивањем ове студијске изложбе културна јавност Војводине се упознаје са културним богатством крушевачког краја, што је био и циљ брижљивог припремања ове изложбе. Стручни сарадник на припремању и реализацији изложбе била је Живка Ромелић, музејски саветник. Конзервацију изложбеног материјала извршила је Љиљана Павловић, а технички изложбу су реализовали Звонко Борас, Зоран Глумац, Драган Огар, Илија Гаруновић, Љиљана Павловић, Љиљана Трифуновић, Ана Сеч – Пинћир, Тања Ђуђић и Сања Шипка. За концепт и ликовно решење штампаног пратећег материјала изложбе у нашем музеју био је задужен Иван Кукуров.

Изложба *Сукња – традиционални хаљејак народне ношње крушевачког краја* по оцени стручњака и публике заслужује речи похвале и позитивну оце-

* Фото: Ј. Кук

ну. Изложба је у нашем музеју била отворена до 13. марта, а након тога је отворена у Етнографском музеју у Београду. Прошле године у септембру 2006. године изложба је гостовала у Народном музеју у Нишу. На основу података педагошке службе Музеја Војводине можемо закључити да је посећеност изложбе била похвална. Посетиоци су долазили појединачно као и у групама, а укупно их је било око 600. Изложба је привукла и многе новинаре, тако да су се прилози о изложби емитовали на скоро свим новосадским телевизијама.

И на крају можемо констатовати, да је изложба *Сукња – традиционални хаљејак народне ношње крушевачког краја* била прави културни доживљај у Новом Саду, а верујемо и шире, пошто су посетиоци долазили и из других градова Војводине. Надамо се да ће сарадња остварена са Народним музејом Крушевица бити богата и плодна као што се могло видети до сада. У оквиру ове сарадње је у јуну 2006. године у Крушевцу гостовала наша изложба о патријарху Јосифу Рајачићу, а Народни музеј Крушевица је нама приредио изложбу о традиционалним сукњама крушевачког краја.

Ана Сеч-Пинћир

SVET KNJIGE

Izložba Muzeja Vojvodine u Narodnoj biblioteci „Vuk Karadžić“ u Kragujevcu,
april/maj 2007.

Izložba *Svet knjige* nastala je u Novom Sadu, u Muzeju Vojvodine 2006. godine kao podsticaj upoznavanju knjige ne samo kao sredstva saznanja i medijuma različitih čitalačkih doživljaja već i kao predmeta koji je plenio pažnju kako načinom izrade, tako i svojom inspirativnom ulogom u umetničkim interpretacijama. Jedan od ciljeva izložbe bio je i predstavljanje Zbirke stare i retke knjige Muzeja Vojvodine, zapravo jednog njenog dela, te isticanje nekih pratećih elemenata koji njenom opstanku osiguravaju trajnost i prepoznatljivost, elemenata često poznatih samo posvećenicima retkih i nepopularnih nauka. Takođe je imala za cilj da uvede i proslavi Dana knjige, kojem se tek nekoliko godina unazad posvećuje izvesna pažnja u našim krajevima.

Na 28. opštoj konferenciji UNESCO-a održanoj 15. novembra 1995. godine, u znak sećanja na 23. apri, dan smrti Šekspira, Servantesa i De la Vege, ali i dan rođenja drugih velikih autora, među kojima je i Nabokov, proglašen je Svetski dan knjige i autorskih prava. Ideja o obeležavanju tog dana potekla je iz Katalonije u Španiji, gde su se, unazad osamdeset godina, svakog 23. aprila, na Sv. Đorđa, poklanjale ruže i knjige voljenim osobama. Glavni cilj Svetkog dana knjige je da ohrabri decu da iskuse zadovoljstvo čitanja knjiga i pruži im mogućnost da dobiju svoju knjigu. Svake godine je sve veći broj zemalja koje na razne načine učestvuju u obeležavanju ovog praznika.

I Muzej Vojvodine se priključio obeležavanju Dana knjige, čiju je tradiciju preneo u Kragujevac, u Narodnu biblioteku „Vuk Karadžić“, sa ciljem da se ovdašnjoj publici predstavi ne samo sa svojom zbirkom i načinima prezentovanja jednog bogatog znanja kakvo je znanje o knjizi već i da se, u zajedničkom naporu, sjedine tradicije čuvanja stare knjige i njenog upoznavanja sa širokom publikom. Stoga se na ovoj izložbi mogu videti i primerci iz bogatog fonda stare knjige iz Narodne biblioteke „Vuk Karadžić“, kao i osvrt na dragocene momente iz istorije nacionalnog izdavaštva i štamparstva koje se vezuje za Kragujevac u vreme kneza Miloša Obrenovića i Dimitrija Davidovića, začetnika prve srpske tipografije, koja je u Kragujevcu radila od 1833. do 1835. godine.

Široki spektar tema i pojnova zastupljen je na izložbi, kao i u katalogu, posebno priređenom za ovo gosto-

vanje. Izložba *Svet knjige* ostvarila je nameru da čitalaštvo upozna sa brojnim vidovima i oblicima knjige, koji su se menjali tokom istorije, od 12. do 20. veka, a pre svega je prikaze kao izvor raznih znanja, naročito estetskih vrednosti iz oblasti književnosti i umetnosti.

Uvodni tekst kataloga je istovremeno i tekst legende, dok se razrada odvijala u njegovom osnovnom delu, sačinjenom od odrednica koje su zastupljene na izložbi ili su sa njom, kao i sa knjigom samom, u vezi. Leksičko-enciklopedijski oblik, kao jedan od najstarijih formi teksta, naročito je popularan u eri postmoderne, podjednako i u književnosti i u nauci, a ovde ima zaista opravданo mesto, jer se *svet knjige*, sa istorijom svoje unutrašnjosti i spoljnih obeležja, nametnuo brojnim temama i odrednicama. U tekstu su obraćeni pojmovi kao što su autograf, bibliofil, bibliofilsko izdanje, bibliofob, bibliografska retkost, biblioteka, vinjeta, vodeni znaci, grafička zbarka, ekslibris, elektronska knjiga, iluminacija, ilustracija, inicijal, konzervacija, kustos, liliputno izdanje i tako dalje, pa sve do papira i štampane knjige. Među njih spadaju i odrednice o veku prosvećenosti i književnom stvaralaštvu i izdavaštvu 19. veka sa naših prostora, jer su ove teme takođe bile uslovljene jednim delom Zbirke stare i retke knjige Muzeja Vojvodine, o kojoj je u tekstu isto tako bilo reči. Razrada zastupljenih tema argumentovana je ne tako brojnim citatima, ali je zato podržana korišćenom literaturom.

Tekst ima, pored svoje edukativno-informativne uloge, zadatak da se uklopi u jedan konstruktivistički prilaz tumačenju prikazanih datosti, pri čemu je posmatraču, odnosno čitaocu omogućeno da od predočenih čijenica iznalazi i uspostavlja veze na osnovu kojih, kao i sopstvenih afiniteta, gradi „neku svoju priču“ o tome šta sve knjiga može da bude, šta je bila i gde su njene okosnice i granice.

Otvaranje izložbe na Dan knjige u Kragujevcu proteklo je uz prikazivanje 7-minutnog filma, koji je uradio samostalni producent, snimatelj i montažer Željko Mandić. Film je na stilski raznovrstan i pregnantan način, sa izvesnim otklonom od dokumentarnog i novinarskog pristupa prikazivanja, predočio izgled izložbe *Svet knjige* u Novom Sadu prošle godine.

Mr Lidija Mustedanagić

MATEJSKI BROD

Izložba Narodnog muzeja Zrenjanin u Muzeju Vojvodine

Izložba Matejski brod, Narodnog muzeja iz Zrenjanina, gostovala je u Muzeju Vojvodine u periodu od 9. do 20. maja 2007. godine. Autor izložbe i kataloga je arheolog Snežana Marinković.

Izložba je dobila ime po arheološkom nalazištu sa kojeg potiče sav izloženi materijal. Matejski brod je višeslojno arheološko nalazište koje se nalazi na obali nekadašnjeg rukavca reke Tise u blizini Bečeja. Arheolozi zrenjaninskog muzeja su u više navrata vršili zaštitna iskopavanja na ovom lokalitetu: od 1949. do 1952. istraživanjem je rukovodio Šandor Nađ, dok je od 1962. do 1965. to bio R. Radišić. Gotovo pola veka kasnije, zahvaljujući Snežani Marinković, bili smo u prilici da vidimo vredan materijal koji potiče sa ovog nalazišta.

Utvrđeno je da su na platou Matejski brod u dužem vremenskom periodu podizana stalna naselja različite veličine. Najstarije je nastalo u periodu srednjeg neolita, tokom pozne faze starčevačke kulture. U periodu mlađeg neolita ovde su se nalazila dva naselja: prvo vinčansko, koje je nastalo tokom faze Vinča-Tordos II, a zatim je iznad njega formirano naselje potiske kulture. Plato Matejski brod bio je naseljen i tokom bronzanog doba, nakon čega je napušten sve do ponovnog naseljavanja u srednjem veku.

Najmoćniji deo kulturnog sloja na Matejskom brodu pripada potiskoj kulturi. U okviru naselja ove kulture istraženo je deset nadzemnih kuća, iz kojih potiče najbrojniji i svakako najznačajniji materijal sa ovog lokaliteta. Većina istraženih kuća nalazila se na obodu platoa i one su zbog erozije zemljišta zatečene veoma oštećene.

Za razliku od njih, dve kuće koje su se nalazile nešto dalje, otkrivene su potpuno očuvane. Zahvaljujući istraživanju na ovom lokalitetu raspolažemo značajnim podacima o načinu gradnje kuća u periodu mlađeg neolita.

Prema raspoloživim podacima, naselje potiske kulture na Matejskom brodu je imalo jasnu prostornu organizaciju, bilo je veliko sa masivnim nadzemnim kućama. One su imale pravougaonu osnovu, sa približnim dimenzijama 8×5 m, a unutrašnji prostor je bio podeljen pregradnim zidom na dve prostorije. Način građenja zidova i poda bio je isti u svim kućama. Zidovi su imali vertikalno postavljenu armaturu koju su činile grede i oblice oblepljene blatom, pri čemu je debljina zida iznosila oko 30 cm. Sa unutrašnje strane zidovi su imali premaz debljine oko 5 cm. Zidovi nisu bili povezani sa podom, osim lučnim pojačanjem u uglovima. Podovi su pravljeni tako što je na poređane grede nanošeno blato koje je dobro nabijano i glačano. Zahvaljujući kući čiji su zidovi pali na unutrašnju stranu, utvrđeno je da je visina zidova iznosila približno oko 2,20 m.

U ovom naselju pronađena je velika količina pokretnog arheološkog materijala. Najraznovrsnije su keramičke posude koje su služile za svakodnevnu upotrebu i one čine najveću vrednost ove izložbe. To su pitosi za čuvanje zrnaste hrane; zatim konične posude, duboke loptaste i kruškolike posude za pripremanje i kuvanje hrane i mnogobrojne plitke zdele – kružnog, četvorougaonog i ovalnog oblika – za serviranje hrane. Posebnost keramike potiske kulture čini raznolikost i bogatstvo u ukrašavanju posuda.

* Фото: Ј. Кук

Ornament je izведен tehnikom urezivanja oštrim predmetom, zatim dodavanjem plastičnih ukrasa i retko bojenjem nakon pečenja posuda.

Izloženi predmeti otkrivaju nam život neolitskih predaka: veliki broj keramičkih tegova za ribarske mreže svedoči o razvijenom ribarenju; različita koštana šila i spatule upućuju na obradu kože; brojni keramički pršljenci i koštane igle upućuju na tkanje i šivenje. Glačane kamene sekire, dleta i čekići su upotrebljavani za seču i obradu drveta, dok su okresivanjem kremena i opsidijskog izrađivane manje alatke. Veliki kameni žrvnjevi svedoče o mlevenju žitarica i pravljenju brašna.

U predmete koji su imali posebnu namenu spadaju posude sa antropomorfnim i zoomorfnim predstavama, amuleti, žrtvenici i retki nalazi statueta. U ovoj grupi posebno se izdvaja fragment žrtvenika četvorougaonog oblika. Ukršten je ornamentom urezanog uglastog meandra, a prostor između traka bojen je crvenom bojom.

Posude sa antropomorfnim i zoomorfnim predstavama su pronađene samo u fragmentima. Na njima se nalaze reljefne ljudske ili životinjske figure prikazane u pokretu. U posude posebne namene ubrajaju se i proporcionalni poklopci koji su pokrivali posude u obliku amfore, a za koje se smatra da su magijski štitili sadržaj posuda. Ovi poklopaci su koničnog oblika sa kratkim rožastim drškama i urezanim meandromornim ornamentom.

Nalazi iz ostalih perioda su tipični i na izložbi su predstavljeni tek da bi se prezentovala i njihova zastupljenost na nalazištu.

* Foto: I. Kok

Koncepcija izložbe je jednostavna i svedena na prikaz planova i fotografija sa istraživanja, i predstavljanje samog materijala, gde dominiraju velike posude grube fakture, postavljene na postamente. Predmeti koji su bili izloženi u vitrinama postavljeni su na podlogu koju je činio sloj frakcije, sa dodatim pigmentom različitih boja, čime je postignut utisak blizak prirodnom okruženju praistorijskih predmeta.

Ovakav način prikazivanja arheoloških nalaza, bez rekonstruisanih alatki i objekata, više je okrenut poznavaocima arheološkog materijala i samim arheolozima, a manje je usmeren ka neupućenim posetiocima i lajicima. Izrada rekonstrukcija bi opet zahtevala ulaganje daleko većih sredstava, što je u našim uslovima uglavnom nedostizno.

Ova izložba je u Narodnom muzeju u Zrenjaninu bila praćena katalogom sa CD-om, dok je u Muzeju Vojvodine propraćena flajerom sa kratkom verzijom teksta i nekoliko fotografija i planova sa istraživanja.

Izložba Matejski brod je rezultat velikog truda čitatovog tima ljudi iz zrenjaninskog muzeja koji su nam, uz raznolikost i bogatstvo nalaza potiske kulture, priredili retko i neizmerno zadovoljstvo. Izložba i katalog su ujedno dobar uvod za monografiju Matejskog broda koju priprema koleginja Snežana Marinković.

Lidija Balj

ВОЈВОЂАНСКОМ ГРАЖДАНСТВУ У СУСРЕТ

Изложба Музеја Војводине, Нови Сад, 2007.

У Музеју Војводине је 18. маја 2007. године отворена изложба *Војвођанском грађанству у сусрећу*. Аутори ове репрезентативне изложбе су кустоси Музеја Војводине: Љубица Отић, музејски саветник историчар, Милкица Поповић, виши кустос историчар, Веселинка Марковић, виши кустос историчар, и Татјана Спассојевић Поповић, кустос историчар уметности. Рецензент и сарадник на изложби био је Ференц Немет. Изложба је настала као резултат двогодишњег тимског рада стручњака Музеја Војводине. Она је јединствена, како по свом садржају и богатству оригиналних музејских предмета, тако и по начину презентације. Пратећи савремене европске тенденције у музеологији, аутори изложбе желели су да на један потпуно оригиналан начин најширој јавности приближе период настанка грађанства и амбијент урбаних средина у Војводини током 19. и почетком 20. века.

Изложбу чине три целине: импровизована градска улица са занатским радњама, ентеријер грађанске куће и балска дворана.

Амбијент градске улице дочаран је уз помоћ стarih *анзис карти*, које су одштампане на платну великих димензија, тако да покривају већи део зидних површина изложбеног простора. Под је, такође, прекривен платном које дочарава изглед некадашње калдрме. Аутентичности старог градског војвођанског амбијента нарочито доприносе импровизовани излоги занатских и трговачких радњи: продавница играчака, модисткиња, фотографски атеље и кроја-

чки салон. Једна од најаутентичнијих радњи је Књиговезница „Ивковић“ у Новом Саду, представљена оригиналним предметима породице Ивковић, која се овим занатом бави у континуитету од 1899. године до данас. Свака од наведених радњи осмишљена је тако да у потпуности дочарава њихов некадашњи изглед. Томе, свакако, доприноси велики број оригиналних предмета везаних за одређену делатност, затим документи, одговарајуће илустрације и табле са називима радњи. То су само неки од заната који се у Војводини развијају током 19. века и доприносе свеукупном привредном развоју градова, а тиме стварају и одличну економску основу за јачање грађанства. Грађански стил живота, заснован на великом капиталу довешће до експанзије урбане архитектуре, која и данас краси језгра војвођанских градова.

Из улице се улази у изложбену салу којом доминира апотека Милете Лесковца, апотекара из Врбаса из 19. века, власништво Музеја у Врбасу. Изузетне занатске израде, препуна је оригиналних предмета који су коришћени у тадашњем апотекарству (бочице за лекове, посуде за спровођање лекова, апотекарска вага, рецепти и др).

* Фото: М. Ђукић

* Фото: М. Ђукић

* Фото: М. Ђукић

Са леве стране апотеке улази се у грађански салон у стилу бидермајера, који је постављен према свим правилима тадашњег уређења овог дела грађанске куће, а служио је за окупљање гостију и укућана. У њему се одвијао друштвени живот једне грађанске породице; у централном делу салона налази се гарнитура за седење (канабе, две столице и сто); са једне стране је комода на којој је сат, затим обавезан секретер, са друге витрина са велим бројем стаклених и порцеланских предмета. Зидови салона укращени су породичним портретима и слика-сатом.

Привредни развој градова крајем 18. и почетком 19. века давао је снажан импулс настанку грађанства, које ће постати носилац напредних идеја и основа новог друштвеног и духовног развоја свих народа који су живели на овим просторима. Европеизација градова ће у потпуности захватити овај друштвени слој, што ће се одразити и на стил живота, понашања, одевања и забављања. Тада аспект у животу грађанства приказан је у трећој целини изложбе, са акцентом на друштвени живот и начин одевања у војвођанским градовима. С обзиром на то да су балови били најпопуларнији вид забаве у круговима грађанства, овај део изложбе осмишљен је као балска дворана. На једном делу зида налази се илустрација аристократског бала великих димензија, а у централном делу сале сконцентрисане су лутке у свечаним грађанским хаљинама и салонска гарнитура за седење. У витринама се налазе оригинални предмети везани за рад читаоница, почетке позоришне делатности, културних друштава и других друштвених организација, која се током 19. века масовно оснивају у свим војвођанским градовима.

Ова репрезентативна и у музеолошком смислу добра изложба садржи око 260 оригиналних предмета и илустрација. Највећи број предмета потиче из збирки Музеја Војводине, али су ту и предмети из других музеја и галерија у Војводини: Музеја града Новог Сада, Позоришног музеја Војводине, Градског музеја у Сомбору, Музејске збирке Врбас, Народног музеја у Вршцу, Историјског архива у Панчеву. Ту је и неколико раритетних предмета чији су власници колекционари: Ференц Немет, Чаба Кокаи, Љубомир Бошков, проф. др Јован Максимовић, Драгомир Ивковић и Немања Ковачић.

Архитектонско-ликовно и идејно решење изложбе урадила је архитекта Вера Голубовић, а технички део посла реализовали су стручњаци Конзерваторског одељења Музеја Војводине, DOO Chigo Land, Canon M из Новог Сада и Техничка служба Музеја Војводине.

Изложбу прати садржајан и богато илустрован каталог, састављен од шест области из историје војвођанског грађанства које су обрадили аутори изложбе и спољни сарадник Владимир Митровић, историчар уметности. Ликовно-графичко решење дала је Јелена Добровић, академски графичар, а штампао га је Scan studio Нови Сад у тиражу од 800 примерака.

Ова изложба отворена је дан уочи одржавања *Националне ноћи музеја*, која је први пут ове године организована у Новом Саду, 19. маја, што је доприносило њеној популаризацији и броју посетилаца.

Изложба представља значајан подухват Музеја Војводине у 2007. години. Дуго и брижно припремана, уз свесрдно залагање њених аутора, успела је да, бар на кратко, кроз времеплов стручно одобраних експоната и пажљиво осмишљеног амбијента дочара минула времена и поведе посетиоца у *сусрет војвођанском трајдансију*, што и јесте утисак који остаје након разгледања ове изложбе.

Својим садржајем, иновативним или исправним музеолошким приступом, разноврсношћу и лепотом експоната, каталогом и пратећим садржајима, ова изложба представља изузетан допринос стварању јединственог музеолошког израза, али и презентовању наше богате културне баштине.

Сузана Миловановић

ŽIDOVARSKO BLAGO

M. Jevtić, M. Lazić, M. Sladić: Židovarsko blago – The Židovar Treasure,
Gradski muzej Vršac, Filozofski fakultet, Beograd, Vršac–Beograd 2006.

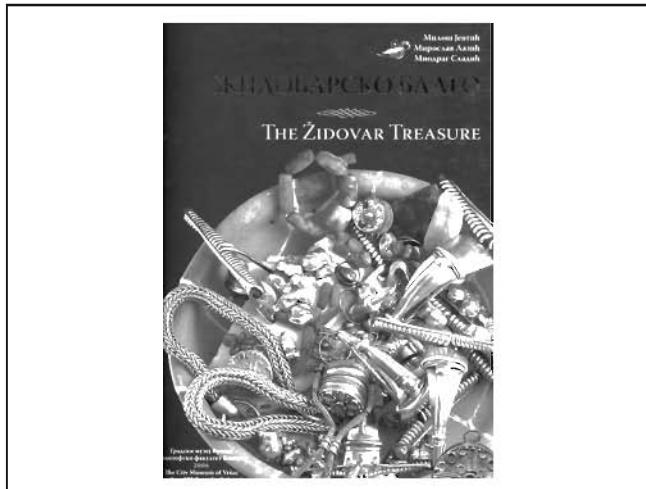
ISBN 86–83911–23–3 (GM)

Tema ove bogato opremljenje knjige je ostava nađena 2001. godine, tokom sistematskih istraživanja na lokalitetu Židovar. Izložbu o blagu u Gradskom muzeju u Vršcu prati katalog, koji je najavio izlaženje reprezentativne monografije.

Ostava je ukopana na relativnoj dubini od 1,12 cm, u sloju naselja iz mlađeg gvozdenog doba. Vremenom je deo blaga pomeren iz prvobitne jame, tako da su 44 predmeta nađena u sloju, a nepoznati broj dislociranih predmeta je otkriven tokom istraživanja. Slični nalazi su do sada nalaženi slučajno (Kovin, Jarak i Szárazd–Regöly), tako da jasan arheološko-stratigrafski kontekst Židovara daje ovoj ostavi izuzetnu važnost.

U uvodu knjige, M. Lazić dao je kratak pregled do sadašnjih radova na lokalitetu Židovar. Lokalitet se nalazi na obodu Deliblatske peščare, uz reku Karaš. Stratigrafska slika lokaliteta pokazuje da je prvo naselje podignuto tokom srednjeg bronzanog doba od strane nosilaca vatinske kulture. Krajem bronzanog doba javlja se keramika kulture Gava. U starijem gvozdenom dobu, VIII–VI veka p. n. e., ovde je bilo naselje nosilaca tzv. Basarabi stila ukrašavanja keramike. Tokom V veka p. n. e. pripadnici bosutske kulture dočekuju keltsku plemensku zajednicu Skordiska, koji tek početkom I veka p. n. e. ovde osnivaju svoje naselje. Dačani pokoravaju ovaj deo Skordiska sredinom I veka p. n. e., u vreme kralja Bojrebiste. Nestankom plemenskog saveza Skordiska, naselje ostaje pusto od I veka naše ere.

Poglavlja o okolnostima nalaza, stratigrafiji naselja iz mlađeg gvozdenog doba i relativnoj hronologiji blaga su, takođe, iz pera M. Lazića. Zahvaljujući arheološkoj metodologiji, zaključeno je da su svi predmeti nađeni u sloju, iz iste ostave i da je do poremećaja došlo slučajno, jer rasuti delovi ostave nisu sakupljeni. Tragovi tkanine na jednoj od fibula govore o tome da je ostava bila ukopana u vreći ili nekom zavežljaju. Sitniji predmeti nalazili su se na dnu, dok su veći nađeni pri vrhu ostave. Što se tiče dislociranog dela ostave, primetno je da se trezor sastojao od četiri odvojene grupe predmeta. Prvu grupu činila bi sama ostava – nađena in situ, dok bi tri druge grupe bile posebno umotani predmeti, postavljeni

iznad prve ostave. Pošto je došlo do razvlačenja predmeta iz jame, dok su još bili umotani, zaključak je da nije prošlo puno vremena od ukopavanja same ostave.

S obzirom na to da su predmeti iz ostave stilski ujednačeni, izrađeni od srebra i cílibara, jasno je da ostava nije livačkog karaktera, ukopana kao sirovinska baza za dalju preradu. U jednoj kutijici su se nalazila dva bronzana prstena. Oni, kao i niska od medveđih očnjaka pokazuju da se radi o privatnom vlasništvu, koje je sakriveno pred velikom opasnošću.

Sloj u koji je ukopano blago je najdublji (sloj I) sloj keltskog naselja. On je poremećen gradnjom mlađih stambenih objekata. Drugi sloj je označen kao dački horizont. Ovde imamo tragove velikih pravougaonih kuća građenih od pletera i lepa, sa drvenim stubovima koji su nosili konstrukciju. Treći sloj označava završnu etapu naselja. Nema očuvanih stambenih celina.

Na crtežima profila se jasno uočava da je ostava ukopana u sloj iz starijeg gvozdenog doba, a da se rasuti delovi nalaze u horizontu mlađeg bronzanog doba. Nije bilo moguće ustanoviti iz kojeg sloja je ukopana jama sa ostavom, tako da su autori pokušali da hronološki položaj ostave utvrde na osnovu analize stratigrafskih parametara. Glavnina ostave nalazi se ispod osnova kuća sloja II, što bi ukazivalo na to da je ona ukopana pre izgradnje ovih objekata, koji su izazvali rasipanje sadržaja. Znači, ostava pripada vremenu najstarijeg naselja

Kelta na Židovaru. Blago je sakriveno prilikom dačkog osvajanja Židovara, negde oko polovine I veka p. n. e. kada su Skordisci potpali pod dačku vlast.

Sadržaj ostave i stilsko-tipološku analizu predmeta dao je M. Sladić. Raznolikost ostave uzrokovala je podelu predmeta prema nameni, i to u tri celine: kutije za dragocenosti, nakit i toaletni pribor.

Očuvane su dve kutije cilindričnog oblika, a poklopac treće kutije nađen je u sloju. Izrađene su od srebrnog lima; ukrašene su filigranom, granulacijom i umetnutim poludragim kamenjem.

Nakit čine fibule, lanci od upletene žice, privesci, perle, prstenje, ukrasne cevčice, alke, perle od čilibara i zubi medveda.

Sačuvano je i osam fibula tipa Jarak, izrađenih od srebra, livenjem i savijanjem. Na osnovu nekih ukrasnih detalja, izdvojene su tri varijante.

Nađena su dva lanca od upletene srebrne žice sa alkama na krajevima koji su provučeni kroz ukrasne navlake. Pretpostavlja se da su služili za povezivanje fibula.

Najbrojniji i najraznovrsniji predmeti u ostavi su privesci. Izrađeni su od srebrnog lima, iskucavanog u kalupima. Imaju alke za pričvršćivanje. Prema obliku, podeljeni su na prosopomorfne, antropomorfne, ornitomorfne, člankovite, fitomorfne i kompozitne priveske.

Otkriveno je trinaest privesaka sa predstavom ljudske glave. Na osnovu stilskih razlika u modelaciji očiju i kose, izdvojene su tri varijante. Antropomorfni privesci zastupljeni su sa četiri cela i jednim fragmentovanim primerkom. Tri primerka podeljena su na dva dela: gornji, polukružni deo i donji deo koji asocira na raširene noge. Četvrti primerak je romboidan i predstavlja bižensku figuru.

Nađeno je dvadeset privesaka sa predstavom ptice. Na osnovu veličine, izdvojene su dve varijante: manja ptica (vrabac) i veća (golub). Kod nekih većih primerača na mestu gde se nalaze oči umetnuti su komadići poludragog kamena crvene boje.

Člankoviti privesci zastupljeni su sa trinaest primeraka. Karakteriše ih segmentiranost, cilindričnog su oblika, sa alkonom za kačenje na vrhu.

U fitomorfne priveske ubraja se jedanaest privesaka u obliku lista bršljana. Radi se o dve izdvojene varijante – jednoj složenijoj i drugoj nešto jednostavnijoj.

Privesci kompozitne građe su, u stvari, kombinacija perli i privesaka. Po dva bikonična priveska, izrađena filigranom, vise na alkama koje su pričvršćene za cevčicu, takođe rađenu filigranom. Pronađena su četiri para privesaka i još osam privesaka bez cevčice.

Ostava je sadržila i dvadeset četiri perle, takođe izrađene iskucavanjem lima u kalupu. Jedna varijanta, po obliku, podseća na bubu – skarabej. Na gornjoj i donjoj strani su perforirane, radi pričvršćivanja vrpce. Druga varijanta više podseća na cvrčka.

Prstenje je zastupljeno sa četiri primerka. Dva srebrna prstena činila su deo ostave, a dva bronzana su nađena u jednoj od kutijica za nakit. Srebrni primerci su u obliku broja osam i izrađeni su od filigranske žice u vidu trake.

Ukrasne cevčice izrađene su od namotane žice i od srebrnog lima. Jedna varijanta rađena je kombinovanom tehnikom filigrana i granulacije na limenoj podlozi.

U ostavi su nađene i 22 alke od srebrne žice.

Perle od čilibara zastupljene su sa 103 primerka različitih oblika. Njihova težina je 102,5 g. Dva medveđa očnjaka činila su deo neke ogrlice, verovatno sa čilbarskim perlama. Toaletni pribor čine dva brijača i jedno ogledalo od srebra.

Brijači imaju gvozdeno sečivo i srebrne korice. Na jednom kraju je nitna i alka za kačenje. Ogledalo je izrađeno od četvrtastog lima, poliranjem.

Kutije za nakit su potpuno nova pojava u mlađem gvozdenom dobu Podunavlja. Neke ukrasne elemente pratimo u helenističkim radionicama još od VI veka.

Fibule tipa Jarak pripadaju širokoj grupi astragalnih fibula. Karakterističan su deo dačke nošnje u Transilvaniji i Olteniji. U južnom Banatu javljaju se keltske fibule sa izvesnim razlikama, slične nalazima iz Mađarske. Keltske fibule su jednostavnije, sa manje ukrasnih detalja, mada izražavaju isti modni trend kao i dački primerici. Lanci koji su nađeni u ostavi protumačeni su kao lanci za povezivanje fibula. Lanci ovakvog načina izrađeni nađeni su u ostavi iz Vinčestera u Engleskoj, koja se datira u vreme rimskog osvajanja Britanije (43. p. n. e.).

Privesci oslikavaju lokalnu tradiciju i keltsku kulturu. Predstave glava se javljaju svuda u keltskom svetu, kao jak apotropejski simbol. Antropomorfni privesci kakve imamo na Židovaru javljaju se i u ostavi iz Szárazd–Regöly gde se javljaju i cevčice izrađene kombinovanom tehnikom.

Nalazi fitomorfnih privesaka, kao i perli do sada nisu poznati u Podunavlju. Usled malog broja nalaza, ne mogu se izvesti nikakvi zaključci.

Čilbar je zastupljen u blagu iz Szárazd–Regöly, tako da se vidi produžetak tradicije korišćenja nakita od čilibara, koji seže do u VI vek p. n. e. Čilbar je dopreman sa Baltika, a jedan od trgovackih pravaca je onaj duž Dunava i Drine. Plemenski savez Skordiska igrao

je posredničku ulogu u snabdevanju ilirskih populacija ovom robom.

Od kozmetičkog pribora, brijač istog tipa kakav je prisutan na Židovaru javlja se i u ostavi iz Kovina, dok je ogledalo jedinstven nalaz u kulturi Skordiska.

Razlike u tehnologiji izrade nakita govore o različitim radioničkim centrima u Podunavlju, koji su se nalazili na teritorijama pojedinih plemenskih zajednica. Tradicija izrade nakita od srebra i upotreba čilibara seže u vreme VI–IV veka p. n.e. Da je već tada helenistički uticaj uočljiv na nakitu panonskih plemena, pokazuju predmeti nađeni u ostavi iz Čuruga. Jak helenistički uticaj je vidljiv na nakitu, što M. Sladić pripisuje dužem vremenu sakupljanja blaga, tako da je deo blaga pripao ranolatenskom periodu, a deo kasnjem periodu, kada lokalne radionice rade pod helenskim uticajem.

M. Jevtić pozabavio se karakterom nalaza i hronologijom. Ostavu je okarakterisao kao skrivnicu porodičnog blaga, prikupljanog u dužem vremenskom periodu. Tri stambena horizonta hronološki je povezao sa nalazima bojene keramike i kasnolatenskih fibula, koje su veoma precizno vremenski određene. Nastanak ostave stavlja u polovicu I veka p. n. e. kada nestaje najstarije keltsko naselje. Naselje je napušteno bez borbe, u vreme rata između Rimskog carstva i Dačana, a za vreme vladavine imperatora Domicijana.

Popularnost izrade srebrnog nakita u podunavskoj zoni tumači se i činjenicom da su panonski Breuci eksplorativni srebro iz donjeg Podrinja.

Za nalaze čilibarskih perli pretpostavlja se da su bili predmet trgovine, pošto su nalazi čilibara povezani za panonsko stanovništvo pretkeltskog perioda, a nisu deo keltske nošnje. Na osnovu malog broja nalaza, pretpostavlja se da je postojao „istočni put“ u trgovini čilibarom – od Baltika, preko Karpata, do centralnog Balkana.

Hronološki najosetljiviji deo nalaza su fibule tipa Jarak. Vremenski su opredeljene u I vek p. n. e. Zanimljiva je pretpostavka rumunskih arheologa po kojoj su ove velike srebrne fibule deo nošnje sveštenika.

Cilindrične kutijice protumačene su u svetu sličnih predmeta u kasnohelenističkom i ranocarskom periodu. U njima su se nalazile amajlije koje su vlasnika štitile od zla. Njihova izrada pripisuje se helenističkim radionicama, najverovatnije iz gradova sa zapadne obale Ponta.

Lanci tipa „lisicji rep“ nalaze se u Dakiji, Transdanubiji i kod ličkih Japoda. Svuda su služile za povezivanje fibula.

Sedlasto prstenje je tipičan nakit Kelta na širem evropskom prostoru. Ovi nalazi iz Židovara su, uz nalaze iz Kovina i Feudvara, najjužniji primerci.

Čilibar se, putem analogija, pouzdano vezuje za I vek p. n. e. Židovarske perle su slične perlama iz nekropolja Japoda i keltskih Tauriska.

Svi srebrni privesci pokazuju helenističku tradiciju, a verovatno su izrađivani u nekoj balkanskoj radionici za keltsko tržište: poznohelenističkim radionicama na istočnoj obali Jadrana (Liburni, Japodi?) ili u nekom centru bliže Skordiscima (Segestika?).

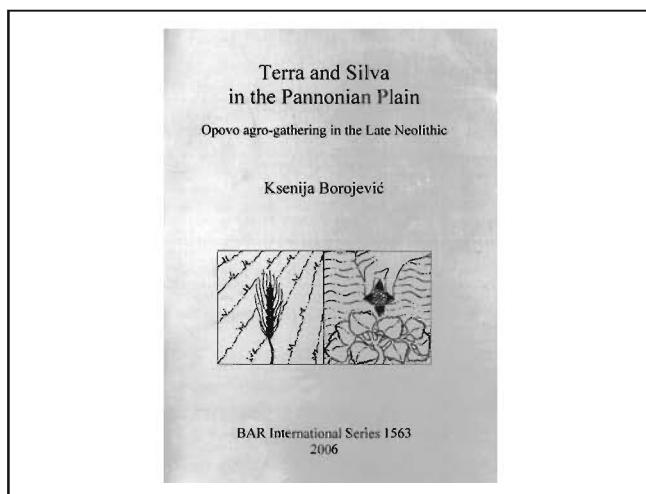
Četvrtasto ogledalo ima paralele u Viminacijumu, što samo potvrđuje dugu tradiciju izrade ovih predmeta, daleko pre rimskih osvajanja. Brijači na sklapanje su veoma teški za atribuciju unutar latenskog materijala. Veliki broj nožića na preklop pripisuje se britvama. Dat je kraći, zanimljiv prikaz razvoja brijača, uz opservaciju da su i u ostavi iz Kovina nađene srebrne korice brijača.

Tragovi prepravki i iznošenosti pojedinih predmeta govore o dužoj upotrebi nakita iz ostave. Ostava bi pripadala porodici nekog moćnog ratnika Skordiska. Ova ostava ukopana je kao skrivnica polovinom I veka p. n. e. To se, prvenstveno, dovodi u vezu sa pokoravanjem banatskih Kelta od strane kralja Boirebiste. U Banatu se period nemira jasno oslikava ostavama horizonta Kovin–Židovar. U širem hronološko-tipološkom kontekstu, ovaj horizont možemo povezati sa ostavom otkrivenom na tlu keltskih Eraviska (Sarazd–Regelj) i nalazima iz Srema (Bogdanovci). Objavljinjem ovog dragocenog nalaza, dat je velik doprinos u proučavanju razvoja proizvodnje i trgovine, kao i nošnje Skordiska u kasnolatenskom periodu. Brojne fotografije, karte rasprostranjenosti i jasno određenje okolnosti nalaza ostave doprinose potpunijem sagledavanju problema porekla i rasprostranjenosti ovakvog nakita. Jedino što bi se moglo dodati jeste propuštena prilika da se u ovoj knjizi ponovo objave i nalazi iz ostava Kovin i Sarazd–Regelj. Naročito se to odnosi na mađarsku ostavu, koja je objavljena daleke 1896. godine, a drugi put 1942. Time bi se ceo horizont ovih ostava našao na jednom mestu i bio bi dostupan za buduće proučavanje. No, takav rad bi izlazio izvan ovde zadate teme. Knjiga Židovarsko blago će, svakako, biti putokaz za buduće istraživače na ovom arheološkom polju.

Jovan Koledin

TERRA AND SILVA IN THE PANNONIAN PLAIN – – OPOVO AGRO-GATHERING IN THE LATE NEOLITHIC

Knjiga Ksenije Borojević, BAR International Series 1563, Oxford, 2006

Napokon se pojavila jedna monografija svetskog formata pisana perom domaćeg arheobotaničara, profesorce sa Bostonskog univerziteta. Ovo je i prva monografija vezana za arheobotanička istraživanja u Srbiji. Do sada, kod nas su strani arheobotaničari uglavnom izlagali rezultate svojih istraživanja u kratkim apendiksim u pojedinim arheološkim monografijama ili časopisima. Ovim delom Ksenija Borojević na najbolji način afirmiše ovu kod nas još nedovoljno priznatu granu arheologije i ukazuje na velike mogućnosti koje ona može da pruži u proučavanju praistorije i drugih perioda ljudske istorije.

Tema knjige je analiza makrobiljnih ostataka kasnoneolitskog naselja Opovo u južnom Banatu. K. Borojević prevaziđa okvire standardne arheobotaničke analize time što se ne zaustavlja na identifikaciji i opisu pronađenih ostataka užgajanih biljaka, korova i ruderálnih biljaka, kao i samoniklog jestivog i lekovitog bilja koje je pronašla na ovom naselju mlađe faze vinčanske kulture, već pruža odgovore na veliki broj pitanja: moguća upotreba i značaj biljaka u svakodnevnom životu stanovnika, odnos užgajanih i sakupljenih biljaka, gázdovanje prirodnim resursima i njihova raspodela unutar domaćinstava u naselju, procesi finalne obrade i skladištenja njivskih useva. Osim toga, autorka je uspela da na slikovit način rekonstruiše prirodni ambijent u kome su stanovnici Opova živeli pre 6500–6700 godina. Na osnovu etnoistorijskih analogija, predložila je moguće

lokacije njiva, kao i modele njihovog korišćenja. Istovremeno, K. Borojević okviruje radno vreme stanovnika potrebno za obavljanje pojedinih poljoprivrednih aktivnosti. Na višem teorijskom nivou pokrenula je i pitanje vlasničkih odnosa nad posedima i njihove moguće implikacije na socijalne odnose među stanovnicima ovog praistorijskog naselja.

Veliki doprinos ove monografije je to da se K. Borojević prilikom interpretacije nalaza ne oslanja samo na rezultate arheobotaničkih analiza već ih upoređuje sa rezultatima arheozooloških analiza, vezuje za arheološke nalaze i zajedno ih posmatra, kako u užem, tako i širem kontekstu. U svom radu ona koristi i rezultate velike palete drugih prirodnjačkih nauka: pedologije, klimatologije, hidrologije, poljoprivrede, kao i opšte botanike. Ovakav multidisciplinarni pristup sagledavanju problema uspostavlja nove dimenzije i otvara nove puteve u razvoju savremenih arheoloških istraživanja. Jedino se na ovaj način može stići celovita slika o životu i privredi jednog naselja. Predložena kombinovana strategija u ishrani stanovnika Opova, stopljena u pojmu „agro-sakupljanje“, to potvrđuje na najbolji način. U ovoj knjizi su na jednom mestu sažeti svi dosadašnji rezultati arheobotaničkih istraživanja kasnoneolitskih nalazišta u južnom delu Panonske nizije i na Balkanu. Ovim K. Borojević ne stavlja tačku, već sigurno veliki zarez u arheobotaničkim istraživanjima našeg regiona u neolitu. Iako su iskopavanja Opova završena, sad već davne 1989. godine, do sada nisu, osim nekoliko preliminarnih izveštaja, prezentovani konačni rezultati arheoloških istraživanja. K. Borojević ovde iznosi njihovu skraćenu sintezu. Ova knjiga je ogroman iskorak u arheološkoj nauci jer prekida tradiciju jednostranog i uskog poimanja ljudske delatnosti u prošlosti.

Aleksandar Medović

STUBARLIJA, NEKROPOLA NASELJA FEUDVAR

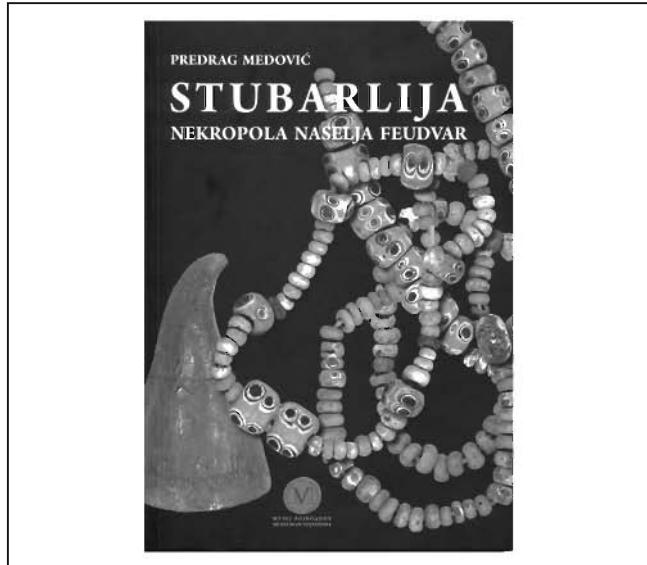
Knjiga Predraga Medovića, Muzej Vojvodine, Novi Sad 2007.

ISBN 978-86-82077-61-7

Posle prekida istraživanja i konzervacije naselja Feudvar 1991. godine, ovaj međunarodni projekat je, zbog ratnih događanja, zapao u velike teškoće. Partneri u istraživanju – B. Hänsel i P. Medović – usmerili su napore na obradu dokumentacije i publikovanje građe. Do sada su objavljena samo dva toma planirane serije, jedan opširan izveštaj i više naučnih priloga. Da se ne bi ugasili terenski radovi projekta Feudvar – Titelski plato, postignut je dogovor u vezi sa počinjanjem probno-orientacionog istraživanja nekropole. Od 1992. do 1994. godine P. Medović je istražio 705 m² na severozapadnom delu nekropole. Otkrivena su 42 groba (6 skeletnih i 36 spaljenih). Srednjem i kasnom bronzanom dobu pripada 37 grobova, a ostali kasnom gvozdenom dobu – sremska grupa. U grobnim rakama i urnama je, antropološkim analizama, ustanovljeno 57 individua: 34 odrasle osobe i 23 deteta. Pojavu ove knjige treba smatrati kontinuitetom u realizaciji pomenutog međunarodnog projekta.

Najznačajniji rezultat istraživanja ove nekropole je, pre svega, činjenica da svi otkriveni grobovi pripadaju konstatovanim naseobinskim slojevima na Feudvaru. S obzirom na to da u neposrednoj blizini nije otkrivena druga nekropola ili naselje kojem bi se ova nekropola mogla pripisati, autor je uveren da su nekropolu na Stubarliji formirali stanovnici sa Feudvara. Teškoću u analiziranju dugo je predstavljala pojava nekropole sremske grupe, čiji stambeni horizont nije bio konstatovan tokom istraživanja naselja. Kasnijom analizom su utvrđeni tragovi u najmlađem sloju kanelovane keramike starijeg gvozdenog doba, pa je i ta nedoumica otklonjena. Pojava ove nekropole u Bačkoj proširila je krug sremske grupe i konačno je potvrđeno da se radi o skeletnim grobovima koje prate Certoza fibule, raznobojni đerdani od staklaste paste i male sive posude, kao delovi grobног inventara. U okviru ove nekropole prvi put su otkriveni kauri puževi, inače vrlo retki na širem prostoru ove grupe, od jugozapadne Mađarske do istočnog Srema.

Nekropoli bronzanog doba pripada 36 urni i jedan skeletni grob, koji predstavlja graničnu liniju od ranog ka srednjem bronzanom dobu. Karakterišu ga jedna posuda Szeremle i jedna vatinske grupe, kao grobni prilizi. Datovan je na kraj ranog bronzanog doba (BA2). Svi

ostali grobovi pripadaju srednjem bronzanom (25) i kasnom bronzanom dobu (8). Tri urne nisu datovane zbog oštećenja.

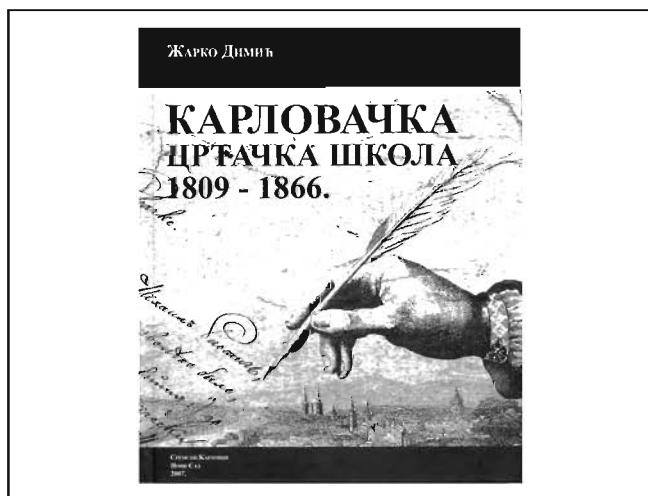
Posebno je zanimljiva nekropola srednjeg bronzanog doba u kojoj se vide uticaji sa severozapada i istoka: to znači Szeremle i dubovačke grupe. Ovde nema etažnih urni, a sasvim je retka bela inkrustacija. Posebno je značajna urna-pehar dečijeg groba 28 sa dva idola. Jedan je uobičajene šeme: stubaste glave, pravougaonih patrljaka ruku i zvonastog donjeg dela, kao što je to uobičajena pojava zapadno od Stubarlije. Drugi idol je nova pojava u najširim okvirima inkrustovane keramike srednjeg bronzanog doba. Ima zmijoliku glavu i zvonast donji deo. Oba su ukrašena karakterističnom ornamentikom ovog doba.

Kvalitetu i zaključcima prezentovane građe veoma mnogo je doprinela antropološka analiza skeletnih i spaljenih grobova koju su uradile M. Đurić i J. Kelečević. Ovo se naročito odnosi na spaljene grobove u kojima je konstatovano po više spaljenih individua, što laičkom opservacijom arheologa nije ni naslućivano.

Ildiko Medović

КАРЛОВАЧКА ЦРТАЧКА ШКОЛА 1809–1866.

Књига Жарка Димића, Карловачка уметничка радионица
и Музеј града Новог Сада, 2007.

Историја уметности српског народа добила је, ових дана, дugo ишчекивану књигу, исцрпну студију о Првој српској цртачкој школи која је радила у Сремским Карловцима од далеке 1809. године. Захваљујући великој бризи и истанчаном осећању везаном за то да треба чувати све што је део српске културне баштине на просторима преко Саве и Дунава, наш знаменити историчар Димитрије Руварац (1842–1933) сакупио је преко 150 ученичких пртежа, са именима учитеља, као и списком имена ученица датих хронолошким редом; све је повезао у књигу – данас Рукопис бр. 197 у Патријаршијској библиотеци у Београду. Овај рукопис, као и многа друга документа до којих се могло доћи послужили су аутору књиге, Жарку Димићу, историчару и књижевнику, за то да читаоцима презентује рад једне од изузетно значајних школа из средине 19. века. Тако је проширено наше знање о раним спрским цртачким и сликарским школама, уз познату школу Кирила Кутлика (из 1895. године) и неким каснијим приватним сликарским школама основаним у Србији.

Карловачку цртачку школу основао је митрополит Стефан Стратимировић, о чему Жарко Димић, аутор књиге, пише: ... *Мићиројолий Стратимировић, није йројусијио йрилику да у наизјелег йрилично скромним условима које је нудила шадашња йровинција, тде је имао своје средишће, и укућна атмосфера која је моћа шада владаји у Карловцима оснује и*

Прву српску цртачку школу. Пратећи време оснивања Школе, као и њен дугогодишњи рад, Димић указује на то да је Стратимировић за рад Школе добио једну собу, учионицу, у згради тадашње Нормалне школе, која се налазила на данашњем Тргу Бранка Радичевића, између Саборне и Католичке цркве. На 220 страница, формата 25 x 21 цм, у уводном поглављу *Прејлед развоја сликарства код Срба на подручју Карловачке митрополије*, у коме Димић пише о све испољенијој потреби за обновом многих цркава и манастира пострадалих Турака у рату вођеном 1683–1699, па и аустро-турском рату вођеном 1716–1718, констатује да су за овај посао били преоко потребни вични градитељи и сликари. У то време, на просторима Карловачке митрополије деловале су две групе уметника: живописци – монаси и живописци – занатлије. Потреба за талентованим и образованим сликарима уочена је рано, па аутор књиге пише: *Већ јрвих деценија 18. века назиру се обриси једног сасвим новог ѕрисића у иконографисању ранобарокног сликарства код Срба у чијим се делима већ назиру, или боље речено већ пројсимају, стапају љостивизантијска и барокна српска и иконографска схватања.*

До значајног помака у схватањима уметности, уопште, дошло је у време патријарха Арсенија IV Шакабенте који је и сам волео уметност и бавио се сликарством. Једним расписом он забрањује рад *неуким бојомазалима* по црквама Карловачке митрополије. Патријарх је 1743. покренуо и рад Придворске уметничке радионице Карловачке митрополије, а на његов позив из Русије долази и прва група образованих иконописаца, између осталих Јов Василијевич и Василије Романович. Њихов утицај на формирање наших барокних сликара друге половине 18. века био је од посебног значаја.

У другом поглављу књиге *Оснивање цртачких школа у Хабзбуршкој монархији*, Димић указује на то како се овом проблему, изучавању цртачке вештине у школама, односно припреми учитеља цртања за рад у школама, прилагазило у Монархији. Неоспорно је да је на тим искуствима и примерима требало

организовати и наставу цртања у Карловцима и Новом Саду, тамошњим школама, што је дало добре резултате већ почетком 19. века.

У наредна четири поглавља књиге: *Оснивање и рад Прве српске цртачке школе, О краснотписању, Покушај реконструкције шеоријској ради у Цртачкој школи* и поглављу *Обнова ради Цртачке школе* (не преко седамдесет страница) – дат је историјат Школе од њеног оснивања до обнове рада (1856) од стране Михаила Ристића, професора, учитеља цртња, филозофа и адвоката.

Кроз Карловачку цртачку школу прошао је велики број ученика. На основу сачуваних цртежа и архивске грађе сачињен је списак, азбучни, у коме је евидентирано 129 ученика. Значајно је и то што је поред имена и презимена већине ученика дато и име учениковог родитеља, оца, затим његово занимање и место у коме је живео, односно одакле је ученик дошао на школовање у Карловце. Већ на први поглед може се закључити да су полазници Школе били деца угледних грађана: учитеља, свештеника, трговаца, адвоката, официра, лекара, ратара, али и удовица које, највероватније, нису припадале кругу добројећих грађана тог времена.

Неки од ових ученика, што је зависило од тога којој су генерацији уписаных припадали, имали су задовољство да им у Школи предају угледни српски сликари: први учитељ ове школе – Јоаким Поповић, Арсеније Теодоровић, Павел Ђурковић, Стеван Гавриловић и други.

Да су полазници Школе имали добру наставу, најбоље се може видети и схватити на основу сачу-

ваних (86) изабраних и у књизи репродукованих цртежа. Цртежи су рађени оловком и тушем а неки су акварелисани. Као мотив, коришћени су гипсани предлоши, неки радови актуелних учитеља а цртају се и делови људског тела (рука, око, ухо...) женски и мушки портрети, бильке, воће, архитектонски елементи, цела људска фигура – статична или у покрету, ведуте градова и предела... али има и примера изузетно успело решених, калиграфски исписаних листова папира.

Међу сачуваним именима ученика ове школе нема много оних који су се касније, у животу и практици, доказали као значајнији уметници, али су кроз њу прошли и Урош Кнежевић, Јован Суботић, графичар Мојсије Мишковић, највероватније и Јоаким Ђаковић, који је на Цетињу, по налогу Његошевом, урадио *Правојис краснотписања за учењу младеж црногорску*. О угледу и значају Уроша Кнежевића и Јована Суботића за српску уметност 20. века није потребно ништа посебно истицати.

На самом крају приказа ове драгоцене књиге, коју смо, с правом, одавно ишчекивали, треба рећи да је донела велики број црно-белих и колор фотографија – портрета значајних историјских личности из времена рада Школе, ведуте Сремских Карловаца из тог времена, ручно исписана документа и штошта друго. Посебно признање треба одати и дизајнерима књиге, Ђорђу Лазићу и Стевану Јовановићу, који су успели у томе да књигу учине лепом и репрезентативном, што је она вишеструко и заслужила.

Уљеша Рајчевић

КАМЕНДИН – ЈЕДАН ОД ВЕЛЕПОСЕДА ДУНЂЕРСКИХ У ВОЈВОДИНИ

Књига др Александра Касаша, Филозофски факултет, Нови Сад, 2007.

За разлику од развијенијих историографија, наша историјска наука не обилује делима о привредној историји. То је, чини се, постало изражено у последњим деценијама, када је политичка историја потиснула све остale жанрове из историографске продукције. Ретко се ко из садашње генерације историчара одважи на то да се ухвати у коштац са сложеним економским проблемима који су увек одређивали политичке, друштвене и економске токове у нашој земљи, а посебно у Војводини. Свој допринос попуњавању те празнине у нашој струци покушао је да да проф. др Александар Касаш у својој најновијој монографији *Камендин – један од велепоседа Дунђерских у Војводини*.

Професор Касаш је своју хронику велепоседа Камендин отпочео уводним поглављем – *Историја поседа и како су се Дунђерски обогаћили*. Читаоцу ће оно бити интересантно не само због занимљиве повести о настанку Камендина и његовом преласку у руке разних велепоседника него и стога што се из њега јасно види како се некад, на поштен начин, мукотрпним радом стицало и генерацијама наслеђивало богатство у земљи. Из наредног поглавља, *Велепосед Камендин у власништву Ђоке Л. Дунђерској*, а обухвата период од 1917. до 1946. године, сазнајемо о даљем успону камендинске економије, која је после Првог светског рата од класичног велепоседа претворена у огледно пољопривредно добро са високо цењеном ергелом. Заслуге за то припадају предузимљивом Ђоки Дунђерском, који је свој посед,

да би га спасао од удара аграрне реформе, претворио у економију која је играла веома важну улогу у развоју југословенске пољопривреде. Но, почетак Другог светског рата пореметио је све планове и напоре власника Камендина, а он сам је, у намери да сачува имање, наставио да послује и у условима окупације, што му је после ослобођења донело не само одузимање имовине него и затворску казну. Периодом који је уследио бави се аутор у трећем и четвртом поглављу *Камендин, као државно газдинство до половине двадесетог века, У оквиру Завода за пољопривредна истраживања*. Као државна својина, Камендин ни у социјалистичкој Југославији није изгубио свој изузетан значај, пре свега због прехране становништва у тешким првим послератним годинама. То газдинство је педесетих година претворено у високо специјализовани и веома угледни, како у нашој земљи тако и ван ње, Институт за сточарство. Са почетком транзиције, ово до тада друштвено предузеће трансформисано је у деоничарско друштво, какво и сада послује.

Прелиставајући невелику, али веома корисну и занимљиву књигу, читалац ће се вратити у не тако давно време када је име Дунђерских и велепоседа Камендина изазивало велико поштовање на овом простору. Томе много доприноси и избор мало познатих докумената и досад необјављиваних фотографија којима је књига илустрована. За ову праву „биографију“ Камендина заслуге припадају и покојном професору Александру Форишковићу, чијој је успомени књига и посвећена. Наиме, он је Александра Касаша, још као младог асистента на предмету Историја Југославије, заинтересовао за бављење историјом породице Дунђерски и њених бројних поседа. Надајмо се да ће ова књига мотивисати и друге историчаре да се баве сличним проблемима, а њеног писца, као највећег зналца и заљубљеника у прошлост Дунђерских, да настави предано истраживати историјат те породице и да ту своју посвећеност, која је произвела већ десетак научних радова, у докледно време крунише једном свеобухватном монографијом.

Мр Слободан Ђелица

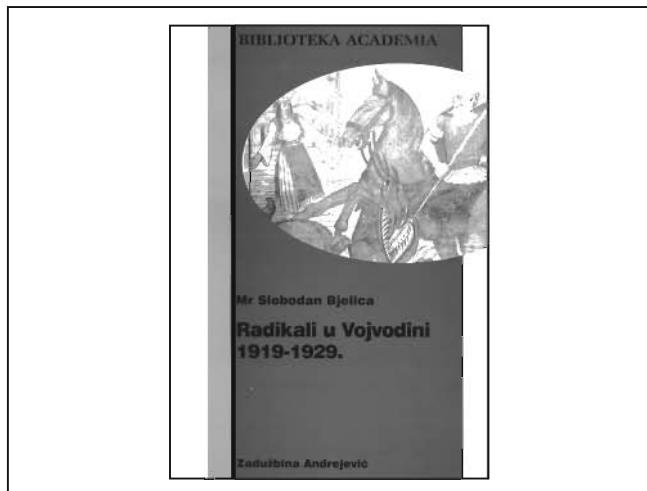
РАДИКАЛИ У ВОЈВОДИНИ 1919–1929.

Књига Слободана Ђелица, Задужбина Андрејевић, Београд, 2005.

Књига мр Слободана Ђелице *Радикали у Војводини 1919–1929.* бави се питањем које није комплексије историографски проучавано, упркос његове изузетне важности за прошлост Војводине у XX веку. То је случај и са целином Народне радикалне странке, која је пресудно детерминисала политички развој југословенске државе у првих десет година њеног постојања. Из тих разлога аутор се нашао пред деликатним методолошким проблемима – да расправља о Радикалној странци на једном ужем простору без њене историографске истражености у ширем и југословенском контексту. Такви приступи обично претпостављају више историјске ерудиције и конзистентнија методолошка одређења према питању односа општег и посебног у историјским збивањима и процесима. У том смислу Ђелица се определио за наглашенији проблемски приступ теми и анализирање оних историјских процеса који су више примењени простору Војводине, а објективно су изражавали и опшије програмске идеје и тежње Радикалне странке. Неспорно је да је у књизи нађена права мера и равнотежа у избору методолошког приступа и да се аутор доказао као врстан и пажљив истраживач једне деликатне историјске теме.

Своја истраживања аутор је засновао на релевантним изворима – архивским збиркама из Архива Србије и Црне Горе, Војводине, Новог Сада, Зрењанина, Сремске Митровице, Сомбора, Рукописног одељења Матице српске, Музеја Војводине, објављеним историјским документима и збиркама које су коришћене упоредо са бројном периодиком, штампом и одређеном литературом. Коришћени историјски извори, посебно архивска документација, омогућили су аутору дубљу реконструкцију теме и идентификацију научних проблема и историјских процеса који чине њену суштину.

Композиција књиге почива на четири историјске целине – главе, унутар којих су одређена поглавља: *У саславу „државоштврне“ странке, У љолији чкој борби, Политичке идеје и концепције, Погледи на економске проблеме.* Наведена концепција одражава комплексност приступа – уважава историјско значење различитих процеса: политичких, економ-

ских и културно – просветних у сагледавању и разумевању политичког карактера и физиономије Радикалне странке.

У првој глави презентују се и анализирају мотиви уједињења војвођанских и србијанских радикала 1918. године и све историјске консеквенце које је оно имало за потоњи организациони и политички идентитет Радикалне странке у целини. Са правом се запажа да су истоветност њихових погледа на национално и уставно питање 1918. године пресудно утицали на политичку хомогенизацију Радикалне странке, али и касније противуречности у многим аспектима, посебно у односима према Војводини, њеном економском развоју и др. У многим политичким расколима који су захватили Радикалну странку, војвођански радикали играли су важну улогу, нарочито у споровима Николе Пашића и Стојана Протића 1920. године, о уставном уређењу Краљевине СХС, политичким и економским проблемима Војводине и др. У том смислу се идентификују противуречности у захтевима војвођанских радикала за демократизацијом и децентрализацијом странке, истицање снажнијих централистичких идеја које су углавном мотивисане националним разлозима – неповољном етничком структуром војвођанског становништва, у којој су Срби имали релативну преомоћ, због чега се у њиховој политици перманентно пропагира идеја **национализације** Војводине, за коју су веровали да им обезбеђује трајност опстанка

у југословенској држави пред различитим ревизионистичким тенденцијама и покретима. Веома добро су анализиране и промене у социјалној структури странке – јачање грађанских слојева (имућног грађанства, трговца, службеника и др.) којем се су противставља сељаштво као традиционални ослонац Радикалне странке.

Друга глава посвећена је односима радикала са другим политичким странкама – демократима, самосталним демократима и странкама националних мањина. Анализе показују политичку контрастност у њиховим односима и доследност Радикалне странке у борби за очување своје раније хегемоне позиције у систему власти и политици. Аутор је користио релевантну штампу за елаборацију ових питања, посебно деликатних односа између Радикалне и Демократске странке, који су примарно утицали на формирање политичких идеја и програма у Војводини и о Војводини. Такође, анализиране су политичке позиције и изборни резултати Радикалне странке на многобројним парламентарним изборима, који откривају њену стратегију и тактику у борби за власт којој су радикали, као стара странка, традиционално били највише наклоњени.

Политичке идеје и концепције предмет су дубље анализе у оквиру треће главе, у којој су отворена многа важна питања за комплексније разуме-

вање политичке физиономије Радикалне странке и природе њених спорова са војвођанским радикалима. Реч је о сложеним односима у којима се пројимају национални и историјски разлози због којих су повремене супротности међу њима увек доживљаване драматичније и ексклузивније. Кроз веома успеду анализу тих супротности, Бјелица настоји да открије и њихове могуће корене. У том смислу он релативизира историјско значење неких догађаја и на дискретан начин, будући да су они још увек непроучени, отвара питање њихове опортуности. Те анализе показују зрелост аутора да критичније вреднује неке историјске догађаје, који се дуго покушавају интерпретирати у романанизованом контексту.

Последња глава бави се аграрно-економским проблемима Војводине и пресудној улози Радикалне странке у њиховој артикулацији. У њој су потенцирани погледи и спорови између србијанских и војвођанских радикала о економским и аграрним питањима, који су највише доводили у питање политичко јединство Радикалне странке. Целином својих анализа и модерним историјским методама, Слободан Бјелица је дао несумњив допринос дубљем разумевању веома противречне прошлости Војводине у XX веку.

Др Ранко Кончар

ТИТО, СОЦИОЛОШКО-ИСТОРИЈСКА СТУДИЈА

Књига Тодора Куљића, Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“, (друго, допуњено издање), Зрењанин, 2005

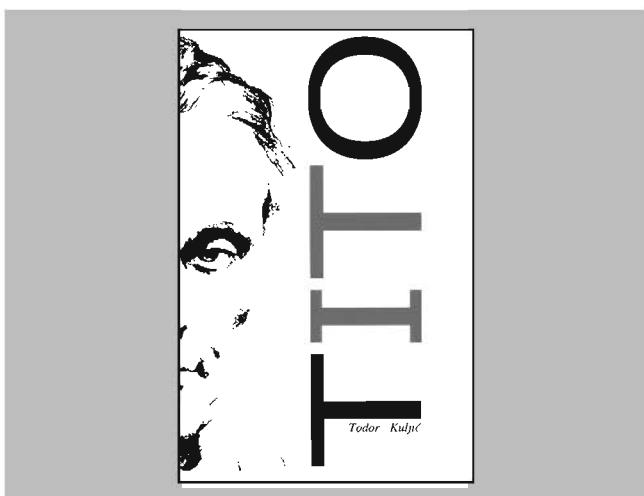
Апотеоза или демонизација истакнутих личности, посебно ауторитарних владара, није ретка појава. Код нас је деценијама симплификована представа о Јосипу Брозу Титу, од некритичког обожавања до ирационалног сатанизовања. На примеру (не)научног односа према доживотном председнику Југославије можда је најбоље видљива сва погубност подељене историографије. Редак је пример хладног, научног *sine ira et studio* погледа на другу половину XX века на просторима Југославије. Управо та чињеница даје пуно животно оправдање за поновно

појављивање дорађене студије професора Куљића, самоодређене у жанр историјске социологије.

Вештом мешавином социолошке имагинације наслоњене на парадигматичну историјску грађу, процесе дужег и(ли) краћег трајања, Куљић је изградио систем који је имао интенцију да сагледа пре свега политичку културу, идеологију и организацију Титове власти, као режима који је почивао на „једннопартијском, али сложеном вишенационалном политичком систему и вишеслојном обрасцу интеграције.“ У најбољем духу структуралистичке школе

мишљења, дијалектичко укрштање појединца и структуре, по сопственом признавању „изискује излагање које надмаша приповедање и уски биографски приступ“, чиме се Куљић издига изнад, на овим просторима још увек превлађујућег, традиционалистичког схватања да предмет научног истраживања лежи у готовом стању у изворима. Због тога се временост наречене монографије не налази у новим или оригиналним изворима, већ у степену квалитета истраживаног питања. Уместо слепог слеђења архивског материјала, без довољно осмишљеног оквира тумачења, Куљић углавном познате догађаје смешта у дуге процесе повезаног дешавања, чиме се добија нов, оригиналан и креативан приступ – историја структура а не само догађаја, историја преобрађаја а не само опис појединости, историја која објашњава проблеме уместо пуког приповедања! Како сам аутор тврди: „Да би био схватљив, догађају је потребна глобална историја, дефинисана изван њега и независно од њега.“

Доследно структуралној историји, Куљићево излагање не прати догађаје, чиме аутор напушта идеју о линеарној, континуиреној дескриптивности, већ инсистира на статичком проучавању историјских чињеница. Пажњу му више привлачи синхронија – међусобна повезаност чињеница у истраживаном периоду и простору, неголи дијахронија, као ређање чињеница у времену. Следствено томе, сва осебужност Титове личности и личне власти упоређује се са претходницима, кнезом Милошем и Пашићем у *дијахроном социолошкоисторијском* поређењу, уз разумљив степен идентификовања аутентичности и непоновљивости, карактеристичних за све догађаје, појаве, процесе и личности у историји. Тројица великане српске историје компарирана су са становишта фундаменталног циља – тежње за стварањем самосталне снажне државе, комбинацијом најразличитијих средстава, од борбе до лукавства. „Милош је увидео да се против Турака може више лукавством него оружјем, Пашић је учвршћивао српску државу гипкошћу модерног европског партијског политичара, а Тито је експлозивни југословенски простор најдуже држао у миру и готово незамисливом стању независности од великих сила.“ Слично врлинама и мање тројице државника, те њихов раскорак са захтевима времена у коме су делали, идентификовани као Милошева неспособност да уочи да пропашћу феудализма ишчезава и кнежевски патри-

монијализам, Пашићева доживотна неприлагођеност вишенационалној држави и основним поступатима модерног федерализма, као и Титово тврдоглаво инсистирање на монополском положају партије у доба њене историјске превазиђености, сврставало их је у владаре који су дочекавши дубоку старост ушли у ред тврдих конзервативаца са наглашеном антизападном усмереношћу. Ипак, изузетна динамика и у позним годинама чинила је да се њихов ауторитет и харизма не окрње до задњег дана. Снажан осећај за прагматизам, али са визијом, одсуство реторичког дара, али са јаком интуицијом да се приближе народу, као и опште пожељне карактеристике балканског политичара – истрајност, храброст, бистрина, лукавство, гипкост и оперативност – чинили су их међашима српске историје, уз ограду да се величина члног појединца не мери његовом моћи и незамењивости, већ модернизацијским учинком у својој епохи.

Посебно место у књизи заузима анализа *йоли-тичке културе*, својеврсне историје менталитета (историјске антропологије) као целине мисли и осећаја људи одређеног простора и раздобља. Смелу тврдњу да је Тито представљао изданак српске ослободилачке културе аутор подупире аргументацијом: „Титово идеолошко ослањање на Москву и отпор западном капитализму, постојано и непоколебљиво југословенство и харизма ослободилачког вође која се успешно надовезивала на косовски мит, српску ратничку и државотворну традицију, као и лојалност Срба, га чине владарем чврсто укорењеним у српску пијемонтску ослободилачку традицију.“ Слично осталим српским владарима од Карађорђевог времена, осведочени ратни учинак је давао морално

покриће за неограничену и доживотну владавину земљом као надуставног политичког чиниоца. Речју, у балканској политичкој култури, власт припада ономе ко је за њу пролио највише крви. Сам Тито је често истицао и подсећао на ратни учинак Партије као легитимацијску основу трајног поседовања власти и конзервације страначког монизма. Пример ратног победника Черчилса, који губи прве постратне изборе, непознат је српској/балканској традицији. Постојала је тек терминолошка разлика – након Првог светског рата та појава била је позната као солунашење а у Титово време – партизанштина. Суштинска дистинкција у корист потоње лежи у српској националној ексклузивности солунаштва, као моралне основе српске доминације у првој Југославији, сматра Кульић. Наиме, на етнички хетерогеном балканском простору трајно истицање моралне супериорности једне нације неумитно је водило у шовинизам, због чега морална основа Титове партизанштине није имала национални већ партијски ексклузивитет, закономерно распоређен на све народе, као нужна претпоставка националне симетрије, *conditio sine qua non* опстанка федерације равноправних етничитета.

Титова национална *политика*, ослоњена на сопствени наднационални карактер и државно јединство, чија основа није била јединствена нација него јединствена партија, (с)творила је федерацију као савез историјских и политичких нација, са уверењем да потоње могу амортизовати анимозите међу историјским нацијама. Државно јединство Тито је јачао слабљењем српске доминације увођењем покрајина, српско-хрватску напетост је пацификовала стварањем наднационалне републике БиХ, а хрватске покушаје еманципације зауздавао проглашењем Срба за конститутивни елемент Хрватске. Заживела је федерација равнотеже без водећег народа са уграђеном формулом националне равнотеже у свом темељу. Едини легитимни облик испољавања бриге за сопствену нацију било је економско ривалство међу републикама, због чега „није увек било јасно где се завршава економија а где почиње национализам“, примећује професор Кульић.

Титова наднационална харизма била је снажан подстицај космополитизацији с врха и хлађењу националистичких осећања, мењаних за изузетност наднационалног југословенства у чији су оригинални садржај улазили: антифашизам, антисталинизам,

самоуправљање, несврстаност. „За неколико десетећа власти Тито није могао да разгради етничко генеолошко поимање нације нити да га радикалном лаицизацијом и просвећивањем трајно сузбије грађанско политичким схватањем нације. (...) Ипак се може рећи да су комунисти овај сложен процес први озбиљно схватили...“.

У анализи *начина уклањања йолићких неистомишљеника*, као важном сегменту политичке културе иманентном не само Титовој владавини, аутор посебно акцентује лавирање између конзервативних и реформистичких струја унутар Партије: најпре, 1949–1951. обрачун са ретроградним стаљинистима, након чега крила добијају либералнији елементи, одстрањени као ѡиласовци 1954. Тријумф централистично-конзервативне струје пресечен је сменом њеног првог човека, Ранковића, 1966, да би се захуктали реформистички, прозападни курс прекинуо сменом најпре хрватског (1971), а нарочито српског *либералистичкој* руководства (1972). Догматска струја доживљава тријумф, а остарели вођа дефинитивно одлази у табор конзервативаца. Са изузетком ИБ-оваца, у обрачуна са осталим фракцијама Тито није примењивао сирову, стаљинистичку, репресивну праксу, могуће због сопственог неаскетског карактера. Техника обрачуна са непоћуднима је углавном била иста – кад би ситуација сазрела, уочио би се расцеп у врху, дошло би до сукоба, након чега се појављивао Тито у улози арбитра. Тон арбитраже је увек био у рукавицама, консултативно у духу меког ауторитаризма. Али, дилеме у резултат медијације није било, никада. Припремљени за смену су након ритуала самокритике одлазили са положаја, искључивани из Партије и стигматизовани. Непољуљани ауторитет и харизма председника без ограничења мандата били су од великог значаја. „Из сукоба је излазио без одијума чистача, увек чистих руку. Други су обављали посао уклањања, а он је био само крајњи и нужни арбитар. (...) Из више разлога је Тито избегавао утисак политичког насиља стварајући чак атмосферу другарског разлаза и човека који прашта, па се чак и чуди што се оставка тако брзо подноси.“ Парадигматично је да су припадници поражене фракције, повлачећи се у унутрашњи егзил, чешће кривили противничку струју за свој пораз него Тита.

Слично војсци, бескрајно оданој маршалу, који је пресекао преторијанску традицију (готовост на

преврат) српске историје, дипломатија је била лични забран председника. Најделикатнији односи у *својној йолишици* били су, из разумљивих разлога, са Москвом. Сам Тито је говорио да му је раскид са СССР-ом био најтежа одлука у животу. Ипак, упркос све вехементности отпора Сталину, Тито никада није дозволио да се у критици Совјета оде предалеко и пређе у ревизионизам. Фундаментална консеквенца преломне '48. било је раширено уверење да „титоизам“ постаје вирус совјетског лагера, који ће га постепено крњити, у жељи осталих *народних демократија* да се изборе за самостални пут развоја социјализма. Куљић чак наводи процене неких аутора да је поред двеју супер сила још једино Југославија у УН могла да гласа по својој вољи. Било је то постигнуће на које ће Тито с правом бити поносан и неће га се одрећи до краја живота. Свестан стратешког значаја независне Југославије за запад, вешто је користио њихову помоћ одбијајући са индигнацијом свако условљавање, трудећи се да на кон Сталинове смрти значајно побољша односе са Совјетима, али никад толико да би опет постао члан лагера. Непотребно је и помињати да се Тито у оваквим спољнополитичким околностима потпуно одрекао идеолошке ортодоксије, карактеристичне за унутрашњу политику и показао задивљујућу енергију, еластичност и прилагодљивост. Сумирајући резултате југословенске дипломатије у том периоду, Куљић каже: „Очувана је независност државе, идејнopolитичка доследност, подигнут је углед у свету, а помоћ стечена без узвратних уступака.“ Не сме се занемарити чињеница да Тито није само користио повољну геополитичку позицију Југославије, већ је својом гипком и активном спољном политиком значајно утицао на стварање такве консталације, јачајући личним угледом и ретко виђеном динамичношћу међународни престиж Југославије, далеко изнад њене реалне снаге и величине, начинивши је предводником ширег круга неразвијених земаља. „Окренутост и отвореност свету социјалистичке Југославије је била у овом периоду највећа у историји држава овог простора, а Титов готово инстиктивни непровинцијализам је био важан узрок томе“, поентира Куљић.

Као важан сегмент легитимности режима Куљић анализира *однос водећих представника стваралачке интелигенције* према Титу, кроз три различита приступа: Мирослава Крлеже, Добрице Ђосића и

Милована Ђиласа. „Крлежино величање Тита извире из левичарске традиције хрватског југословенства с почетка века, Ђосићева критика је део шире струје која је главну сметњу српском националном интересу видела у 'опасној југословенској заблуди', а Ђиласова диференцирана оцена Тита је израсла из анационалне либералне критике большевизма.“

Најзад, *модернизацијски учинак* као круцијални параметар постигнућа једне владајуће елите и њеног првог човека Куљић посматра вишеслојно: кроз међународни углед земље и њеног вође, који је значајно помогао да се надрасте предратно стагнантно и полуписмено друштво европске периферије и од њега начини средње развијена европска држава, за видног степена самосталности, која се почетком шездесетих, захваљујући привредном расту који је убрзавао друштвену покретљивост, сасвим приближила високо индустрјализованим и високо покретљивим друштвима. „Социјалистичка модернизација је текла у знаку раста животног стандарда, бурног развоја школства и просвећивања, цивилизовавања сељачког друштва и балканске чаршије, релативно скромног криминала (...) и дозиране политичке либерализације“, сумира Куљић.

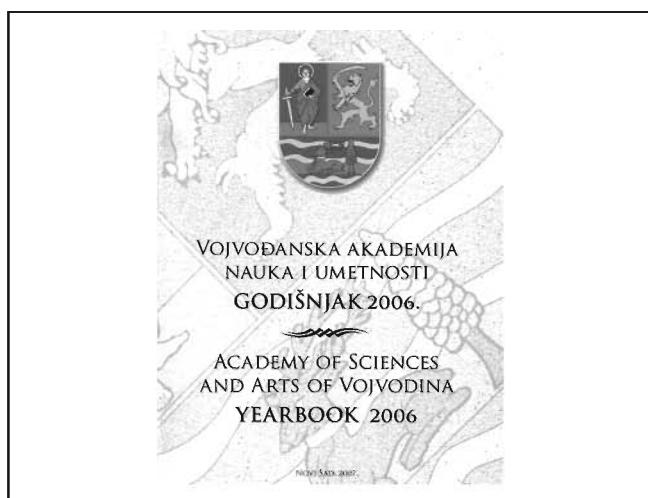
Титова *харизма* пресудно је утицала на горепоменута постигнића, али предуг останак на власти додатно је оснаживао иначе жилав патерналистички тон политичке културе и чврсторукашко мишљење маса. Време и историја ће показати која од ових Титових улога је била пресуднија, или је истина негде на средини – у зрелом добу ауторитарни, непровинцијални реформатор, у дубокој старости је преображен у конзервативну сметњу даљем прогресивизму.

Књига Тодора Куљића учинила је немерљив искорак у сагледавању вишедимензионалности и сложености Титове личности, владавине, њених учинака, те политичке културе, спољних и унутрашњих структура које су је ограничавале. Када би само побројано била свеукупност квалитета студије, могло би се рећи да је начињен важан пробој у професионализам.

Миливој Бешлин

VOJVODANSKA AKADEMIJA NAUKA I UMETNOSTI, GODIŠNjak 2006.

ISSN 1452-2268

U julu 2007. godine Vojvodanska akademija nauka i umetnosti je objavila *Godišnjak 2006.* treći po redu.

Godišnjak 2006. sadrži sledeća poglavlja:

- Uvodna reč
- Sastav VANU
- Izveštaj o radu Skupštine VANU 2006.
- Izveštaj o radu Predsedništva u 2006.
- Izbor novih članova
- Pojedinačne aktivnosti
- Naučnoistraživački rad
- Izdavačka delatnost
- Međunarodna saradnja
- Naučni skupovi, predavanja i koncerti
- Dodela priznanja VANU
- Finansijsko poslovanje u 2006.
- In memoriam (akademik Béla Ribár 1930–2006)
- Summary

Naslovna strana sadrži uporedni naslov na srpskom i engleskom jeziku. Glavni i odgovorni urednik je akademik Rudolf Kastori; pored njega, članovi uredništva su akademici Julian Tamaš i Endre Pap.

U poglavljima *Izveštaj o radu Skupštine VANU 2006.* i *Izveštaj o radu Predsedništva u 2006.* navedene su aktivnosti rukovodećih organa Vojvođanske akademije nauka i umetnosti (ukupan broj sedница, dnevni redovi po kojima su se sednice održavale i odluke/zaključci koji su usvajani).

Poglavlje *Izbor novih članova* izlaže sadržaj izborne sednica Skupštine VANU, koja je održana 2. decembra 2006. godine. Na sednici su izabrani redovni, dopisni i počasni članovi VANU:

- a) za redovnog člana: prof. dr Endre Pap, dopisni član VANU;
- b) za dopisne članove: prof. dr Nada Perišić Janjić, prof. dr Bogomil Karlavaris, prof. dr Vukadin Leovac, mr Sava Halugin i Boško Ivković;
- c) za počasne članove: prof. dr Ernő Pungor (Budapest) i Robert Hammerstiel (Wien).

Pojedinačne aktivnosti je poglavje u kojem su navedene aktivnosti članova VANU u vezi sa učešćem na naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu, učešćem na naučnoistraživačkim projektima i objavljenim radovima.

VANU je u 2006. imala sledeće projekte:

- Matematički modeli za donošenje odluka pod neodređenim uslovima i njihova primena – rukovodilac projekta akademik Endre Pap;
- Vodoprivredni bilans Vojvodine – optimalno upravljanje i održivi razvoj – rukovodilac projekta je prof. dr Milorad Miloradov;
- Razvoj kompleksa tehničkih i pravnih propisa za korišćenje biomase kao energenta, a posebno biogasa – rukovodilac projekta prof. dr Miloš Tešić;
- Slepilo i slabovidost i značaj hirurgije katarakte za smanjenje izlečivog slepila u Vojvodini – rukovodilac projekta prof. dr Slobodanka Latinović;
- Rana detekcija karcinoma debelog creva u različitim etničkim grupama Vojvodine – rukovodilac projekta prof. dr Branimir Gudurić;
- Razvoj hemijskih metoda analize neonikotinoida i derivata piridin-karboksilne kiseline – rukovodilac projekta prof. dr Ferenc Gaál;
- Istraživanje istine o stradanju stanovništva Vojvodine 1941–1948. – rukovodilac projekta prof. dr Dragoljub Živković;
- Duhovni resursi Vojvodine – rukovodilac akademik Julian Tamaš.

VANU je i u 2006. godini imala zajednički međunarodni projekat sa Naučnoistraživačkim institutom za vodoprivredu u Bratislavi *Integrated Management of the*

Selected River Basin Complying with the European Water Framework Directive. Rukovodilac ovog projekta je prof. dr Milorad Miloradov, dopisni član i naučni sekretar Odeljenja za prirodne i tehničke nauke VANU.

Izdavačka delatnost je poglavlje u kojem su navedena izdanja VANU u 2006: *Godišnjak 2005, O prirodi književnosti i prirodi proučavanja književnosti* (pristupna beseda akademika Julijana Tamaša), *Azot i životna sredina* (pristupna beseda akademika Rudolfa Kastorija), *Kristalne strukture itrijumovih nitrata* (pristupna beseda akademika Béle Ribára) i Zbornik apstrakata sa skupa *Energija kao izvor nastajanja*.

Od naučnih skupova koje je VANU organizovala u 2006, navedeni su sledeći:

1. *Jezik, obrazovanje, kultura, zaštita ljudskih i manjinskih prava u Vojvodini i zemljama u tranziciji* (23. januar 2006), sa međunarodnim učešćem;

Na skupu se radilo u tri sekcije: a) Pravni aspekti tranzicije; b) Višejezičnost i multikulturalizam; c) Nauka i kultura u tranziciji;

2. *VANU na putu ka evropskim integracijama* (12. septembar 2006), uz učešće predsednika i potpredsednika akademija nauka: Austrije, Mađarske, Rumunije, Slovačke i Bosne i Hercegovine. Konferencijom je obeleženo tri godine postojanja VANU.

U *Dodeli priznanja* naveden je spisak lica i institucija kojima je VANU dodelila zahvalnice. Pažnju posebno zavređuje deo koji se tiče Nagrade članova VANU, koja je prvi put dodeljena u septembru 2006, a fond novčanih nagrada je formiran isključivo sredstvima članova VANU. Laureati su bili Nadežda Radović, publicista i književnik, i dr Valerija Gužvanj (PMF – Novi Sad), kojoj je nagrada dodeljena u grupi mlađih naučnih stvaralača – za oblast hemije insekticida.

Na kraju je poglavlje *In Memoriam*, koje je posvećeno akademiku Ribar Beli (1930–2006), naučniku i pedagogu evropskog glasa i jednom od (re)osnivača Vojvođanske akademije nauka i umetnosti.

Mr Uglješa Belić

ГОДИШЊАК МУЗЕЈА ГРАДА НОВОГ САДА

Број 2/2006, Нови Сад 2007.

Пред nama је други број *Годишњака Музеја Гра-да Новој Сада*, периодичне публикације, чији је први број изашао 2006. године, са циљем да се јавност упозна са радом Музеја града Новог Сада и богатством његових збирки. *Годишњак Музеја Гра-да Но-вој Сада* наставља промоцију листа *Весићи Музеја Гра-да Но-вој Сада*, који је излазио од 1971. до 1976. године.

Др Драго Његован, директор Музеја града Новог Сада и главни и одговорни уредник *Годишњака Му-зеја Гра-да Но-вој Сада*, у уводној речи истиче да је претходни број *Годишњака* лепо примљен у стручној и широј јавности и да се редакција нада да ће тако бити и са овим бројем.

Други број *Годишњака* подељен је на следеће тематске целине: Археологија; Историја; Историја уметности; Етнологија; Конзервација и рестаурација; Оцене и прикази; Збивања, Принове и За сећање.

У делу посвећеном археологији представљају се Надежда Савић, Дивна Гачић, др Славица Кру-

нић и Илдико Медовић, са следећим темама: Надежда Савић, *Здете са рељефним медаљонима са Петроварадинске тврђаве*; Дивна Гачић, *Резултати запишићних археолошких испитраживања у апријуму мајсисираша у Сремским Карловцима*; Славица Крунић, *Античког археолошког анализа касноантичкој троби откријеној у апријуму мајсисираша у Сремским Карловцима*; Илдико Медовић, *Основне претпоставке музеолошке обраде окрасних камених артефаката са средњојадолитских налазишта у Војводини*.

Историјски део чине радови академика Славка Гавриловића, др Драге Његована, др Агнеш Озера, Богољуба Савина, мр Ђорђа У. Крстића и Гордане Петковић: Славко Гавриловић, *Срби у аустријско-турском рату 1716-1718*; Драго Његован, *Записник прве седнице проширеног савета трга Новој Сада од 25. фебруара 1919. године*; Агнеш Озер, *Прилој историји тешкотрафске тракацама модерној Новој Сада*; Богољуб Савин, *Заочиавшина Васе Станића у Музеју трга Новој Сада*, Ђорђе У. Крстић, *Докази о*

Милевиној тесној научној сарадњи са супругом Албертом Анштајном; Гордана Петковић, *Неколико докумената о Василију Вујићу, директору Карловачке гимназије*.

Аутори текстова у делу посвећеном историји уметности су: Rosa D' Amico, Љиљана Лазић и Јелена Бањац. Прилози ових аутора су: Rosa D' Amico, *Per la costruzione di nuovi ponti: La collezione d' arte italiana del Muzeo civico di Novi Sad*; Љиљана Лазић, *Штампани штакости 18. века – два фрајмената ратионице Оберкамф у Музеју Града Новој Сада*; Јелена Бањац, *Слике Душана Миловановића у Завичајној галерији Музеја Града Новој Сада*.

У етнолошком делу налазе се два прилога: Ивана Јовановић, *Колекција берберске занати Одељења за етнографију Музеја Града Новој Сада*; Мирјана Менковић, *Нова женска штампа у Србији на почетку 20. века*.

Део посвећен конзервацији и рестаурацији чини један прилог: Јожеф Ердељи, *Рестаурација стакла*.

Др Драго Његован је главни и одговорни уредник *Годишњака Музеја Града Новој Сада*. Уредништво чине: Радован Бунарчић, Љубомир Вујаклија, Саво Гвозденовић, Весна Недељковић Ангеловска, др Драго Његован и др Агнеш Озар; секретар уредништва је Даница Симоновић; лектор је мр Лидија Мустеданагић; на енглески језик преводи мр Александар Кавгић, а о графичком дизајну и припреми за штампу брине Александар Козлица.

Уредништво је уложило пуно напора да приложи обухвате све области којима се Музеј бави. Часопис у потпуности испуњава своју првобитну идеју да заинтересованој јавности пружи увид у рад и резултате рада кустоса и осталих стручњака Музеја града Новог Сада, да је упозна са збиркама Музеја, са новим музеолошким приступима и са актуелностима у музеологији.

Душан Мильковић

NAUČNI SKUP „PANONIJA–BALKAN–SREDOZEMLJE“

У Новом Саду је 1. и 2. јуна 2007. одржан међународни научни симпозијум под називом *Panonija–Balkan–Sredozemlje*. Симпозијум је имао и пригодан, сведарски карактер, jer је njим obeležено 80 година живота и 60 година рада академика Богумила Храбака, dugogodišnjeg profesора на предмету Општа историја средњег века на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду.

На симпозијуму се окупило 17 научних радника и истраживача из земље и из иностранства, mahом суседних држава. Скуп је одржан у сали Скупштине АП Војводине, а отворио га је, pozdravivши учеснике, госте и представнике

sredstava javnog informisanja, председник VANU, академик Julijan Tamaš.

Pредседник VANU se posebno toplo zahvalio akademiku B. Hrabaku na njegovoј donaciji, zahvaljujući kojoj je formiran *Fond akademika B. Hrabaka za publikovanje doktorskih disertacija*.

Organizator скупа била је Вojвођанска академија наука и уметности.

Skupom je predsedavalо radno predsedništvo, koje su činili: dr Milka Zdraveva (Skopje), prof. dr Milenko Pekić (Kosovska Mitrovica) i prof. dr Živko Sekulić (Banja Luka).

U uvodnom delu podneti su sledeći referati:

- akademik Bogumil Hrabak, *Poslovno svestrani katalonski konzul u Dubrovniku Peroto Torilje (1499–1513)*;
- dr Lenka Blehova-Čelebić (Istorijski institut Crne Gore), *Problemi i domeni proučavanja istorije srednjovjekovne crkve na crnogorskom primorju*;
- mr Đura Hardi (Filozofski fakultet, Novi Sad), *Testament jednog Napolitanca u Ugarskoj kao izvor za njegovo poslovanje 133. godine*;
- mr Snežana Božanić (Filozofski fakultet, Novi Sad), *Razvoj rudarstva i trgovina plemenitim metalima u manjim kopaoničkim rudnicima u srednjem veku*;
- Darijuš Samii (Muzej Vojvodine, Novi Sad), *Izveštaj dominikanca Adama Gijoma u istoriografiji*.

U drugom, poslepodnevnom delu skupa svoje radove izložili su sledeći učesnici:

- dr Branislav Milutinović, *Srednjevjekovna Albanija u delu Bogumila Hrabaka*;
- mr Radmilo Pekić (Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica), *Veze Dubrovnika i balkanskih zemalja s Italijanima i Kataloncima u radovima prof. B. Hrabaka*;
- Dalibor Elezović (Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica), *Stara Raška u istraživačkom opusu akademika Bogumila Hrabaka*;
- prof. dr Ivan Balta (Filozofski fakultet, Osijek), *Kritički osvrti na neke naučne radove Bogumila Hrabaka objavljene u Zborniku Historijskog instituta Slavonije*;
- mr Saša Marković (Pokrajinski sekretarijat za nauku i tehnološki razvoj, Novi Sad), *Prilog proučavanju političkih stranaka u Vojvodini od 1918–1929. godine*;
- prof. dr Đorđe Mikić (Filozofski fakultet, Banja Luka), *Misao akademika Bogumila Hrabaka o novijoj istoriji Bosne i Hercegovine*;
- prof. dr Milenko Pekić (Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica), *Akademik Bogumil Hrabak o albanskoj istoriji XIX i XX vijeka*.

U trećem i poslednjem delu skupa prezentovani su sledeći radovi:

- dr Milka Zdraveva (Institut za nacionalnu istoriju, Skoplje), *Makedonija u radovima akademika Bogumila Hrabaka*;
- prof. dr Petar Rokai (Filozofski fakultet, Novi Sad), *Kako je umro Jan Hus?*;
- prof. dr Čedomir Lučić (Filozofski fakultet u Nišiću i Istorijski institut Crne Gore), *Bogumil Hrabak u svjetlosti kritičko-istorijske misli*;
- prof. dr Živko Sekulić (Filozofski fakultet, Banja Luka), *Neki aspekti istorijske prošlosti Bosne i Hercegovine XIII do XVII vijeka u stručno-naučnoj prezentaciji akademika Bogumila Hrabaka*;
- prof. dr Aleksandar Kasaš (Filozofski fakultet, Novi Sad), *Bavljenje i doprinos istoriji Vojvodine XX veka polihistora prof. dr B. Hrabaka*.

Na kraju skupa akademik B. Hrabak održao je veoma inspirativno i dirljivo predavanje o metodologiji istorijskih istraživanja, posle čega je usledila živa diskusija u kojoj su učestvovali svi podnosioci referata.

Organizator je sa žaljenjem primio vesti o tome da su neki prijavljeni učesnici opravdano bili odsutni, zbog zdravstvenih problema ili neodložnih obaveza na radnom mestu, tako da su njihovi radovi pročitani.

Narednog dana (2. juna) većina učesnika je, zajedno sa organizatorima i drugim gostima, obišla centar Novog Sada i Petrovaradinsku tvrđavu.

Organizator skupa priprema i zbornik radova, koji će, osim radova koji su bili izloženi na skupu, sadržati i personalnu bibliografiju akademika B. Hrabaka.

Održavanje skupa i pripremu i štampanje zbornika radova pomogli su Pokrajinski sekretarijat za nauku i tehnološki razvoj i Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje i kulturu, kao i nekoliko visokoobrazovnih, privrednih i poslovnih institucija iz Novog Sada.

Mr Uglješa Belić

РАЗМЕНА ПУБЛИКАЦИЈА

Библиотека Музеја Војводине је током 2005. године путем размене примила наведене публикације од следећих установа:

AMSTERDAM

Rijksmuseum:

Bulletin van het Rijksmuseum, Jaargang 52, 3–4, 2004, 53, 1, 2005.

АРАНЂЕЛОВАЦ

Музеј у Аранђеловцу:

Шумадијски записи, 1, 2003, 2, 2005.

BAD DEUTSCH - ALTENBURG

Amt der Niederösterreichischen Landesregierung,

Archäologischer Park Carnuntum:

Carnuntum Jahrbuch, 2004.

БЕЛА ЦРКВА

Народна библиотека:

Nada Stojanović, Muzej u Beloj Crkvi, 2004.

БЕОГРАД

Архив Србије:

Zapisnici sa sednica ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1914–1945, Biblioteka Dokumenti, 2004.

Археолошки институт:

Марко Поповић, Весна Бикић, Комплекс средњовековне митрополије у Београду, Посебна издања, 41, 2004.

Miodrag Tomović, Šarkamen: A Tetrarchic Imperial Palace – the Memorial Complex, Monographs, 45, 2005.

Singidunum, 4, 2005.

The Central Pomoravlje in Neolithization of South East Europe, The Neolithic in the Middle Morava Valley, 1, 2004.

Балканолошки институт САНУ

Balcanica, XXXII–XXXIII, 2001–2002, XXXIV, 2003.

Етнографски музеј:

Братислава Владић – Крстић, Сеоски накит у Босни и Херцеговини у XIX и првој половини XX века, књига 1 и 2, 1995.

Галерија САНУ:

Миодраг Б. Протић, Ирина Суботић, Џамоња: скулптуре, цртежи, пројекти, 103, 2004.

Љиљана Станојевић, ... и др., Први српски устанак и обнова српске државе, 104, 2004.

Никола Јанковић, скулптуре и цртежи, 105, 2003/4.

Историјски институт САНУ:

Историјски часопис, LI, 2004.

Историјски музеј Србије:

Мирослав В. Спасић, Први београдски двор Обреновића, 2004.

Небојша Дамњановић, ... и др., Други српски устанак 1815 – 2005, каталог, конак кнеза Милоша у Топчидеру, 2005.

Музеј примењене уметности

Миланка Тодић, Фотографија у Србији у XIX веку

Музеј аутомобила:

Предраг Марковић, ... и др., Аутомобил у Београду 1918 – 1941, 2002.

Музеј Српске православне цркве:

Бранко Чоловић, Ризница Српске православне цркве у Сремским Карловцима, 1999.

Народна библиотека Србије:

Радоман Станковић, Рукописне књиге Музеја Српске православне цркве у Београду, водени знаци и датирање, Опис јужнословенских ћирилских рукописа, 5, 2003.

Радоман Станковић, Рукописне књиге манастира Свете Тројице код Пљевља, водени знаци и датирање, Опис јужнословенских ћирилских рукописа, 6, 2003.

Београдско четворојеванђеље 1552, 2000.

Српска академија наука и уметности:

Неђелько Паовица, Завође, антропогеографска истраживања, СЕЗ, СІ, Насеља и порекло становништва, књ. 47, 2005.

Први српски устанак, двеста година после, 2005.

Законик цара Стефана Душана, зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобра 2000. поводом 650 година од проглашења, Научни скупови, CVIII, Одељење друштвених наука, 24, 2005.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, II, 3/І, 3/ІІ, 2004.

Глас, CCCXCVI, Одељење историјских наука, 12, 2004.

Зборник за историју БиХ, 4, 2004.

Great Serbia – truth, misconceptions, abuses, Papers presented at the International Scientific Meeting held in the SANU, October 24–26. 2002, 2004.

Завод за проучавање културној развијатка:

Kultura, časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku, 109 / 112, knj. I, II, 2004.

Завод за заштиту природе Србије:

Заштита природе, 56, 1, 2004.

BERLIN

Deutsches Archäologisches Institut:

Askold I. Ivantchik, Kimmerier und Skythen, Steppenvölker Eurasiens, II, 2001.

Marianne Pollak, Die germanischen Bodenfunde des 1.-4. Jahrhunderts n. Chr. in nördlichen Niederösterreich, 1980.

Humboldt - Universität:

Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift, 44, 4, 2003, 45, 1, 2-3, 2004.

BERN

Institut für Ur - und Frühgeschichte:

Archäologie in Kanton Bern, 5 (a+b), 2004.

BRATISLAVA

Slovenské národné múzeum:

Zborník Slovenského národného múzea, Archeológia, 14, 2004, Historia, 44, 2004.

Radoslav Čambal, Bratislavský hradný vrch-akropola neskorolaténskeho oppida, Zborník Slovenského národného múzea, Supplementum 1, 2004.

BUCUREŞTI

Academia Română, Institutul de Arheologie:

Dacia, Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, XLVI-XLVII, 2002-2003.

Institutul de Istoria artei :

Marius Porumb, Dicționar de pictura veche românească din Transilvania sec. XIII-XVIII, 1998.

BUDAPEST

ELTE Történeti Intézetének Könyvtára:

Autonómiai Magyarországon 1848-1998, 2004.

Iparművészeti Múzeum:

Ars decorativa, 23, 2004.

Kulturális Örökségvédelmi Hivatal:

Műemlékvédelem, 5, 6, 2003, 1, 2, 3, 4, 2004.

Műemlékvédelmi Szemle, 1, 2, 2002.

Magyar Tudományos Akadémia, Régészeti Intézet:

Archäologische denkmäler der awarenzeit in Mitteleuropa, Varia archaeologica Hungarica, XIII/1, XIII/2, 2002.

Bálint Csanád, A nagyszentmiklósi kincs, Régészeti tanulmányok, Varia archaeologica Hungarica, XVIa, 2004.

Irén Juhász, Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szacsvas-Grexá Téglagyár, fo 68, Monumenta Avarorum Archaeologica, 7, 2004.

Archaeologiai Értesítő, 129, 1-2, 2004.

Antaeus, 27, 2004.

Magyar Tudományos Akadémia, Művészettörténeti Kutatóintézet:

Ars Hungarica, 1, 2004.

Néprajzi Múzeum:

Néprajzi Értesítő, LXXXVI, 2004.

Szojka Emese, A sárközi bútor, Catalogi Musei Ethnographiae, 10, 2005.

Országos Széchényi Könyvtár:

Magyarország történeti demográfiája (896-1995), 1997.

Visy Zsolt, A ripa pannónica magyarországon, 2000.

Numizmatikai közlöny, C-CI, 2001-2002,

CII-CIII, 2002-2003.

Самоуправа Срба у Мађарској:

Ласло Фелфелди, Плесне традиције Срба у Поморишју, 2003.

Српски календар за просту 2005. годину, 2004.

Szépművészeti Múzeum:

Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, 99, 2003, 100, 2004.

БУДВА***Музеј Јадра:***

Данило Калезић, Будва, 1996.

L. Đurašković, Č. Marković. Z. Mrvaljević,
Muzej grada Budve, 2003.
Dragana Ivanović, Moderna galerija Budva, 2002.

CAMBIDGE***Tozzer Library, Harvard University:***

Jeffry P. Brain, Tunica Treasure, Papers
of the Peabody Museum of Archaeology
and Ethnology, 71, 1979.

Mariana Mesa, Seven prehistoric settlements
in West-Central New Mexico; Charles R.
McGimsey III, a Report of the Upper Gila
Expedition, Papers of the Peabody Museum
of Archaeology and Ethnology, 72.

Stanley J. Olsen, An Osteology of some Maya
Mammals, Papers of the Peabody Museum
of Archaeology and Ethnology, 73, 1982.

ЦЕТИЊЕ***Народни музеј Црне Горе:***

Ande Kapičić, Crna Gora u magičnom oku princeze
Ksenije, 2003.

Milan Jovićević, Montenegrin State and Dynastic
Emblems, 2001.

Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, 1, 2005.

CLUJ-NAPOCA

Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga“:
Studia universitatis babes-bolyai, historia, 1-2, 2001,
1-2, 3, 2002, 1, 2, 3, 2004.

Muzeul National de Istorie a Transilvaniei:
Acta Musei Napocensis, 39-40/I, 2002-2003.

COPENHAGEN

The Royal Danish Academy of Science and Letters:
P.J. Riis, Ingolf Thuesen... et al., Topographical
Studies in the Gabla plain, Historisk - filosofiske
Skrifter, 28, 2004.

Fabritius Buchvald, Iron and Steel in Ancient Times,
Historisk-filosofiske Skrifter, 29, 2005.

Danish Sources for the History of Ghana 1657-1754,
vol. 1, 1657-1735, Historisk-filosofiske Skrifter,
30, 2005.

H. C. Orsted's Theory of Force, an unpublished
textbook in dynamical chemistry
Historisk-filosofiske Meddelelser, 86, 2003.

Helge Kragh, Phosphors and Phosphorus in Early
Danish Natural Philosophy, Historisk-filosofiske
Meddelelser, 88, 2003.

John Buridan and Beyond, Topics in the Language
Sciences 1300-1700, Historisk-filosofiske
Meddelelser, 89, 2004.

Sune Dalgård, Kanslere og Kancellier især "fyske" I
Danmark og Holsten hen imod Enevælden,
Historisk-filosofiske Meddelelser, 90, 2005.

The Imaginary Polis, Symposium, January 7-10, 2004,
Historisk-filosofiske Meddelelser, 91, 2005.

C. Barker Jorgensen, Daniel Frederik Eschricht
(1868-1863) and Peter Wilhelm Lund
(1801-1880), Danish pioneers in experimental
physiology, Historisk-filosofiske Meddelelser,
92, 2005.

Mogens Herman Hansen, The Tradition of Ancient
Greek Democracy and its Importance for
Modern Democracy, Historisk-filosofiske
Meddelelser, 93, 2005

ЧАЧАК***Народни музеј:***

Зборник радова Народног музеја, XXXII, 2002,
XXXIII, 2003, XXXIV, 2004.

Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, Манастири
Овчарско-кабларске клисуре, 2004.

Снежана Шапоњић-Ашанин, Преслице, 2004.

DRESDEN***Landesamt für Archäologie mit Landesmuseum
für Vorgeschichte:***

Arbeits und Forschungsberichte zur Sächsischen
Bodenkmalpflege, Bd. 45, 2003.

GER***Dobó István Vármúzeum:***

Agria XL, 2004.

FRANKFURT/MAIN***Römisch-germanische Kommission des Deutschen
Archäologischen Instituts:***

Bericht der R.G.K, Band 85, 2004.

Germania, Jg. 82, 2, 2004.

FREIBURG

Institut für Ur- und Frühgeschichte und Archäologie des Mittelalters der Universität:
Archäologische Nachrichten aus Baden, 70, 2005.

GÖTTINGEN

Seminar für Ur- und Frühgeschichte:
Göttinger Jahrbuch, 52, 2004.

GRAZ

Historischer Verein für Steiermark:
Blätter für Heimatkunde, 2-3, 4, 2004, 1, 2-3, 2005.
Historisches Jahrbuch der Stadt Graz, 34-35, 2005.
Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark, 95, 2004.

Steiermärkisches Landesarchiv:

Martin F. Polaschek, Die Bezirksvertretungen in der Steiermark zwischen 1918 und 1938, Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives, 22, 1997.

Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchives, 52-53, 2004.

GRONINGEN

Groningen Institute of Archaeology:
Paleo-Aktuell, 14-15, 2002-2003.

HALLE (SAALE)

Landesamt für Archäologie:
Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, 86, 87, 2003, 88, 2004.

HAMBURG

Universität Hamburg, Archäologisches Institut:
Gabrielle Ulrike Perner, Chorologie, Erkenntniswege und Erkenntnisgrenzen in der Archäologie, Arbeiten zur Urgeschichte des Menschen, 23, 2003.

ХЕРЦЕГ НОВИ

Завичајни музеј:
Младен Црногорчевић, Писма, 2001.
Никола Ј. Јурић, Прилог расправи о националном карактеру Боке Которске у садашњости и прошлости, 2001.

IASI

Institutul de Arheologie:
Ion I. Solcanu, Romanian Art and Society (XIV-XVIII century), 2004.

КИЇВ

Національна бібліотека України:
Археологія, 3, 2004, 4, 2005.

KITTSEE

Ethnographisches Museum:
Keramik – Gebrannte Idylle, Typen / Regionen / Museen, 2005.
Keramik als Zeichen regionaler Identität, Kittseer Schriften zur Volkskunde, 16, 2005.

KÖLN

Römisch-Germanisches Museum:
Kölner Jahrbuch, 36, 2003.

KOTOR

Pomorski muzej Crne Gore:
Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, LII, 2004.

KRAKÓW

Instytut archeologii i etnologii Polskiej Akademii nauk:
Sprawozdania archaeologiczne, 56, 2004.

КРУШЕВАЦ

Народни музеј:
Крушевачки зборник, 4, 1988-89, 5-6, 2000, 7-8, 2001, 9-10, 2003.

LEIPZIG

Museum für Völkerkunde:
Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig, XLII, 2004.

ЛЕСКОВАЦ

Народни музеј:
Лесковачки зборник, 45, 2005.

LIBEREC

Severočeské muzeum:
Sborník Severočeského muzea, Historia, 13, 2004.

LINZ

Oberösterreichisches Landesmuseum:
Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines
Gesellschaft für Landeskunde, 149, I,
Abhandlungen, II, Berichte, 2004.

Interpretierte Eisenzeiten, Fallstudien, Methoden, Theorie, Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich, 18, 2005.

Lothar Schultes, Die gotischen Flügelaltäre Oberösterreichs, Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich, 12, 2005.

Wie wir wohn(t)en, Alltagskultur seit 1945, 2005.

Nordico-Museum der Stadt Linz:
Erwin M. Ruprechtsberger, Peter Trebsche, Eine Töpferwerkstatt in Linz aus der Zeit um 1600, Linzer Archäologische Forschungen, Sonderheft XXVIII, 2003.

Erwin M. Ruprechtsberger, Einige Gedanken zum zeitlichen und kulturellen Umfeld des Märtyrers Florianus von Norikum, Linzer Archäologische Forschungen, Sonderheft XXIX, 2005.

Erwin M. Ruprechtsberger, Ritzinschriften auf Keramikfunden aus den antiken Lentia/Linz, Linzer Archäologische Forschungen, Sonderheft XXX, 2004.

Erwin M. Ruprechtsberger, Neufunde von bronzezeitlichen Schwertern aus Luftenberg und Steyregg- zur Spätbronzezeit im Linzer Raum, Linzer Archäologische Forschungen, Sonderheft XXXI, 2004.

Erwin M. Ruprechtsberger, Tobruk/Antipyrgos (Libyen), Ein Beitrag zur Archäologie und Topographie der Stadt, Linzer Archäologische Forschungen, Sonderheft XXXII, 2005.

Erwin M. Ruprechtsberger, Neue Beiträge zum römischen Kastell von Lentia/Linz, Linzer Archäologische Forschungen, 36, 2005.

LONDON

University College:
Archaeology International, 2004-2005.

Royal Anthropological Institute:
Anthropology Today, vol. 21, 1, 2, 3, 4, 5, 2005.

LJUBLJANA

Narodni muzej
Sneža Tecco Hvala, ... et al. Železnodobne gomile na Magdalenski gori, Katalogi in monografije, 36, 2004.

The Autonomous Towns of Noricum and Panonia, Situla, 41, 2004.

The Autonomous Towns of Noricum and Panonia, Situla, 42, 2004.

Argo, 47, 2, 2004.

Prirodoslovni muzej Slovenije:
Scoplia, Revija Prirodoslovnega muzeja Slovenije, 54, 2004.

Slovenska akademija znanosti in umetnosti:
Letopis SAZU, 54, 2003, 55, 2004.

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za arheologiju:

Viktorijev spodmol in Mala Triglavca, prispevki k poznavanju mezolitskega obdobja v Sloveniji, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 9 Arheološki vestnik, 55, 2004.

Slovenski etnografski muzej:
Etnolog, 14, 2004.

MADRID

Instituto de Historia, Departamento de Prehistoria:
Trabajos de prehistoria, 62, 1, 2, 2005.

MAINZ

Deutsches Archäologisches Institut:
Eurasia Antiqua, 10, 2004.

Römisch-Germanisches Zentralmuseum:
Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Jg. 50, 1, 2, 2003.

MISKOLC

Herman Ottó Múzeum:
Bencsik János, Kapitalizálódó gazdaság polgárosodó társadalom, Officina musei, 13, 2003.

A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XLII, 2003.

MÜNCHEN

Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege:
Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege, 43-44, 2002-2003.

Südost-Institut:
Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches, Institutionen-Inhalten-Personen, Südosteuropäische Arbeiten, 119, 2004.

Noyan Dinçkal, Istanbul und das Wasser, Zur Geschichte der Wasserversorgung und Abwasserentsorgung von der Mitte des 19. Jahrhundert bis 1966., Südosteuropäische Arbeiten, 120, 2004.

Markus Koller, Bosnien an der Schwelle zur Neuzeit, Eine Kulturgeschichte der Gewalt (1747-1796), Südosteuropäische Arbeiten, 121, 2004.

MÜNSTER

Westfälisches Museum für Archäologie:

Das Museum = The Museum, 2004.

Michael Baales, Die in der Wette

Leben-Prärieindianer und Eiszeitjäger, 2005.

Neujahrsgruß, Jahrebericht für Westfälisches

Museum für Archäologie 2004, 2005.

NEUCHÂTEL

Musée d'ethnographie:

Bibliothèques et musées 2004, 2005.

NITRA

Archeologický ústav SAV:

Václav Furtánek, Zlatý vek v Karpatoch, Keramika
a kov doby bronzovej na Slovensku (2300-800
pred n.l.), 2004.

Študijné zvesti, 34, 35, 2002, 36, 2004.

НИШ

Народни музеј:

Зборник, 12, 2003.

Наташа Дрча, Мирољуб Алексић, ретроспектива,
2004.

Мира Јоцић, Археолошко благо Ниша од неолита
до средњег века, 2004.

НОВИ ПАЗАР

Музеј Рас:

Новопазарски зборник, 28, 2004.

НОВИ САД

Архив Војводине:

Кроз фондove и збирке Архива Војводине, 2005.

Библиотека Матице српске:

Годишњак Библиотеке Матице српске, 2004.

Зборник Матице српске за историју,
67-68, 2003.

Зборник Матице српске за природне науке,
108, 2005.

Душица Груbiћ, Службеници, часослови,
Ћирилске рукописне књиге БМС, X, 2004.

Библиотека Текелијанума, 3, Каталог легата
БМС, V, 2004.

Матица српска

Летопис Матице српске, 474, 4, 5, 6, 2004, 475,
1-2, 3, 4, 5, 6, 476, 1-2, 3, 4, 5, 6, 2005.

Музеј Ђрага:

Љиљана Лазић, Папирни театар, 2004.

Весна Недељковић Ангеловска, Ватрогасци
петроварадински, 2005.

Живко Марковић, Петроварадинска тврђава
и Подграђе, 2005.

Зоран Радованов, Петроварадинска тврђава
- корак по корак, 2005.

Богољуб Савин, Новосадски мостови на
Дунаву, 2005.

Јелена Кнежевић, Светлана Михајловић

Радивојевић, Урош Предић – слике из фонда
Народног музеја у Зрењанину и Народног
музеја у Панчеву, 2005.

Позоришни музеј:

П. Марјановић, Мала историја српског позоришта
од XIII – XXI века, 2005.

Спомен збирка Павла Бељанског:

Од Париса до Брашвана, Архитектура јавних
здања у Новом Саду између два светска
рата, 2003.

Јасна Јованов, Спомен збирка Павла Бељанског,
цртежи и графике, 2004.

Галерија Матице српске:

Лидија Мереник, Иван Табаковић 1898-1977, 2004.
Филозофски факултет, Одсек за историју:
Истраживања, 15, 2004.

NÜRNBERG

Germanisches Nationalmuseum:

Stefan Gronert, Rainer Schoch, Prager: Druckgrafik
1967-2003, 2005.

OSIJEK

Muzej Slavonije:

Hermine Göricke Lukić, Grčki, grčko-kolonojalni
i keltski novac iz Muzeja Slavonije
Osijek, 2004.

ПАНЧЕВО

Историјски архив:

Максим Вујић, Православна српска парохија
у Добрици крајем 1901. године, 2005.

Драгиша Ђорђевић, Историја панчевачке
медицине до 1944. године, 2004.

Гордана Јованов, Речник Срба у Банату - изреке,
клетве, псовке и остале умотворине света
банатског, 2005.

Феликс Милекер, Историја градова и градског развића у Банату, 2004.

Никола Милутиновић, Наше вароши, Панчево, 2004.

Јоаникије Миљковић, Повест општежитељнога манастира Војловиће 2002.

Лазар Николић, Хроника места Добрица у Банату, 2002.

Дука Трандафило, Историја Славеносрба, 2004.

Окружни одбор (1848-1849), Аналитички инвентар, 1, 1998.

Магистрат (1848-1849), Аналитички инвентар, 2, 1999.

Nikolae Penca, Monografija opštine Roman-Petre, Petrovoselo, Vladimirovac, 1808-1908, 2001.

PARIS

Direction des Musées de France, Service des Bibliothèques des Archives et de la Documentation Générale:

Classi color, farven i antik skulptur, 2004.

Tanagra, Mythe et archéologie, 2003-2004.

Les collections archéologiques du Musée de Picardie, vol. 1, 1990.

L'Or des rois Scithes, 2001.

Reunion des Musées Nationaux:

L'Europe au temps d'Ulysse, Dieux et héros de l'âge du bronze

PIATRA-NEAMT

Complexul Muzeal Județean Neamt:

Memoria antiquitatis, XXIII, 2004.

ПИРОТ

Музеј Понишавља:

Радмила Влатковић, Стакло и порцелан Пирота, крај XX и почетак XIX века, 2003.

PITTSBURGH

The Carnegie Museum of Natural History:

Annals of Carnegie Museum, vol. 73, 4, 2004, 74, 2, 2005.

Mary R. Dawson, Jason A. Lillecraven, Fanfare for an Uncommon Paleontologist, papers in honor of Malcolm C. McKenna (Bulletin of Carnegie Museum of Natural History, 36), 2004.

PLOVDIV

Археологически музеј:
Годишник на археологически музеј Пловдив, том IX/2, 2004.

POREČ

Pučko otvoreno učilište, Zavičajni muzej Poreštine:
Vladimir Kovačić, Zaštitno arheološko istraživanje u vinogradu jugozapadno od Baćve (Mala biblioteka ZM Poreštine, 11), 2004.

Vlтava Muk, Restauracije i akvizicije u Zavičajnom muzeju Poreštine 2002-2004 (Mala biblioteka ZM Poreštine, 12), 2005.

Elena Uljančić-Vekić, Porečki gradski muzej za umjetnost i povijest (1826.-1945.) (Mala biblioteka ZM Poreštine, 10), 2004.

Elena Uljančić-Vekić, Cinquecentine: Knjige 16. stoljeća Spomeničke knjižnice Zavičajnog muzeja Poreštine (Mala biblioteka ZM Poreštine, 9), 2003.

Dragana Lucija Ratković, Crkvena baština župe Tar, Tar, Vabriga, Frata, kulturno-povijesni vodič (Mala biblioteka ZM Poreštine, 8), 2003.

Elena Uljančić-Vekić, Građanima Poreča!, plakati i obavijesti porečke prošlosti (1784.-1841.) (Mala biblioteka ZM Poreštine, 7), 2003.

Vlтava Muk, Etnografsko naslijeđe i etnografi Poreptine (1952.-1975.) (Mala biblioteka ZM Poreštine, 13)

PRAHA

Archeologický ústav AV ČR:
Arheologicke rozhledy, ročník LVI, 3, 4, 2004, LVII, 1, 2005.

Amei Lang, Fernkontakte in der Eisenzeit, dřílkovč kontakty v době železné, 2002.

Bořivoj Nechvátl, Kapitulně chrám Sv. Petra a Pavla na Vyšehradě, archeologický výzkum, 2004.

Etnologický ústav AV ČR:, archeologický Český lid, ročník 91, 1, 2, 3, 4, 2004.

Knihovna Národního muzea:
Muzejní a vlastivední práce, ročník 42, 112, 3, 4, 2004.

ПРИЈЕПОЉЕ

Музеј у Пријепољу:
Милешевски записи, 1, 1995, 3, 1998, 4, 2000.

ПРИЛЕП

Завод за заштиту на спомениције на културе и Музеј:
Рубинчо Белчески: Град Прилеп - Марков град, 2003.

PTUJ

Pokrajinski muzej:
Marjana Tomanič-Jevremov, Obrtniške delavnice rimske Petovione, 2004.

PULA

Arheološki muzej Istre:
Vesna Girardi Jurkić, Kristina Džin, Sjaj antičnih nekropol Istre, razstava, 2005. (katalog 66)
Alka Starac, Augustov hram, Kulturno-povijesni spomenici Istre, 8, 2004.
Histria archaeologica, 33/ 2002, 2004,
34/2003, 2005.
Medunarodno središte hrvatskih sveučilišta u Istri:
The Magic of Istria, An Exhibition of Croatian History, Art and Culture, 2000.

SALZBURG

Salzburger Museum Carolino Augsteum:
Jahresschrift, 49, 2003.

SCHWERIN

Archäologisches Landesmuseum:
Landesamt für Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, Jahrbuch, 2003, 51, 2004.

СКОПЈЕ

Музеј на југ Скопје:
Марина Ончевска Тодоровска, Доцноантичка грнчарија од Скупи, (втора половина на IV-VI век), 2004.
Друштво за класични студии:
Жива антика, 53, 1-2, 2003.

SPLIT

Arheološki muzej:
Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, 98, 2005.
Arsen Duplančić, Radoslav Tomić, Zbirka slika Arheološkog muzeja u Splitu, 2004.

Maja Bonačić Mandinić, Grčki novac, u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu, 2004.

СРЕМСКА МИТРОВИЦА

Музеј Срема:
Ljiljana Radulovački, Zanati prehrambenog smera u Sremskoj Mitrovici, 2004.
Завод за заштиту споменика културе:
Мирјана Лесек, Уметничка баштина у Срему II, 2004.

ST. PÖLTEN

Verein für Landeskunde:
Unsere Heimat, 1, Jg. 76, 2005.
Unsere Heimat, Zeitschrift für Landeskunde von Niederösterreich, Jg. 75, 4, 2004.

STRÁŽNICE

Národní ústav lidové kultury:
Národopisné revue, 3, 4, 2004, 1, 2, 3 2005.

СУБОТИЦА

Градски музеј:
Museion, 4, 2004.
Magyar László, Ilustrovana istorija Subotice, 2004.
Историјски архив:
Stevan Mačković, Industrija i industrijalci Subotice (1918-1941), 2004.
Leksikon podunavskih Hrvata, Bunjevaca i Šokaca, 1, 2, 2004.
Ex Pannonia, 8, 2004.

Међународни завод за заштиту споменика културе:
Геза Ваш, Црква Св. Терезе Авилске, 2003.
Бранислава Шади, Сенђански опус Беле Лajте, 2003.
Сава Љубичић, Српска православна црква Вазнесења Господњег у Суботици, 2003.

Сава Љубичић, Српска православна црква Св. Саве у Молу, 2003.
Валерија Беседеш, Капела Св. Рока у Суботици, 2003.

SUÇEAVA

Complexul Muzeal Bucovina:
Ioan Cocuz, Moldova Măriei - Sale Ștefan cel Mare și Sfânt, 2004.

SZÉKESFEHÉRVÁR***Szent István Király Múzeum:***

Alba regia, Annales musei Stephani regis, XXXIII,
2004.

SZEKSZÁRD***Wosinsky Mór Megyei Múzeum:***

Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, XXVI, 2004.

SZENTENDRE***Ferenczy Múzeum:***

Studia comitatensis, 28, 29, 2004.

Српска православна црквено – уметничка збирка:

Динко Давидов, Сентандрејска Саборна црква, 2001.

Из историје српско – мађарских културних веза, 2003.

SZOMBATHELY***Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága:***

Savaria, A Vas Megyei Múzeumok Értesítője, 28, 2004.

ШАБАЦ***Народни музеј:***

Гордана Козић, Стари град Шабац, 2004.

Miloje Vasić, Ostava Denara i Antoninijana iz Donjeg Crniljeva, 2005.

TORUN***Muzeum etnograficzne im. Marii Znamierowskiej – Prüfferowej w Toruniu:***

Kinga Turska – Skowronek, Sztuka koronki, strój i wnętrze, 2002.

Alfred Gauda, Twórczość ludowa w ekslibrisie, 2002.

Grażyna Szelągowska, Cztery pory roku, o sianiu, zbieraniu i świętowaniu, 2001.

УЖИЦЕ***Историјски архив:***

Марко Поповић, Ужицки град, 2004.

VESZPRÉM***Veszprém Megyei Múzeum Igazgatóság:***

Balácai közlemények, VII, 2004.

A Veszprém Megyei Múzeumok közleményei, 23, 2004.

K. Palágyi Sylvia, Veszprém Megye római kori kőfaragványainak gyűjteménye Baláca, római kori villagazdaság, 2004.

K. Palágyi Sylvia, Római kori üvegek a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményéből, 2004.

K. Palágyi Sylvia, Római kori lószerszám – és járomveretek a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményéből, 2003.

ВРШАЦ***Градски музеј:***

Феликс Милекер, Банатске историје, Милекерове свеске, 3, 2003.

VUKOVAR***Gradski muzej:***

Josip Forjan, Zdenka Lechner, Kod bećarskog križa, Narodne nošnje okolice Vukovara i Iloka, 2003.

WEIMAR***Landesamt für Archäologie:***

Alt - Thüringen, 37, 2004.

WIEN***Österreichisches Museum für Volkskunde:***

Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, 107, 2004, 108, 2005.

Institut für Ur- und Frühgeschichte:

Archaeologia Austriaca, 87, 2003.

WROCŁAW***Instytut Archeologii i Etnologii PAN:***

Przegląd archeologiczny, 51, 2003.

ZADAR***Zavod za povijesne znanosti HAZU:***

Radovi, 47, 2005.

ZAGREB***Arheološki muzej:***

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, XXXVI, 2003.

Etnografski muzej:

Ana Mlinar, Zvjezdana Antoš, Upute za čuvanje etnografskih zbirki, 2004.

Josip Barlek, Uz križ stati, hrvatski Uskrs, 2005.

Etnološka istraživanja, 9, 2003, 10, 2004.

ZENICA

Muzej grada:

Simpozij Rudarstvo i metalurgija BIH od prahistorije
do početka XX vijeka, 1999.

Svetlana Bajić, Vrijeme naših djedova, Iz etnografskih
zbirki Muzeja grada Zenice, 2005.

ZÜRICH

Schweizerisches Landesmuseum:

Musée Suisse, Schweizerisches Nationalmuseum,
Jahresbericht, 106, 1997, 113, 2004.

Universität Zürich:

Margarita Primas, ...et al., Wartau-Ur-und Frühge-
schichtliche Siedlungen und Brandopferplatz
im Alpenrheintal, Universitätsforschungen
zur prähistorischen Archäologie, 108, 2004.

ЈОВАН ДИМИТРИЈЕВИЋ

1945–2007.

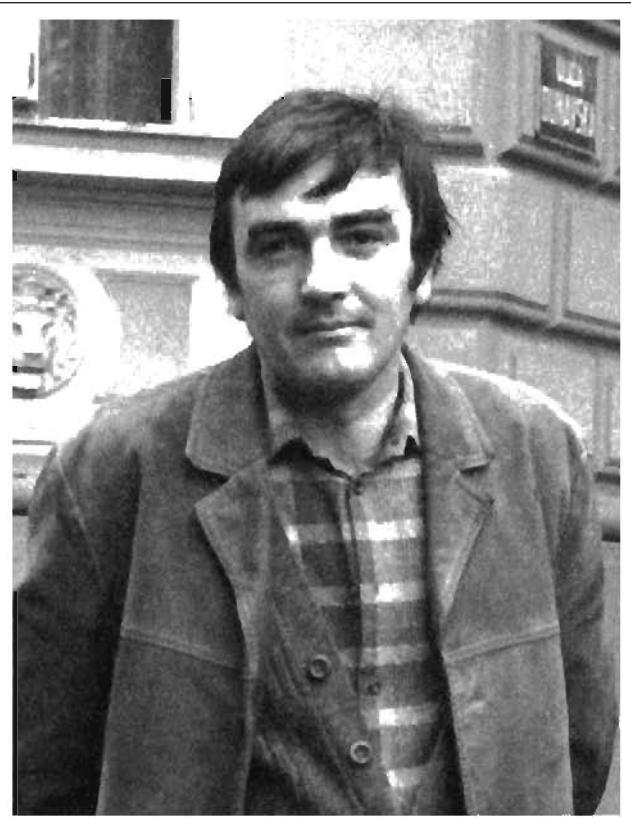
Почетком септембра 2007. године напустио нас је наш драги колега Јован Димитријевић. Скоро цео радни век, 35 година, Јован Димитријевић провео је у Конзерваторском одељењу Војвођанског музеја као конзерватор за метал. Он је био човек кога смо сви поштовали и волели.

Рођен је у Новом Саду 17. јануара 1945. године, у угледној новосадској породици. Након средње хемијске школе уписује се на технички факултет у Новом Саду. Једно време похађа наставу на Одсеку за машинство. Од 10. фебруара 1969. до 6. априла 1970. године ради као хемијски техничар у фабрици за израду сапуна „Albus“ у Новом Саду. Након одласка из ове фабрике, већ од 9. априла 1970. године ради за Рударску топионичарски басен Бор, односно Фабрику хемијских препарата у Прахову у радној јединици „Ђубриво“ у Новом Саду, где се задржава до 31. августа 1972. године.

Првог септембра 1972. године запошљава се у Војвођанском музеју у Конзерваторском одељењу. Конзервацијом метала бави се следећих тридесет и пет година.

У току своје дуге и плодне каријере учествовао је у креирању бројних музејских послова. Тешко је набројати све акције Војвођанског музеја у којима је активно учествовао заједно са кустосима. Од 1973. до 1990. године као конзерватор учествује у истраживању археолошког локалитета Гомолава у Хртковцима, затим на локалитету Голокут код Визића и многим другим. Заједно са кустосима, сарађивао је на бројним изложбама које се и данас памте: од тематских изложби до сталне поставке Војвођанског музеја (данас Музеја Војводине). Сарађивао је и на свим тематским изложбама које су биле реализоване у Хртковцима, Руми, Љубљани, Руском Крстуру, Бечу, Клагенфурту, Идвору, Загребу, С. Митровици, Београду, Сомбору, Панчеву, Зрењанину.

Тешко их је побројати, те ћемо поменути само неке: *Резултати археолошких истраживања Војвођанског музеја, Војводина у бакарном и раном бронзном добу, Археолошки налази у Срему, Праисторијске културе на језу Војводине, Kulturno blago Vojvodine (Ljubljana) и Kulturschätze aus der Vojvodina* (Беч и

Klagenfurt), Rakovač – археолошки налази, Гомолава од праисторије до средњејве века, Средњовековна насеља у Војводини од V до XV века, Новац кроз векове на шеријорији данашње Војводине, Народна керамика у Војводини, Изложба из историје Јољо Џиререде, Слатинска изложба, историја чоколаде у Војводини, Меморијални музеј Јована Рајића у Ковиљу и друге.

Стручну помоћ несебично је пружао и другим установама културе на простору Војводине, Србије и бивше Југославије.

Много година смо провели радећи заједно – на истраживању великог археолошког локалитета Гомолава. Били су то дани, месеци и године за памћење. На Гомолаву смо дошли заједно, далеке 1973. године: он као конзерватор, ја као аспсолвент археологије. На Гомолаву смо долазили с посебним ентузијазмом и љубављу и наредних година, све до краја истраживања, односно 1985. године. Долазили смо са разних меридијана, сигурни да ћемо тамо срести

нама драге људе. Међу њима је био и Јован Димитријевић. Јован је на Гомолави изградио свој свет у који смо ми стидљиво улазили, учећи од њега како се воли плодна панонска равница. Својом причом умео је да нас однесе на благородна војвођанска поља која је целог живота са поносом носио у великом срцу.

Заједно смо правили мит о Војвођанском музеју, у који је он веома смело крошио – први пут првог септембра, сад већ далеке 1972. године. У Музеју, који нам је свима био други дом, заједно смо учили шта је то музеологија, етнологија, археологија, конзервација, историја и историја уметности. Научили смо како се праве изложбе – од оних једноставних до комплексних. Са многим стварима сретали смо се први пут у животу, кроз њих смо сазрели, кроз њих смо учили шта је то живот.

Данас је опет септембар, година 2007.

Са болом у души, сузом у оку и тужна срца опростили смо се овог петог септембра 2007. године од нашег драгог колеге Јована Димитријевића. У том болу тешко је наћи праве речи за опроштај од нашег Јована, кога смо сви поштовали и волели.

Тешко је јер благородни септембар није месец за опроштаје.

Отишао је у септембру, у месецу који је највише волео.

Септембар је увек проводио на Пејићевим салашима, са својим драгим паорима.

Данас је опет септембар, година 2007. Тужна срца испраћамо Те на Твоје Пејићеве салаше, у меку, топлу, плодну, благородну војвођанску равницу.

Marija Jovanović

ТАТЈАНА СПАСОЈЕВИЋ – ПОПОВИЋ

1971–2007.

Опраштамо се од наше драге сараднице, колегинице и пријатељица Татјане Спасојевић – Поповић, чији је млади живот од непуних 37 година прекинула мучна болест, односећи је са оне стране светла и сунца за које смо толико дugo желели да јој се опет уселе у срце и ум.

Са Тањом смо се у Музеју Војводине упознали и са њом радили и дружили од октобра 1999. године. Као студент београдског Филозофског факултета стекла је диплому историчара уметности 1998. године и недуго затим обрела се на радном месту кустоса тадашњег Одсека за историју уметности, касније приложеног Одељењу за старију и културну историју, у оквиру којих је предано и вредно радила на збирци предмета из примењене уметности, највише се ангажујући око очувања и рестаурације чуvene колекције стилског намештаја. Болест је није омела да изнедри вредан допринос изложби *У сусрету војвођанској традицији*, постављеној у мају месецу ове године, ангажујући се, са дистанце болничког кревета и телефонске слушалице, на одабиру предмета, састављању текста и реализацији каталога, у сарадњи са осталим колегама. Предано се припремала и за омаж својој пријатељици, а нашој почињашој колегиници, уметници Марини Поповић, међутим, Парке су већ исткале нити њене судбине.

Тешко је евоцирати успомену на жену која својом скромношћу, ведрином и талентом, разумевањем и духовном будношћу једва да може бити замењена и надомештена неком другом особом. Није овде реч о неким посебним заслугама, већ о нечemu што се и задобија неком вишом промисли и уз помоћ ње стиче, а то је сјајна личност чије поштење и квалиитет не налазимо тако често и посвуда. Наша драга

Тања била је оличење привржености и продуховљености, разборитости и мудрости, стрпљења и увиђавности. Лакорека и лаконога остаће у нашем сећању као лепа млада жена, пуна ведрине и осмеха за сваког колегу и пријатеља.

Дубоко саосећамо са њеном породицом, трогодишњим сином, мужем, родитељима, те баком и децом, данима се већ трудимо да артикулишемо бол који нас сустиже са дна наших надања која су умукла. Нестала је и њена патња, а она „можда спава са очима изван сваког зла“ а са њом, како песник каже, „и невиђена њена лепота“.

Lidiја Мусићеданайић